

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
Географски факултет

мр Марија Р. Невенић

**ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИ РЕГИОН
ИНСТРУМЕНТ ПОЛИЦЕНТРИЧНОГ
ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ**

докторска дисертација

Београд, 2013.

UNIVERSITY OF BELGRADE
Faculty of Geography

Marija R. Nevenić

**FUNCTIONAL URBAN REGION
THE INSTRUMENT OF POLYCENTRIC SPATIAL
DEVELOPMENT OF SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013.

Ментор:

Др Драгутин Тошић, редовни професор
Универзитет у Београду
Географски факултет

Чланови комисије:

1. др Дејан Ђорђевић, редовни професор
Универзитет у Београду
Географски факултет

2. др Милорад Рибар, редовни професор
Универзитет у Београду
Архитектонски факултет

Датум одбране докторске дисертације: _____
Београд

ДОКТОРАТ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА

ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИ РЕГИОН - ИНСТРУМЕНТ ПОЛИЦЕНТРИЧНОГ ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Резиме:

Предмет истраживања докторске дисертације је утврђивање могућности примене теорије и методологије функционалне регионализације у детерминисању и делимитирању значаја и улоге функционално урбаних региона (који имају различите територијалне и демографске величине) у просторно-функционалној организацији Србије. На бази релевантних теоријских и методолошких поставки савременог просторног планирања, друштвене географије и њених социјалних и економских дисциплина, уз поштовање принципа функционалне регионализације и новијих доктрина регионалног развоја, дат је модел одрживог функционално урбаног региона који у скорој будућности може да постане инструмент полицентричног просторног развоја Србије. Тим моделом створиће се услови за рационалну децентрализацију функција и за нову просторно-функционалну организацију и регионализацију Србије. Полазећи од познате и у науци и пракси географије, просторне економије и регионалног просторног планирања потврђене чињенице да функционално урбани региони имају изузетну улогу у интеграцији и повезивању хетерогених просторних структура и система у природногеографском, социоекономском и функционалном смислу, акценат у раду је стављен на утврђивање и планирање њиховог утицаја на полицентричну просторну организацију Србије.

Теоријско-методолошки оквир рада заснован је на научним приступима просторно планерских и географских истраживања функционалне организације простора у досадашњој историји и могућности примене ових знања на примеру дефинисања система насеља у Републици Србији. Извршена истраживања у раду потврдила су да је у поступку делимитације и планирања будуће функционалне организације простора Србије најпогоднији концепт нодалног региона (који има своје теоријско методолошко исходиште у теорији централних насеља Валтера Кристалера), односно функционално урбаног региона који полази од чињенице да градска насеља својим деловањем утичу на регионалну интеграцију и диференцијацију природноеколошки, социоекономски, насеобинско демографски, физиономски и функцијски хетерогеног простора. Њиховим заједничким деловањем формирају се специфични просторни системи- нодални-чворишни, односно функционално урбани региони. Ово је нарочито изражено у условима убрзане урбанизације која је условила социоекономску и функционалну трансформацију насеља у ближој или даљој околини градских центара, тј. формиран су градски региони као нове регионалне структуре.

У ширем смислу, временски оквир спроведеног аналитичко синтезног поступка у докторској дисертацији обухвата период од 1948 год. (први послератни Попис) до претпоследњег пописа из 2002 год. У ужем смислу, приликом детерминисања појединих проблема везаних за формирање просторно-функцијске структуре истраживаног простора, или појава и процеса који се у њој одвијају, а у зависности од динамике и трајања, узети су краћи или дужи временски периоди. Прелиминарни резултати Пописа из 2011 год. су коришћени у мањем обиму, сходно доступним подацима. Као основни временски оквир аналитичко синтезног поступка узет је период од 1960 год. до данас, с тим да је акценат стављен на пописни међупериод од 1971-1981 год., када су се процеси у развоју и трансформацији просторно-функционалне организације Србије, односно у развоју просторно-функцијских односа и веза у њеним функционално урбаним регионима најинтензивније одвијали.

Основне хипотезе докторске дисертације свode се на следеће: (1) Функционално урбани регион је главни фактор регионалне интеграције и диференцијације простора Републике Србије; (2) Модел функционално урбаних региона је један од основних инструмената децентрализације и уравнотеженог развоја Европске уније. Просторно-функционална организација Србије треба да се темељи на концепту нодалне регионализације односно, на моделу функционално урбаног региона као инструменту децентрализације и полицентричног просторног развоја Републике; (3) Урбани систем Републике Србије треба да буде компатибилан са урбаним системима у ближем или даљем окружењу те је неопходно при његовом формирању применити европске принципе, методе, моделе и инструменте, прилагођене географској стварности и аутентичности и специфичности српског простора; (4) У Србији су данас приметне разлике у степену урбанизације условно

полицентричне и урбанизоване Војводине, нешто слабије урбанизоване централне Србије и ниско урбанизованог Косова и Метохије; (5) Дневни урбани системи су кључни индикатори за издвајање функционално урбаних региона. Зоне из којих је најизраженије дневно кретање запослене радне снаге ка централном насељу у региону имају висок степен аналогije са зонама највећег степена социоекономске трансформације; (6) Просторно-функцијски односи и везе у мрежама насеља, територијално и социоекономски, изражавају се кроз различите форме и видове урбаних тј. градских региона или функционално урбаних региона. Функционално урбани региони су производ сложених интеракција између градских насеља и окружења у којима су се она развила и егзистирају. Степен њиховог утицаја на регионално-функцијску интеграцију и диференцијацију геопростора је у директној зависности са транзиционом фазом урбанизације, у којој се дати простор налази. Урбани региони се развијају у условима сталних и динамичких процеса концентрације и децентрализације функција, становништва, радних места, јавних и социјалних служби тј. у условима сукцесивног смењивања поларизацијске урбанизације, субурбанизације, дезурбанизације и реурбанизације. Они се развијају кроз више еволутивно-развојних фаза синхроних са урбанизацијом и економским развитком.

У циљу испуњења задатака постављених предметом и научним проблемом докторске тезе, у раду су аналитичким методолошким поступком посматрани поједини елементи просторне и функционалне структуре мреже функционално урбаних региона Србије (елементи, везе, процеси). У највећој мери су примењивани методе, модели и технике демографско-статистичког, економетријског и картографског карактера. Квалитативно-квантитативни показатељи о степену развијености просторно-функцијских односа и веза који су успостављени или се одвијају на унутаррегионалним и међурегионалним нивоима, обрађени су ГИС методологијом подржаном ArcGis софтвером, која је омогућила артикулацију истраживаног простора, егзактно моделовање процеса формирања, развоја и трансформације функционално урбаних региона Србије, као и планског усмерања њиховог даљег повезивања и интегрисања у кохерентне мреже и системе. Синтезним методолошким поступком је утврђен карактер и територијални домет њиховог заједничког деловања, односно дефинисан је стохастички модел њиховог просторног и функционалног умрежавања.

На бази спроведеног истраживања, утврђено је да су природни, друштвено историјски, привредно економски, управно административни, социјални и други фактори имали опредељујући значај за настанак и развој функционално урбаних региона на територији Републике Србије. Разлике у генези су ипак уочљиве између макроцелина.

Постојеће тенденције у кретању, размештају и структурама становништва резултат су узрочно-последичних релација и односа између физичког-географске основе и демографских, насељских, социоекономских и просторно функцијских појава и процеса на територији Републике Србије који су условили јаку поларизацију у простору. Она се манифестује кроз концентрисање становништва у великом броју градских насеља и све већој депопулацији у сеоским. Кључну улогу у иницијацији и модификацији просторно-демографских и (дез)интеграционих процеса на територији Србије у последњих неколико деценија имали су јаки индустријски центри, пре свега Београд (али и Нови Сад, Ниш, Крагујевац и др). Тренутно стање указује да су процеси демографске, социјалне, економске и друге поларизације и даље јако наглашени, са тенденцијом да се наставе (пре него да се умање), јер противтежа Београду још увек не постоји.

Рецесијом привреде и свеукупним друштвено економским стањем у земљи дошло је и до поларизације простора Србије центрима (тржиштима) рада те се уочавају значајне диспропорције које наводе на закључке да су јача тржишта рада задржала запослене али и да се њихово учешће у укупном ст. перманентно смањује што директно утиче на (пре)усмеравање дневних миграција контингента радне снаге а индиректно на размештај становништва и насељеност у простору.

Дневни урбани системи на територији Републике Србије развијали су се у складу са општим демографским, социоекономским и друштвеним приликама у држави. Дневни урбани системи ће перспективно наставити да се скупљају, а дневна миграција из периурбаног прстена ће јачати на рачун оног што је раније било рурално. Сходно томе је могуће очекивати и да ће се функционално урбани региони смањивати, изузев делова око великих центара попут Београда, Ниша, Новог Сада и др.

На бази свега претходно истакнутог, функционално урбани региони на територији Републике Србије имају следећу хијерархијску структуру:

(1) У врху пирамидалне хијерархијске структуре је моноцентрични функционално урбани регион насеља Београд који је изразито централизован али са израженом унутрашњом диференцијацијом на субцентре и субурбије различитих карактера и хијерархијских рангова; (2) У другој хијерархијској равни је моноцентрични функционално урбани регион насеља Нови Сад који се састоји од снажног језгра и њему комплементарних стамбених приградских насеља; (3) У трећој хијерархијској равни су полицентрични мултинодални функционално урбани региони дунавско-савског развојног правца, те Западног и Јужног Поморавља; (4) У четвртој хијерархијској равни су: а) моноцентрични функционално урбани региони Крагујевца, Сомбора, Сремске Митровице, Ваљева, Лознице, Пирота, Кикинде и Вршца; б) полицентрични функционално урбани региони Суботице, Зајечара-Бора, Смедерева-Пожаревца, Зрењанина, Шапца, Лесковца, Јагодине и Новог Пазара; (5) У петој хијерархијској равни су остали мањи општински центри који имају од 5.000 до 10.000ст. и још увек недовољно издиференцирану своју велику зону утицаја, те представљају „острва урбаности“ или мале урбане енклаве у руралном окружењу.

Кључне речи: функционално урбани регион, дневни урбани систем, просторно планирање, полицентричан развој, хијерархија, функционална регионализација.

Научна област: Просторно планирање

УДК: 71

FUNCTIONAL URBAN REGION – THE INSTRUMENT OF POLYCENTRIC SPACIAL DEVELOPMENT OF SERBIA

Summary:

The subject of the doctoral dissertation research is determining the possibility of applying the theory and methodology of functional regionalization in defining and delimiting the importance and role of functional urban regions (which have different territorial and demographic sizes) in the spatial-functional organization of Serbia. Based on the relevant theoretical and methodological conceptions of modern spatial planning, human geography and its social and economic disciplines, respecting principles of functional regionalization and new doctrines of regional development, given is the model of sustainable functional urban region who may become, in the near future, an instrument of polycentric spatial development of Serbia. This model will create the conditions for rational decentralization of functions and for new spatial and functional organization and regionalization of Serbia. Starting from the known and proven fact, in the science and practice of geography, spatial economics and regional spatial planning, that the functional urban regions have a unique role in integrating and connecting heterogeneous spatial structures and systems in the physical-geographic, socio-economic and functional terms, the emphasis in this paper is to establish and plan their impact on the polycentric spatial organization of Serbia.

The theoretical and methodological framework of dissertation is based on the scientific approaches to spatial planning and geographical studies of functional organization of territory in the past history and opportunities to apply these knowledge on the example of defining the system of settlements in Serbia. Research carried out in this paper confirmed that, in process of delimitating and planning the future functional organization of Serbian space, the most suitable is the concept of nodal region (which has its theoretical and methodological bases in the Walter Christaller's theory of central places), that is, functional urban region which is based on the fact that urban settlements are influencing the regional integration and differentiation of socio-economically, demographically, physiognomically and functionally heterogeneous space. Influencing together, formed are specific physical systems-nodal or functional urban regions. This is especially evident in conditions of rapid urbanization that has caused socioeconomic and functional transformation of settlements in the near or distant cities' environment, i.e. urban regions are formed as the new regional structures.

In broader terms, timeframe of the conducted analytical synthesis procedure in doctoral dissertation covers the period from 1948. (The first post-war Census) up to the Census in 2002. In the shorter terms, while determining the certain problems related to the formation of spatial and functional structure of the study area, or phenomena and processes taking place in it, depending on the pace and duration, longer or shorter periods of time were taken. Preliminary results from the 2011 Census were used to a lesser extent, according to available data. As a basic time frame of the analytical synthesis procedure, taken is the period from 1960 up to now, with the emphasis on the Census interim period of 1971-1981., when the processes in the development and transformation of spatial and functional organization of Serbia, that is, in the development of spatial-functional relationships and connections in their functional urban regions most intensively occurred.

The basic hypotheses of the doctoral dissertation are summarized to following: (1) functional urban region is a major factor in regional integration and differentiation of the Serbian territory; (2) Functional urban region model is one of the main instruments of decentralization and balanced development of the European Union. Spatial and functional organization of Serbia should be based on the concept of nodal regionalization, that is, on the model of the functional urban region as an instrument of decentralization and polycentric spatial development of the Republic, (3) urban system of the Republic of Serbia should be compatible with the urban system in the near or far environment and it is necessary, during its forming, to apply European principles, methods, models and tools, customized to geographical reality, authenticity, and the peculiarities of Serbian space; (4) In Serbia today are noticeable differences in the urbanization degree of conditionally polycentric and urbanized Vojvodina, somewhat less urbanized central Serbia and the low urbanized Kosovo and Metohija; (5) Daily urban systems are the key indicators in delimiting the functional urban regions. Zones from which the most prominent daily movements of the employed labor force is to the central town in the region have a high degree of analogy with the zones of the highest degree of socioeconomic transformation; (6) Spatial-functional relationships and connections in the network of settlements, territorial and socioeconomic, are expressed in different forms and types of urban,

i.e., metropolitan regions or functional urban regions. Functional urban regions are the product of complex interactions between urban areas and the environment in which they developed and exist. Their impact on the regional-functional integration and differentiation of geographical space is directly dependent on the transitioning phase of urbanization, in which the given place is. Urban regions are developed in terms of continual and dynamic processes of concentration and decentralization of functions, population, working places, public and social services, i.e. in terms of successive replacement of polarization urbanization, suburbanization, desurbanisation and re-urbanization. They evolve through a number of evolutionary and developmental phases, synchronous with urbanization and economic development.

In order to fulfill the tasks defined by the object and scientific problem of the doctoral thesis, in the paper are observed, by analytical methodological approach, an individual elements of the spatial and functional structure of the functional urban regions' network in Serbia (elements, relations, processes). For the most part of dissertation were applied methods, models and techniques of demographic and statistical, econometric and mapping character. Qualitative and quantitative indicators on the degree of development of spatial and functional relationships and connections that have been or are being carried out on intraregional and interregional levels were analyzed by GIS methodology supported by ArcGIS software, which enabled an articulation of the space studied, exact modeling of the formation, development and transformation of the functional urban regions of Serbia, as well as the spatial planning orientation of their future networking and integrating into coherent networks and systems. With synthesis methodological approach is determined the character and territorial scope of their collective influences, that is, defined is the stochastic model of their spatial and functional networking.

Based on the conducted research, it was found that the natural, social-historical, economical, governing-administrative, social and other factors have a decisive importance for development of functional urban regions in the Republic of Serbia. However, differences in genesis are still visible between the macro regions.

The current trends in the movement, distribution and population structures are the result of cause-effect relationships, and the connections between the physical-geographic base and demographic, socioeconomic and spatial- functional phenomena and processes on the territory of the Republic of Serbia that led to a strong polarization in the space. It is manifested through population concentration in large number of urban and increasing depopulation in rural areas. The key role in initiating and modifying the demographic and spatial (dis)integration processes in Serbia in the last few decades have had the strong industrial centers, notably Belgrade (as well as Novi Sad, Niš, Kragujevac, etc.). Current situation indicates that the processes of demographic, social, economic and other polarization remain very pronounced, with a tendency to continue (rather than minimize), as counterweight to Belgrade still do not exist.

Economic recession and the overall socio-economic situation in the country, led to polarization of Serbian space by centers (markets) of work, so the significant discrepancies are observed, leading to the conclusions that the stronger labor markets retained employees, but that their share in the total population is permanently reducing, which is directly influencing the (re)orientation of commuting contingent workforce and indirectly on distribution and density of the population in the area.

Daily urban systems in the Republic of Serbia were developed in accordance to the general demographic, socio-economic and social conditions in the country. Daily urban systems will prospectively continue to aggregate, and daily migration from periurban ring will strengthen at the expense of what used to be rural. Consequently, it is possible to expect that functional urban regions will reduce, except the parts around the large centers such as Belgrade, Niš, Novi Sad, and ext.

On the basis of all previously emphasized, functional urban regions in the territory of the Republic of Serbia have the following hierarchical structure:

- (1) At the top of the pyramidal hierarchical structure is monocentric functional urban region of Belgrade which is highly centralized, but with pronounced inner differentiation on suburbs and subcenters of different characters and hierarchical rank;
- (2) In the second hierarchical level is monocentric functional urban region of Novi Sad that consists of a strong core and its complementary residential suburban areas;
- (3) In the third hierarchical level are multinodal polycentric functional urban regions of Danube-Sava and West and South Morava development axes;
- (4) In the fourth hierarchical level are: a) monocentric

functional urban regions of Kragujevac, Sombor, Sremska Mitrovica, Valjevo, Loznica, Pirot, Kikinda and Vršac, b) polycentric functional urban regions of Subotica, Zaječar-Bor, Smederevo-Požarevac, Zrenjanin, Šabac, Leskovac, Jagodina and Novi Pazar, (5) In the fifth hierarchical level are other smaller municipality centers that have from 5,000 to 10.000 inhabitants and still insufficiently differentiated larger zone of its influence, so they represent the "islands of urbanity" or small urban enclaves in a rural environment.

Key words: functional urban region, daily urban system, spatial planning, polycentric development, hierarchy, functional regionalization.

Scientific field: Spatial planning

UDC: 71

Садржај

Резиме

Summary

Списак табела и слика

	УВОД	1
1.	ПРОБЛЕМ, ПРЕДМЕТ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА	1
2.	ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА	2
3.	ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКА ПОЛАЗИШТА ДИСЕРТАЦИЈЕ	3
4.	ТЕРИТОРИЈАЛНИ И ВРЕМЕНСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	6
5.	ХИПОТЕЗЕ	7
6.	МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА, ПОДАЦИ И СОФТВЕРСКА ПОДРШКА	6
7.	СТРУКТУРА И САДРЖАЈ ДИСЕРТАЦИЈЕ	10
I	ТЕОРИЈСКО МЕТОДОЛОШКИ ОСНОВ РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА	16
1.1.	Хронолошки приказ развоја научне мисли о функционално урбаном региону (теоријско методолошка полазишта)	16
1.2.	Кључни правци развоја модела функционално урбаног региона (Сједињене Америчке Државе, Велика Британија, Немачка)	29
1.3.	Функционално урбани регион данас	35
1.4.	Функционално урбани регион у просторном планирању – плански приступ функционалног организовања територије Србије	39
1.5.	Улога функционално урбаних региона у стратегији полицентричног развоја Европске уније	43
1.6.	Примери моноцентричних и полицентричних функционално урбаних региона и њихов третман у Европском просторном планирању	50
1.6.1.	Urban Audit I и Urban Audit II	52
1.6.2	Polynet	57
II	РАЗВОЈ ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА У СРБИЈИ	68
2.1.	Историјски континуитет развоја насеља у Војводини	71
2.2.	Историјски континуитет развоја насеља у централној Србији	82
2.3.	Мрежа насеља на територији Републике Србије	87
III	ВЕЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА И НАСТАНАК И РАЗВОЈ ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА У СРБИЈИ	96
3.1.	Утицај градских насеља Србије на формирање функционално урбаних региона	101
3.2.	Утицај демографске компоненте урбанизације на настанак и развој функционално урбаног региона Београда	112
3.3.	Однос природне и миграционе компоненте као детерминанти развоја функционално урбаних региона Србије	117

IV	УРБАНИЗАЦИЈА КАО ОСНОВНИ ФАКТОР РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА СРБИЈЕ	135
4.1.	Социоекономска трансформација насеља као индикатор територијалног ширења функционално урбаних региона	138
4.2.	Социоекономска трансформација насеља на територији Републике Србије 1981. год.	138
4.3.	Социоекономска трансформација насеља на територији Републике Србије у периоду од 1981. до 2002. год.	151
V	ФУНКЦИЈА ЦЕНТАРА РАДА КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА	176
5.1.	Значај центара рада у запошљавању становништва	176
5.2.	Просторна покретљивост запосленог становништва као показатељ нодалности центара рада	183
5.3.	Интеррегионално диференцирање функционално урбаних региона	190
5.4.	Карактеристични примери издвајања функционално урбаних региона у Србији	194
5.4.1.	Функционално урбани регион Београда	194
5.4.2.	Функционално урбани регион Новог Сада	205
5.4.3.	Функционално урбани регион Ниша	215
5.4.4.	Функционално урбани регион Лесковца	227
5.4.5.	Функционално урбани регион Ужица	236
5.4.6.	Функционално урбани регион Крагујевца	246
5.5.	Синтезни приказ регионалне структуре Србије- функционална хијерархија	258
VI	ДНЕВНИ УРБАНИ СИСТЕМ КАО ДЕТЕРМИНАНТА ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ИСПОЉАВАЊА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА	264
6.1.	Дневни урбани систем	264
6.2.	Развој дневних урбаних система у Србији	264
6.3.	Модел за издвајање и диференцијацију дневних урбаних система	266
6.4.	Дневни урбани систем Ужица као пример територијалног испољавања функционално урбаних региона	268
6.5.	Дневни урбани систем Ужица и Севојна	271
6.6.	Дневни урбани систем Ужица	275
6.7.	Дневни урбани систем Пожеге	278
6.8.	Дневни урбани систем Ариља	282
6.9.	Дневни урбани систем Бајине Баште, Косјерића и Чајетине	286
6.10.	Међупростори и преклапање утицаја функционално урбаних региона	290

VII	ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИ РЕГИОН КАО ИНСТРУМЕНТ ПОЛИЦЕНТРИЧНОГ ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ	293
7.1.	Инtrarегионално диференцирање функционално урбаних региона	293
7.2.	Модел за издвајања функционално урбаних региона у Србији	294
7.3.	Типови функционално урбаних региона у Србији	295
7.4.	Мере и инструменти за развој функционално урбаних региона и интеграцију са регионалним окружењем	298
VIII	ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	307
	Литература	
	Прилози	
	Биографија аутора	

СПИСАК ТАБЕЛА:

Табела I-1:	Територијални нивои у Европској унији према концепту полицентризма
Табела I-2:	Функционално урбани региони у Европи према Urban Audit програму
Табела I-3:	Мега градски региони (MCR)- основни подаци
Табела II -1:	Однос демографских величина Београда и најбројнијих градских насеља у односу на укупну популацију Србије 2002. год.
Табела III-1:	Промене у броју градске популације и степену урбанизације, 1953-2002. год.
Табела III-2:	Промене у броју становника на територији Републике Србије, 1948-2002. год.
Табела III-3:	Дистрибуција градских насеља Србије према демографској величини у периоду од 1953-2002. год.
Табела III-4:	Индекси промене броја становника унутаррегионалних целина Града Београда од 1948. до 2002. год.
Табела III-5:	Кретање становништва Републике Србије, 1948-2002. год.
Табела III-6:	Насеља Републике Србије према типу кретања становништва, 1981-2002. год.
Табела IV-1:	Модел за детерминацију степена урбаности насеља у урбаним регијама Србије
Табела IV-2:	Промене у степену социоеографске трансформације насеља на Територији Републике Србије од 1981-2002. год
Табела IV-3:	Промене у степену социоеографске трансформације насеља на територији Административног подручја Града Београда у периоду од 1981. до 2002. год.
Табела IV-4:	Промене у степену социоеографске трансформације насеља на територији Административног подручја Града Новог Сада у периоду од 1981. до 2002. год.
Табела IV-5:	Промене у степену социоеографске трансформације насеља на територији Административног подручја Града Ниша у периоду од 1981. до 2002. год.
Табела V-1:	Центри рада општина-Градова у Србији 2002. год.
Табела V-2:	Однос функције рада и становања општина-Градова у Србији, 2002. год.
Табела V-3:	Динамика и степен развијености функције центара рада у општинама-Градovima на територији Републике Србије (1981.-2002. год.)
Табела V-4:	Центри рада општина-Градова Србије са 15.000 или више радника 2002 год.
Табела V-5:	Карактеристике дневних миграције Града Београда, 2002. год.
Табела V-6:	Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Београда, 2002. год.
Табела V-7:	Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Београда, 2002. год.
Табела V-8:	Пресељавање становништва у Нови Сад са подручја општина-Градова у Војводини и са подручја Бих и Хрватске у периоду 1991-2002. год.
Табела V-9:	Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Нови Сад, 2002. год.
Табела V-10:	Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Нови Сад, 2002. год.
Табела V-11:	Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Ниша, 2002. год.
Табела V-12:	Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Ниша, 2002. год.
Табела V-13:	Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Лесковца, 2002. год.
Табела V-14:	Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Лесковца, 2002. год.
Табела V-15:	Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Ужица, 2002. год.
Табела V-16:	Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Ужица, 2002. год.
Табела V-17:	Центрипетално дејство градског насеља Крагујевац у односу на своје ближе и даље окружење у периоду од 1991-2001. год.
Табела V-18:	Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини Граду рада у функционално урбаном региону Крагујевца, 2002. год.

Табела V-19:	Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања општини-Граду рада у функционално урбаном региону Крагујевца, 2002. год.
Табела V-20:	Хијерархијски рангови унутар функционално урбаних региона на територији Републике Србије, 2002.
Табела VI-1:	Упоредни приказ дневног урбаног система Ужица и Севојна за 1981 и 2002. год.
Табела VI-2:	Упоредни приказ дневног урбаног система Ужица за 1981 и 2002. год.
Табела VI-3:	Упоредни приказ дневног урбаног система Пожеге за 1981 и 2002. год.
Табела VI-4:	Упоредни приказ дневног урбаног система Ариља за 1981 и 2002. год.
Табела VI-5:	Упоредни приказ дневног урбаног система Бајине Баште за 1981 и 2002. год.
Табела VI-6:	Упоредни приказ дневног урбаног система Косјерића за 1981 и 2002. год.

СПИСАК СЛИКА:

Слика I-1:	Европски метрополитански региони у Немачкој
Слика I-2:	Метрополитенска европска подручја раста
Слика I-3:	Функционална урбана подручја
Слика I-4:	Основне просторне јединице истраживања
Слика I-5:	Југоисточна Енглеска-дневне миграције, 2002 год.
Слика I-6:	Ранштад-дневне миграције, 2002 год
Слика I-7:	Регион централне Белгије -дневне миграције, 2001 год.
Слика I-8:	Рајна-Руррегион-дневне миграције, 2001 год.
Слика I-9:	Рајна Мајна регион -дневне миграције, 2001 год
Слика I-10:	Северна Швајцарска-дневне миграције, 2000 год.
Слика I-11:	Мега градски регион Париза -дневне миграције, 1999 год.
Слика I-12:	Велики Даблин-дневне миграције, 2002 год.
Слика II-1:	Макрорегионалне целине Републике Србије са насељеним местима и путевима
Слика II-2:	Територија Аустријске границе у XVIII веку
Слика II-3:	Оријентација градова на територији Војводине уочи Првог светског рата
Слика II-4:	Територијална организација дела Балканског полуострва у оквиру Османлијског царства у другој половини XVI века
Слика II-5:	Мрежа насеља Републике Србије
Слика III-1:	Насеља Републике Србије према типу кретања становништва у периоду 1981.-1991.
Слика III-2:	Насеља Републике Србије према типу кретања становништва у периоду 1991.-2002.
Слика III-3:	Стопе природног прираштаја насеља Србије у периоду 1981. -1991.
Слика III-4:	Стопе природног прираштаја насеља Србије у периоду 1991.-2002.
Слика III-5:	Стопе салда миграција насеља Србије у периоду 1981. -1991.
Слика III-6:	Стопе салда миграција насеља Србије у периоду 1991.-2002.
Слика IV-1:	Степен социоекономске трансформације насеља у Републици Србији 1981. год.
Слика IV-2:	Степен социоекономске трансформације насеља у Републици Србији 2002. год.
Слика IV-3:	Упоредни приказ степена социоегеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Београда 1981. и 2002. год.
Слика IV-4:	Упоредни приказ степена социоегеографске трансформације насеља на територији АП Војводине 1981. и 2002. год.
Слика IV-5:	Упоредни приказ степена социоегеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Новог Сада 1981. и 2002. год.
Слика IV-6:	Упоредни приказ степена социоегеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Ниша 1981. и 2002. год.
Слика IV-7:	Упоредни приказ степена социоегеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Ужица 1981. и 2002. год.
Слика IV-8:	Упоредни приказ степена социоегеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Чачка 1981. и 2002. год.
Слика IV-9:	Упоредни приказ степена социоегеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Краљева 1981. и 2002. год.
Слика IV-10:	Упоредни приказ степена социоегеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Крушевца 1981. и 2002. год.

Слика IV-11:	Упоредни приказ степена социоеографске трансформације насеља јужног Поморавља 1981. и 2002. год.
Слика V-1:	Однос броја становника и броја запослених у општинама-Градовима Србије 2002.
Слика V-2:	Удео запослених миграната у укупном броју радника центара рада општина/Градова на територији Републике Србије 2002. год.
Слика V-3:	Степен урбаности функционално урбаног региона Београда, 2002.
Слика V-4:	Насеља функционално урбаног региона Београда према типу кретања становништва, 1991-2002. год.
Слика V-5:	Степен урбаности функционално урбаног региона Новог Сада 2002 год.
Слика V-6:	Насеља функционално урбаног региона Новог Сада према типу кретања становништва 1991-2002. год.
Слика V-7:	Степен урбаности функционално урбаног региона Ниша, 2002 год.
Слика V-8:	Насеља функционално урбаног региона Ниша према типу кретања становништва 2002 год.
Слика V-9:	Степен урбанизације функционално урбаног региона Лесковца, 2002. год.
Слика V-10:	Насеља функционално урбаног региона Лесковца према типу кретања становништва 1991-2002. год.
Слика V-11:	Дневни урбани систем Лесковца, 2002. год.
Слика V-12:	Степен урбаности функционално урбаног региона Ужица, 2002.
Слика V-13:	Насеља функционално урбаног региона Ужица према типу кретања становништва 2002 год.
Слика V-14:	Степен урбаности функционално урбаног региона Крагујевца 2002 год.
Слика V-15:	Насеља функционално урбаног региона Крагујевца према типу кретања становништва 1991-2002.
Слика V-16:	Међусобне функционалне везе и хијерархија центара унутар функционално урбаних региона
Слика VI-1:	Упоредни приказ дневног урбаног система Ужица и Севојна, 1981 и 2002.
Слика VI-2:	Упоредни приказ дневног урбаног система Ужица, 1981. и 2002. год.
Слика VI-3:	Упоредни приказ дневног урбаног система Пожеге, 1981. и 2002. год.
Слика VI-4:	Упоредни приказ дневног урбаног система Ариља, 1981. и 2002. год.
Слика VI-5:	Упоредни приказ дневног урбаног система Бајине Баште, 1981. и 2002. год.
Слика VI-6:	Упоредни приказ дневног урбаног система Косјерића, 1981. и 2002. год.
Слика VI-7:	Преклапање зона утицаја градских центара у функционално урбаном региону Ужица 1981. и 2002 год.
Слика VI-8:	Преклапање зона утицаја градских центара у функционално урбаном региону Ужица 1981. и 2002 год.
Слика VII-1	Модел функционално урбаних региона у Србији

УВОД

1. ПРЕДМЕТ, ПРОБЛЕМ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања докторске дисертације је утврђивање могућности примене теорије и методологије функционалне регионализације у детерминисању и делимитирању значаја и улоге функционално урбаних региона (који имају различите територијалне и демографске величине) у просторно-функционалној организацији Србије. На бази релевантних теоријских и методолошких поставки савременог просторног планирања, друштвене географије и њених социјалних и економских дисциплина, уз поштовање принципа функционалне регионализације и новијих доктрина регионалног развоја, дат је модел одрживог функционално-урбаног региона који у скорој будућности може да постане инструмент полицентричног просторног развоја Србије.

Задатак истраживања докторске дисертације је, да се на бази релевантног теоријско-методолошког поступка, који у фокус ставља применљивост модела функционално-урбаног региона у просторном планирању и регионалном развоју, утврде детерминанте просторно-функционалне организације геопростора Србије. Како би биле реализоване претпоставке предмета и задатака дисертације дефинисани су теоријско-методолошки, просторни и временски оквири истраживања. Ради тога је неопходно разрешити више научних проблема:

- Идентификовати постојеће функционално-урбане регионе и утврдити везе и односе који их интегришу у мање или више кохерентну мрежу која је основ савремене регионалне конфигурације Србије;
- Утврдити законитости у развоју функционално урбаних региона и њихових улога у регионалној диференцијацији и регионалном окупљању тј. у регионално интеграционим процесима геопростора Србије. Наведено подразумева свеобухватно сагледавање: а) функционално урбаних региона и регионалног развоја, б) функција урбаних центара (законитости развоја функција, карактер деловања, територијални домет, зоне гравитације и

поља утицаја функција), в) физиономије функционално урбаних региона, те мреже и система насеља која улазе у њихов састав), г) демографске особине функционално урбаних региона (развој, размештај и структуре становништва) и д) процесе концентрације становништва, демографске и просторне поларизације и децентрализације ст. и функција и сл.;

- Детерминисати просторне и функционалне процесе, везе и односе који условно хомогенизују али и диференцирају мреже функционално урбаних региона Србије, применом савремене методологије и релевантних квалитативних и квантитативних индикатора;
- Утврдити степен хомогености, кохерентности и унутрашње издиференцираности функционално урбаних региона Србије појединачно, те одредити њихове позиције у регионалној организацији Србије;
- Утврдити степен развијености просторно-функцијских веза и односа у мрежи функционално урбаних региона Србије и у њеним субцелинама. Идентификовати и детерминисати законитости њиховог просторно-функцијског и демографског развоја и на бази тога извршити функционалну класификацију и указати на њихове хијерархијске и функцијске односе (комплементарност, компатибилност, конкурентност, кохерентност, инхерентност и сл.);
- Предвидети скуп просторно-планских мера којима ће се утицати на просторну и функционалну организацију мреже функционално урбаних региона у циљу полицентричног, одрживог и уравнотеженог регионалног развоја Србије али и у циљу њеног укључивања у развојне процесе ближег и даљег регионалног окружења (Балканско полуострво, Западни Балкан, Југоисточна Европа, Европска унија).

2. ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања у докторској дисертацији је да се на бази релевантног теоријско-методолошког поступка и у складу са потребама и задацима интегралног просторног планирања развије стохастички (предвидиви) модел функционално-урбаног региона који ће бити инструмент полицентричног

одрживог развоја Србије. Тим моделом створиће се услови за рационалну децентрализацију функција и за нову просторно-функционалну организацију и регионализацију Србије. Полазећи од познате и у науци и пракси географије, просторне економије и регионалног просторног планирања потврђене чињенице да функционално урбани региони имају изузетну улогу у интеграцији и повезивању хетерогених просторних структура и система у природногеографском, социоекономском и функционалном смислу, акценат у раду је стављен на утврђивање и планирање њиховог утицаја на полицентричну просторну организацију Србије.

3. ТЕОРИЈСКО МЕТОДОЛОШКА ПОЛАЗИШТА РАДА

Теоријско-методолошки оквир рада заснован је на научним приступима просторно планерских и географских истраживања функционалне организације простора у досадашњој историји и могућности примене ових знања на примеру дефинисања система насеља у Републици Србији. Рационално организовање простора полази од претпоставке да су насеља места где се територија и становништво повезују и да насеља треба позиционирати у центар регионалног организовања простора. На бази тога, почетком XX века почиње да се развија идеја о функционалном региону као инструменту планирања простора. Као најпогоднији концепт предвиђен је нодални регион који има своје теоријско методолошко исходиште у теорији централних насеља, Валтера Кристалера. Извршена истраживања у раду потврдила су да је нодални регион најпогоднији у поступку делимитације и планирања будуће функционалне организације простора Србије. Овај концепт заснива се на чињеници да градска насеља својим деловањем утичу на регионалну интеграцију и диференцијацију природно-еколошки, социоекономски, насеобинско-демографски, физиономски и функцијски хетерогеног простора. Њиховим заједничким деловањем формирају се специфични просторни системи- нодални – чворишни, односно функционално урбани региони. Ово је нарочито изражено у условима убрзане урбанизације која је условила социо економску и функционалну трансформацију насеља у ближој

или даљој околини градских центара, тј. формиран су градски региони као нове регионалне структуре.

Индиректно, за развој научне мисли о функционалном организовању простора везују се теорије поларизованог развоја (теорија полова раста, полова развоја, теорија деполаризације, центар-периферија концепт и др.) као и савремени приступи засновани на моделу умрежавања градских насеља. Полазећи од претпоставке Џона Фридмана (John R.P. Friedmann) о постојању локалних насеља које временом еволуирају у интегрисан систем равномерно распоређених центара у простору (идеалан модел), савремени теоријски приступи функционалне регионализације, који су такође инкорпорирани у теоријско методолошка полазишта дисертације, заснивају се на концепту мрежног града или града чворишта. У њему се становништво не везује искључиво за локалну средину већ мрежни град чине чворишта у којима се функције и становништво одређених регионалних целина повезују са глобалним односима у простору карактеристичним за тзв. умрежена друштва. Окосницу умреженог друштва представљају функционално урбани региони или функционално мрежни региони.

Полазећи од претпоставке да су индикатори о дневном кретању запослене радне снаге најважнији за одређивање (условних) граница функционално урбаних региона и њихове улоге и значаја у функционалној и административно територијалној организацији Републике Србије, теоријско методолошки оквир рада употпуњен је инпут аутпут моделом проучавања интензитета просторно функционалних односа и веза између места рада и места становања запослених становника мањих или већих територијалних целина. Како су демографски, економски и социјални показатељи (дневно кретање запослене радне снаге у насељима, показатељи социо економске и функцијске трансформације насеља, и др.) најрелевантнији и указују на прожимање и каузалан однос између становништва и размештаја економских и услужних делатности, један од кључних предуслова полицентричног просторног развоја територије државе је да се на бази синергијског деловања поменутих показатеља успостави основ за територијални и функционално уравнотеженији развој. Наиме, просторно

функцијски односи и везе између насеља успостављају се према структури њихових регионалних и централних функција. На основу квалитативних и квантитативних карактеристика насеља и простора које она интегришу формира се просторна структура која је иницијатор функционалног повезивања и која утиче на интензитет, правце, територијални домет и карактер остварених функционалних веза. Инпут аутпут модел у основи проучава двосмеран однос између елемената унутар насељског система који се формира у зависности од снаге, карактера, квалитета, времена трајања и територијалног домета веза између њих. Ове везе су изражене кроз одређене процесе који имају збирни или аутономни карактер те својим деловањем утичу на промене структуре система и мрежа насеља које формирају функционално урбане регионе. По том схватању, изостанком функцијских веза не остварује се функционални већ искључиво пасивни просторни однос.

Функционално урбани региони су дакле сложене регионалне структуре које у простору (на националном, регионалном и локалном нивоу) делују као системи повезаних насеља различитих демографских, економских и социјалних карактеристика. Ови региони су међусобно мање или више повезани, са потребом интересног умрежавања у јединствен систем. Са друге стране, урбанизација није у свим деловима Србије текла равномерно. Утицај глобализације, политичко-економски процеси (дез)интеграције, промене у популационим структурама и др. доприносе да многи простори остају без позитивних утицаја градских центара, тј. да остају ван домета бржих развојних процеса који се дешавају у градовима. Зато је у раду простор Србије посматран као сложен, отворен и динамичан систем нодалних, односно функционално урбаних региона. Шта више, пошло се од тога да су функционално урбани региони основ будуће регионализације државе, а начин њиховог одређивања, преко демографских, социоекономских, функционалних и других показатеља би требало да буде основ за израду планских документа и стратегија на националном и регионалном нивоу. Ово нарочито зато што је функционална регионализација у Европској унији једна од основних научних доктрина, чији су инструменти функционално урбани региони, међусобно повезани преко мултимодалних коридора и интегрисани у јединствен

просторно-функционални систем у коме постоји хијерархија и који тежи да уравнотежи читав Европски континент.

4. ТЕРИТОРИЈАЛНИ И ВРЕМЕНСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Територијални оквир истраживања представља, у административном смислу простор Републике Србије у целини, укупне дужине државне границе од 2.358.3km. Од тога, Република Србија се на северу граничи са Републиком Мађарском, у дужини од 174.4km; на истоку са Републиком Мађарском, у дужини од 546.5km- најдужа појединачна граница РС); на југоистоку са Бугарском, у дужини од 367.1km; на југу са Македонијом, у дужини од 273km, и Албанијом, у дужини од 111.1km (најкраћа граница РС), на југозападу са Црном Гором, у дужини од 244.1km; на истоку са Босном и Херцеговином, у дужини од 382.8km и Хрватском, у дужини од 259.3km. Природне границе Републике Србије чине: према Хрватској и Румунији-Дунав, према Босни и Херцеговини-Дрина. Република Србија има укупну површину од 88.361km², са укупно 7.498.001ст. (према новој методологији Пописа 2002. год.)¹ и густине насељености од 82.9ст. на km². У административно територијалном смислу је чини 29 управних округа-области, Град Београд, 23 Града² и 193 општине. Савремену мрежу насеља Србије издвојених по методологији Републичког завода за статистику, чини 4710 насеља од којих су 192 градска насеља (114 у централној Србији, 52 у Војводини и 26 на Косову и Метохији). Према Просторном плану Републике Србије из 2010 год., она је подељена на 26 функционално урбаних подручја. Истраживања у раду су извршена према подацима Пописа из 2002 год. о укупном броју статистичких насеља Републике Србије у целини.

---

¹ Пописом становништва из 2002. год. није обухваћено ст. са територије АП Косово и Метохија. Према прелиминарним подацима Пописа из 2011. год., на територији Републике Србије живи 7.120.666ст. или 377.335ст. мање у односу на претходни попис. Попис из 2011 год. није спроведен на територији АП Косово и Метохија.

² Градови: Нови Сад, Ниш, Крагујевац, Суботица, Зрењанин, Панчево, Чачак, Лесковац, Смедерево, Ваљево, Краљево, Крушевац, Шабац, Врање, Ужице, Нови Пазар, Сомбор, Пожаревац, Зајечар, Сремска Митровица, Јагодина, Лозница и Приштина (Закон о територијалној организацији Републике Србије, Службени гласник 129/07).

У ширем смислу, **временски оквир** спроведеног аналитичко синтезног поступка у докторској дисертацији обухвата период од 1948 год. (први послератни Попис) до претпоследњег пописа из 2002. год. У ужем смислу, приликом детерминисања појединих проблема везаних за формирање просторно-функцијске структуре истраживаног простора, или појава и процеса који се у њој одвијају, а у зависности од динамике и трајања, узети су краћи или дужи временски периоди. Прелиминарни резултати Пописа из 2011 год. су коришћени у мањем обиму, сходно доступним подацима. Приликом истраживања генезе развоја функционално урбаних региона или њених субсистема, праћене кроз историјско географски ретроспект, временски оквир истраживања је прилагођен конкретној потреби. Као основни временски оквир аналитичко синтезног поступка узет је период од 1960 год. до данас, с тим да је акценат стављен на пописни међупериод од 1971-1981. год., када су се процеси у развоју и трансформацији просторно-функционалне организације Србије, односно у развоју просторно-функцијских односа и веза у њеним функционално урбаним регионима најинтензивније одвијали. Урбана језгра чије је формирање започето у поменутом међупописном периоду даље су иницирала процес који је утицао на почетак стварања комплекснијих насељских система или данашњих функционално урбаних региона. Ефекти процеса урбанизације, индустријализације, деаграризације и др. манифестовани социоекономским и морфолошким преображајем насеља детаљно су истраживани и објашњени у поглављу о урбанизацији као основном фактору развоја функционално урбаних региона.

5. ХИПОТЕЗЕ

Основне хипотезе докторске дисертације „**Функционално урбани регион - инструмент полицентричног просторног развоја Србије**” своде се на следеће:

- Функционално урбани регион је главни фактор регионалне интеграције и диференцијације простора Републике Србије.
- Модел функционално урбаних региона је један од основних инструмената децентрализације и уравнотеженог развоја Европске уније. Просторно-

функционална организација Србије треба да се темељи на концепту нодалне регионализације, односно на моделу функционално-урбаног региона као инструменту децентрализације и полицентричног просторног развоја Републике.

- Урбани систем Републике Србије треба да буде компатибилан са урбаним системима у ближем или даљем окружењу те је неопходно при његовом формирању применити европске принципе, методе, моделе и инструменте, прилагођене географској стварности, аутентичности и специфичности српског простора.
- У Србији су данас приметне разлике у степену урбанизације условно полицентричне и урбанизоване Војводине, нешто слабије урбанизоване централне Србије и ниско урбанизованог Косова и Метохије. Постоји неправилна хијерархијска структура у системима градских насеља, велики распон између функцијских капацитета Београда и других центара, као и изражена дихотомија централних насеља и руралног окружења.
- Дневни урбани системи су кључни индикатори за издвајање функционално урбаних региона. Зоне из којих је најизраженије дневно кретање запослене радне снаге ка централном насељу у региону имају висок степен аналогije са зонама највећег степена социоекономске трансформације.
- Просторно-функцијски односи и везе у мрежама насеља, територијално и социоекономски, изражавају се кроз различите форме и видове урбаних тј. градских региона или функционално урбаних региона. Функционално урбани региони су производ сложених интеракција између градских насеља и окружења у којима су се она развила и егзистирају. Степен њиховог утицаја на регионално-функцијску интеграцију и диференцијацију геопростора је у директној зависности са транзиционом фазом урбанизације, у којој се дати простор налази. Урбани региони се развијају у условима сталних и динамичких процеса концентрације и децентрализације функција, становништва, радних места, јавних и социјалних служби тј. у условима сукцесивног смењивања поларизацијске урбанизације, субурбанизације, дезурбанизације и реурбанизације. Они се

развијају кроз више еволутивно-развојних фаза синхроних са урбанизацијом и економским развитком.

6. МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА, ПОДАЦИ И СОФТВЕРСКА ПОДРШКА

У циљу испуњења задатака постављених предметом и научним проблемом докторске тезе, у раду је коришћено више група комплементарних и компатибилних методолошких поступака и то: дедуктивно-индуктивне и аналитичко синтезне (метод анализе и синтезе у просторном планирању) методе.

Дедуктивним методолошким поступком, у конкретном геопростору Србије, проверена је применљивост постојећих теоријских поставки и модела о улози градских насеља и њихових функционално урбаних региона у просторно-функционалној интеграцији Републике Србије. **Индуктивним методолошким поступком** су у теоријска полазишта и моделе уграђени резултати до којих се конкретним истраживањима дошло. **Аналитичким методолошким поступком** су посматрани поједини елементи просторне и функционалне структуре мреже функционално урбаних региона Србије (елементи, везе, процеси). На бази теоријско методолошких поставки, анализиране су просторне, функционалне демографске и физиономске детерминанте функционално урбаних региона Србије. У највећој мери су примењивани методе, **модел и технике демографско-статистичког, економетријског и картографског карактера**. Квалитативно-квантитативни показатељи о степену развијености просторно-функцијских односа и веза који су успостављени или се одвијају на унутаррегионалним и међурегионалним нивоима, обрађени су ГИС методологијом подржаном ArcGis софтвером, која је омогућила артикулацију истраживаног простора, егзактно моделовање процеса формирања, развоја и трансформације функционално урбаних региона Србије, као и планског усмерења њиховог даљег повезивања и интегрисања у кохерентне мреже и системе. Такође, коришћењем ГИС методологије отворене су широке могућности за рашчлањење структуре простора и каснију манипулацију географским подацима. Овакав приступ је омогућио нов вид сагледавања и обраде просторних података у

просторно планерском али и физико географском смислу. **Синтезним методолошким поступком** је утврђен карактер и територијални домет њиховог заједничког деловања, односно дефинисан је стохастички модел њиховог просторног и функционалног умрежавања.

У раду су највише коришћени (не)објављени статистички подаци³ Републичког завода за статистику Србије- РЗС али и извори података у виду картографских прилога у растерском (ортофото) и векторском облику (дигитални подаци доступни преко интернета). Други извори података били су просторни планови на државном нивоу (из 1996. и 2010. год.), регионални просторни планови и планови подручја посебне намене, као и друга планска документација. Примена ГИС методологије обрадом, припремом и уносом у базу података алфанумеричких (преко 80.000) и различитих просторних података и њихова графичка интерпретација омогућила је формирање и архивирање јединствене (обимне) базе геопросторних података и документационе грађе што заједно може да буде полазна основа за будућа истраживања.

7. СТРУКТУРА И САДРЖАЈ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Према предвиђеном теоријско-методолошком концепту докторска дисертација се састоји из неколико међусобно условљених и повезаних целина: увод, седам поглавља и закључна разматрања.

У УВОДУ је дат осврт на предмет, проблем и задатак истраживања на основу којих је указано на циљ дисертације. На бази тога је сажето истакнута теоријско-методолошка основа рада заснована на научним приступима просторно планерских и географских истраживања функционалне организације простора у досадашњој историји (теорије поларизованог развоја, модел глобалног града, теорије умрежавања и др.). Простор Републике Србије у целини је определио територијални обухват истраживања, док је временски оквир установљен ранијим анализама, од 1948 год. до данас. Коначно, приказане су методе рада

---

³ Резултати посебне обраде података коришћени су приликом истраживања дневних урбаних система на нивоу општина (за простор Србије у целини) и дневних урбаних система на нивоу насеља (за одабране примере).

(индуктивно- дедуктивне и аналитичко- синтезне), коришћени подаци и софтверска подршка истраживању.

У првом поглављу под називом ТЕОРИЈСКО МЕТОДОЛОШКИ ОСНОВ РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА дат је приказ еволутивног развоја научних мисли релевантних за истраживање појма функционално урбаног региона са освртом на три кључна развојна модела функционалне регионализације у свету. На бази искустава ових модела (у мањој мери) је у дисертацији детерминисана функционална организација мреже насеља Србије. На бази иностраних модела указано је и на улогу и позицију функционално урбаног региона у теорији и пракси савременог просторног планирања, односно полицентричног развоја Европске уније. Неколико примера испољавања моноцентричних и полицентричних функционално урбаних региона у развојним стратегијама Европске уније такође заузима важну позицију у дисертацији. Завршни део уводног поглавља посвећен је прегледу националних просторних планова у Србији (1996. и 2010. год.) са циљем ближег појашњења улоге коју је просторно планирање имало у афирмацији функционалне регионализације.

У другом поглављу рада под називом РАЗВОЈ ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА У СРБИЈИ системско-аналитичким приступом је дато научно објашњење о узајамном деловању и прожимању географског положаја, елемената природне основе и релевантних друштвено-економских процеса, која су довела до територијалног, демографског и функционалног развоја урбаних региона Србије. Хронолошки су приказани узроци, постанак и законитости развоја урбаног система Србије. На основу тога су опредељени правци истраживања у наредним поглављима у којима су системско-аналитичким приступом, извршене детаљне анализе просторних појава и процеса који су довели до просторног, демографског и функционалног развоја урбаних региона Србије.

Трећи део дисертације под називом БЕЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА И НАСТАНАК И РАЗВОЈ ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА представља аналитичку основу истраживања. На темељу анализе релевантних насељско-

демографских и морфолошких компоненти, детерминисана је просторно-функцијска структура насеља у Србији. Функционално-генетским приступом, одређене су хронолошко-развојне фазе функционално урбаних региона. Хронолошки преглед промена броја становника у градским насељима од послератног периода до данас (концентрација становништва) имао је за циљ да се уоче правилности и установе трендови у еволутивном расту функционално урбаних региона у Србији. Демографски процеси изражени имиграционо-емиграционом и природном компонентом развоја становништва у насељима Републике Србије од послератног периода до данас, су биле основ за идентификацију просторних, демографских и функционалних промена, утврђивање степена просторне издиференцираности кроз уважавање посебности свих територијалних делова Републике Србије и установљавање трендова насељавања простора као једног од фактора регионалног развоја. Учешће досељеног у укупном становништву функционално урбаних региона указало је на зависност нивоа развијености привреде и кретања становништва. Истовремено, основу за дефинисање развијености просторно-функцијских односа, функционалне хијерархије насеља и разграничавање простора који гравитира одређеном функционално урбаном региону чини укупно досељено становништво, његова структура према дистанци досељавања⁴, структура према типу насеља из ког се становништво доселило, самостално и у корелацији са другим економско-географским индикаторима (на пр.: промене у структури делатности, запослености, итд.). Још један важан показатељ функцијских односа и интеракција у простору представљају и међуопштинска пресељавања на територији Србије. Просторно функцијски односи као и фазе урбанизације (увек присутног развојног процеса) одређеног подручја, истраживане су на основу биланса између броја примљених и датих миграната.

У четвртом делу рада, под називом УРБАНИЗАЦИЈА КАО ОСНОВНИ ФАКТОР РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА СРБИЈЕ је на бази модела степена урбаности утврђена структура и територијални домети функционално

---

⁴ Дистанца досељавања у смислу тога да ли се ради о локалним миграцијама, досељавању са подручја исте општине или са подручја друге општине исте Републике, односно подручја друге Републике бивше Југославије.

урбаних региона различитих облика и гравитационих опсега на простору читаве Републике Србије. Социоекономска трансформација насеља у Србији је посматрана хронолошки, у периоду од 1981-2002. год., са освртом на еволутивни раст и развој насељских система. Посебан нагласак је стављен на анализу карактера просторних и функцијских веза у мрежама насеља које су интегрисане у функционално-урбане регионе, те социоекономских процеса који се у њима одвијају али и на процесе који утичу на међурегионалне односе.

У петом делу рада, под називом ФУНКЦИЈА ЦЕНТАРА РАДА КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА СРБИЈЕ извршена је анализа односа контингента активног и неактивног становништва ради указивања на разлике у размештају укупног ст., контингента радно способног ст. и радних места у центрима рада општина-Градова на територији Републике Србије. Циљ је био да се уочи степен развијености функције рада у центрима функционално урбаних региона. Такође је извршена анализа просторне покретљивости запосленог становништва као индикатора степена нодалности центара рада. На бази тога је установљена матрица развоја функционално урбаних региона која је омогућила успостављање функционалне хијерархије на нивоу територије целе Републике Србије (унутрашња диференцијација). На основу карактеристичних примера, дат је синтетички приказ регионалне структуре Србије (степен регионалне диференцијације и интеграције), детерминисани су варијетети функционално урбаних система (територијални захват, функцијска развијеност, хијерархијски односи) и одређен је њихов значај у садашњој и будућој просторној организацији Србије. На основу степена развијености централних и регионалних функција и њиховог територијалног домета утврђени су центри и осовине раста и развоја у мрежи насеља Србије и њихов значај у интеграцији њене регионалне структуре. Истраживања функције рада урбаних центара и покретљивости запосленог становништва између њих, уз установљене закључке о претходним индикаторима у периоду од 1981 год. до 2002 год., дале су слику о оквирним границама функционално урбаних региона и њиховој функционалној хијерархији на нивоу општина-Градова. Циљ овог дела истраживања био је да се на основу добијених резултата анализе установи на који начин појединачни индикатори као и њихово

комбиновано деловање утичу на формирање функционално урбаних региона, њихову унутаррегионалну организацију и њихове оквирне спољне границе. У исто време тежило се да се установи како индикатори делују један на другог, у каквој су међусобној вези и који од њих има највећи ефекат на снагу утицаја централног насеља као средишта развојних импулса ка ближем и даљем окружењу.

Бројна отворена питања која произилазе из деловања централних функција које се усложњавају у зависности од функционалног капацитета градског насеља, анализа од око 4.700 насеља у неколико пописних периода, њихов функцијски и социоекономски преображај и сл. захтевали су успостављање јасне методологије за разумевање процеса, прецизне технике (инпут-аутпут матрице у овом случају) и одабир нивоа генерализације (дефинисање граничних вредности) ради што реалнијег закључивања.

Корелацијом са претходно истраженим демографским, економским, социјалним и другим показатељима којим је направљена матрица развоја функционално урбаних региона, као и аналогијом развојног процеса, у шестом поглављу под називом **ДНЕВНИ УРБАНИ СИСТЕМ КАО ДЕТЕРМИНАНТА ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ИСПОЉАВАЊА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА** установљен је модел за издвајање дневних урбаних система и перспекцију њиховог даљег испољавања у простору, са циљем установљавања суштинских просторно функционалних веза између насеља. Такође је посебно је дат осврт на тзв. међупросторе, односно контактне зоне утицаја два функционално урбана региона, које су од пресудног значаја за њихово повезивање и евентуално формирање будућих осовина развоја.

У седмом поглављу **ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИ РЕГИОН КАО ИНСТРУМЕНТ ПОЛИЦЕНТРИЧНОГ ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ** дат је модел за издвајање функционално урбаних региона развијених у географској стварности Србије (просторне и функцијске димензије). Утврђени су типови функционално урбаних региона у Републици Србији, као и њихова хијерархија и територијалне надлежности, чиме је дат потенцијални основ за даље планско усмеравање како

унутаррегионалне тако и интеррегионалне диференцијације функционално урбаних региона у Србији. У завршном делу поглавља приказан је предлог мера које треба предузети у циљу планирања рационалног развоја функционално урбаних региона као инструмената полицентричне просторне организације Србије.

У ЗАКЉУЧНИМ РАЗМАТРАЊИМА је у форми синтезног закључка дат коментар резултата свих претходно спроведених анализа уз осврт на потврђеност радних хипотеза истраживања. На основу међусобног прожимања бројних показатеља, те применом метода и модела су синтезно истакнути процеси развоја, испољавања и хијерархијска структура функционално урбаних региона на територији Републике Србије што може да представља основ за полицентрични урбани развој Србије, дефинисање националних политика равномерног регионалног развоја и прецизирање принципа дугорочног деловања на простор који остаје ван утицаја неког већег урбаног центра како би неразвијена насеља у њему имала изгледнију позицију у будућности.

I ТЕОРИЈСКО МЕТОДОЛОШКИ ОСНОВ РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА

Функционално урбани регион је у савременој теорији и пракси истраживања насеља и региона релативно нов појам, док његови корени (у садржајном смислу) практично задиру дубље у научну мисао и саме почетке истраживања феномена односа градских насеља и њихових окружења. Проблем функционално урбаних региона био је предмет истраживања у просторном и регионалном планирању и проучавању насеља, док је својеврсну потврду у пракси доживео тек крајем XX века.

Корени првих научних сагледавања улоге насеља у функционалном организовању држава и територијалних целина мањег или већег обухвата потичу још из времена грчких полиса који су почивали на принципима аутархичне привреде. Током читаве историје град и његова непосредна околина су органски и функционално били повезани. Рурална околина снабдевала је град материјалним добрима, сировинама и др. Са интензивирањем индустријализације, непосредне руралне околине постају делови утицајних сфера градова чији централитет јача и кумулирају се различите функције (Тошић, Д., 2012).

1.1. Хронолошки приказ развоја научне мисли о функционално урбаном региону (теоријско-методолошка полазишта)

Прва озбиљнија проучавања функционалног капацитета градова и степена интегрисаности села у окружењу са градским центрима дала су двојица истакнутих истраживача још крајем XIX, почетком XX века. Руски географ, теоретичар и филозоф **Петар А. Кропоткин** (Pyotr Alexeyevich Kropotkin) је, готово пола века пре савремених економских теоретичара, довео у корелацију техничка достигнућа (напредак саобраћајне инфраструктуре, електричну енергију и интензивну пољопривредну производњу) са развојем односа и веза на релацији град-село. Основни постулати његових проучавања, приказани у књизи „Поља, фабрике и трговине“ (*Fields, Factories and Workshops*), почивају на томе да нова

техничка достигнућа пружају основ за децентрализовани урбани развој преко „разбијања“ снажног производног процеса у градовима на мање производне јединице у руралним подручјима у околини већих градова, односно подели функције рада између више мањих центара (*Kropotkin A.P., 1919*).

Под утицајем учења Томаса Мора у књизи *Утопија* још из XVI века, као и прихватањем идеја Питер Кропоткина, **Ебенезер Хауард** (Ebenezer Howard) је дефинисао развојни модел тзв. вртних градова у Енглеској почетком XX века. Он је у делу „*Вртни градови будућности*“ (*Garden Cities of Tomorrow*) 1902 год. применио плански концепт развоја тзв. „новог града“. Наиме, Хауард је увидео да је процес урбанизације, посебно у Великој Британији и Европи, доживео хипертрофију, односно да пренаглашено концентрисање становништва, пратеће индустријске и услужне делатности постепено доводе до унутрашњег загушавања великих урбаних агломерација и различитих конфликта у простору. Хауард је сматрао да ће планском децентрализацијом урбаног језгра преко формирања самосталних градова растеретити константну урбану експанзију и успоставити равнотежу и одрживу функционалну повезаност на релацији град-околина. Конкретни предлози примењени су у преобликовању физичке структуре града засноване на органској концепцији. Хауард је предвидео зелене појасеве око урбаних насеља и на тај начин омогућио унутрашњу хомогеност „новог града“ која се одражавала у органској вези града и његове околине, уз истовремену његово одвајање од осталих суседних урбаних насеља. Прототип првог „вртног града“ био је субцентар Лондонске агломерације- Лечворт, односно нешто касније Велвин (*Mumford, L., 2006*).

Од 1902 год. идеја о функционалном региону почиње постепено да се примењује у теоријским и практичним приступима просторног планирања. Функционални регион се посматра тројако, као економска, статистичка и просторна категорија, с тим да економска категорија доминира. Кроз призму обимне грађе разноврсне литературе колективно назване **теоријом локације** посматрају се утицаји градова на регионалну диференцијацију и функционалну организацију простора и сагледавају се фактори који одређују локацију социјалних и економских активности у простору (агломерационе економије се препознају као један од

најважнијих фактора у манифестацији урбане хијерархије и просторно функцијских односа између насеља). Основе локационих теорија и научног сагледавања урбаних структура са економског становишта дали су Ј.Х. фон Тинен (Johann Heinrich Fon Thünen) и Ј.Ц. Кол (Johann Georg Khol). Ј.Х. фон Тинен је у делу *“Изолован град” (Der isolierte Stadt)* још 1826 год. истраживао однос града и његове околине издвојене у виду концентричних зона сходно различитом начину коришћења пољопривредног земљишта. Зоне су издиференциране на основу транспортних трошкова пољопривредних производа, преко којих су уведени тзв. локациони фактори (Hall, T., 2006). Неке од бројних класичних радова у пољу теорија локација писали су још теоретичари: Алфред Вебер (Alfred Weber), Макс Вебер (Max Weber), Едгар М. Хувер (Edgar M. Hoover), Валтер Ајзард (Walter Isard), Вилијам Алонзо (William Alonso), Питер Хегет (Peter Haggett) и др. (Hall, T., 2006; Dawkins C.J., 2003).

Браћа Вебер су још почетком XX века, истицали економску улогу града у интеграцији простора. **Алфред Вебер** се бавио индустријом као фактором развоја простора, инсистирајући на лоцирању индустријских активности у већим или мањим агломерацијама. **Макс Вебер** је са социолошког аспекта, 1904. год., у монографији *„Протестантска етика и дух капитализма“ (The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism, 1904, 1958)* акценат ставио на економске односе који владају у урбаним срединама, сматрајући да град опстаје захваљујући константним економским/финансијским приносима. Град који има константан економски принос, који се остварује кроз запошљавање ст., разне видове ренти и преко фискалних политика, остварује профит. И док има економске приносе, такав град може да се развија и демографски и територијално. Иако је термин развој био у првом плану Веберових размишљања, он на њега није посматрао само са становништва просторног ширења града и демографског пораста урбане популације, већ је под развојем подразумевао и снажне и убрзане структурне промене. Сматрао је да промене у економској, просторној, односно демографској структури неког града јесу последица његових економских приноса (Weber, M., 1958). Полазећи од ове Веберове претпоставке, **Вернер Зомбарт (Werner Sombart)** је 1907 год., у књизи *„Модерни Капитализам“ (Der Moderne Kapitalismus)*, издвојио две групе функција које утичу на развој града: **основне функције** којима

се опслужује његово становништво и **регионалне, доминантне функције** које доносе економски принос, које су градотворне и које се развијају захваљујући тржишту (*Sombart, W., 1902*). И Вебер и Зомбарт су сматрали да је тржиште основни фактор развоја градских насеља и њиховог утицаја на своје ближе или даље окружење.

Тридесетих год. XX века, теорије локација се укрштају са теоријом централних места **Валтера Кристалера** (*Walter Christaller*). Овај концепт водио је академску мисао о просторној организацији градова током неколико деценија у XX веку и до данас он, уз низ модификација, представља једну од основних поставки о функционалној организацији простора и има примену у стручним и научним радовима из домена просторног и регионалног планирања. Есенција овог теоријског приступа почива на објашњењу односа и веза између насеља истичући да: 1. Центри нижег ранга функционално зависе од центара вишег степена централитета коме гравитирају; 2. Хоризонтални односи између градова истог ранга (тима и сличне величине) не могу да егзистирају у простору и постају сувишни уколико ти градови обезбеђују иста добра и услуге. Док је Кристалер на формирање оваквих централних места гледао са становништва снабдевања, **Аугуст Леш** (*August Lösch*), који је наставио Кристалеров рад, је централна места посматрао са становништва потреба становника града. Замерке Кристалеровеј теорији виде се у: дефинисању централитета насеља искучиво на основу развијености сектора услуга; организацији насеља у апстрахованом тополошком простору, уместо географском (*Berry, B.J.L., 1964; Simmons, J.W., 1986*).

Значајан допринос истраживањима законитости развоја унутрашње структуре градских насеља дали су представници **чикашке социјално еколошке школе**, посебно Роберт Парк (*Robert E. Park*), Ернест Барцис (*Ernest Burgess*), Луис Вирт (*Louis Wirth*). Ова школа развила је два приступа у проучавањима урбано-географских процеса: еколошки и неокласични. Еколошки приступ био је заснован на еколошким принципима или законима природе. Индиректно, Чикашка социјално еколошка школа бавила се и спољним односима на релацији градска насеља-њихова окружења али и установљавању адекватних модела

коришћења земљишта у граду. Урбани модели полазили су од премисе да је људско понашање одређено законима природе према којима најмоћнија етничка групација у граду добија најповољнију локацију у одређеном простору. Основе размишљања заснованих на еколошким принципима могу се пронаћи у друштвено-економским и просторним односима који су били присутни у Чикагу у периоду између 20-их и 40-их година XX века. Наиме, Чикаго је рапидно, од провинције на Великим језерима, демографски порастао у одређеном моменту у агломерацију од 3,5 мил. ст. различитог етничког порекла, социјалног статуса и различитих потреба за простором. Налик законима природе који владају у екосистему (животиње и биљке се боре за запоседање простора у коме могу да опстану), у Чикагу је била изражена социјална сегрегација где су се одређене интересно оријентисане економске сфере и етничке групације бориле да заузму што више простора у градској средини како би развијале пословне делатности. Запоседање простора стамбеном и пословном изградњом ради већег финансијског промета и прихода утицало је на ширење града и посредно на хаотично организовање простора и некохерентну унутрашњу структуру града. Како би се зауставило спонтано ширење града, плански се приступило истраживањима унутрашње структуре града засноване на поменутиим социоеколошким принципима везаним за простор и утицајне сфере у простору.

Између двадесетих и седамдесетих год. XX века капитализам је допринео наглој урбанизацији која се најпре развила у англосаксонским државама, пре свега у Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији. Јављају се разни видови тзв. функционалних и урбаних дистрикта чији се обриси формирају у онда, али и данас најразвијенијим деловима света који су заправо били у најинтензивнијом развојној фази капитализма. У Сједињеним Америчким Државама је развијен специфичан модел урбаних регија, односно класичних урбаних дистрикта чији је званичан назив био- **проширена урбанизована подручја** (*Urbanized Areas-UA*). Концепт проширеног урбанизованог подручја (метрополитенски дистрикти) први пут је **1910 год.** у праксу увео Амерички Пописни биро. Ове, у потпуности урбанизоване целине у окружењу које је неурбанизовано, заправо су представљале једну врсту морфолошких градских регија које су чинили

централни град и његово окружење издвојено на основу морфолошке хомогености (густина изграђености урбаним садржајима, типови зграда, изглед и функције зграда и др.) (Vresk, M., 2002). Територијалним ширењем, урбани дистрикти су се међусобно повезивали, функционално умрежавали чиме су створена **урбана поља**, која су временом прерасла у **мегалополисе** срастањем система урбаних поља. Полазишта касније развијених урбаних поља и мегалополиса могу се препознати у појму **конурбација** који је у делу „*Cities in Evolution*“ (*Еволуција градова*) први пут употребио Патрик Гидис **1915 год.** Он је конурбацијама назвао јединствене морфолошке целине, континуално изграђене и испуњене објектима који имају неаграрне функције. Ове целине су настале срастањем некада одвојених урбаних насеља (Geddes, P., 1915). Развојем саобраћајне инфраструктуре и комуникација, унутар конурбација је временом успостављена хијерахија, са урбаним језгрима највећег степена централитета и осталим самосталним насељима између којих су изражене функционалне везе. Конурбације су касније повезивањем и функционалним умрежавањем прерасле у мегалополисе, као видом полинодалних функционално урбаних региона.

Урбана поља су статистичко-административне јединице сличне конурбацији и представљају први вид полицентричних урбаних региона које чини језгро градског подручја и његово залеђе које има најмање 300.000 ст. и ограничено је двочасовном изохроном аутомобилског саобраћаја. Демографска величина урбаног поља варира од 500.000 ст. до 2 мил. ст. и она данас покривају трећину од укупне територије Сједињених Америчких Држава у којој је сконцентрисано 90% популације државе. Урбана поља у просторном смислу имају шире распрострањење у односу на европске конурбације, захваљујући већој индивидуалној покретљивости англосаксонског становништва. Мајкл Паћионе издваја интересантан пример урбаног поља јужне Калифорније, дужине 150 миља, које просторно обухвата и област Тихуана у Мексику, истичући да је у повоју развој транснационалног метрополитенског система у оквиру кога је као највећи „Мексички град“ препознат Лос Анђелес. (Pacione, M., 2005).

Други вид полицентричних урбаних региона су полинуклеусни метрополитенски региони или **мегалополиси**. Основе појма мегалополис дефинисао је светски признат просторни планер Жан Готман (Jean Gotmann) 1961 год. у делу „*Megalopolis: The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*“. Разрадивши постулате Патрика Гидиса, који у науку уводи термин конурбације, Жан Готман је мегалополис посматрао са класичног географског аспекта препознајући га као кохерентан полинуклеусни систем чији су елементи довољно физички издвојени и могу да функционишу у виду самосталних урбаних система. Кохезивност целог система условљена је квалитетном инфраструктурном опремљеношћу и квалитетним саобраћајницама. Жан Готман метрополитенска подручја североисточних делова Сједињених Америчких Држава (Бостон, Њу Јорк, Филаделфија, Балтимор и Вашингтон), са популацијом од 40 мил ст. назива мегалополисом (Gottmann, J., 1961). Данас, мегалополиси имају и по неколико десетина хиљада км² и најмање 25 мил.ст. На основама архетипа североисточних делова Сједињених Америчких Држава, првобитно је препознато 6 мегалополиса¹, односно по новој методологији (чији је кључан критеријум за издвајање била демографска величина мегалополиса) идентификовано је њих 26, различитог ареала распрострањења и то у: Сједињеним Америчким Државама, Кини, Индији, Бразилу, Египту и Европи.

Функционалну организацију мегалополиса је са филозофско практичног становништва истраживао и **Константинос Доксијадис** (Konstantinos Doksiadis), урбаниста и визионар који је својом научном мисли обележио другу половину XX века². Он је 1968 год. у урбанистичке науке увео концепт јединственог глобалног града у повоју- **екуменополиса**, односно „јединственог светског система међусобно мрежно повезаних насеља који формирају град будућности. Екуменополис ће имати хијерархијску структуру центара. Центри вишег реда

---

¹ **Мегалополис североисточних делова САД** (горе поменут), **Мегалополис Великих језера** (од Чикага до Детроита), **Токаидо област у Јапану** на линији Токио-Јокохама и даље ка западу на линији Осака-Кобе, **мегалополис централног појаса Енглеске** који се протеже од Лондона до Марсејсајда, **северозападни мегалополис у Европи** (Амстердам-Париз-Рурска област) и **мегалополис Шангаја**.

² Научни опус Константиноса Доксијадиса је широк. Ипак, за домаће научно тржиште посебно је интересантан скуп чланака публикованих у књизи *Човек и град*, која представља домаће научно мњење, и у оквиру које је приказан поглед Доксијадиса на улогу града у организовању простора.

налазиће се углавном на местима највеће концентracије становништва, тј. у највећим равницама које имају најбољу климу и које су најбоље снабдеване водом“ (*Doksiadis, K., 1982*). Иако је Доксијадис кроз концепт екуменополиса нагласио значај одрживог просторног развоја, кључне замерке његовом концепту углавном су биле усмерене на изостанак предлога за решавање потенцијалних последица рапидног урбаног раста мегалополиса.

У **Француској** су развој научне мисли о односу и везама града и његовог окружења обележила истраживања **Раула Бланшара** (Raoul Blanchard) и **Жана Левенвила** (Jean Levainville) почетком XX века. На платформи њихових истраживања, која су се фокусирала на установљавање поља деловања градских насеља и њихових сфера гравитације, **Жаклин Божу-Гарније** (Jacqueline Beaujeu-Garnier) је у коауторству са **Жоржом Шабоом** (Geogres Chabot) 1963 год. објавила дело „*Расправа о урбаној географији*“ (*Traité de géographie urbaine*).

У **Немачкој** су градови још тридесетих год. XX века имали важну улогу у организовању Немачког урбаног система. Градска насеља су још тада препозната као окосница функционално урбаног система Немачке. Немци су први, на бази градских центара, почели да издвајају функционалне регије које су посматрали на два начина:

1. Однос града и његовог окружења према функцијама (*Stadt Umland Regionen*). Према овом концепту, град и његово окружење (*Umland*) чине симбиозу унутар функционалне регије и између њих постоји висок степен комплементарности;
2. Однос града и дела простора који се налази под управном јурисдикцијом, условно речено, града (*Stadt und ihres Landkreis*).

Оба концепта, први полазећи од схватања функционалне регионализације са географског аспекта и други, заснован на нормативном поимању функционалне регионализације, разрадио је и у урбану и регионалну географију увео 1939 год. **Готфрид Федер** (Gottfried Feder), научни истраживач са претензијама ка нацистичком идеолошком опредељењу.

Под утицајем Жана Готмана педесетих год. XX века се у **Немачкој** јавља нов правац који говори о тзв. **градском региону** (*Stadtregionen*), који има за циљ да буде инструмент планирања и организовања немачких држава. **Олаф Боуштед** (Olaf Boustedt) 1953 год. на основу концепта градског региона издваја социјално географске регије где инсистира на економским, демографским и социјалним карактеристикама ст. и њиховим сличностима (*Boustedt, O., 1953*). У исто време, на основама теорије централних места и нодалних регија, за потребе политика регионалног планирања развија се други правац схватања доминантне улоге градских регија и градова у функционалном организовању простора Немачке.

Овај правац заснива се на моделу тзв. **регионалног града** (Regional Stadt), који је конципирао чувени немачки урбаниста **Герхард Изенберг** (Gerald Izenberg) (*Тошић, Д., 2012*). Модел регионалног града има висок степен аналогије са моделом функционално урбаног региона, у коме доминира централни град и његово окружење. Централну позицију у функционалној организацији мреже насеља регионалног града има макрорегионални центар или центар државног значаја. Он, заједно са мањим или већим насељима која су му функционално комплементарна и са којима је административно територијално повезан, формира регионалну целину. У Немачкој је данас функционално урбани региона инструмент просторног планирања и уређења државе.

Од педесетих год. XX века, поред економиста који су стављали нагласак на простор, појављује се иницијатива да се и географи укључе у рационално организовање простора, за потребе становништва, засновано на функционалној организацији. Наиме, у овом периоду нагло се интензивира процес урбанизације. Ово је период преласка из фазе убрзане послератне обнове светске привреде у индустријску фазу урбанизације. Послератна обнова светске привреде се заснивала на изразито брзој индустријализацији која је условила и убрзану урбанизацију те је тежиште економије и економског живота постепено почело да се концентрише у градовима, условљавајући огроман прилив становништва у урбаним срединама. Индустријска фаза урбанизације је управо период рађања теорија поларизованог развоја (теорија раста, теорија развоја, теорија осовина раста и развоја, и др).

Како класичне и неокласичне економске теорије нису у потпуности објасниле неједнак регионални развој, педесетих год. XX века као одговор на то почиње да се развија теорија поларизованог развоја која наглашава да се регионални развој у простору испољава преко пунктова или чворишта. Француски економиста **Франсоа Перу** (François Perroux), поларизацијске ефекте објашњава моделом полова раста (rôles de croissance), под којима подразумева „моторну јединицу“ или више „моторних јединица“ које представљају жаришта развоја велике пропулзивне снаге, које стимулишу свеукупан регионални развој (Perroux, F., 1955). Запостављање улоге конкретног географског простора, уз изражену економску конотацију полова раста (Perroux, F., 1961), допуњује и 1966 год. исправља **Жак Р. Будвил** (Jacques Raoul Boudeville), у делу „*Problems of regional Economic Planning*“, дајући полу раста географску, односно просторну димензију и разликујући неколико типова регија (хомогене, поларизоване или планске). Такође, Жак Будвил своја становништва о поларизацијским и функционалним везама између насеља заснива на принципу нодалности сматрајући да су самостални урбани нодови и њихова залеђа примери тзв. нодалних региона, који су најпростија представа функционалног, социјалног и економског простора. Групе насеља (тзв. кластери) и нодалне регионе он назива поларизовани региони (Boudeville, J., 1972). Истовремено се концептом нодалних региона бави и **Џон Фридман** (John R.P. Friedmann), економиста просторне конотације, који чак пре Будвила, још 1956 год. у чланку „*The Concept of a planning region*“, нодалну регију ставља у средиште регионалног планирања, као базу планирања у индустријској економици. Нодалну регију Фридман везује за чворишта, нодусе, односно одређене тачке у простору, којима даје улогу концентратора различитих функција. Оне у датом моменту привлаче становништво те се на бази тих функција диференцира географски простор. Околина чворишта има свој регионални садржај који се формира на основу комплементарности функција концентрисаних у центру (језгру) и ближој или даљој периферији. Генерално, **модел нодалног региона** заживео је преко парадигме процесног функционализма у урбаној и регионалној географији.

Према функционално-процесном приступу, нодална регија је простор функционалне интегралности града и насеља његовог поља утицаја и представља отворен и динамичан систем. Концепт нодалне регије је заснован на реалној чињеници да градска насеља својим деловањем утичу на регионалну интеграцију и диференцијацију природно-еколошки, социоекономски, насеобинско-демографски, физиономски и функцијски хетерогеног простора, стварајући специфичне просторне системе који су у научној јавности названи нодалне-чворишне или функцијске регије. Најчешћа форма тих регија су функционално урбани региони (Тошић, Д., Невенић, М., 2007).

Фридман је такође велики допринос теорији поларизованог развоја дао 1966 год. својим центар-периферија концептом. Он је на примеру Венецуеле установио да, између размештаја становништва, природних ресурса на југу земље и међусобне повезаности центара, постоји одређена диспропорција (Friedmann, J.R.P., 1966). Да би успоставио равнотежу између језгра у Карипском приморју и неискоришћеног али ресурсима богатог југа (периферије), Фридман је са становишта повезивања система центара закључио да између центра и периферије постоји одређен историјско географски континуитет који има економску конотацију, односно четири еволутивне фазе кроз које пролази свако друштво током развоја и где свакој фази одговара одређен облик просторне организације у оквиру националне територије:

1. У *прединдустријској фази*, центри су у простору независни, правилно размештени у простору и немају јаче функције. Са постојећим функционалним капацитетом не могу да интегришу целу периферију већ само уже окружење те је њихова главна одлика, налик Грчким полисима, самодовољност.
2. У *прелазној фази* језгро постепено почиње да функционално јача и формира своју утицајну сферу. Периферија није ни економски ни социјално нити функционално интегрисана у мрежу насеља региона кога одликује јасна дистинкција између центра (језгра) и периферије.
3. У *индустријској фази* се јављају и други центри који јачају сами од себе. Централно језгро преноси део својих територијалних компетенција на секундарна

језгра даље околине која постепено формирају своје утицајне сфере што доводи до фрагментације периферије и њеног нестанка.

4. У *постиндустријској фази* периферија условно не постоји, она је интегрисана у полифункционални систем насеља са карактеристикама комплементарности и компатибилности. Цео простор је покривен мрежом градова који мање или више задовољавају потребе свог становништва и функционално су интегрисали националну територију (Friedmann, J.R.P., 1966).

Уочивши да центар-периферија концепт има примену од континенталног до локалног нивоа организације, Фридман је такође издвојио неколико типова регија: регије језгра, прелазне регије са тенденцијом побољшања, прелазне регије са тенденцијом стагнације и регије млађе колонизације (Vresk, M., 2002).

На темељима истраживања Фридмана, додавањем секторима делатности факторе попут „локационих константи“³ и агломерационих економија друштва, домаћинства и предузетништва, **Хери В. Ричардсон** (Richardson, H.W.) кроз постулате просторне економије, дефинише четири фазе развоја једног урбаног система и то: *фазу концентрације ст., интрарегионалну децентрализацију, интеррегионалну децентрализацију и развој стабилног урбаног хијерархијског система*. Он сматра да су централизација и децентрализација два наизглед различита процеса која трају истовремено и прожимају се (Richardson, H.W., 1980).

Почетком седамдесетих год. XX века, економски аспект и даље има велики утицај на развој теоријске мисли у истраживањима градова и њихових ближих и даљих окружења у просторном и регионалном планирању. Спрегом политичких, економских и просторних система али и као одговор на и даље присутне социјалне проблеме у урбаним подручјима Сједињених Америчких Држава, наглашеним од стране покрета за грађанска права, развија се политичка економија или марксистички приступ. Градови се посматрају као интегрални делови

---

³ Локационе константе према Ричардсону укључују: 1. Имобилне природне ресурсе (на пр. минерална налазиште, луке); 2. Град са историјским континуитетом развоја; 3. Одређене локације које поседују посебне предности захваљујући: а) хетерогености простора или б) потенцијално су нодална средишта са становништва будућег развоја саобраћаја и раније су развијена него неки други центри (Richardson, H.W., 1973)

капиталистичког начина производње, као мотори развоја који подстичу остварење основног циља оваквог друштвеног поретка- обезбеђење повољног амбијента за акумулацију (капитала) чија се вредност увећава са континуираним реинвестирањем финансијских добити ранијих улагања. Сматрало се да структурне силе, односно везе између елемената у простору, подстичу социјалне проблеме у граду, проблеме стамбене сегрегације, центрификације⁴, субурбанизације, урбане обнове и ревитализације и др., које производи динамика капиталистичког система и одређене интересне групације које поседују моћ на тржишту некретнина. **Дејвид Харви** (David Harvey) је у корелацију довео однос тржишта некретнина у урбаним срединама и економско политичких структура које су имале монопол у капиталистичком друштву. Сматрао је да је структура намене простора израз друштвених и економских односа у том простору. Пошао је од претпоставке да капиталистичко друштво карактерише конфликт између социоекономских групација у градовима преко расподеле ресурса. Кључни ресурс је моћ, коју је већином запосела елита и у могућности је да манипулише већином (Harvey, D., 1973).

***

Сва теоријска полазишта су дакле везана за индустријска друштва у којима је основна детерминанта функционалне организације простора индустријализација и урбанизација. Градови поново почињу да доминирају у организовању простора јер се становништво и функције концентришу у њима, њиховим ближим окружењима (периурбани простори) а негде и у ширим територијалним целинама. Касније се утицаји градских насеља шире у простор директно, а на другој страни индиректно. Под процесом урбанизације и индустријализације многе економске активности се дифузно распоређују у простор мењајући улогу и садржаје које су ти простори имали. У овом периоду теоријске поставке се спонтано ослањају на тридесете године XX века када су дефинисане основе теорије централних места. На бази ње и теорије локација Алфреда Вебера, урбаност и урбани начин живљења поново заузимају централну позицију у истраживањима односа

---

⁴ Процес центрификације везује се за изградњу луксузних станова у деловима града раније насељеним сиромашним ст. Такође, процес подразумева и функционалну конверзију индустријских објеката у луксузно становање као и повратак припадника средње класе у централне градске зоне, напуштене током фазе иселјавања у периурбане делове града (Вујовић, С., Петровић, М., 2005: 59).

градских насеља и њиховог окружења. Ово је период постепеног преусмеравања теоријских мисли у новом смеру, ка правцу функционално урбаних региона или градских региона.

1.2. Кључни правци развоја модела функционално урбаног региона (Сједињене Америчке Државе, Велика Британија и Немачка)

Увидевши временом да се процес просторних промена интензивира, англосаксонски истраживачи су схватили да раније поделе простора на дистрикте и урбана поља не одговарају у потпуности свим новим захтевима и процесима у друштвено економском поретку. Англосаксонски погледи се мењају и дотадашњим основама развоја функционално урбане регионализације придодаје се социјално географска, односно социјално економска конотација проучавања веза и односа између насеља и њихових ближих или даљих окружења. Развијају се различити видови метрополитенских региона који се често у домаћој литератури схватају као **метрополитенска подручја**⁵. Издвојена су преко система различитих индикатора који прате кретање становништва. Најдоминантнији фактор у кретању становништва је тржиште рада које се базира на дефинитивним пресељавањима и на дневној миграцији.

Систем разних видова метрополитенских подручја у Сједињеним Америчким Државама, Великој Британији касније су прихватили, уз одређене модификације и урбанисти, економисти, географи, социолози и др. у Немачкој, скандинавским земљама, Јапану и др. У новије време су у бившим социјалистичким државама формирани одређени видови функционално урбаних региона у чијим средиштима су мање или веће метрополе, односно метрополитенски центри који се различито дефинишу.

Функционална регионализација у **Сједињеним Америчким Државама** има специфичан карактер. Усклађивање територијалне, односно регионалне поделе државе са потребама организовања живота у Сједињеним Америчким Државама директно је било у вези са друштвено економским развојем државе.

---

⁵ Детаљнији приказ различитих видова метрополитенских региона дати су у: Тошић, Д., 2012.

Интензивирањем процеса метрополитанизације, временом су се мењале форме његовог испољавања у простору а тиме и методолошки оквир за издвајање различитих видова метрополитенских подручја. Данас у организовању функционалних региона у Сједињеним Америчким Државама, заснованих на градовима, као и у методолошким поставкама издвајања метрополитанских подручја, учествује поред званичног **статистичког бироа** (*US Bureau of Census*) и **биро за управљање и буџет** (*US Office of Management and Budget*), о чијој улози и значају у регионализацији федералних држава у Сједињеним Америчким Државама постоје различита становишта. Поједини аутори сматрају да су Сједињене Америчке Државе успеле да се регионализују захваљујући снази локалних управа и локалних самоуправа, док други пак заступају ставове да је држава централизована и да су све реформе, везане за процес привреде и за процес регионализације, односно урбанизације, потекле из бироа у Конгресу, који прате процесе у свету и креирају фискалну, односно пореску политику (дају се различите пореске олакшице на једној страни а на другој страни, врши се повезивање јавног и приватног сектора, различитог интензитета).

Федерални биро и федералне државе су у одређеном моменту схватиле да се **територијални обухват метрополитенских подручја, њихов функционални значај и број становника константно увећава** те да **границе функционалних региона захтевају перманентно редеофинисање и прилагођавање постојећим демографским, социјалним, економским и другим процесима**. Стога се у Сједињеним Америчким државама развојни процеси прате, а границе регионалних целина административног или статистичког карактера коригују у моменту када више не одговарају функционалним процесима у простору. Тежи се флексибилности и променљивости. Када територијални дomet градских центара превазиђе функцијама свој административно територијални оквир, простор у пољу утицаја ових центара се проширује без обзира на припадност другој административној, статистичкој или планској целини. У случају да су процеси реверзибилни, тј. када се снага одређеног центра ублажи, а тиме и поље његовог утицаја, број насеља у зони утицаја се такође смањује. Услед тога,

функционални региони у Сједињеним Америчким Државама су доживели неколико трансформација:

Већ је истакнуто да су прве форме метрополитенских подручја чинили метрополитански дистрикти. Касније (1959 год.) су дистрикти прерасли у **стандардна метрополитенска статистичка подручја**⁶ (*Standard Metropolitan Statistical Area- SMSA*), од 1983 год. у **метрополитенска статистичка подручја**⁷ (*Metropolitan Statistical Area-MSA*), односно 2000 год. у **консолидована метрополитенска статистичка подручја** (*Consolidated Metropolitan Statistical Area*) која чине два или више метрополитенска статистичка подручја.

Након 2000 год. консолидована метрополитенска статистичка подручја конвергирају у термин **централна базна статистичка подручја** (*Core Based Statistical Area- CBSA*) представљајући подсистеме у метрополитенским системима насталим око мањих или већих урбаних језгара. Суштински, централна базна статистичка подручја састоје се из централног урбаног нуклеуса (језгра) и урбанизованих околних локалних заједница (*adjacent communities*) која су комплементарна језгру и са њим остварују висок степен економске и социјалне интегрисаности. Критеријуми за издвајање централних базних статистичких

---

⁶ Критеријуми за издвајање **стандардних метрополитенских статистичких подручја** базирали су се на демографској величини централног града, централитету и економским функцијама: **(1)** Језгро (централни град) има 50.000ст. или више. Уколико је подручје биполарно, језгро и субцентар имају 50.000ст., с тим да субцентар може имати најмање 15.000ст; **(2)** Централни град припада одговарајућем административном округу; **(3)** Најмање 75% или више запослене радне снаге је ст. које обавља непољопривредне делатности; Најмање 15% радника из околине ради у језгру или 25% њих живи и ради у језгру, тј. изражене су дневне миграције на релацији центар-периферија; Најмање 50% аутохтоног становништва живи у подручју које је статистички издвојено на основу прага густине насељености и запослености у неаграрним делатностима.

⁷ **Метрополитенска статистичка подручја** су према укупном броју становника била класификована у четири категорије: **(1)** метрополитенска статистичка подручја са најмање 1 мил. ст. У оквиру њих су се издвајала **примарна метрополитенска статистичка подручја** (*Primary Metropolitan Statistical Areas- PMSA*) која су се састојала од најмање једног округа (*county*). Окрузи су били повезани снажним економским и социјалним везама како интрарегионално тако и интеррегионално. Сва примарна метрополитенска статистичка подручја нису имала издвојен тзв. централни град. Увођењем примарних метрополитенских статистичких подручја у нормативно правни оквир, метрополитенска статистичка подручја су преименована у **консолидована метрополитенска статистичка подручја** (*Consolidated Metropolitan Statistical Area*); **(2)** метрополитенска статистичка подручја са 250.000-1 мил ст.; **(3)** од 100.000-250.000 ст.; **(4)** мање од 100.000ст.

подручја незнатно су измењени у односу на раније стандарде и параметре⁸, према којима постоје два типа централних базних статистичких подручја (*2010 Standards for Delineating Metropolitan and Micropolitan Statistical Areas, 2010*):

1. **Метрополитенска статистичка подручја** (*Metropolitan statistical areas*), формирају се око најмање једног урбанизованог подручја (дефинисаног пописном статистиком) и имају најмање 50.000ст. Сачињена су од примарних и секундарних административних округа:
  - Примарни окрузи имају најмање 65% запослених који живе и раде у месту становања. Однос радних места у центрима рада округа и резиденцијалних радника је 0,75 или више;
  - Секундарни окрузи имају однос радних места и резиденцијалних радника такође 0,75 или више, али је проценат радника који живе и раде у центрима рада округа нижи и креће се између 50 и 65%.
2. **Микрополитенска статистичка подручја** (*Micropolitan statistical areas*) садрже најмање један урбани кластер са најмање 10.000ст. а највише 50.000ст.⁹

Уколико су наведени критеријуми испуњени, метрополитенска статистичка подручја која имају једно урбано језгро са најмање 2,5 мил. ст. деле се на **метрополитенске дивизије** (*Metropolitan division*), које функционишу као посебна подручја унутар већег метрополитенског статистичког подручја.

---

⁸ Класификација централних базних статистичких подручја задржала је два основна начела за издвајање метрополитенских статистичких подручја успостављена још 1960 год: (1) структуру насељености (засновану на популационој величини централног града); (2) функционалну интегрисаност језгра и околине, дефинисану на основу дневних миграција контингента запослене радне снаге у укупном ст. (овај параметар је увећан са 15% на 25%, док су остали напуштени). Пописном статистиком је такође прецизирано да сва суседна централна базна статистичка подручја, која имају довољну међусобну размену радне снаге на бази свакодневних миграција, формирају већа „комбинована статистичка подручја“. Још једна значајна разлика у односу на претходан попис била је замена термина „централни град“ са термином „примарни град“ (дефинисаним на основу података о становништву и запослености). Иако ова измена и даље важи за многе претходно установљене центре градова, такође су препознати многи нови центри рада и означени као примарни градови.

⁹ Одступања се јављају у случају микрополитенских статистичких подручја која су формирана после јуна 2003 год., и у чијим средиштима су градови са прогнозираном популацијом од 10.000 или више ст. током две узастопне год.

Примарни и секундарни окрузи су основ за издвајање метрополитенских дивизија, с тим да постоје разлике у њиховој организацији унутар дивизија¹⁰.

Централна базна статистичка подручја такође су сачињена од административних округа и према последњим истраживањима Америчког пописног бироа из 2009 год., у Сједињеним Америчким Државама постоји 374 метрополитенских статистичких подручја и 581 микрополитенско статистичко подручје (*US Census Bureau- US Office of Menagement and Budget*).

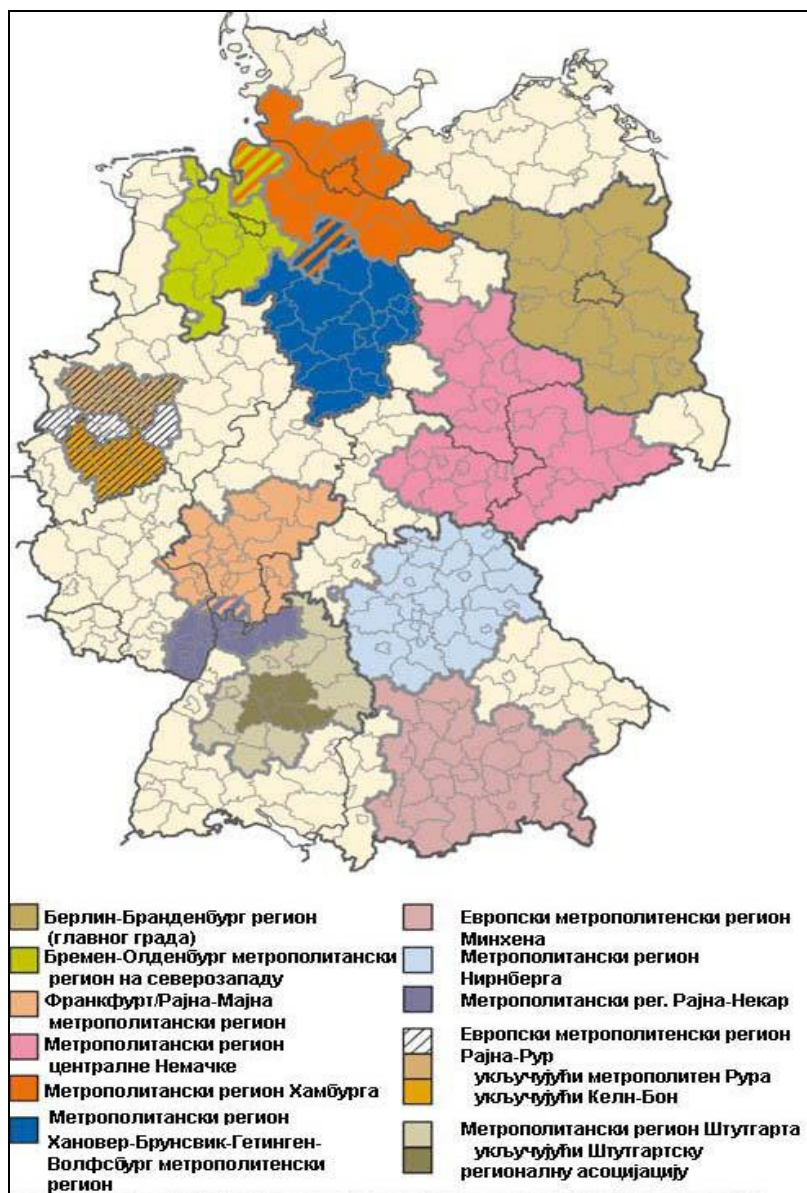
У **Великој Британији** су географи на бази дневних урбаних система дефинисали сличан модел метрополитенских подручја- тзв. **стандардна метрополитенска подручја рада** (*Standard Metropolitan Labour Areas- SMLA*). Њих су чинили: језгро метрополитена и метрополитенски прстен који заједно формирају дневни урбани систем. Заједно, језгро и метрополитенски прстен имају најмање 70.000ст. и издвојени су према следећим критеријумима:

1. Језгро сачињава локална административна јединица или више граничних административних јединица чија густина запослености износи 5 или више радних места по квадратној акри (13,75 по хектару); или једна административна јединица са најмање 20.000 радника.
2. Метрополитенски прстен се састоји од административних јединица које су граничне са језгром и из чијих насеља 15% активног ст. обавља делатност у центру рада, тј. језгру.

Касније је моделу стандардног метрополитенског подручја рада прикључен спољашњи прстен, у чији састав су улазиле све административне јединице из којих је ка језгру свакодневно гравитирало више радника него ка било ком другом језгру. Овакви локални субсистеми, као целине унутар већих система, названи су локална подручја тржишта рада (*Local Labour Market Area- LLMA*).

---

¹⁰ Примарни окрузи обезбеђују организациону основу метрополитенских дивизија, док секундарни окрузи морају комбиновано да делују са другим секундарним окрузима или са примарним округом како би могли да формирају основу за метрополитенску дивизију. Преостали окрузи метрополитенских статистичких подручја се прикључују примарним и секундарним окрузима са којима имају највећу размену запослених миграната.

Слика I-1 : Европски метрополитенски региони у Немачкој, (BBSR, 2011)

У Немачкој су метрополитенска подручја препозната као аналитичка подручја а метрополитенски региони као програмска подручја. Метрополитенска подручја су инструменти за анализу широког спектра густо сконцентрисаних централних функција у метрополитенима, док су метрополитенски региони инструменти програмирања развоја и спровођења политика регионалног развоја кроз иницијативе и одредбе Федералне владе, федералних држава и локалних власти. Према последњим истраживањима, у Немачкој је препознато 11 европских метрополитенских региона (Слика I-1) који међусобно сарађују преко Иницијативног одбора за европске метрополитенске регионе у Немачкој

(*Initiativkreis Europäische Metropolregionen in Deutschland- IKM*). Генерално, метрополитенски региони су у Немачкој нове просторне категорије настале као резултат „одозго на горе“ приступа (*bottom-up*), заснованом на територијално административним структурама (*BBSR, 2011*).

1.3. Функционално урбани регион данас

Као што је до сада истакнуто, полазишта функционално урбане регионализације потекла су из теорије централних места Валтера Кристалера која је касније надограђена кроз концепт нодалног региона, да би временом еволуирала у функционално урбани регион. У теоријским поставкама данашњег функционално урбаног региона пошло се дакле од претпоставке да насеља која имају моћ или снагу да задовољава не само потребе свог становништва, већ и становништва ближег и даљег окружења поседују централитет. Централне функције које су сконцентрисане у насељима највећег степена централитета имају територијалне домете којима „покривају“ становништво других насеља. Резултанта тих територијалних домета у просторним смислу формира мањи или већи регион, који се састоји из језгра и из насеља периферије. Ова насеља су комплементарна језгру на бази одређених функција преко којих језгро остварује функционалну везу са другим мањим или већим центрима на својој територији. Успостављени просторно-функцијски односи и везе формирану између насеља не морају свуда да буду исти. Комбинација функционалних односа и веза унутар региона може да утиче на формирање хијерархијских односа који се у простору манифестују на различите начине. Хијерархијски односи се формирају у зависности од функционалних веза између насеља, а од комбинације функционалних односа зависи хијерархија. Другим речима, насеља која остварују више функционалних веза имају бољу позицију у хијерархији насеља дате територије и обрнуто. Хијерархија може бити вишеслојна.

Повезивањем различитих функционалних веза у региону издваја се веће (директно) или мање (индиректно) поље утицаја градског насеља. **Утицај може бити двостран: на једној страни - искључива гравитација, односно**

привлачење становништва, функција и др. до момента успостављања интерактивног деловања између насеља, а на другој, **дисперзан утицај**, односно **ширење позитивних утицаја у ближе или даље окружење** чиме се формирају одређене функционалне целине, које су у физичком, демографском, економском, функционалном, социјалном и сваком другом смислу хетерогене.

Свако насеље у простору има одређене функције и своје поље утицаја међутим доминантну функционално утицајну зону има градско насеље. На бази функционалних веза и односа између насеља различитих нивоа или различитих карактера (градска, сеоска или мешовита насеља и сл.), делови одређених територија деле се на целине које се називају **функционално урбани региони**.

Аналогно нодалним регионима, развијена су два основна вида функционално урбаних региона: моноцентрични и полицентрични. **Моноцентрични** су сачињени од једног центра и његовог поља утицаја док су **полицентрични системи** сачињени од више, најчешће хијерархијски степенованих центара и њихових мање или више урбанизованих околина.

Са преласком у постиндустријску фазу друштвено-економског развоја, долази до дифузије или децентрализације урбанизације што је довело до развоја полицентричног функционално урбаног региона. Он је сачињен од више функционално умрежених центара-великих, средњих и малих градова, који формирају своје заједничко поље утицаја. Полицентрични функционално урбани регион представља хетерогену просторну констелацију урбаних и мање или више урбанизованих насеља која могу, а не морају бити, повезана у хијерахизован систем. Интеракције су манифестоване кретањем становништва, материјалних добара и информација (Тошић, Д., Максим Мићућ, М., 2009).

Почетком деведесетих год. XX века, на помолу је био нов модел просторне организације градова и њихових окружења- тзв. **модел умрежавања** (Camagni, R., 1993; Batten, D. F., 1995). Овај термин, први пут је, још почетком шездесетих год. XX века, употребила **Џејн Џејкобс** (Jane Jacobs), социолог и велики борац за очување предграђа градова у Сједињеним Америчким Државама, у књизи „Живот и смрт великих америчких градова“ (The death and Life of the Great American cities). Она је рекла „да ће у будућности доћи до потребе за великим

умрежавањем...(..)да ће мреже разних видова заменити класичне територијално хомогене целине назване регионима“ (Jacobs, J., 1961). Касније је **Мануел Кастелс** (Manuel Castells), један од најпознатијих социолога на крају XX и почетком XXI века, предвидео умрежено друштво, односно мрежне градове на једној страни и на другој, згушњавање простора и времена преко саобраћајних и комуникационих система, телекомуникација и информатичких технологија. Он је у делу „Успон умреженог друштва“ (*The Rise of the Network Society*) дефинисао градове као феномене умрежавања истичући да је значајна карактеристика градова умрежавање, а не појединачне функције и улоге које градови имају у урбаном систему. Градови су нодови „просторних токова“ и они формирају мреже чиме се мења класичан хомоген регион и ствара нов облик тзв. „умреженог“ функционално урбаног региона (Castells, M., 1996). Такође, **Жан Готман** (Jean Gottman) је сматрао „да је за разумевање еволуције савремених урбаних процеса, фундаментално питање умрежавања градова“ (Gottman, J., 1989). Слично томе, **Мејси и др.** су истакли „да је немогуће истраживати било који град посебно без разумевања његових веза са околином. Градови су у бити отворени системи; они су места окупљања, они су фокус географије друштвених односа“ (Massey, D. et al., 1999).

Модел умрежавања градских насеља је и у основи **Нове Атинске повеље**, из **1998.** (модификована је 2003 год.), која почива на постулатима познатих географа Брајана Берија, Бориса Хорева и др. Англосаксонски географ **Брајан Бери** је при анализи регионалних утицаја на развитаку унутрашње структуре градских насеља, позивајући се на парадигму организације простора, пошао од аксиома „град је систем у систему насеља“. Руски географ **Борис Хорев** је, при анализи утицаја регионалног окружења на структуру градског насеља, своје полазишта градио на синтагми „град је опште економски рејон у минијатури“. Ови и слични погледи инкорпорирани су у Нову Атинску повељу написану у форми препорука за просторно уређење европских градова. У поглављу Повеље *Синтеза: градска форма одрживи развој* је, између осталог, речено да у планирању и развоју просторно-функционалних структура, у случајевима дисперзно размештених урбаних центара или градова који су недавно доживели или су још увек у фази

планирања развоја, градске регије делују као „мреже урбаних центара” (*Тошић, Крунић, Невенић, 2008*).

Процес глобализације је током XX века, посебно током две последње деценије, изменио савремена схватања урбаних система. Добио је ново значење. Иновације у компјутерским и комуникационим технологијама довеле су до трансформације светских економија у савремене економије засноване на знању и информацијама. Главни градови напредних економија, првобитно описани као *светски градови* (*Friedmann, J., 1986*) а касније као *глобални градови* (*Sassen, S., 2002; Грчић, М. и Слука, Н., 2006*)¹¹, данас су кључни центри управе финансијског и транснационалног пословања и командни светски центри. Урбани системи који су раније представљали окоснице националних урбаних система, данас су све више интегрисани у **глобалну урбану мрежу** унутар које су јаки центри повезани. Наиме, савремене тенденције у свету крећу се у правцу умрежавања која се заснивају на повезивању великих функционално урбаних региона чије утицајне сфере правазилазе њихове функционалне оквире. У средиштима ових функционално урбаних региона се налазе велики и значајни, пре свега економски центри у којима се концентрише функција рада и капитал. Ови јаки економски центри који имају интерес, међусобно се повезују стварајући мреже независно од тога у којим су државама. **Градови који су међусобно удаљени, функционално се међусобно повезују иако немају територијалну блискост и компактност.** Поред тога што се међусобно повезују, глобални градови мењају своје позиције у урбаној хијерархији подстичући међусобну конкурентност. У тој конкурентности се развијају функционално урбани региони великих градова и у оквиру ње се истовремено ти градови међусобно повезују (*Davoudi, S., 2008*).

Постоји неколико нивоа функционалних мрежа: на националном нивоу- функционалне мреже националних држава; на регионалном нивоу- функционалне мреже типа асоцијација Европске уније или неких других удружења и на

---

¹¹ Мирко Грчић и Николај Слука су поделили светске градове, према њиховом значају, функцијама и позиционираности у светској економији, у четири категорије: алфа, бета, гама и делта. Њихове позиције су данас измењене те градови попут Москве, Пекинга, Шангаја и др. постепено заузимају водећа места.

глобалном нивоу- функционалне мреже типа региона у чијим центрима су велики светски градови који више теже да се повезују са регионима себи сличним у свету него са регионима који су у односу на њих доста сиромашнији а налазе се у истој држави или у истој регионалној асоцијацији (Gidens, E., 2007). Другим речима, велики градови више воде рачуна о повезивању са себи сличним градовима него са градовима свог ближег окружења.

1.4. Функционално урбани регион у просторном планирању – плански приступ функционалног организовања територије Србије

Иако мисао о функционалној организацији територије Србије датира дубоко у прошлост, значајнија размишљања о овој проблематици везују се за формирање **административно-управних макрорегиона** на националном, и **срезава** на локалном нивоу у Краљевини Југославији након Првог светског рата. Заједно, макрорегиони и срезови (територија у оквиру које је доминирао, условно, један већи градски центар и гравитирајуће околне мање, обједињене општине) представљали су одређене целине које су у административно управном смислу имале улогу данашњих функционалних региона. После Другог светског рата, успостављене су тзв. **међуопштинске регионалне заједнице** које су обједињавале више општина са истим функционалним интересом и карактером постепеном управљања. На истим принципима југословенског самоуправљања, срезови и касније доминантне међуопштинске регионалне заједнице тежиле су изједначавању и артикулисању различитих интереса, односно успостављању плурализма на локалном и националном територијалном нивоу. Укидањем међуопштинских регионалних заједница, на бази сличних критеријума издвајања, територија Републике Србије је Законом о територијалној организацији Републике Србије 1992 год. подељена на 29 управних округа и територију Града Београда. Након тога је дошло до иницијативе да се територија Републике Србије плански развија, односно дошло се до концевзуса да *без планирања простора нема његове рационалне организације*. У сврху овог циља 1996 год. уобличен је

коначно **Први Просторни план Републике Србије**¹² у оквиру кога је посегнуто за формирањем тзв. функционалних подручја. **Основне хипотезе** поделе на функционална подручја су биле следеће (*ППРС, 1996*):

1. *Рационализација управљања и ефикасније обављање послова из домена свакодневних потреба грађана*¹³.
2. *Организација јавних служби усклађенија са потребама, могућностима и интересима локалних заједница.*
3. *Ефикасније координирање активности и програма локалних заједница*¹⁴.

На бази ових хипотеза издвојена су 34 функционална подручја Републике Србије, организована по принципима доминантних центара. Тако је у врху хијерархијске пирамиде био *државни центар* (Београд). Нижи ранг имала су макрофункционална подручја, у чијим су средиштима били *макрорегионални центри* (Нови Сад, Ниш, Приштина, Крагујевац и Ужице), затим функционална подручја нижег ранга, унутар којих су биле утицајне сфере мањих или већих градских центара (*регионалних, субрегионалних центара, развијених градских центара, центри заједнице села*, итд.). Хијерархија центара из првог просторног плана Републике Србије (1996 год.) је, без обзира на све промене, условно речено, задржана и у другом националном Просторном плану из 2010 год.

Поређењем улоге и значаја функционалних подручја у старом и новом националном Просторном плану (из 2010 год.) могуће је закључити да су функционална урбана подручја у плану из 1996. год. третирана као функционална подручја којима је Србија у потпуности била „покривена“. Методологија издвајања функционално урбаних подручја у старом плану била је другачија у односу на последњи план. Такође, у Просторном плану Републике Србије из 1996

---

¹² До израде Просторног плана Републике Србије из 1996. планска документација о функционално урбаним регионима није постојала већ се радило о територијалној подели државе у административно управном смислу, на одређене целине које су имале улогу функционалних регија (срезови и међуопштинске заједнице).

¹³ Ова хипотеза представљала је основу функционализма, односно функционалне организације територије Републике Србије. Тиме су потребе грађана биле основ за регионализацију територије Републике Србије што је условило неусаглашеност функционалне поделе (истина у мањим сегментима) са територијално административном поделом на управне округе.

¹⁴ Овом хипотезом није у довољној мери био задовољен принцип субсидијарности. Правило европске **субсидијарности**, као основно правило Европске уније заснива се на уважавању локалних иницијатива кроз институционализоване облике деловања. Подразумева учешће јавности и невладиног сектора у систему израде и доношења стратешких докумената.

год. функционална подручја нису имала префикс урбана, што је логично имајући у виду да Србија у периоду израде првог просторног плана није била довољно урбанизована (имала је према Попису из 1991 год. око 50% урбаног становништва), нити су још увек постојали развијени функционално урбани односи којим би један градски центар имао ширу територијалну целину која му у потпуности гравитира. Ситуација се до данас незнатно изменила.

Иако су Просторним планом из 1996 год. истакнуте значајне смернице функционалне децентрализације Србије и осовине њеног интензивног развоја, регионализација у Србији није у потпуности остварена.

Освртом на историјски развој региона, како наводе Максим-Мићић М. и Тошић Д. уочава се да „покушаји регионализације Србије у XX веку нису имали нарочитог успеха:

- у Краљевини Југославији успостављени су *административно-управни макрорегиони*, са основним политичким циљем обједињавања и интегрисања делова територија који су представљали различите ентитете¹⁵. Истовремено је уведена децентрализација на локалном нивоу-*срез*, који би данас величински и функционално одговарао општинама/комунама у земљама Европске уније.
- после Другог светског рада једини покушај успостављања макрорегионалне поделе (*13 међуопштинских регионалних заједница*) јавио се осамдесетих година XX века, у периоду појаве тенденција либерално привредног развоја и тежњи ка децентрализацији управљања¹⁶.
- трећи покушај, на концептуално/планском нивоу, учињен је у Просторном плану Републике Србије (1996), којим су предложени функционални макрорегиони и мезорегиони, тј. *функционална подручја макрорегионалних и регионалних центара у Србији*“ (Максим-Мићић М., Тошић Д., 2007).

---

¹⁵ Ова идеја би данас могла да се сврста у макро трансграничне регионе.

¹⁶ Тако конципирани макрорегиони никада нису добили све административно-управне функције и потребну аутономност, те нису у потпуности ни заживели.

Концепт функционалних подручја је у **Просторном плану Републике Србије из 2010 год.**, по угледу на Европско просторно планирање¹⁷, замењен моделом¹⁸ функционално урбаних подручја. Централном граду дата је још већа могућност да буде главни развојни носилац (концептор) процеса који ће се перспективно издешавати у простору.

Основни плански циљ усмерен је ка детерминацији, организовању и умрежавању функционалних урбаних подручја као основе за уравнотежен регионални развој Републике Србије. Сходно томе, дата је хијерархија центара Србије на основу које су они категорисани у 6 нивоа¹⁹:

- 1 центар у категорији европских **MEGA 3** (Metropolitan European Growth Area)²⁰ – Београд
- 2 центра **међународног значаја** – Нови Сад и Ниш
- 21 центар **националног значаја** – Чачак, Крагујевац, Краљево, Крушевац, Кикинда, Лесковац, Лозница, Нови Пазар, Јагодина, Панчево, Пожаревац, Шабац, Смедерево, Сомбор, Сремска Митровица, Суботица, Ужице, Врање, Ваљево, Зајечар и Зрењанин
- 2 центра **регионалног значаја** – Пирот и Вршац

У складу са основним (али и посебним циљевима), концепција Просторног плана из 2010 год. пошла је од следећих **принципа** просторног развоја функционално урбаних подручја, који се односе на: полицентричност, одрживост,

---

¹⁷ Европско просторно планирање, односно **ESPON** методологија (Европска просторно планерска обсервациона мрежа- European Spatial Planning Observatory Network) је издвојила три групе функционалних урбаних подручја (ФУП) према њиховом значају у мрежи европских насеља и то: функционална урбана подручја **међународног значаја** – са популацијом преко 250.000 становника; функционална урбана подручја **националног значаја** – са популацијом између 100.000 и 200.000 становника и функционална урбана подручја **регионалног значаја** – са популацијом између 50.000 и 100.000 становника (ESPON, 2005).

¹⁸ Подаци коришћени приликом истраживања генерисани су на нивоу општине, односно сагледавани су утицаји првог и другог реда суседних општина на анализирани град и обрнуто (град као административна територија), без улажења на ниво насеља унутар општине који би, свакако, дали прецизнију слику просторне диспозиције истих утицаја. Услед тога, маргинални односи су у плану апстраховани и одређене су, у односу на уочене правилности неких делова Србије, граничне вредности које одређују ареал утицаја функционалних урбаних подручја. Како је граница сваког функционално урбаног подручја динамична и у кратком времену подложна променама, њихов графички приказ је приказан искључиво као модел а не као прецизна слика која указује на било какву административну поделу (ППРС, 2010).

¹⁹ На Косову и Метохији, услед недостатка релевантних података, ситуација остаје на исти начин дефинисана као и 2009. године

²⁰ **MEGA**- Метрополитенска европска подручја раста (Metropolitan European Growth Area)

кооперативност, децентрализацију функција и активности, субсидијарност, конкурентност и кохерентност. У Просторном плану из 2010 год. је посебан акценат стављен на принцип субсидијарности, који није у довољној мери разрађен претходним планом. Улоге између одређених центара у организовању простора Србије нису биле јасно подељене нити је постојала јасна расподела између ингеренција просторних планова локалних заједница, региона или државе. Нови просторни план залаже се, између осталог, за начело субсидијарности, које подржава функционалну организацију простора и базира се на концентрацији функција у одређеним центрима.

1.5. Улога функционално урбаних региона у стратегији полицентричног развоја Европске уније

Идеја полицентричног развоја надограђена је у једном од најзначајнијих развојних докумената Европске уније, *Перспективе просторног развоја Европе* (European Spatial Development Perspectives – ESDP), у светлу тога да су полицентрични урбани системи ефикаснији, одрживији и праведнији у односу на моноцентричне системе и дисперзно распрострањена мала насеља. На бази тога, Европске интеграције дале су нову димензију схватању просторних структура на територији Европе, где је још увек у току процес прилагођавања градова новој хијерархији урбаних центара и глобализацији чији је најважнији просторни ефекат наметање великих метрополитенских подручја као а ргиогі локација и главних чворишта активности. Ови градови са својим регионима имају кључну улогу у дифузији економског раста и социјалних и културних иновација у оквиру својих урбаних система и они данас представљају места најдинамичнијег процеса територијалне интеграције у европским оквирима. У научним круговима Европске уније, европски метрополитенски развојни ареали су предложени, а у развојним програмима прихваћени, за инструменте регионалне интеграције националних и наднационалних регионалних асоцијација. Као најкохерентнији модел децентрализације и уравнотеженог развоја Уније, који се истовремено може применити као инструмент регионалне интеграције, предложен је модел

функционално урбаних региона који су међусобно инфраструктурно повезани трансевропским транспортним коридорима.

Концепт развоја урбаних система у Европској унији заснива се на принципу полицентризма и његови корени потичу још из шездесетих година XX века, са настанком теорије центар-периферија. Кроз опште циљеве и пожељне политике Перспектива просторног развоја Европе дефинисани су и *главни циљеви* будућег развоја урбаних центара- *полицентризам, компетитивност, комплементарност/кохезија*, као и опште категорије урбаних центара²¹. Урбани системи и саобраћајне мреже представљају основ уравнотеженог економског и социјалног развоја Европе.

Полицентризам полази од **два комплементарна аспекта** који се односе на:

1. **Морфологију**, односно распрострањеност урбаних подручја или градских насеља на некој територији (хијерархија, дистрибуција, број градова). Овај аспект има два модела: (а) *моно-нуклеусни* (доминантан град од кога зависи неколико периферних градова у окружењу); (б) *више-нуклеусни* (градови су приближно исте величине, нема доминације једног града већ је то систем градова)
2. **Релације** односно везе између урбаних подручја на различитим територијалним нивоима. Ове везе могу бити: (а) *једносмерне* (сви токови су усмерени ка једном центру); (б) *вишесмерне* (токови и везе немају јасан правац/смер, различито су оријентисани).

---

²¹ У Перспективама просторног развоја Европе су за предвиђене сценарије развоја урбаних система дефинисане **три опште категорије урбаних центара**:

1. Урбана подручја од интернационалног значаја, која ће акумулирати интернационалне и друге функције и бити конкурентна на глобалном нивоу, али ће морати да се суоче са притисцима *глобалних градова* (Лондон, Париз, вероватно Берлин и др.), *метрополитенских региона* (попут Ранштада, Рајна-Рура, Рајне-Мајне, Хамбурга, и др.) и *главних градова* (Копенхаген, Стокхолм, Лисабон, Хелсинки, Мадрид, Рим)

2. Урбани центри на националном нивоу, од којих неки имају јаку развојну основу док се други суочавају са следећим потешкоћама: периферни градови слабијих урбаних функција и стари индустријски градови.

3. Урбани центри на регионалном нивоу, чији економски учинак у многоме зависи од позиције у европском окружењу: *регионални градови у централним подручјима* имаће добре развојне потенцијале, нарочито у услужном сектору, *регионални центри ван централних подручја* зависиће од своје локације (за неке ће предност бити локација у развојном коридору или атрактивно туристичко залеђе- Тулуз, Гренобл, Салзбург); *градови средње величине у претежно руралним регионима* где ће развој зависити од положаја, потенцијала и вредности природног окружења. (ESDP, 1999).

Комбинација ова два аспекта полицентричности као резултат идентификује **четири основна типа интегрисаности: интегративни моноцентризам, иницијални, метрополитенски и интегрисани полицентризам**²². Такође, полицентричност разликује **три нивоа територијалне организације: локални, национални и европски (макро) ниво**²³.

Постојеће европске тенденције указују да је **Пентагон**²⁴ и даље доминантно **језгро Европе** и тренутно једина континентална зона глобалног значаја. У светлу новог проширења Европске уније, уравнотежен полицентричан развој читаве територије Европске уније све више иде ка томе да језгро Пентагона буде повезано **новим зонама економске сарадње**. Како наводи Питер Мелбај: “овај процес треба да омогући формирање динамичних, глобалних агломерационих система односно лако доступних метрополитенских подручја, географски и просторно добро распрострањених на територији Европске уније” (Mehlbye, P., 2000). Нови систем урбаних центара Европе би требало да обухвати бројна метрополитенска подручја која имају централне функције и доминантну позицију у националним урбаним системима²⁵. Територијална Агенда Европске уније 2020 такође истиче да је: „**полицентричан и равномеран територијални развој Европске уније кључни елемент за достизање територијалне кохезије.....**Тамо где најразвијенији градови и региони у Европи сарађују као део полицентричног

---

²² *Интегративни моноцентризам* подразумева јаку хијерархију урбаних система и јасно оријентисане развојне токове. Урбани центри могу, али не морају, бити специјализовани иако главни центар има изражене диверзификоване функције. Тржиште радне снаге може бити локално оријентисано иако је зависно од главног центра; *Иницијални полицентризам* подразумева урбану матрицу са израженом хијерархијом и вишесмерним токовима. Неки секундарни центри имају развијене специјализоване функције на основу којих имају бољи статус у локалној урбаној хијерархији и развијају односе са осталим центрима у систему, на основу комплементарности, конкурентности функција и заједничких пројеката; *Метрополитенски полицентризам* има слабију урбану хијерархију са снажно оријентисаним токовима ка вишем нивоу. Градови делују заједнички као главни центри у мрежи; *Интегрисани полицентризам* има слабу урбану хијерархију и вишесмерне токове.

²³ *Локални ниво-* полицентризам се јавља у облику комплементарног или кооперативног функционисања два или више града, који често наступају заједно; *Национални ниво-* постојање више центара који су међусобно конкурентни на нивоу државе (уместо доминације једног); *Европски (макро) ниво-* полицентричност представља алтернативу Пентагону, односно подразумева формирање више већих зона глобалне економске интеграције у Европској унији ван Пентагона.

²⁴ Пентагон представља једину *Глобалну економску интеграциону зону* у Европској унији коју чине Лондон, Хамбург, Минхен, Милано и Париз. Пентагон има највећу густину насељености (покрива 14% Европске уније 27+2 и 32% њене популације) и највећи ниво економског учинка (остварује 43% бруто домаћег производа Европске уније).

²⁵ Након последњег проширења, око 70 градова са више од 500.000ст. доминира европским урбаним системом у којима живи око 20% постојеће популације Европске уније.

система, они стварају додатну вредност и понашају се као центри који доприносе развоју ширих територија. Политика полицентричног територијалног развоја би требало да подстакне територијалну конкурентност Европске уније и ван средишњег подручја Пентагона“ (*Territorial Agenda of the European Union 2020, 2011*).

Нове структуре сарадње (суседна, односно преко гранична метрополитенска подручја, мање и веће градове и рурална залеђа) требало би стимулирати кроз: „top-down“ - вертикални процес одлучивања (транснационални), активности засноване на знању и кроз финансијску помоћ Европске уније. Ови видови сарадње треба да буду праћени „bottom-up“ иницијативама међу градовима и регионима, проналажењем партнера и успостављањем институционалних веза и мрежа (*Faludi, A., 2002*). Фалуди дакле потенцира неопходност синхронизованих акција у простору које заједно чине неопходан “push” фактор за будућу сарадњу, односно дају пресудан импулс за будуће умрежавање градова у јединствен систем.

У урбаном систему Европске уније, државе још увек представљају најбоље интегрисани територијални ниво те су стога најбоље за дефинисање **степен полицентричности**. Ова обухватна мера заснована је на три групе показатеља: **индекс величине** (хијерархија према правилу величине)²⁶, **индекс локације** (уједначеност распореда градова на одређеној територији) и **индекс повезаности** (систем је полицентричнији што је боља доступност мањих градова у односу на доминантни град).

Важан допринос разумевању полицентричних урбаних система Европе дао је ESPON пројекат. Битан корак у разумевању потенцијала којима располаже територија Европске уније јесте класификација унутар европског система градова према којој концепт полицентризма разликује **три територијална нивоа**:

---

²⁶ Правило величине представља теоријски модел оптималне величине насеља у хијерархији националних система према коме други по величини град у низу треба да има два пута мање становника од главног града, а два пута више од трећег у низу. Графички представљено, уочава се крива која у идеалном случају заклапа угао од 45°.

Табела I-1: територијални нивои у Европској Унији према концепту полицентризма

	Концепт полицентричног развоја
UA	Урбана агломерација
FUA	Функционално урбано подручје
MEGA	Метрополитенско европско подручје раста Полицентричност - територијални нивои: регионални, национални, европски - аспекти: морфолошки, функционални, економски, политички

Извор: ESPON, 2005.

Основни територијални ниво стратегије полицентричног развоја Европске уније јесте **функционално урбано подручје**. Састоји се из урбаног језгра и подручја око њега које је економски интегрисано са језгром и представља локално тржиште рада. Функционално урбано подручје у земљама са више од 10 мил. становника дефинисано је као подручје чије гравитационо језгро има најмање 15.000 становника и гравитациону зону са преко 50.000 становника. У мањим земљама, функционално урбано подручје има најмање 15.000 становника, урбано подручје са више од 0.5% националне популације као и функције националног и регионалног значаја. Као резултат тога, у Европској унији 27+2 је издвојено 1595 функционално урбаних подручја у 29 земаља (Слика I-2).

У свакој од држава Европске уније територијални обухват функционално урбаних подручја је другачији и *променљивог је карактера али се поклапа са зонама дневних миграција* становништва, издвојеним на бази националних критеријума. Висок степен *аналогије између функционално урбаних региона и дневних урбаних система* често је основ за неколико различитих назива који се за појам функционално урбаног региона у научној и стручној јавности користе (FUR, SMSA, DUS, FUA)²⁷. Функционално урбани региони према статистичкој номенклатури територијалних јединица²⁸ Европске уније већином спадају у категорију NUTS 2 или NUTS 3, а према ESPON-у су идентификовани на основу неколико функција: становништво, саобраћај, туризам, индустрија, знање и одлучивање у приватном и јавном сектору. На основу ових индикатора

²⁷ **FUR**- Functional urban region; **SMSA**- Standard Metropolitan Statistical Area; **DUS**- Daily Urban System; **FUA**- Functional Urban Area.

²⁸ Према статистичкој номенклатури територијалних јединица (NUTS), на територији Европске уније је издвојено 97 територијалних јединица категорије NUTS 1, 271 територијалних јединица категорије NUTS 2, 1303 територијалних јединица категорије NUTS 3. LAU 1 и LAU 2 (Local Administrative Units) категорије су ниже територијалне јединице везане за локалне урбане центре (има их преко 120.000).

уочено је да су основне економске функције лоциране унутар Пентагона²⁹. У циљу идентификовања функционално најјачих функционално урбаних подручја, сви индикатори су комбиновани (сем туризма и администрације) и графички приказани (Слика I-3).

На основу њих је идентификовано 76 функционално урбаних подручја са највишим просечним резултатима и они су означени као **MEGAs**. Ради комплетније анализе, снага **MEGAs** је одређена на основу **4 индикатора** (чијом анализом су **MEGAs** подељени у пет категорија³⁰): **величина** (мерено бројем становника и бруто домаћим производом- БДП), **конкурентност** (мерена БДП по глави становника и концентрацијом седишта водећих европских компанија), **саобраћајна повезаност** (мерена бројем путника у авионском саобраћају и параметром мултимодалне приступачности) и **знање** (мерено процентом високо образованог становништва и уделом запослених у сектору који се бави истраживањем и развојем).

Битан предуслов за успостављање полицентричног система градова јесте њихова релативна просторна удаљеност. Стога се приликом утврђивања морфологије полицентричних центара пошло од тога да највећи потенцијал имају они центри чије се зоне дневних миграција преклапају. За свако функционално урбано подручје су тако израчунате изохроне, као границе подручја која су на 45 минута вожње аутомобилом удаљене од њеног центра. Добијена подручја означена су као **потенцијално урбани стратешки хоризонти- PUSH** (Potential Urban Strategic Horizons) који припадају класичним функционално урбаним регионима дефинисаним по принципу улоге урбаног центра у простору свог окружења

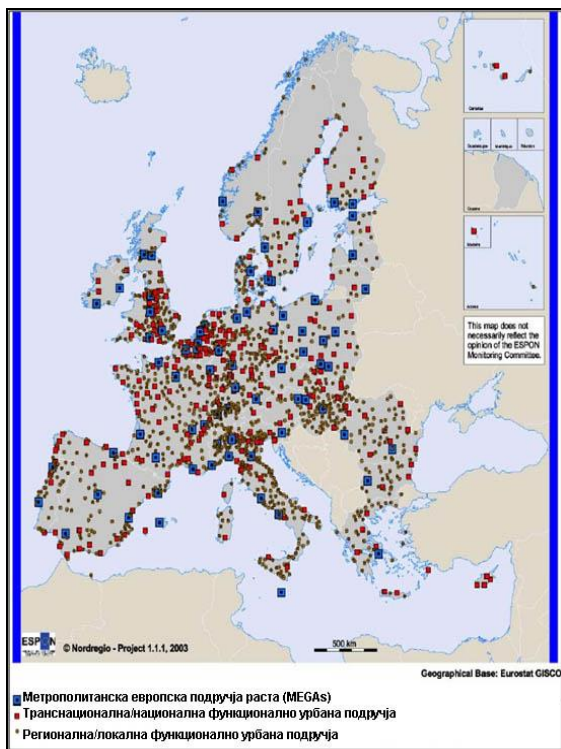
---

²⁹ Равномернију просторну дистрибуцију на националном нивоу широм Европе има функција знања и универзитети. Туризам је лоциран у региону Медитерана а саобраћај у Алпима.

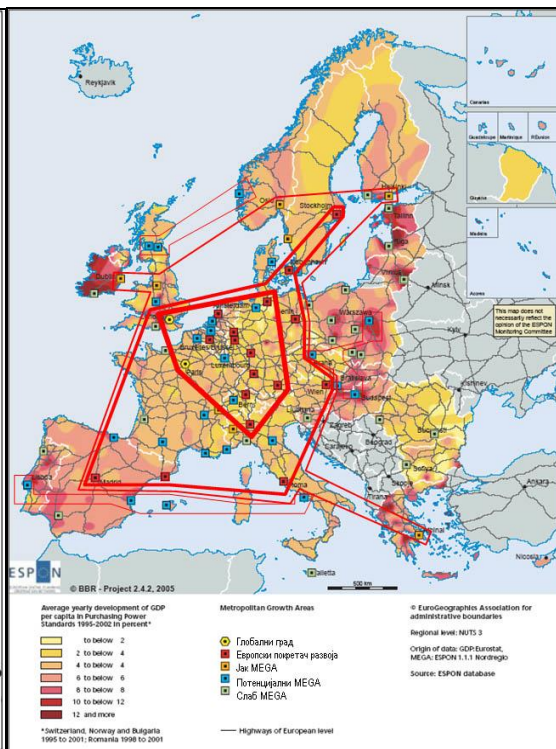
³⁰ Анализом 4 кључна индикатора **MEGAs** су подељени у **пет категорија**: (1) *Два глобална града* (Париз и Лондон); (2) *MEGAs који се налазе ван средишње регије Уније али пружају сличан ниво функционалности у односу на Пентагон* (подручја Мадрида, Барселоне, Рима, Беча , Берлина, Копенхагена, Стокхолма и др.); (3) *MEGAs чија су подручја релативно велика, конкурентна и која често имају концентрацију знања али су слабија у погледу броја становника и приступачности* (Хелсинки, Осло, Дизелдорф, Женева, Беч, Келн, Манчестер, Атина, Даблин и Гетеборг и др.); (4) *MEGAs које одликује слабија конкурентност и приступачност*- предводе их 4 најјача града нових земаља чланица Европске уније (Праг, Варшава, Будимпешта и Братислава и др.); (5) *Најслабији MEGAs* налазе се искључиво ван Пентагона (Букурешт, Софија, Љубљана, и др.).

изохроне удаљености од 45 минута аутомобилског превоза. На основу девет показатеља, уочено је да је око 66% Европске уније 27+2 покривено PUSH³¹.

На основу преклапања 45-минутних гравитационих подручја утврђених PUSH, идентификована су потом **потенцијална полицентрична интеграциона подручја- PIAs** (Potential Polycentric Integration Areas) који су заправо полицентрични дневни урбани системи субрегионалног карактера организовани по принципу „децентрализоване концентрације“. Пронађено је 249 PIAs, релативно добро распоређених на територији Европске уније у којима најмање два PUSH подручја преклапају више од једне трећине PIAs (1139 PUSH), док остатак има изолован положај.

Слика I-2: Метрополитенска европска подручја раста (ESPON, 2005)

Слика I-3: Функционална урбана подручја (ESPON, 2005)

Као најниже у хијерархији територијалних нивоа у појединим државама Европске уније препознате су општине и насеља које се не издвајају према

³¹ Луксембург, Белија и Данска су готово целе прекривене PUSH (95%), Кипар, Шведска, Малта и Финска су покривене 33-36%, Норвешка 25% док је већи део земаља на периферији далеко од било којег FUAs центра.

ESPON методологији нити функционишу на истим принципима. Међутим, општине и насеља се према статистичкој номенклатури територијалних јединица Европске уније посматрају као делови региона и имају карактер LAU 1 и LAU 2, на бази чега се користе подаци о становништву.

Резултати спроведени анализом функционалних урбаних подручја према ESPON-у указују на највећу концентрацију FUAs у централној зони Европске уније. Са друге стране, постоје потенцијали за формирање будућих глобалних економских зона у подручјима која су тренутно ван европског језгра. У том смислу се сарадња у подручјима функционалне, односно социоекономске „специјализације“, види као кључан инструмент полицентричног развоја. Оваква сарадња би требало да потекне са локалног и регионалног нивоа и да буде усмерена ка елементима функционалне конкурентности и комплементарности. Акценат би требало усмерити, уместо на демографски потенцијал, на функционални развој чиме би многе шире глобалне економске зоне могле даље да се развијају. Оне би на тај начин, уместо проблема око распореда становника, могле да допринесу повећању глобалне конкурентности Европске уније.

1.6. Примери моноцентричних и полицентричних функционално урбаних региона и њихов третман у Европском просторном планирању

Односи градова и њихових ближих и даљих окружења се разликују те су функционални региони издвојени на основу другачијих принципа у појединим деловима света³². Функционална хомогеност се у европском просторном планирању посматра кроз размештај функција у простору (где доминира функција рада) и кроз размештај радне снаге. Флуктуација радне снаге је најчешће главни индикатор просторно функционалних веза у одређеној територијалној целини. Тежи се рационалној функционалној организацији простора која полази од полицентричног модела заснованог на умрежавању више центара у региону у оквиру кога је становништво равномерно размештено и према коме се прилагођавају функције. Како су функције различито територијализоване, у

---

³² Урбана мрежа Србије је још увек у фази тзв. класичне регионализације која функционални регион посматра кроз односе градова са својим ближим и даљим окружењем.

простору се одвија дневна миграција. Сходно томе, Европски регионализам велику пажњу поклања истраживању дневне миграције, пре свега радне снаге, али и корисника других производа или услуга у одређеним регионалним целинама. Истраживања функционалних односа између насеља унутар региона започета су седамдесетих год. XX века и до 1985 год. је развијено више теоријских модела и приступа регионализације на бази којих је Европа развила појам полицентричности и политике полицентризма. Европски приступ регионализацији и Европске политике полицентризма валоризују се кроз два вида регионализације:

Први вид се заснива на усклађивању регионалне поделе са NUTS територијалним јединицама. Овај вид регионализације је практичнији јер је у питању договорна регионализација где постоји консензус и одређена правила. NUTS јединица је нормативна, условно речено, категорија, којом је Европска унија подељена на мање територијалне целине и овај вид регионализације служи за непрекидни мониторинг дешавања у простору Европске уније са становништва демографског и економског стања, као и свих нивоа услуга које се тичу јавно социјалне инфраструктуре. Истовремено, развојем статистичког апарата, стручних и научних истраживања, Европски регионализам је покушао и у великој мери успео да територијалне јединице статистичког карактера поистовети и направи њихову аналогију са функционалним регионима. У том смислу је развијен **други вид** регионализације чију основу представљају функционални региони, који се посматрају са аспекта: **класичних функционалних региона** заснованих на метрополитенским подручјима и **функционално урбаних региона**, као планских или оперативних категорија. У Европским документима, пракси и политикама полицентризма су функционално урбани региони препознати као региони који у свом седишту имају један или више градских насеља и своју зону (и) директног утицаја, односно најчешће се поистовећује са утицајном сфером већег центра која је ограничена изохроном од четрдесет пет мин. до једног сата. **Функционално урбани региони се дакле у Европи издвајају на бази различитих метода од којих је најдоминантнији социогеографски, односно социоекономски. Овај метод се заснива на истраживањима односа између места рада и места**

становања запосленог становништва, односно дневној миграцији радне снаге и корисника радних услуга у доминантном центру.

Функционално урбани региони су названи велики урбани региони и најчешће се поклапају са NUTS 2 категоријом. Одређени изузеци постоје јер нису све европске државе равномерно насељене, нити је становништво на територији Европске уније равномерно размештено, односно степен урбанизације није истоветан. Сходно томе су и методолошки приступи издвајања функционално урбаних региона у државама Европске уније другачији. Ради указивања на разлике приликом поређења Европских функционално урбаних региона, као и компарације са нашим, дат је опсежан приказ примера моноцентричних и полицентричних функционално урбаних региона у програмима и развојним стратегијама Европске уније, са циљем да се укаже на постојеће трендове развоја и истакне њихова улога као једних од најпогоднијих инструмената за успостављање полицентричног просторног развоја Европског континента.

1.6.1. Urban Audit I и Urban Audit II

Као што је раније истакнуто, претходна схватања о улози града у функционалној организацији простора су се временом мењала. У смислу тога као и прилагођавања научних истраживања и идентификације актуелних процеса у просторном планирању, константно се раде тзв. ревизије постојећег стања у оквиру којих се на бази показатеља у одређеним просторним целинама мењају и схватања о улози функционално урбаних региона у полицентричном просторном развоју Европског континента. Програми **Урбана ревизија I и II** (*Urban Audit I и II*) прате стање и промене око 300 различитих показатеља из области демографије, привреде, животне средине, инфраструктуре, информационих технологија, итд. Урбана ревизија кроз егзактне анализе обезбеђује регионалну статистику за 357 европских градова и на бази тих анализа су идентификоване 3 основне просторне јединице истраживања (Слика I-4):

1. **Централни град или језгро** (у административном смислу) кога у већини истраживаних земаља чине локалне административне јединице (LAU) нивоа 2 (раније NUTS нивоа 5).
2. **Веће урбане зоне** (*larger urban zone -LUZ*) које су аналогне функционално урбаним зонама у окружењу градова или градских насеља мањег или већег функционалног капацитета. **Концепт веће урбане зоне је поистовећен са концептом функционално урбаног региона (ФУР) који се често препознаје и као зона тржишта рада или зона дневног урбаног система.** У основи функционално урбаних региона је најчешће NUTS 3, али могу бити и LAU 1 и LAU 2, у зависности од доступности статистичких података (Табела I-2).
3. **Субцелине** (*sub city district- SCD*) унутар административно дефинисаних граница централног града (језгра). Ове субцелине имају између 5.000 и 40.000ст.

Слика I-4: Основне просторне јединице истраживања (Urban Audit, 2004)

Табела I-2: Функционално урбани региони у Европи према Urban Audit програму

Држава	Ознака	Бр. градова/градских насеља који формирају функционално урбане регионе	Административне јединице
Аустрија	AT	5 (Graz, Linz, Wien, Salzburg, Innsbruck)	NUTS 3 (групе политичких округа, тзв. <i>Bezirke</i>). LUZ Беча има 3 такве јединице
Белгија	BE	8 (Antwerpen, Brugge, Bruxelles / Brussel, Charleroi, Gent, Liège, Brugge, Namur)	Општине (<i>communes</i>)- NUTS 5, делимитиране на бази дневних миграција, према Попису 1991 год.
Бугарска	BG	8 (Burgas, Pleven, Plovdiv, Ruse, Sofia, Varna, Vidin, Stara Zagora)	NUTS 4
Кипар	CY	1 (Lefkosia)	NUTS 4
Чешка	CZ	14 (Brno, Ostrava, Plzen, Praha, Usti nad Labem, Olomouc, Liberec, České Budějovice, Hradec Kralove, Pardubice, Zlin,	NUTS 4

		Kladno, Karlovy Vary, Jihlava)	
Данска	DK	4 (Aalborg, Aarhus, København, Odense)	Жупаније (<i>Amter</i>)- NUTS 3. Копенхаген: има неколико NUTS 3
Немачка	DE	40 (Berlin, Hamburg, Munchen, Koln, Frankfurt am Main, Essen, Stuttgart, Leipzig, Dresden, Dortmund, Dusseldorf, Bremen, Hannover, Nurnberg, Bochum, Bielefeld, Halle an der Saale, Magdeburg, Wiesbaden, Gottingen, Mulheim a. d. Ruhr, Moers, Darmstadt, Trier, Freiburg im Breisgau, Regensburg, Frankfurt (Oder), Weimar, Schwerin, Erfurt, Augsburg, Bonn, Karlsruhe, Monchengladbach, Mainz, Kiel, Saarbrucken, Potsdam, Koblenz, Rostock); полицентричан ФУР у области Ruhr-а. Чине га градови Bochum, Dortmund, Düsseldorf, Essen, Wuppertal, Moers, Mönchengladbach, Mülheim a.d. Ruhr.	Више NUTS 3- <i>Kreise</i> (кругови)
Естонија	EE	2 (Tallinn, Tartu)	NUTS 4
Шпанија	ES	26 (Madrid, Barcelona, Valencia, Sevilla, Zaragoza, Malaga, Murcia, Las Palmas, Valladolid, Palma de Mallorca, Santiago de Compostela, Vitoria/Gasteiz, Oviedo, Pamplona/Iruna, Santander, Toledo, Badajoz, Logrono, Bilbao, Cordoba, Alicante/Alacant, Vigo, Gijon, L'Hospitalet de Llobregat, Santa Cruz de Tenerife, Coruna)	Провинције (<i>Provincias</i>)- NUTS 3
Грчка	GR	9 (Athina, Ioannina, Irakleio, Kalamata, Kavala, Larisa, Patra, Thessaloniki, Volos)	Префектуре (<i>Nomos</i>) ³³ - NUTS 3, изузев удаљених острва која припадају Attiki
Француска ³⁴	FR	27 од 35 (Paris, Marseille, Lyon, Toulouse, Nice, Strasbourg, Bordeaux, Nantes, Lille, Montpellier, Saint-Etienne, Le	Урбане средине (<i>Aires Urbaines</i>)- статистички дефинисане. Не постоје у Француским прекоморским територијама (DOM-TOM) ³⁵

³³ Префектуре (νομός, *notós*; pl. νομοί, *notoi*)- административне јединице нижег ранга у односу на Грчке периферија (peripheries of Greece).

³⁴ Француска има специфичну административно управну организацију. Како ниво централног града (језгра) у административном смислу чине тзв. „политичка тела сарадње“ која покривају више општина (communes) и како се LUZ ниво односи на праве функционалне регионе (Aire Urbaine- утврђене на основу интензитета дневних миграција), функционални однос између града и LUZ је слаб. У појединим случајевима град се простира даље од LUZ. То је случај Марсеја и Нице, као и појединих градова средње величине (*Urban Audit*, 2011).

³⁵ Француске прекоморске територије (Département d'outre-mer и Territoire d'outre-mer- DOM-TOM) је група територија под француским суверенитетом изван Европе. То су: острва у Атлантику, на Пацифику, у Индијском океану, те територије дуж јужноамеричке обале, периантартичка острва, као и делови Антарктика. У овим територијама је 2009 год. живело 2.624.505ст. Оне имају различите правне статусе и нивое аутономије.

		Havre, Rennes, Amiens, Rouen, Nancy, Metz, Reims, Orleans, Dijon, Poitiers, Clermont-Ferrand, Caen, Limoges, Besancon, Grenoble, Saint Denis, Toulon, Tours, Aix-en-Provence, Lens - Lievin); Ajaccio, Cayenne, Fort-de-France, Pointe-à-Pitre немају ФУР	
Ирска	IE	3 од 5 (Cork, Dublin, Limerick). Galway и Waterford не формирају ФУР	Даблин има два NUTS 3. Cork и Limerick имају NUTS 5
Италија	IT	32 (Roma, Milano, Napoli, Torino, Palermo, Genova, Firenze, Bari, Bologna, Catania, Venezia, Verona, Cremona, Trento, Trieste, Perugia, Ancona, l'Aquila, Pescara, Campobasso, Caserta, Taranto, Potenza, Catanzaro, Reggio di Calabria, Sassari, Cagliari, Padova, Brescia, Modena, Foggia, Salerno)	Провинције- NUTS 3
Луксембург	LU	1 (Luxembourg)	Општине - NUTS 5
Холандија	NL	14 (Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Eindhoven, Tilburg, Groningen, Enschede, Arnhem, Heerlen, Almere, Breda, Nijmegen, Apeldoorn, Leeuwarden)	COROP региони ³⁶ - NUTS 3; у појединим случајевима ФУР чине 2 COROP региона
Латвија	LV	2 (Riga, Liepaja)	NUTS 4
Литванија	LT	3 (Kaunas, Panevezys, Vilnius)	NUTS 4
Мађарска	HU	9 (Budapest, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Debrecen, Szeged, Győr, Kecskemet, Szekesfehervar)	NUTS 4; Агломерацију Будимпеште чине NUTS 5
Малта	MT	1 од 2 (Valletta). Gozo не формира ФУР	NUTS 3=острво
Пољска	PL	28 (Warszawa, Łódź, Krakow, Wrocław, Poznań, Gdańsk, Szczecin, Bydgoszcz, Lublin, Katowice, Białystok, Kielce, Toruń, Olsztyn, Rzeszow, Opole, Gorzow Wielkopolski, Zielona Gora, Jelenia Gora, Nowy Sącz, Suwałki, Konin, Żory, Częstochowa, Radom, Płock, Kalisz, Koszalin); Katowice- Żory формирају биполарни ФУР	NUTS 4; мањи градови: NUTS 5

³⁶ Холандски регионални истраживачки програм координационог комитета (the Regional Research Programme Coordinating Committee - COROP), поделио је 1972 год. територију Холандије на 40 функционалних региона који су добили назив COROP. Ови региони нису административне јединице у Холандији већ функционалне целине издвојене на основу критеријума нодалности, природних карактеристика земљишта и историјско географског наслеђа. Ипак, чине их NUTS 3 јединице у чијем саставу је више општина.

Португалија	PT	2 од 9 (Lisboa, Oporto); Aveiro, Braga, Coimbra, Funchal, Faro користе по један округ (concelhos) сваки	Окрузи (<i>Concelhos</i>)- NUTS 4
Румунија	RO	14 (Alba Iulia, Arad, Bacau, Braila, Bucuresti, Calarasi, Cluj-Napoca, Craiova, Giurgiu, Oradea, Piatra Neamt, Sibiu, Targu Mures, Timisoara)	NUTS 5
Финска	FI	4 (Helsinki, Oulu, Tampere, Turku)	NUTS 5 конституишу метрополитенска подручја
Шведска	SE	8 (Göteborg, Jönköping, Malmö, Stockholm, Umeå, Uppsala, Linköping, Örebro)	Стокхолм има NUTS 3; NUTS 5 јединице конституишу метрополитенска подручја Göteborga и Malmö-a; локална тржишта рада за преостале градове
Словачка	SK	8 (Banska Bystrica, Bratislava, Kosice, Nitra, Prešov, Žilina, Trnava, Trenčín)	NUTS 4; Братислава - NUTS 3
Словенија	SL	2 (Ljubljana, Maribor)	NUTS 3
Велика Британија	UK	30 (London, Birmingham, Leeds, Glasgow, Bradford, Liverpool, Edinburgh, Manchester, Cardiff, Sheffield, Bristol, Belfast, Newcastle upon Tyne, Leicester, Derry, Aberdeen, Cambridge, Exeter, Lincoln, Gravesham, Stevenage, Wrexham, Portsmouth, Worcester, Coventry, Kingston-upon-Hull, Stoke-on-Trent, Wolverhampton, Nottingham, Wirral); Bradford и Leeds, у западном Јоркширу, је биполарни ФУР)	Окрузи (Districts)/ унитарне области (Unitary Areas)

Извор: Urban Audit, 2004; State of European Cities Report, 2007.

У Европским државама су, као што је већ наглашено, поређења функционално урбаних региона и методологије за њихово делимитирање различите. Истовремено постоје одступања приликом поређења функционално урбаних региона у Србији и европских земаља. На пр., Бугарска (Табела I-2) која има приближно сличан бр. становника као Србија³⁷, у свом урбаном систему има осам функционално урбаних региона, док Србија има двадесет шест (према ППРС 2010.). Разлике проистичу из чињенице да се степен урбанизације држава у Европи разликује, односно градска насеља на територији Европске уније, али и Србије, нису равномерно размештена, нити имају исти бр. становника³⁸. Она су се

³⁷ Бугарска - 7.973.671ст. (Попис 2001 год.); Србија- 7.498.001ст. (без Косова и Метохије, Попис 2002 год.)

³⁸ Разликују се функционална урбана подручја, на пр. државе Немачке, високо развијеног услужног друштва, која има висок степен континуиране урбанизације са традицијом од преко две

развијала у другачијим економским, друштвеним и културно историјским приликама и контекстима. **Разлике и ограничења у методологији издвајања функционално урбаних региона су заправо производи дисконтинуитета у развоју и степена неразвијености Европског континента који има наслеђену урбану мрежу из претходних периода.** Стога је у дисертацији посебна пажња посвећена прилагођавању методологије делимитације функционално урбаних региона конкретној стварности, аутентичности простора и потребама конкретног планирања, али и праћењу стања и промена на територији Републике Србије.

1.6.2. Polynet³⁹

Савремени приступи схватања функционално урбаних региона разрађени су такође *Polynet* програмом који за циљ има формирање полицентричних урбаних система са израженом али неправилном хијерахијом. Принципи *Polynet* програма заснивају се на идентификацији и планском детерминисању функционално урбаних региона који ће бити у функцији децентрализације. Установљавањем потенцијала и ограничења у простору **кроз праћење демографских процеса преко дневног кретања становништва и структурних социоекономских промена,** планским акцијама се даље утиче на преразмештај становништва и функција кроз јачање, између осталог, инфраструктурних система који имају за циљ да успоставе интензивну комуникацију између више функционално урбаних региона и створе кохерентан урбани и полифункционални систем.

Према програму *Polynet*, на бази детаљних истраживања која се заснивају на коришћењу функционалних критеријума⁴⁰ издвојено је осам специфичних видова

стотине год., високе вредности бруто домаћег производа (агрегатно или по глави ст.) и 85% урбаног ст. у укупном ст., од стања у Србији у којој процес урбанизације континуално траје педесет год. те је данас од укупног броја становника 56% урбаног ст. (према Попису 2002 год) а бруто домаћи производ износи око 4000\$ по глави ст.

³⁹ Polynet- Sustainable Menagement of European Polycentric Mega-City Regions (Одрживо управљање европским полицентричним мега-градским регионима).

⁴⁰ Кључан проблем *Polynet* истраживачког програма било је установљавање прецизне дефиниције и просторног обухвата функционално урбаних региона у циљу ефикасније компаративне анализе. Административни критеријуми нису коришћени услед превазилажења административно установљених граница градских насеља. Физички и морфолошки параметри су помогли да се дефинишу лимити у смислу коришћења земљишта али на бази њих није било могуће установити функционалне односе и везе између физички одвојених градских и сеоских насеља и централног града. Утврђивање граница функционално урбаних региона установљено је применом функционалних критеријума, односно комбиновањем демографских индикатора социоекономског

полицентричних функционално урбаних региона- тзв. **мега градских региона** (*Mega City Regions- MCR*), у оквиру којих се издвајају функционално урбани региони, доминанта урбана језгра и субурбане целине. Базни функционални критеријум је дневно кретање радне снаге на основу кога су установљене границе функционално урбаних региона. У основи предвиђеног модела европских мега градских региона је концепт метрополитенских статистичких подручја (MSA), који у статистици Сједињених Америчких Држава чини централно језгро (обично округ чије је седиште централни град), заједно са периурбаним прстеном издвојеним на основу интензитета дневних миграција усмерених ка језгру. Мега градски региони су усклађени са NUTS јединицама. Према тој класификацији, мега градски регион чини више суседних функционално урбаних региона издвојених на основу параметра непосредне близине и међусобне размене радне снаге. Они имају висок степен аналогије са комбинованим (раније консолидованим) статистичким подручјима (CMSA) који се користе у статистици Сједињених Америчких Држава. Функционално урбани региони представљају субтериторијалне целине унутар мега градских региона и састоје се из два дела: урбаног језгра и спољног (перурбаног) прстена. Функционално урбани региони се издвајају на основу следећег модела:

- Урбано језгро чине LAU 2 јединице које имају 7 или више радника по хектару и минимум 20.000 радника;
- Периурбани прстен чине оне LAU 2 јединице из којих најмање 10% резиденцијалне радне снаге свакодневно мигрира ка урбаном језгру. У случају да су дневне миграције усмерене ка више урбаних језгара, мигранти се прикључују језгру ка коме највише њих мигрира.

На основу наведеног модела, у простору Европског континента идентификовано је осам мега градских региона, различитог обухвата, демографске величине и унутаррегионалне структуре (Табела I-3). Расподела радних места унутар сваког мега градског региона појединачно варира у зависности од размештаја становништва. Површине мега градских региона се крећу у распону од 7800km²

карактера попут бр. становника, запослености, интензитета дневних миграција, густина насељености, итд.) који су омогућили компаративну анализу 8 великих регионалних система.

(регион Даблина) до 43.019km² (Регион Париза). Демографска величина такође варира и креће се у опсегу од 1.637.267 ст. (Даблин) до 18.984.000ст. (регион југоисточне Енглеске) (Hall, P., Pain, K., 2006).

Табела I-3 : Мега градски региони (MCR)- основни подаци

MCR	Површина (km ²)	Бр. ст. 2000/2001	Популациона промена (%) 1990/1991–2000/2001	Запосленост 2000/2001	Промена у % 1990/1991–2000/2001	Бр. ФУР
Југоисточна Енглеска	29.184	18.984.298	13,5	9.040.000	32,9	51
Ранштад	8757	8.575.712	7,1	4.031.900	29	25
Централна Белгија	16.000	7.800.000	2,6	3.320.000	10	8
Рајна Рур	11.536	11.700.000	1,1	54.000.000	3,4	47
Рајна-Мајна	8211	4.200.000	5,7	1.695.000	1,7	6
Северна Швајцарска	13.700	3.500.000	7,6	2.200.000	6,7	8
Регион Париза	43.019	15.691.730	2,9	7.660.880	3,2	30
Велики Даблин	7814	1.637.267	9,3	798.515	62,9	1

Извор: The polycentric metropolis: learning from mega-city regions in Europe, 2006.

Шест мега градских региона је **моноцентричног карактера**, са доминантним централним функционално урбаним регионом, чија језгра имају од 1 до 10,7 мил. ст. То су **функционално урбани региони**: **Лондона** (где језгро има 9 мил. ст.), **Брисела** (3,1 мил.), **Франкфурта** (2,4 мил. ст.), **Цириха** (1,1 мил. ст.), **Париза** (10,7 мил.) и **Даблина** (мил. ст.). Овде постоји одређена диференцијација у погледу демографске величине и издвајања функционално урбаних региона који конституишу поменуте мега градске регионе (регион југоисточне Енглеске је сачињен од чак 51 функционално урбаног региона за разлику од региона Даблина кога чини само 1). Такође, два мега градска региона су изразито **полицентрична** те немају доминантан град (Ранштад и Рајна-Рур) или формирају биполарне полицентричне системе у чијем средишту су два централна града (на пр. Амстердам-Ротердам). Већина функционално урбаних региона који конституишу мега градске регионе (од 5 до 25 функционално урбаних региона сачињавају један мега градски регион) имају комбиновани карактер, односно обележја и моноцентричних и полицентричних регионалних структура.

Ради указивања на третман функционално урбаних региона у научном погледу на функционалну организацију Европског континента, дат је опсежан приказ моноцентричних и полицентричних примера европских мега градских региона. Они су у оквиру *Polynet* програма препознати као инструменти полицентричног

просторног развоја Европског континента. На основу иностраног искуства, неки од приказаних модела би могли да буду добар основ да се они, прилагођени локалним специфичностима, примене перспективно и у Србији.

Регион Југоисточне Енглеске заузима више од 1/5 укупне територије Енглеске и према подацима Пописа 2001 год. у њему је живело 18.984.298 ст. или 38,6% од укупне популације Енглеске, од којих је 9.040.000 било запослено (Табела I-3). Регион Југоисточне Енглеске је највећи Polynet регион, као и највећи економски регион типа NUTS1 у Европској унији, чији територијални обухват има радијус од 130 км северно од Лондона, односно 180 км југозападно од њега. Састављен је из две целине (Слика I-5):

1. **унутрашње**, коју чини Велики Лондон (доминантан функционално урбани регион унутар мега градског региона), са популацијом од 9.025.960 ст и 4.336.000 радних места или 48 % од укупног броја радних места у региону југоисточне Енглеске⁴¹;
2. **спољашњег** окружења или периферије коју чини 50 осталих функционално урбаних региона у околини Лондона чија се популациона величина креће између 79.000 и 600.000 ст.

Првобитна идеја Великог Лондона развијена према моделу децентрализације Хауардових тзв. вртних градова⁴² временом се трансформисала и еволуирала у данашњи кохерентан просторно функционални систем чију окосницу чине три развојне осовине. Наиме, хронолошки посматрано, циљ Аберкромбијевог плана и генерално политика тадашњег урбаног развоја у Енглеској био је да се Велики Лондон регионално децентрализује тиме што ће се његов демографски, економски и последично сваки други вид раста ограничити и преусмерити на нове субцентре

---

⁴¹ Друго по реду највеће тржиште рада у региону југоисточне Енглеске је према подацима Пописа из 2001 год. био Оксфорд (Oxford), са 307.000 радних места, односно Саутхемптон (Southampton) са 286.000 радних места.

⁴² Хауард је први пут концепт вртних градова изложио 1898 год. у књизи *Сутра: миран пут ка социјалној реформи* (Tomorrow: A peaceful Path to Social Reform). Овај концепт је разрађен 1944 год. Аберкромбијевим планом нових градова (*Abercrombie Plan*) чије су се основне смернице базирале на моделу којим би се створила децентрализована функционална целина састављена од Великог Лондона оивиченог зеленим појасом и осам нових субцентара, односно метропола контратеже самом Лондону који би требало да имају од 100.000 до 400.000 ст.

у окружењу који би требало да остану физички одвојени и функционално независни од језгра (Великог Лондона). Развој нових градова (субцентра) започет је између 1946 и 1950 год. и завршен двадесет година касније. Данас су они удаљени 35-55км од Лондона. Шездесетих год. оригиналним субцентрима придодата су још 3 нова града на удаљености од 80 до 130 км од Великог Лондона.

Према последњој стратегији просторног развоја Енглеске, будућа стратешка опредељења заснована су на концентрисаном развоју становништва и функција у оквиру три главне развојне осовине. Оне би требало просторно-функционално да интегришу северозападне, североисточне и источне области око Лондона и повежу више урбаних центара мање демографске величине као окосницу поменутих праваца (*Spatial Development Strategy for Greater London, 2011*).

Ранштад има другачију регионалну конфигурацију у односу на Енглеску, која је физички доста комплексна и морфолошки специфична. **Ранштад регион или град Прстен (Ring City) представља полицентричну функционално урбану структуру састављену од функционално повезаних градова** (Слика I-6): **велике демографске величине** који чине тзв. заштићено зелено срце Ранштада - Амстердам (Amsterdam), Хаг (The Hague), Ротердам (Rotterdam) и Утрехт (Utrecht), **средње демографске величине**- Харлем (Haarlem), Лајден (Leiden), Делфт (Delft), Дордрехт (Dordrecht), Амерсфорт (Amersfoort) и Алмир (Almere) и **градова мање демографске величине, чак и сеоских насеља који заједно формирају поље утицаја**. Зелено срце Ранштада економски је најснажније у читавом мега градском региону и у њему је, од укупног броја радних места у Региону (4.031.900) сконцентрисана готово половина (Ротердам- 606.000, Амстердам- 578.000, Хаг-416.000 и Утрехт 391.000 радних места). Окосницу највећег економског мотора развоја у Холандији чине: главна лука у Ротердаму, аеродром у Амстердаму Шипхол (Schiphol) и мрежа трансевропских транспортних коридора који су саобраћајно и технички у потпуности опремљени. Првобитне политике децентрализације тзв. зеленог срца Ранштада имале су за циљ да се притисак са урбаних језгара преусмери на спољно окружење и нове градове формиране у исушеним полдерима. Након 1980 год. политика тзв.

„компактног града“⁴³ се услед интензивног процеса деиндустријализације који је условио скупљање главних урбаних центара, вратила на првобитна полазишта и стратегију поновне централизације срца Холандије.

Регион централне Белгије је делимично полицентрична просторно функционална целина састављена из мреже насеља различитог хијерхијског ранга. У првој хијерхијској равни је Брисел, доминантан центар мега градског региона и уједно и седиште Европске уније у коме су сконцентрисане напредне делатности сектора услуга, финансијског сектора и делатности из области банкарства. Брисел је 2001 год. имао 1.250.000 радних места, чак 1/3 од укупног броја радних места мега градског региона (Табела I-3). У другој хијерархијској равни је Антверп (Antwerp), лука и индустријски град са 510.000 запослених, док су у трећој хијерархијској равни Гент (Ghent) и Хаселт-Генк (Hasselt–Genk) близу границе Белгије са Холандијом (Слика I-7). Одређену самосталност у мрежу урбаних центара Белгије има Лувен (Leuven) иако је субцентар функционално урбаног региона Брисела и значајан универзитетски центар. У нижим хијерархијским равнима су субрегионални центри у јужним деловима региона: градови са индустријском традицијом Мон ла Лувијер (Mons-La Louvière), Шарлроа (Charleroi), Лиеж (Liège). Регион централне Белгије има улогу посредника између региона југоисточне Енглеске и Ранштада у економском, социјалном и културолошком смислу (он је лингвистичка граница између Фламманског и Француског говорног подручја Белгије).

Рајна-Рур, попут Ранштада, има класичну полицентричну регионалну структуру састављену од хијерхијски степенованих урбаних центара средње демографске величине од којих сваки формира своје ареале утицаја у ближем или даљем окружењу. Урбани центри су позиционирани релативно близу један другог, дуж старог европског трговачког пута и у XIX веку, за време индустријске фазе урбанизације су били главни полови раста северног дела Рајна-Рур мега градског

---

⁴³ Компактни град се заснива на искоришћењу постојеће изграђене структуре, где се врши обнова, погушћавање и поновна употреба земљишта, без ширења градова. Град се развија вертикално али се штити пољопривредно и остало земљиште у околини због тога што он задржава постојећу форму.

региона⁴⁴ (Слика I-8). Планским мерама су развијани на самосталним основама. Језгра функционално урбаних региона су градска насеља која броје од 500.000 до 1 мил.ст. У врху хијерхијске пирамиде је функционално урбани регион Келна (Cologne) са близу мил. ст. Иза њега су функционално урбани региони градских насеља Дуисбург (Duisburg), Есен (Essen), Дортмунд (Dortmund) и Дизелдорф (Düsseldorf) од којих сваки има преко пола мил. ст.

Рајна Мајна регион је секундарни полицентрични мега градски регион (после Рајна-Пура) у односу на који има другачију регионалну структуру, више налик Централној Белгији. Окосницу овог мега градског региона чини Рајнско Мајнска развоја осовина дуж које је позициониран низ градова мање и средње демографске величине, захваћених интензивним процесом субурбанизације (Слика I-9). Доминантну позицију у просторно функционалној мрежи урбаних центара Рајна-Мајна функционалног система има Франкфурт са својим гравитационим подручјем утицаја. Он је уједно и један од највећих европских банкарских, пословних и транспортних центара у Европи, са 487.000 запослених или 28% од укупног броја радних места (Табела I-3). У другој хијерархијској равни у систему центара региона су Мајнц (Mainz) и Визбаден (Wiesbaden), седишта федералних држава/Покрајина (Länder): Рајна-Фалц (Rheinland-Pfalz) и Хесен (Hessen). У трећој хијерархијској равни су четири града средње демографске величине Дармштат (Darmstadt), Офенбах (Offenbach), Ханау (Hanau) у Хесену и Ашафенбург (Aschaffenburg) у Баварској који се у административно смислу простиру на територији три Немачке државе.

Европски метрополитенски регион северне Швајцарске је у економском и просторно функционалном смислу сличан мега градским регионима: централној Белгији и Рајни Мајни. Територијално се простире у дужини од 130км од запада ка истоку и представља делимично полицентричан функционалан систем у коме доминантну позицију и улогу има Циришка агломерација са својим субурбаним центрима (Слика I-10). Налик Франкфурту, Цирих је центар банкарства,

---

⁴⁴ Ка југу, дуж Рајнске осовине, односно и на левој и на десној обали Рајне, градови су пространји, са широким зеленим подручјима понекад девастирани од стране старих, затворених површинских копова.

пословних и услужних делатности и саобраћајно чвориште глобалног значаја, са 676.000 запослених или 31% од укупног броја запослених у мега градском региону (Табела I-3). Центре у нижим хијерархијским равнима чине градови средње демографске величине Базел (Basel), Луцерн (Lucerne), односно мање демографске величине Арау (Aarau), Баден-Бруг (Baden-Brugg), Винтертур (Winterthur), Сент Гален (St Gallen), Цуг (Zug) са својим зонама утицаја у непосредна окружења.

Мега градски регион Париза је насупрот осталим истраживаним регионима изразито централизована полифункционална целина која је по територијалном обухвату слична региону југоисточне Енглеске (протеже се у дужини од 300км, односно у ширини од 250 км). Мега градски регион Париза чини (Слика I-11):

1. Некадашњи највећи француски индустријски регион а данас најбогатији – Острво Француске (Il de France) чије срце представља Град Париз и суседни „департман“ - Горња Сена (Hauts-de-Seine department). Они заједно формирају тзв. Велики Париз или језгро Острва Француске у коме је запослено 5,4 мил. радника или 70% од укупног броја запослених у мега градском региону Париза (Табела I-3). Унутар агломерације (Великог Париза), односно у директној зони утицаја Великог Париза (језгра) налази се неколико градова средње демографске величине: Евро (Évreux), Шартр (Chartres), Бове (Beauvais), Компиењ (Compiègne) и Мо (Meaux) са својим утицајним сферама. Њихов функционални капацитет није довољно јак да би егзистирали на самосталној основи те су у највећој мери економски и социјално зависни од језгра;

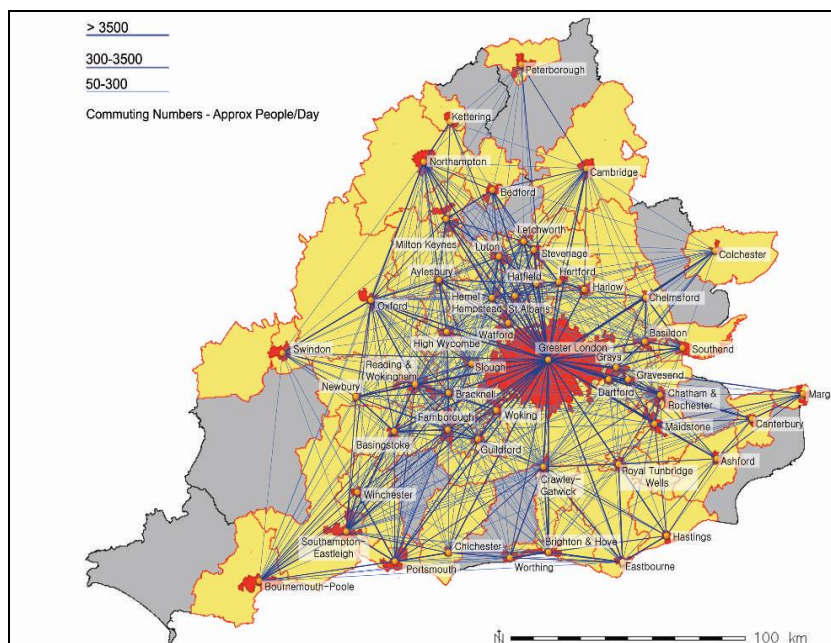
2. Спољни прстен, са најмање осамнаест градских центара која формирају своја функционална подручја са мањим или већим утицајним сферама. Наиме, у индиректној зони утицаја Великог Париза (језгра) формиран је спољни прстен релативно издвојених градских центара на око 150km удаљености од њега. Градска насеља са већим утицајним сферама су тзв. градови катедрала: Руан (Rouen), Амјен (Amiens), Ремс (Reims), Троа (Troyes), Орлеан (Orléans), Ле Ман (Le Mans). Постојеће политике стратешког развоја настоје да се територијалне

компетенције, финансијске добити и приходи остварени на нивоу читавог региона Париза равномерно расподеле између ових центара. То је у складу са основним поставкама просторног плана још из 1965 год. (*Schéma Directeur*) чији је стратешки развојни циљ била децентрализација унутар агломерације, и формирање неколико градова противтежа Великом Паризу (касније планске политике су преусмерене поново ка децентрализацији језгра). Децентрализација је била потпомогнута, између осталог, изградњом мреже аутопутева, железничке инфраструктуре седамдесетих и осамдесетих год. (RER- *Réseau Express Régional*)⁴⁵, као и саобраћајне инфраструктуре (лаки шински и аутобуски систем је реализован током деведесетих год. - тзв. Orbitale).

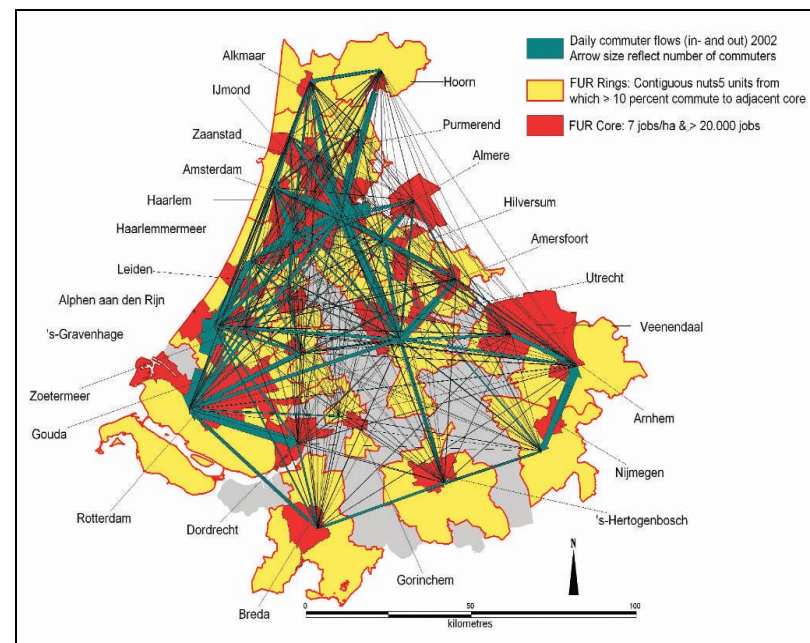
Велики Даблин је најцентрализованiji мега градски регион од свих до сада поменутих. Доминантну улогу има град Даблин са својим функционалним подручјем чије директно и индиректно поље утицаја захвата низ мањих или већих градских насеља која се налазе на изохроној удаљености од 30 до 60км од језгра-Даблина (Слика I-12): северно и јужно од Даблина, дуж главног приморског пута су: Дандалк (Dundalk), Дрогеда (Drogheda), Белбриген (Balbriggan), Бреј (Bray) и (Виклоу) Wicklow, западно од Даблина: Њубриџ (Newbridge), (Неес) Naas и Мејнот (Maynooth), односно северозападно од Даблина се налази (Наван) Navan. Субцентар функционалног подручја Даблина, Белбриген, је према планерској концепцији предвиђен за секундарни развојни центар у оквиру система мреже насеља овог мега градског региона чија се перспективна улога види у економском и функционалном растерећењу језгра. Премештањем дела територијалних компетенција и надлежности са Даблина на Белбриген створили би се услови за уравнотеженији просторни развој мега градског региона. Томе у великој мери доприносе и субцентри Дандалк и Дрогеда који заједно са Белбригеном представљају делове развојног коридора који просторно функционално интегрише прекогранично функционално подручје Даблина и Белфаства.

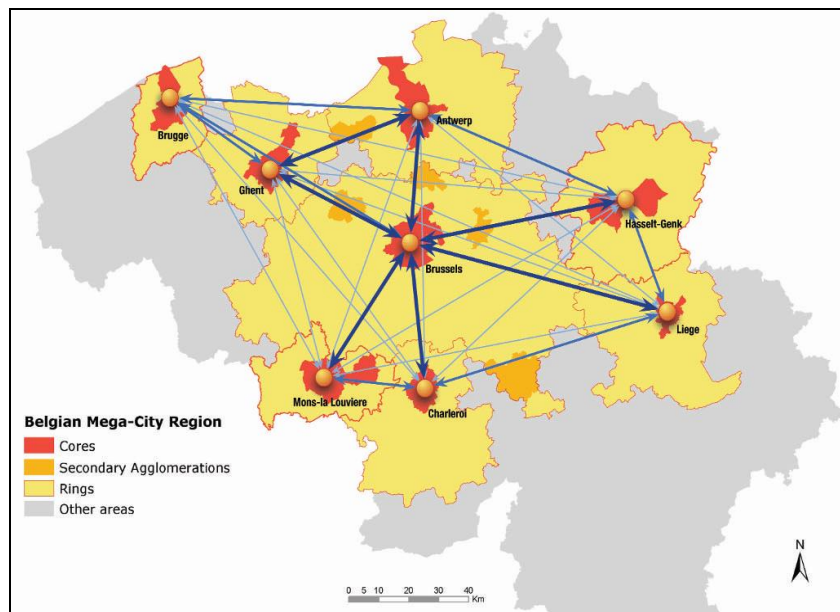
⁴⁵ RER (*Réseau Express Régional*)- Брзи транзитни систем интегрисаног подземног метроа и надземних возова који повезује Париз са предграђима.

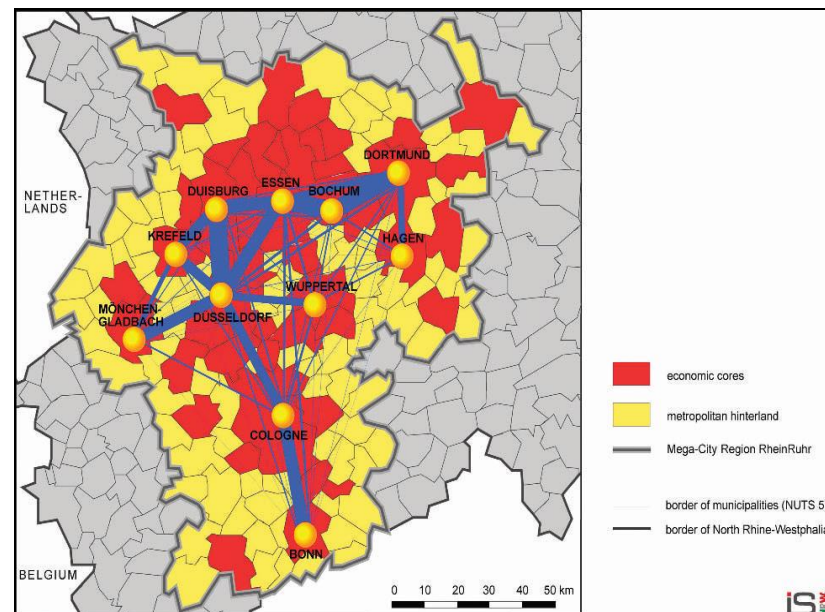
Слика I-5: Југоисточна Енглеска-дневне миграције, 2002 год. (Hall, Pain, 2006)

Слика I-6: Ранимат-дневне миграције, 2002 год. (Hall, Pain, 2006)

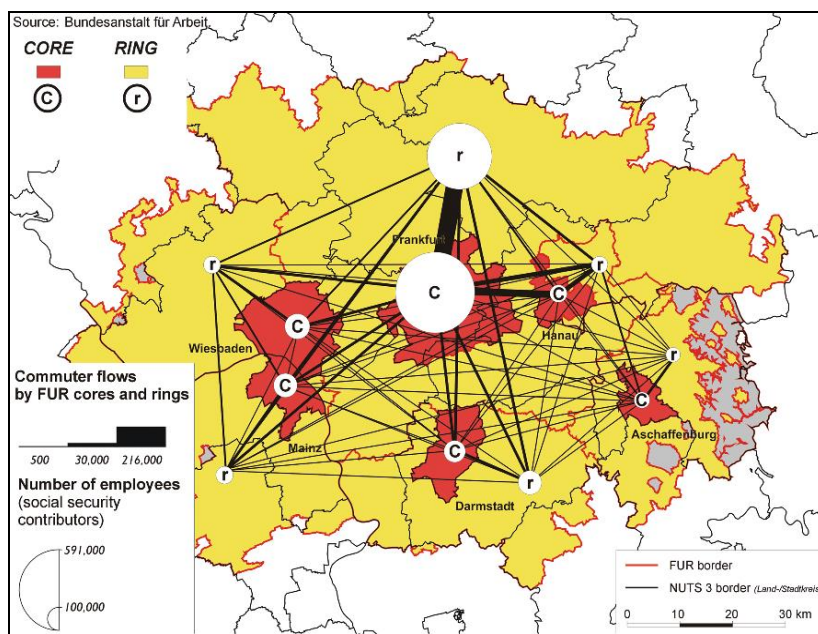

Слика I-7: Регион централне Белгије -дневне миграције, 2001 год.

Слика I-8: Рајна-Рур регион-дневне миграције, 2001 год.

II РАЗВОЈ ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА У СРБИЈИ

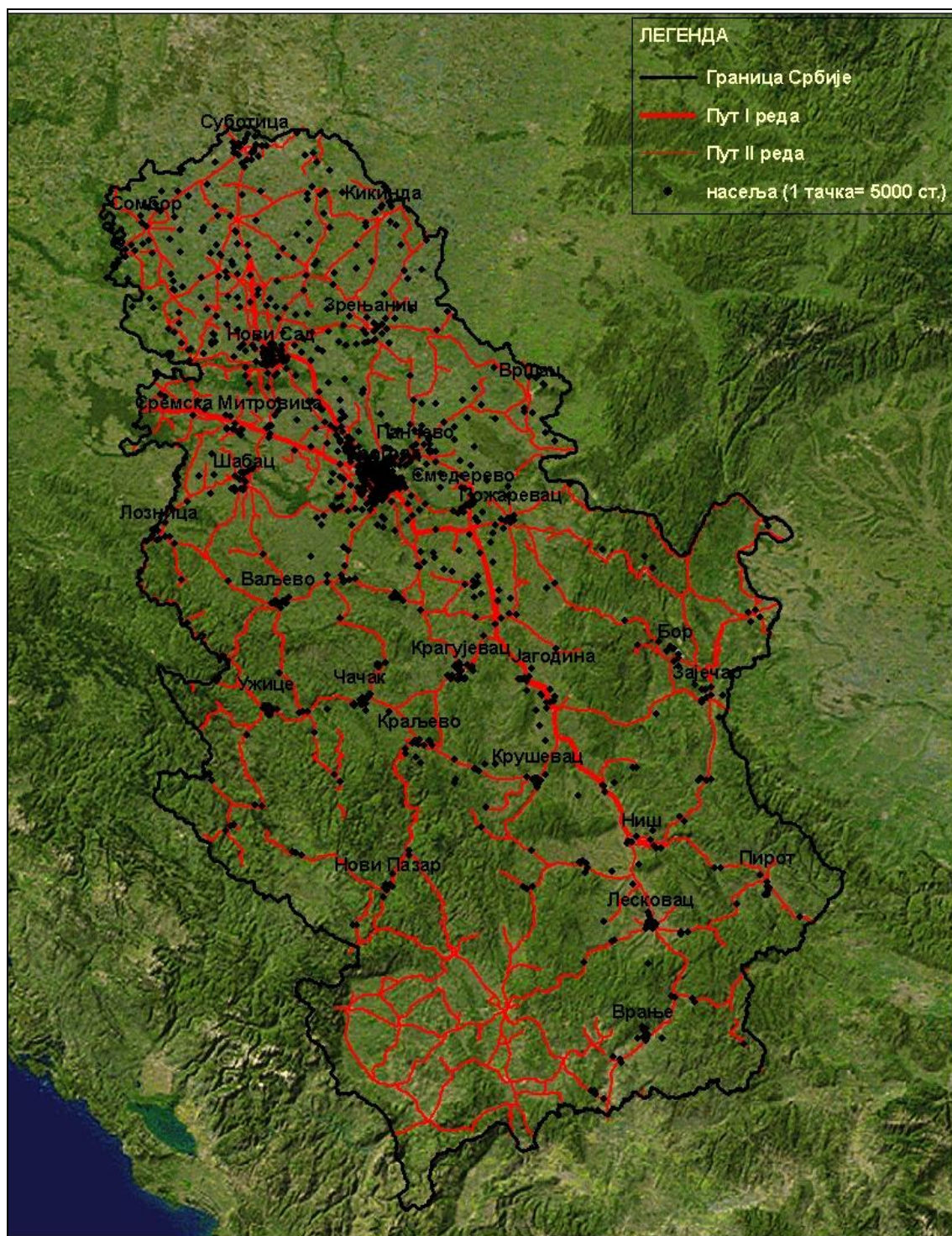
Специфичности географског положаја Србије, њене морфолошке структуре, историјско географских, антропогеографских, политичко историјских и других чинилаца утицале су на формирање данашње мреже насеља и функционално урбаних региона.

У досадашњим географским истраживањима географског (али и политичког, културног и економског) положаја Србије чији су резултати објављени у бројним научним радовима, геопростор Србије може да се подели на две међусобно комплементарне макроцелине¹, баријерно раздвојене рекама Савом и Дунавом: **перипанонску** на северу и, јужно од Саве и Дунава, на **централну балканску макроцелину** са унутрашњим котлинским делом (Слика II-1). Унутар доминантних макроцелина издваја се више различитих субцелина нижег ранга.

У историјском развоју урбане мреже Србије је постојао одређен континуитет условљен морфологијом терена, одређеном комплементарношћу функција и комуникацијама, тј. саобраћајницама. То је допринело формирању **осовина (интензивног) развоја**, претежно у речним долинама Саве, Дунава, Западне, Јужне и Велике Мораве на којима се налазе и највећи урбани центри Републике. Препознајући осовине као коридоре којима се остварује интеграција просторно-функцијске структуре Србије, Драгутин Тошић указује на историјски ток развоја научне мисли о сложеним појмовима осовина раста и развоја, истичући да су основе теоријских поставки дали још Корбизије, Франсоа Перу, Жан Будвил и Потие.

---

¹ **Јован Цвијић** макрорегионални систем Србије третира као субцелину унутар интегралне природне целине Балканског полуострва, диференцирајући макрорегион Србије на Шумадију или Моравски регион и централну област или Рашку (*Цвијић, Ј., 1922*). **Милорад Васовић** простор Републике Србије диференцира на 6 макрорегиона (Панонски, субпанонски, старовлашко-рашка висија, источна Србија, југоисточна Србија и Косовско-метохијски макрорегион) и 27 микрорегиона готово истоветног хијерархијског нивоа, унутар којих се издвајају мање субрегионалне целине нижег хијерархијског ранга (*Васовић, М., 1965*); **Милован Радовановић** макроцелине геопростора Србије назива макрорегионима и издваја Војвођанско-панонско-подунавски (релативно хомогених обележја) и средишњи српско-балкански макрорегион (по природним карактеристикама простор комплексније структуре и хетерогених карактеристика) (*Радовановић, М., 1993-94*); Од осталих аутора који су се бавили основним поставкама делимитације сложених географских региона у геопростору Србије истичу се још Владимир Ђурић, Боривоје Ж. Милојевић и др.

Слика II-1: Макрорегионалне целине Републике Србије са насељима и путевима

Исти аутор наводи да су се каснија истраживања надовезала на инострана искуства кроз призму бројних научних и стручних радова домаћих истраживача

(Владимир Ђурић, Димитрије Перишић, Александар Вељковић)² чија становништва о појмовима осовина развоја имају слична полазишта. Истовремено, концепт осовина раста и развоја је успешно примењиван, у апликативном смислу, у изради већег броја планских докумената и стратегија развоја појединих држава (Тошић, Д., 2012).

Осовине развоја су у простору Србије деловале кроз две фазе: (1) **поларизацијски** и (2) **векторски**. У првобитној фази, чији су ефекти имали **поларизациони карактер**, је на територији Републике Србије иницијална урбана матрица, формирана у ранијим периодима, сукцесивно надограђивана новим насељима која су се постепено повезивала саобраћајницама и привлачила комплементарне делатности и становништво. Поједини центри у Србији (нпр. Чачак, Смедерево, Краљево и др.) су у доба индустријализације постали полови раста, а у каснијим фазама су се ови центри трансформисали у половине развоја. Заједничким деловањем, полови раста и развоја су допринели активирању функција одређених територијалних целина, ширењу иновација у околни простор, што је кумулативно, у другој, **векторско/дифузној** фази утицало на интеграцију простора. Регионално окупљање је условило регионалну диференцијацију територије Србије и формирање осовина развоја. Стога је логично да су се у деловима ових осовина издвојених према природној основи, развили функционално урбани региони Србије. Насеља у већини брдско планинских простора Србије нису имала услове, како због морфологије терена тако и због просторне збијености, да формирају своја функционална подручја те су ови простори ређе насељени и континуално изложени активним процесима одумирања становништва.

У простору Србије се на основу значаја регионалних целина које повезују, издвајају **примарне осовине развоја** (подунавска развојна осовина или дунавско-

---

² Владимир Ђурић при истраживању функционалне усмерености и регионалне повезаности урбаних центара Србије издвојио посебне облике линеарних агломерација заснованих на функционалној комплементарности и симбиози више градских центара које је назвао **функционални венци**; Димитрије Перишић их је називао **линеарним агломерацијским системима**; Александар Вељковић их је посматрао као коридоре који повезују половине раста и развоја (Тошић, Д., 2012).

савски развојни правац, западноморавски, великоморавски и јужноморавски правац развоја) на које се надовезују **секундарне осовине** (бачко-подунавска, северно-банатска, јужно-банатска, тимочка, ибарска и шумадијска осовина развоја)³

Савремена функционална организација мреже насеља Републике Србије има корене у прошлости. Ради указивања на везу и континуитет у стварању функционално урбаних региона, досадашњи развитак насеља је стављен у историјски контекст. Генерално је могуће уочити разлике по регионалним целинама. У Војводини постоји наслеђена мрежа која се фомирала у прошлости и на чијим основама су се касније развијала градска насеља Војводине. Она су била у сфери утицаја центара у Румунији и Мађарској. У централној Србији су просторно функцијски однос током историје били другачији. У даљем раду је наведено детаљно хронолошки приказано.

2.1. Историјски континуитет развоја насеља на простору Војводине

Развој војвођанских градова део је свеобухватног интегралног процеса сукцесивног смењивања три друштвена система (феудалног, капиталистичког и социјалистичког), као и међусобне условљености хомогених природних фактора (који су у односу на остале георосторне целине тадашње Југославије били нешто израженији) и осталих - друштвено-историјских, привредно-економских, управно-административних, социјалних и др., који су формирали контуре данашње мреже насеља и определили њихов развој и размештај. Бројна истраживања, у оквиру којих се посебно истичу научни резултати Бранислава Букурова, указују да су геоморфолошки (лесне терасе и алувијалне равни) и хидрографски фактори били значајни предуслови који су утицали на формирање и развој војвођанских градова⁴.

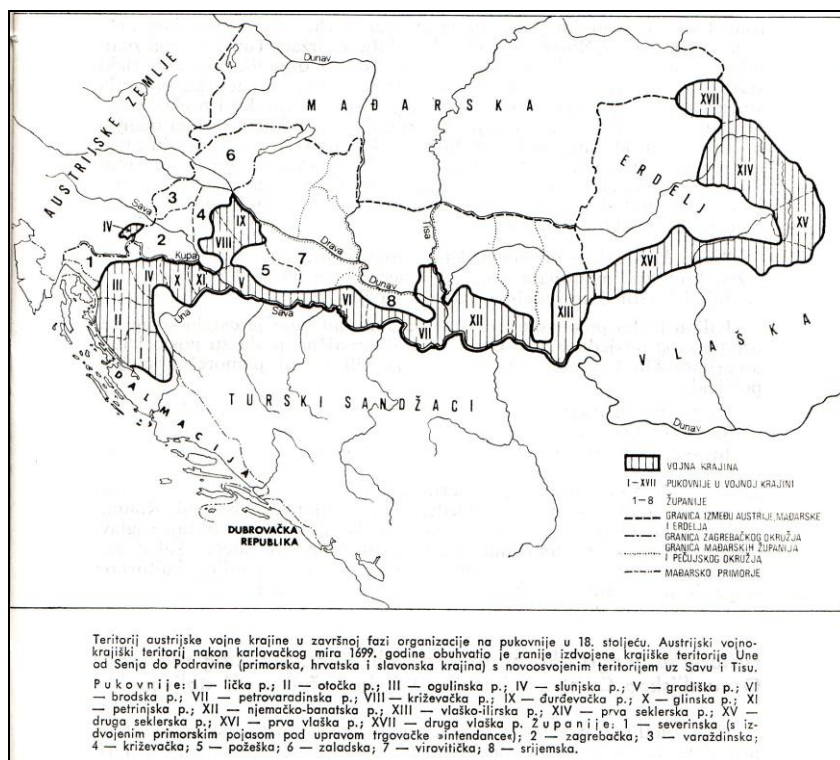
³ Детаљније о осовинама развоја у поглављу о урбанизацији као основном фактору развоја функционално урбаних региона Србије.

⁴ Бранислав Букуров издваја неколико категорија војвођанских градова према њиховом размештају у односу на природне услове: *Панонске градове* (Нови Сад, Панчево, Ковин, Бачка Паланка, низ градова око Тисе и Саве), *градови везани за магистралне саобраћајнице и градски центри дуж канала Дунав-Тиса-Дунав* (градови на потезу Сомбор-Бечеј-Зрењанин, као и градови у

Постојећа просторна и хијерархијска структура урбаних центара у Војводини и формирање њихових функционално урбаних региона такође су последица значајног деловања **историјских фактора** и процеса. Како би се подробније сагледали међусобни просторно-функцијски односи на територији Војводине, наведени процеси изложени су по хронолошком следу.

Формални оквир за развој војвођанских градова формира се у XVIII веку током кога у Војводини постоје две управне територијално-политичке целине: војна и цивилна. Оне утичу на функције градова и осталих насеља опредељујући правце развоја, све до данас.

Слика II-2: Територија Аустријске границе у XVIII веку (Рогић, В., 1982)

Организација војне власти обухватала је јужне крајеве данашње Војводине у оквиру јединствене управне институције Војне границе (Слика II-2). Северни део Војводине чинио је тзв. Провинцијал са четири жупаније: Сремска, Бач-Бодрошка, Торонталска и Тамишка. Као две области под директном управом

Срему, и на потезу Шид-Стара Пазова), посебна категорија- *насеље Суботица* као и *градови у пограничној зони* (Кикинда и Вршац) (Букуров, Б., 1952).

бечком двора из провинцијала се издвајају дистрикти: Потиски са седиштем у Бечеју и Великокикиндски са седиштем у Кикинди (*Пушић, Љ., 1987*).

Војводина је до 1867 год. територијално припадала Аустрији и у том периоду војвођански градови формално започињу свој просперитет добијањем статусних обележја у феудалном друштву. Стварају се слободни краљевски градови (*regiae liberaeque civitatis*- градови феудалци) који овим добијају могућност за развој самосталности на принципима локалне самоуправе. Формирају се и прелазни облици, тзв. слободне варошице и граничарски комунитети (занатски и трговачки центри).

Државно формални разлози за давање статуса слободних краљевских градова имају одбрамбено-стратешки значај, повећање популације уз истовремено јачање трговине, заната и административно-управних функција и територијално ширење царевине. Управо оваква **државно-управна организација** утиче на функцијско усмерење и развој војвођанских насеља и градова, од којих се неки, услед релативно касног стицања статусних карактеристика (али и периферног положаја), успореније и доста касније развијају (попут Вршца, Кикинде, Сремске Митровице и Панчева). Наиме, утицај геополитичких фактора доста се одразио на развој Сремске Митровице и Панчева, који због свог пограничног положаја, прво у Угарској а потом у Аустро-Угарској, нису никад могли да доживе степен развијености градова у Провинцијалу. Насупрот њима, Суботица, Нови Сад, Сомбор, нешто мање тадашњи Велики Бечкерек (Зрењанин), због централног положаја, имали су геополитичку предност да се развијају.

Генерално, у контексту целокупне снажне Хабсбуршке царевине, сви војвођански градови као њени саставни делови су у овом периоду били усмерени ка европском путу (са циљем да буду налик западно европским градовима) али су се са аспекта велике државе сматрали периферијом у односу на њене централне делове. Због тога су се и правци развоја градова у Панонији усмеравали сходно позицији осталих провинцијских градова у царевини, што није само последица геополитичких разлога (гранични делови у царевини), већ и бремена отоманског

наслеђа спонтано насталих насеља, са урбанистичким основама потпуно различитим у односу на аустријско схватање уређења насеља и изградње. Од момента добијања статусних привилегија, започиње процес концентрације становништва у градовима које се додатно увећава Аустријском политиком планске колонизације Мађара и Немаца крајем XVIII, почетком XIX века.

У другој половини XIX века започиње период ранокапиталистичког развоја, доба убрзаног просторног ширења градова и утицаја регулационих планова у Војводини. Међутим, не прилагођавају се сви војвођански градови новим друштвено-политичким односима у друштву на истоветан начин. Суботица, Сомбор, Зрењанин и Нови Сад имали су добру полазну основу за промене које су наступиле, пре свега због раног добијања привилегованог статуса. Он им је омогућио да се развију као субрегионални центри са јачим привредним, занатским, трговинским, саобраћајним, културним, управно-административним функцијама у односу на своје гравитационо окружење а тиме и да се повежу са јачим мађарским регионалним центрима, на чему је између осталог државноправни склоп Мађарске и инсистирао. Управо тада се заправо ствара **иницијална основа мреже насеља** и међусобне повезаности војвођанских насеља са центрима јачег функционалног капацитета у Монархији. Томе у највећој мери доприноси изградња железнице која ремети донекле мирну урбану матрицу и дефинише правце будућег ширења градске територије. У периоду од 1870-1894. год. железничка пруга гради се у готово свим војвођанским градовима, повезујући их интензивније са Будимпештом, односно Бечом (путна мрежа и пловни путеви су овом контексту свој значај у повезивању истакли још почетком XIX века). Мађарски део две Монархије интересно је био оријентисан ка јачању централних функција Будимпеште те се и темељи „великомађарске“ концепције изградње железничке мреже, којом је обухваћена Војводина и аутономна Хрватска, заснивају на развоју магистралних радијалних праваца са фокусом у Будимпешти⁵.

---

⁵ Средњи будимпештански магистрални правац у западној Војводини (Будимпешта-Суботица-Сомбор), са касније изграђеним краком ка Винковцима и Славонским Бродом, источни будимпештански магистрални железнички правац (пруга преко Суботице до Земуна, саграђена 1883.), као и будимпештански магистрални правац преко Темишвара ка Дунаву (са укрштањем у Базијашу), омогућио је повезаност западне Војводине са Будимпештом. Завршетком секундарног

Иако у статусу подређености у односу на примарне центре развоја у великој држави, војвођански градови излазе ван локалних оквира, још више се повезују са регионалним центрима у Мађарској и постепено почињу све више да гравитирају и усмеравају свој правац развоја ка њима (Слика II-3). Суботица и Сомбор су се налазили у утицајним сферама Сегедина, односно гравитирали су ка Будимпешти. До Првог светског рата сомборско функционално подручје обухватало је готово читаву Бачку, са Бајом у Мађарској и насељима њене околине.

Бранислав Букуров наводи да је Сомбор до прекрајања граница био позициониран на периферији Бачке тако да су северни делови Бачке гравитирали Суботици, североисточни Сегедину, а јужни Новом Саду (Букуров, Б., 1970). Кикинда, Зрењанин и Вршац су били у утицајној сфери Темишвара. Исти аутор наводи да је **Зрењанин** пре развитка железничког саобраћаја и индустрије био и значајан произвођач аграрних производа, прво за Темишвар и његову војску, која је током XVIII била стационирана у околини, а касније и за бројно градско становништво Будимпеште и Беча. Исто тако, зрењанинска гравитациони зона била је строго ограничена непремошћеном Тисом. Она није имала ниједан друмски или железнички мост који би зрењанинско функционално подручје везао са Бачком. Мостови код Жабља и Титела, који данас постоје, изграђени су тек после Првог и Другог светског рада (Букуров, Б., 1970).

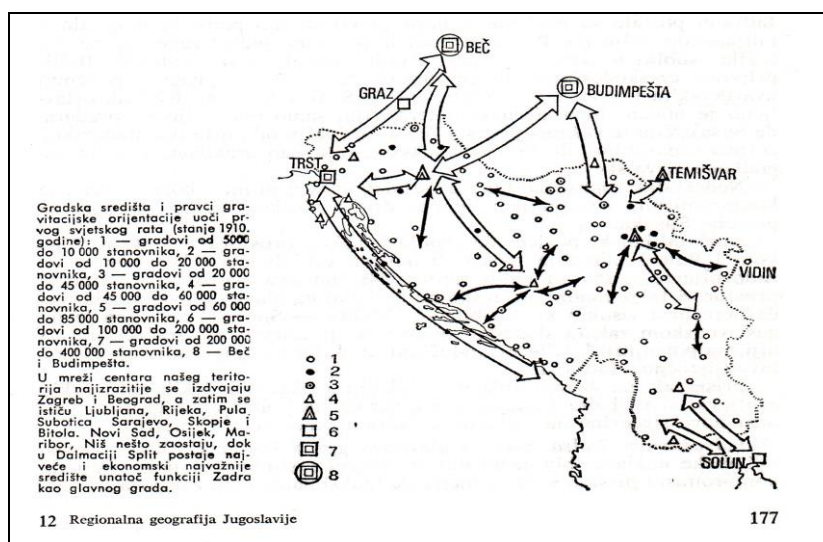
Вршац је такође био оријентисан ка Темишвару а главни конкурент у време Аустро-Угарске Монархије био му је град Оравица у Румунији. Бела Црква која је данас у саставу Вршачког функционалног подручја такође је занимљива са аспекта функционалног умрежавања јер је била значајно насеље у јужном делу Баната и у време Монархије је њој гравитирало десетак села на територији данашње Србије и још око четрдесет села из Банатске клисуре (која је данас у Румунији). Повлачењем државне границе према Румунији, белоцркванско подручје је преполовљено и Бела Црква је сведена на малу варош са незнатним социјалним и економским (туристичким) функцијама. **Панчево** је све до краја

крака Сремска Митровица- Винковци 1891 год., успостављена је мрежа међусобно повезаних главних железничких праваца у Војводини.

Првог светског рата било погранично место велике Монархије (државна граница је ишла Дунавом) што је успоравало његов бржи развој као привредног, управног, културног центра. Оно се све до 1935 год. и изградње друмско-железничког моста преко Дунава код Београда, развијало самостално без неких јачих функционалних веза ка другим градовима у окружењу. Панчевачки мост је допринео преоријентисању Панчева ка Београду. Иако је имала везу са Хрватском преко Славонског Брода, Сремска Митровица се више развијала ка северу и преко Новог Сада и Суботице остваривала сарадњу са Мађарском.

Слика II-3: Оријентација градова на територији Војводине уочи Првог светског рата (Рогић, В., 1982)

Такође, поменути градови су се релативно брзо прилагодили новонасталим приликама (транзиција из феудалног ка капиталистичком уређењу) и због тога што им је током револуције 1848/49 год. физичка структура остала нетакнута (изузев **Новог Сада** које је разрушен и који је морао да крене са потпуном обновом). Са друге стране, **Сремска Митровица** и **Панчево** су тек расформиравањем Војне границе и добијањем статусних привилегија (1881 год.), добили шансу да дотадашњи закасни развој и позицију граничних насеља ојачају иако су се последице суспендованог развоја дуго осећале у односу на друге субрегионалне центре а посебно у односу на оне у Угарској.

Најзначајнији фактор промене војвођанских градова у овом периоду била је индустријализација (која се одвијала у претежно аграрној средини) праћена

урбанизацијом. Међутим, и поред интенција Угарске да војвођански градови достигну средњеевропске, они нису постали прави индустријски центри. Разлози су били везани за успорени развој индустрије у целој Угарској па самим тим и њеном касном почетку у Војводини; индустријализација у Војводини се базирала на мануфактурама које су успеле да опстану у односу на индустријску производњу; концентрација капитала у градовима у Панонији није била довољна да би достигли развијеност индустријских центара средње Европе и др.

У периоду **између два светска рата** Војводина је у саставу Краљевине Срба Хрвата и Словенаца (до 1929 год.), односно Краљевине Југославије (1929-1941.) и тада она доживљава велике трансформације које се првенствено реперкутују на измену у просторно-функцијским односима између насеља, позицију и значај градских насеља у регионалним оквирима и облицима њиховог просторног ширења. Ово је и период трансформације пољопривреде и почетак индустријализације која је довела до појачане урбанизације. Расформиравање Аустро-Угарске монархије и дефинисање **нове административно територијалне поделе у оквиру Краљевине СХС** у потпуности мења геополитички значај и улогу војвођанских градова у новонасталој држави при чему улога центара и периферије појединим градовима утврђује даљи развој, односно стагнацију. Центри у Угарској, којима су војвођанска насеља гравитирала остају ван граница новонастале државе и ствара се нова слика регионалних веза и односа у којој је задржана стара урбана матрица усклађена са тим. Такође, градови у Панонији губе статус слободних краљевских градова (1925 год.) чиме се умањују њихова права на привилегован развој (иако ово статусно обележје самим расформиравањем Монархије губи на значају). Овакве прилике захтевале су преоријентацију у другачије позиције у односу на нове државне границе и управу, уз неопходност, условно речено, **преквалификације** градова у Панонији ка утицајним сферама већих регионалних центара у Краљевини СХС. Некадашњи градски центри у склопу Угарске Монархије (Суботица, Сомбор, Кикинда, Вршац, Зрењанин, Сремска Митровица) прекидају везе са развијеним областима које су се нашле на територији других држава и формирају своја функционална подручја, окренувши се утицајним сферама Новог Сада и Београда.

Иако је **Суботица** задржала функцију регионалног центра, обезбеђену истуреним положајем према Мађарској, она је ипак у новој држави стагнирала. Улога центра жупаније, потом седишта бачке области (1921-1929.), па седишта среза Дунавске бановине нису биле довољне да Суботица превазиђе застој у развоју, што је последица првенствено нове позиције пограничног центра Краљевини и тога да је граница пресекала њен историјски атар. Суботица се не везује више за Сегедин, јачи центар у великој Угарској, већ се релативно самостално развија, формирајући свој ареал утицаја коме гравитирају насеља општина из ближег окружења. Установљењем државне границе према Мађарској, Суботичко функционално подручје „оштећено“ је у економском и последично сваком другом смислу. Бранислав Букуров истиче „да су нове границе допринеле томе да је Мађарској припала добра половина, која је под одличним виноградима и старим листопадним шумама. На крајњем североистоку, међутим, осећали су се утицаји Сегедина. Зато су Бачки Виногради и Хоргош, све до повлачења државне границе према Мађарској, били у саставу сегединског функционалног подручја“ (Букуров, Б., 1970).

Утврђивањем нових граница, **Кикинда, Вршац, Панчево и Сомбор** прекидају везе са јачим мађарским и румунским градовима којима су гравитирали (Темишвару, односно Сегедину) и у чијим су се утицајним сферама развијали и тиме постају периферни градови у новим границама, на маргини развојних процеса. Сомбор чак губи некадашњу позицију управно-административног центра уступајући је Новом Саду који постаје седиште Дунавске бановине и значајно напредује у време позног капитализма. За разлику од поменутих центара са новом улогом граничних делова Баната, **Зрењанин** (до 1935 год. Велики Бечкерек, потом Петровград) проживљава просперитетно доба, добивши функцију примарног града у новонасталим државним оквирима, односно у Банату. Управно административне промене (седиште жупаније до 1927 год.; седиште Великобечкеречког среза до краја другог Светског рата) допринеле су да се Зрењанин развије као регионални центар Баната са јаким централним функцијама.

Сремска Митровица (до 1931 год. је у саставу Сремске жупаније као посебне области, након тога је прикључена Дунавској бановини са седиштем у Новом Саду) је у новом друштвеном поретку наследила слабији степен развијености и позицију маргиналног центра који је имала у Угарској али је прекрајањем граница тај положај постао погодан за напредовање у односу на остале војвођанске градове у новонасталим околностима. Другим речима, Сремска Митровица је наследила позицију регионалног центра у административно територијалној организацији Краљевине, коју је имала у периоду Војне границе.

Највећи процват у новом друштвеном поретку доживљава **Панчево** које се од ранијег пограничног центра Монархије нашао заједно са Београдом као значајним центром у истој држави. Тиме се Панчево преоријентише и потпада под утицајну сферу Београда попримајући особине субрегионалног центра београдске агломерације у послератном периоду. Љубинко Пушић упућује на различита становишта о новој улози Панчева у непосредној околини Београда, која се заснивају на ставу о позитивном, тј. негативном утицају Београда на Панчево. Београд се види као кочница развоја Панчева по другом мишљењу, а наведено проистиче из брисања административне баријере која је до града делила Банат од свог економског центра Београда. Ипак, исти аутор сматра да ово негативно становиште проистиче из некритичког посматрања развоја Панчева у историјском контексту, већ се првенствено базира на карактеристикама оновременог односа два града. Чињеница је да после релативне стагнације до Првог светског рата Панчево доживљава нагли развој. На пр., у току две послератне деценије подигнуто је више индустријских објеката него у целом периоду туђинске власти (Пушић. Љ., 1987). Иако је у овом периоду Панчево преоријентисано ка Београду, оно је услед удаљености од неких двадесетак километара ипак успело да задржи функцију мањег управно-административног центра за насеља у околини те се у контексту теме овог рада данас посматра двојачко: као посебно функционално урбано подручје али истовремено и као део већег система гравитационог подручја београдског метрополитена.

Осим значајних промена градова у морфолошком, управно-административном смислу, још неколико фактора утицало је на њихов развој и последично формирање њихових подручја утицаја до краја Другог светског рата и касније. Аграрна реформа и трансформација привреде (са колонизацијом као политичким циљем) као и каснија индустријализација последично су утицале на токове урбанизације. Измене у пољопривредном сектору сводиле су се на бољу организацију прехранбене индустрије у градовима и форсирање урбаног у односу на рурално. Сходно томе, направљена је и класификације градова према којој су Сента, Сомбор, Суботица, Велика Кикинда и Сомбор били рурални градови, док су Нови Сад, Панчево, Вршац и Петроград (Зрењанин) ушли у групу урбаних градова. Уз реформе у аграрном сектору, градове је захватио још један талас (планског) досељавања у коме је за разлику од претходног (са доминантним Мађарским живљем) већину чинило становништво из мање развијених руралних крајева нове државе. Упоредо са тим, одвијала се и индустријализација која је последично довела до спонтане али и **планске урбанизације** и интензивне деаграризације, посебно руралних насеља у ближем и даљем окружењу градова. У мрежи насеља војвођанских градова тада се убрзава процес диференцираног раста градова (и њихових периурбаних делова) и успостављање функционалних и хијерархијских односа међу њима. Ови процеси настављају се и **након Другог светског рата**, у нешто већем интензитету. Индустријализација, деаграризација и досељавање становништва се одвијају истовремено, што утиче на појачану урбанизацију и успостављање нове регионалне поделе и нових просторно-функцијских односа у регионима.

У свим фазама развоја, урбанизација доприноси деаграризацији и дерурализацији (и обрнуто) чиме се један део приградских сеоских насеља стапа са градовима, један део се постепено урбанизује а највећи део сеоских насеља се смањује (негде чак и гаси) одливом фертилног и радно способног становништва. На рачун демографског смањења сеоског становништва, проузрокованог узајамним деловањем дуготрајне емиграције и ниског наталитета, у градовима расте број становника и они постају миграциона подручја. Услед руралног егзодуса регионални центри у Војводини имају снажан пораст становништва, изазван

природном и миграционом компонентом. Током осамдесетих година превагу има имиграција а касније све више долази до изражаја утицај природног прираштаја у повећању броја становника. У светлу демографских и социоекономских промена формира се релативно стабилна мрежа регионалних центара који се диференцирају према степену индустријализације и урбанизације на мале, средње или веће (периферне или централне, итд). Такође се мењају њихове гравитационе зоне утицаја у којима већина војвођанских градова шири своје ареале и управно-административни значај (изузев Сомбора који због пограничног положаја све више губи значај и донекле Панчева које је у сенци јакког Београда). Суботица, Зрењанин и Сремска Митровица постају регионални центри својих региона (севернобачког- Суботица, Баната- Зрењанин, Срема-Сремска Митровица). Овакав значај и улогу у административно територијалној организацији Републике Србије, мање више, ови градови имају до данас.

Регионално посматрано, **Војводина** у односу на остатак Србије данас има најбољу полицентричну мрежу насеља условљену повољним морфолошким распоредом насеља, високим степеном урбанизованости, слабијом дневном покретљивошћу становника (што је последица ранијег трајног пресељења) ка већим урбаним центрима, односно релативно добру дистрибуцију привредних активности и у мањим насељима које задржава становништво у локалној средини. Генерално, у источном, банатском делу Војводине, изузев Зрењанина који доминира централним Банатом, и Панчева који је на граници са београдским метрополитеном и функционално му припада у великој мери, нема урбаних центара са јачим развојним утицајима. Недовољна развојна снага источног Баната може да се тумачи његовим пограничним положајем у односу на суседну Румунију, доминантно пољопривредном оријентацијом производње и недостатком јаких индустријских центара у општинама Нова Црња, Житиште, Сечањ, Пландиште и др. што је за последицу довело до драстичне депопулације и пресељења становништва у јаче урбане центре. Ове релативно мале општине су функционално опредељене ка јачим центрима без јасних смерница које би им омогућиле самостални развој. У односу на Републику Србију као целину, простор АП Војводине је најразвијеније подручје Републике Србије у коме ће

перспективно приступачност и саобраћајна повезаност вероватно бити кључне за обликовање функционалних подручја а тиме и могућу промену развојних ареала главних урбаних центара. Стога је отворено питање како ће се гравитациона подручја мењати у случају изградње саобраћајница које су предвиђене (завршетак коридора Хб, мост на Дунаву који би повезао Борчу и Земун, обилазница око Београда, Банатска магистрала (Београд-Панчево-Зрењанин-Кикинда-Мађарска), саобраћајни правац Београд-Вршац-Румунија (Тимишвар) и сл.) и које би могле да повећају комуникативност између различитих територија.

2.2. Историјски континуитет развоја насеља у централној Србији

Генеза настанка насеља у централној Србији историјски је повезана са миграторним кретањима становништва и честим променама места становања. Простор данашње Србије је до XX века био изразито руралног карактера са малим бројем већих насеља (тј. градова) а макрорегионални и геостратешки положај Србије утицао је на то да су поједини њени делови увек били другачије „отворени“ према окружењу. Делови данашње Србије су у последњих неколико векова имали различит развојни пут, били у другачијем статусу у односу на политичко, економско и војно окружење (Србија у средњем веку, у склопу Отоманске империје, под Аустро Угарском управом, као Кнежевина и Краљевина, пре и после Балканских ратова, Србија у склопу Краљевине Југославије, у саставу СФРЈ) и развијали се условљени и у складу са морфолошким, демографским и социјалним околностима. Значајан допринос у истраживањима генезе насељености етно-културних и етно-демографских процеса јужних крајева Србије (у саставу Турске државе), дали су Јован Цвијић, Бранислав Којић, Милован Радовановић и др.⁶⁷

---

⁶ Јован Цвијић у проучавањима антропогеографских основа Балканског полуострва, у централној Србији издваја посебан разбијени насеобински тип, односно насеља са изразитом дисперзијом и релативно хомогеном морфолошком структуром називајући их **старо влашким**. Након 1815 год. и даљег развоја Србије старо влашки тип насеља се диференцира у више типова и варијетета: мачвански, јасенички, шумадијски, посавско подунавски, моравски и др. (*Цвијић, Ј., 1922*); Бранислав Којић у анализи структуре насеља централне Србије и њихове генезе, целокупну мрежу насеља сврстава у четири периода:

1. **Период од 1804-1830.** год. са јасно издиференцираним системом сталних насеља, у генетском, функционалном и типолошком погледу. Насеља су подељена у званичних 7 категорија (градови-6, вароши-11, варошице-23, паланке-12, касабе-3, села-2427, засеоци-83). Под *градом* се

Хронолошки посматрано, губитком независности и потпадањем под Отоманску власт у **XV веку**, градови, у првом реду Смедерево, стичу чеони положај и важне стратегијске и културне функције, док се са друге стране, многа насеља измештају на теже приступачне терене, а тада развијена земљорадничко сточарска привреда, трговина и занатство се дезорганизује⁸. Градови Србије у **XVI веку** су функционално били повезани у зависности од тога ком Санцаку⁹ су припадали (Слика II-4). Настајање урбане мреже је било уско повезано са организацијом трговинске размене али и са новим системом управно-политичке организације. Посебан значај, као и данас, имала је саобраћајна повезаност (тадашњи

подразумевало варошко насеље са значајном тврђавом, док је *варош* било неутврђено полифункционално насеље;

2. **Период од 1830-1878.** год. је период са значајним променама у свим систематским насеобинским категоријама. Тада се јавља нови члан у територијално-организационом систему насеља- општине. Законом из 1857. године, насеља су подељена на: главни град, главне окружне вароши, остале окружне вароши, највеће паланке, средње паланке, најмање паланке, села са преко 500 домова и остала села, да би се 1866. год. овај компликовани систем свео на три категорије насеља: вароши, варошице и села. Такође, ово је период укрупњавања, односно увећања великог броја села и њиховог спајања, и период спонтаног агломерирања насеља дуж значајних комуникација (у циљу тешње везе са тржиштем), и формирања нових типова насеља и др.;

3. **Период 1888.-1941.** год. је доба када је број варошица у Србији нагло растао. Задржана је иста систематизација насеља уз појаву тзв. сеоских варошица које добијају улогу локалних опслужујућих центара чији је домет био ограничен на непосредну сеоску околину. Овај период у генетском погледу не доноси значајне квалитативне новине.

4. **Период од 1945-1961.** год. када настаје генетско функционална мрежа српских насеља као последица суштинских системских друштвено економских промена, убрзаног развоја индустрије у градовима, пресељењем сеоског становништва у градска насеља, миграцијама у градове, регионалних и локалних миграција и низом других процеса. Наставља се даља функционална диференцијација у оквиру постојеће категорије насеља наслеђена из XIX века. Губи се термин варош кога замењује назив град (*Којић, Б., 1961*);

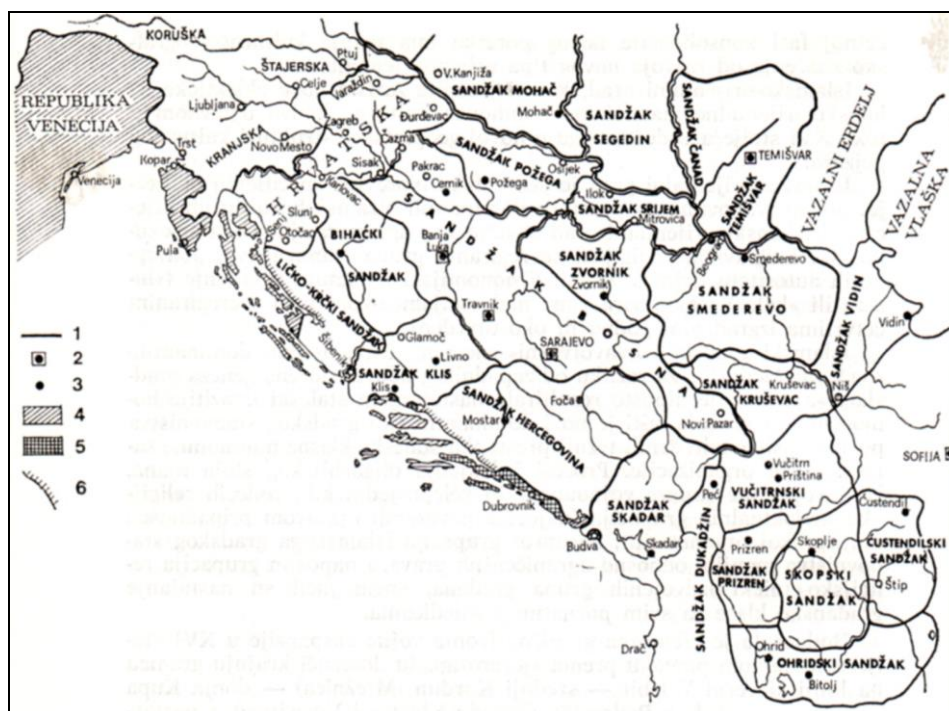
Милован Радовановић у истраживањима околности и процеса који су утицали на развој насеља јужних делова Србије истиче систем тзв. **окупљеног поседа**. Економски живот који је био организован по задружним породицама, условио је особени начин заузимања земљишта, формирања поседа, као систем „стаса“ или „ступа“, односно окупљеног поседа, те и територијалног распореда и организације насеља и становништва. Развој насељености, делом у Поморављу, више у источној Србији, одвијао се под утицајем становништва другачијег порекла и културе. Тако је настао познати **збијени тимочки тип**, који се са својим варијететима пружао далеко на југ, све до Скопске Црне Горе и Повардарја. Такође, исти аутор, сумирајући генезу настанка насеља у Србији, према територијалној распрострањености издваја три различита типа насеља: (1) **насеља Војводине**, у саставу Аустријске, односно Аустро-Угарске империје код које се консеквентно наставља и завршава њихово већ раније започето територијално организовање и морфолошко урбанистичко обликовање, (2) **насеља ослобођене Србије**, која у склопу интензивних друштвено-економских процеса доживљавају многоструке промене, (3) **насеља Косова и Метохије и делова Санцака у саставу Турске** код којих се углавном конзервирају особине задобијене у претходним историјским раздобљима (*Радовановић, М., 1985*);

⁸ Број становника тадашње Србије је био веома мали. Више аутора наводи да је чак крајем XVII и почетком XVIII века Србија имала између 190.000 људи, по некима чак 50.000-60.000 људи.

⁹Санцак је био основна територијална јединица административно управне организације Отоманске империје

каравански путеви). Радијални правци из Видина ка источној Србији, делови југозападне Србије и Мачва ка Зворнику као кључном војно стратешком граду на Дрини, делови јужне Србије ка данашњој Албанији били су од великог значаја за друштвено економски развој и јачање позиције српских градова. Они су током времена добијали и губили на снази. Тако је на месту старог Крушевца изграђено ново исламско оријентално градско средиште које је било центар санџачке територије средње Србије. Разграничење Видинског и Крушевачког Санџака умањило је потенцијале развоја централних функција Ниша што је задржано у читавом периоду Турске владавине. У то време Београд се прикључује Смедеревском Санџаку да би недуго затим преузео доминацију над овом територијом што је за последицу имало формирање београдског Санџака, односно београдског пашалука.

Слика II-4: Територијална организација дела Балканског полуострва у оквиру Османлијског царства у другој половини XVI века (Роџић, В., 1984)

Легенда: 1-границе санџака, 2-ејалатска седишта, 3-средиште санџака, 4-венецијанска Истра и Далмација, 5-Дубровачка Република, 6- делови обале без сталних османлијских и венецијански упоришта до последње четвртине XVII века.

Период током **XVII и XVIII века** карактеришу стални ратни сукоби на простору данашње Србије, сталне миграције становништва, пустошења насеља и узајамни утицаји турско аустријске организације територије и насеља. Крајем овог периода

веома брзо су у многим деловима Србије разорени темељи исламско оријенталне друштвене структуре који су чинили аграрно-производни односи и економско-географске функције градова са њиховом занатско-трговачком привредом. Овај тренд се наставља и током XIX века где се мења физиономија постојећих насеља у складу са новонасталим друштвено политичким околностима и смањењем укупне моћи Отоманске империје¹⁰. Ратне прилике **почетком XIX века** (1804-1815 год.) условиле су сукцесивне промене у генези насеља и насељености уопште, те у укупном привредном и друштвеном животу¹¹.

Тенденција осамостаљења српских градова финално бива верификована **крајем XIX века** (након 1878 год.) када се Србији прикључује Јужно Поморавље чиме се мења основно обележје њеног географског положаја. Београд и Ниш чине кључне економско саобраћајне тачке и чворишта које још више добијају на значају изградњом железничке линије чиме је омогућено повезивање Србије са Повардарјем и Егејским приморјем и планираним правцима ка истоку и западу (веза са Босном преко пруге Ужице – Вишеград)¹². Карактер и развој насељености у ужој Србији током XIX и почетком XX века показује особине које су типичне за заосталу аграрну средину, веома ниског степена урбанизације и високе аграрне пренасељености, која се већ крајем XIX века испољава у њеним аграрно-сточарским регионима¹³. **Почетком XX века** градови попут Београда, Ниша, Новог Сада бележе изузетно високе годишње стопе раста броја становника (чак и до 10%). Београд добија јаке централне функције са изразитим кварталним сектором, Нови Сад постаје жариште пољопривредне трговине а Ниш унапређује свој саобраћајно-трговачки положај. Осим тога, ови градови постају центри новоформираних бановина (након 1929 год.). Београд заједно са Земунском и Панчевом постаје издвојен дистрикт а Нови Сад и Ниш центри Дунавске, односно

---

¹⁰ Вељко Рогич истиче да је „Турска задржала 6 градова у данашњој Србији (Београд, Смедерево, Кладово, Шабац, Соко и Ужице) који су као војне базе требале да осигурају војно стратешку контролу нове Србије али се њихово значење као исламско- оријенталних градова брзо смањује“ (Рогич, В., 1982).

¹¹ На територији тадашње окупиране Србије је било 644 настањених и 386 опустошених насеља.

¹² Нажалост овакав систем железничких пруга је задржан до данашњих дана без значајног унапређења и разграновања.

¹³ Године 1834., 93,5% укупног становништва Кнежевине Србије је чинило сеоско становништво да би се његов удео 1910.год. смањило на 87%.

Моравске бановине¹⁴. У периоду између два светска рата основна карактеристика урбане мреже је била таква да су градови који данас имају више од 50.000 становника имали у том периоду изузетно велики пораст становништва. Са друге стране, градови који данас имају до 10.000ст., за које је било очекивано да ће имати важан централно функционални утицај, бележили су најслабији раст и развој. Број становника у градовима је растао у периоду између два светска рата посебно у економски слабије развијеним деловима Југославије (Македонија и Косово) као последица не толико развоја неаграрних делатности него пресељења у релативно сигурнији простор градова.

Сумарно, могуће је констатовати да данашњи систем насеља у ужој Србији има своје корене у насељима XVIII века, што потврђује и Бранислав Којић који примећује да се током XIX века тај систем нагло развијао и добио основну структуру која је и данас видљива и поред каснијих снажних промена које су постале изразите нарочито после Другог светског рата (*Којић, Б., 1961*). Подели Бранислава Којића (четири периода развоја мреже насеља у Србији) може да се дода и **период од 1961-1990.** који карактерише формирање значајнијих градова са већим зонама утицаја (функционално урбани региони), наставак миграторних кретања у правцу општинских и регионалних центара те највећим градовима као што су Београд, Ниш и Нови Сад. Истовремено градови Србије (и градови СФРЈ) успостављају позицију у ширем регионалном (европском) окружењу са наглашеном улогом у систему мреже центара југоисточне Европе. Карактеристика овог периода је и настанак монофункционалних градова са изразито јаким једним обликом производње (Крагујевац, Бор, Смедерево, Смедеревска Паланка и др.) који су запошљавали велики број радника из ближег и даљег окружења и имали за последицу, са једне стране, већи гравитациони утицај, а са друге, сопствено ширење узроковано трајним пресељењем становништва¹⁵. Установљена хијерархија и мрежа урбаних центара је задржана и

---

¹⁴ Југословенски простор је тада био подељен на 9 бановина и 1 дистрикт (Београд-Земун-Панчево), где су примарна градска насеља била Београд и Загреб, док се у категорији секундарних урбаних средишта налазила Љубљана, Нови Сад, Ниш, Скопље, Сарајево, Сплит и Бања Лука.

¹⁵ Ово ће у периоду након деведесетих год. XX века имати негативне консеквенце најпре у друштвено економском контексту, када су фабрике – гиганти поменутих центара, престали са радом.

до данашњих дана са малим променама у односу на постојеће активности и економску моћ центара.

Период **након 1990 год.** - расформиравањем СФРЈ, градови у Србији доживљавају транзицију као последицу промене политичког и друштвено економског окружења али и геостратешког положаја и значаја нове државе. Промене се дешавају и на локалном (српском) и на ширем нивоу (европском) што доводи до потребе за новом прекомпозицијом и просторно-функционалном организацијом српских градова. Анализа извршена у овом раду бави се установљењем прилика у систему и организацији градских насеља у Србији са почетка XXI века имајући у виду стечени статус, историјски контекст и потенцијалну улогу у будућности.

2.3. Мрежа насеља на територији Републике Србије

Данашњу ситуацију у Републици Србији по питању просторног размештаја насеља карактерише условна **неравномерност**. Повољан географски положај насеља, њихов број (4.710 насеља, без Косова и Метохије), демографски или хумани потенцијал, те утисак да су она релативно добро распоређена по територији Републике Србије, могао би да завара и без дубље анализе укаже да се ради о територији која има веома добру и правилно размештену урбану мрежу. Ово је релативно тачно до тренутка док се не изврши детаљна анализа њене структуре по различитим социоекономским критеријумима.

Значајни регионални диспаритети уочавају се између Војводине и географски централног дела Србије. Аутономна покрајина **Војводина** са релативно рационално размештеном и урбанизованом мрежом градских и осталих насеља доминира у српском геопростору. Највећи степен хомогености мањих субцелина унутар Војвођанског простора, као што је претходно у раду детаљно појашњено, резултат је наслеђене урбане матрице из претходног периода, али и морфологије терена која је условила јасну и повољну дистанцираност између насеља и могућност њиховог доброг повезивања.

У (географски) **централном делу Србије**, насеља су неправилније размештена, те се издвајају различите морфолошке и територијалне целине, почев од оних у којима се налазе већи центри по демографском капацитету, збијеније размештени, до оних територијалних целина у којима готово да их нема али где постоје мање урбани, изоловани делови који одударају од осталог простора Србије. Другим речима, гушће размештена насеља претежно су позиционирана на развојним осовинама, између којих постоји, условно, доста простора који је у „чистој“ сфери и где нема демографски јачих полова. Наиме, ако се изузму поменути центри распрострањени на западноморавском правцу (Ужице-Чачак-Краљево-Крушевац), великоморавском правцу (Смедерево-Пожаревац- Јагодина- Ћуприја-Параћин) и јужноморавском развојном правцу (Ниш-Лесковац-Врање), од већих градских насеља издвајају се само Крагујевац, у шумадијском делу централне Србије и Ваљево у Колубарском, а између њих, изузев Горњег Милановца, готово да нема ниједног већег урбаног центра. Даље, у остатку Србије, у источном делу централне Србије (Тимочној Крајини), уочавају се већи центри Бор и Зајечар, и у западном делу - Нови Пазар. Између појасева концентрације становништва, функција и др. (развојне осовине), у преосталом делу Србије размештај мањих насеља претежно сеоског типа је неправилан и сконцентрисан у виду спорадичних енклава у демографски, економски и функционално недовољно интегрисаном простору.

Размештај насеља на територији Србије се поклапа са концентрацијом становништва. Урбану мрежу Србије одликује веома изражен **развојни јаз** између централног (Београд) и осталих градских насеља (Табела II-1). На доминанту позицију Београда у односу на национални урбани систем упућује индекс урбане примарности чија је вредност 5,27 (однос броја ст. Београда и Новог Сада)¹⁶.

---

¹⁶ Хронолошки посматрано однос градске популације и укупне популације државе се мењао током последњих неколико декада. Најизраженији је био 1971 год. након чега се стабилизовао (вредност индекса је 0,2 у периоду од 1981 до 2002 год.) што указује, са једне стране, да се промена броја становника Београда мењала у складу са променама укупне популације Србије, а са друге, да је у периоду 1981 до 2002 год. метрополитен Београда незнатно изгубио значај у корист популације читаве Републике. Вредност наредна два индекса растао је све до пописног периода 2002 год. када се види осетно смањење што говори о благој децентрализацији државе и већем јачању другог града по величини, односно четири наредна у урбаној хијерархији. Без обзира на пораст стопе по којој се увећавало становништво метрополитена у 2002 год., дошло је до јачања других регионалних и локалних центара који су били атрактивнији за уже и шире окружење што је

Феномен доминантног града у урбаној хијерархији (далеко веће демографске величине у односу на други по реду- Нови Сад) и мањак равномерно размештених градских насеља средње демографске величине (од 200.000 до 500.000ст.) резултат је, пре свега **неправовременог усмеравања токова урбанизације али и наслеђене развојне политике из претходних периода** сходно којој је Београд економски и функционално развијан као главни град СФРЈ¹⁷.

Табела II-1: Однос демографских величина Београда и најбројнијих градских насеља у односу на укупну популацију Србије 2002. год.

	1971	1981	1991	2002
G1/укупан бр. ст	0,7	0,19	0,19	0,2
G1/G2	5,84	5,88	5,94	5,27
G1/G2+G3+G4+G5	2,01	2,03	2,03	1,95

Извор: Попис 2002., РЗС.

Поједина стручна мишљења потенцирају ставове о преурбанизованости територије Републике Србије, на првом месту преурбанизованости доминантног развојног пола- Београда, међутим подробнија истраживања и познавање друштвено историјских процеса на овим просторима указују да је Србија још увек **недовољно урбанизована држава**, те да се Београд, налик неким другим центрима¹⁸, развијао превасходно за потребе тадашње СФРЈ. Услед неповољних политичко економских прилика током деведесетих год. XX века, остао је главни

смањило демографски притисак на београдски метрополитен. Притисак на београдску агломерацију у целини као и језгро, посматрано појединачно, ублажили су у извесној мери и субцентри у окружењу. Индекс упућује на закључак да је процес субурбанизације и даље слабог интензитета с обзиром да је насеље Београд три пута веће од окружења (Невенић, М., 2009).

¹⁷ У односу на данашњи демографски капацитет Републике Србије од око 10 мил. ст., у време СФРЈ која је имала 22 мил. ст., Београд је био главни град који је развијан сразмерно потребама велике државе СФРЈ, а не само Србије.

¹⁸ Примера ради, Будимпешта и Беч нису развијани за потребе данашње Мађарске и Аустрије него за потребе Аустро Угарске Монархије која је била 5 пута већа од садашњих држава Мађарске и Аустрије заједно. Аустро Угарска Монархија је обухватала делове Пољске, целу Чехословачку, делове Италије, целу Словенију, Босну, делове данашње Републике Србије (Војводина), велики део данашње Румуније (Трансилванија), целу Мађарску, Словачку и чак делове Украјине. Зато је данас, између осталог, услед наслеђене урбане матрице, у највећој мери, у националном урбаном систему Аустрије, Беч доминантан развојни центар који броји око 1.6 мил. ст., док сви остали центри имају далеко мањи број ст. (други по величини (Грац) броји око 250.000ст., четири града имају око 100.000 ст. (Линц, Салцбург, Инсбрук и др.), док су остало мањи урбани центри. У моменту када се Аустро Угарска Монархија угасила, демографска, економска и свака друга моћ центара Монархије није могла одједном да се смањи. Нити је било потребе за таквим видом просторно планске развојне политике. Стратешка опредељена државе Аустрије ишла су у смеру формирања контратежа главним развојним половима чиме је растерећен баласт Беча уз истовремено формирање колико толико уравнотеженог регионалног развоја Аустрије.

град далеко мање територије у односу на пре, али са наслеђеним проблемима пренасељености, саобраћајне и инфраструктурне запуштености и др.

Такође, полазећи од становишта да је урбанизација историјско-географска, односно социоисторијска законитост која је испољавала различите тенденције у зависности од простора и услова у којима се одвијала (негде је захваљујући бољој економској основи урбанизација ишла брже), може се рећи да у урбаном систему Србије владају поларизациони процеси, са пратећим ефектима. Планском урбанизацијом, иницираном индустријализацијом, градски центри су сразмерно свом функционалном капацитету привлачили становништво, што је довело до поларизације у простору. **Процеси поларизације** су оправдани и логични имајући у виду чињеницу да је Србија била централизована држава са планском привредом и са главним градом који је као функционално најразвијенији у Држави привукао највећи број становника и на тај начин створио велику диспропорцију у националном урбаном систему. Притисак на Београд ублажио је процес субурбанизације у унутрашњој просторно функционалној структури метрополитена, односно Града Београда, али и развој других локалних и регионалних центара који су привукли становништво ужег и ширег подручја. До децентрализације урбанизације на нивоу Србије није дошло што се одразило кроз успоравање снажнијег функционалног и економског развоја осталих урбаних центара на територији Републике¹⁹. Постојећи тренд у оквиру националног урбаног система условљен је и променом друштвено политичког система, односно либерализацијом у привреди и транзицијом из централизоване економије ка готово либералном капитализму. У земљама чланицама Европске уније,

---

¹⁹ Уколико би се направила компарација са државама у окружењу, које су прошле кроз транзициони процес, уочило би се да Србија прати образац земаља у непосредном окружењу, тј. да су поларизациона процеси сличног дејства и праваца.

Након Другог светског рата су све државе југоисточне Европе имале близу 20% урбаног становништва (изузев Мађарске која је имала нешто већи удео урбаног становништва у укупној популацији). Процес индустријализације у послератном периоду привукао је становништво у градове што је условило њихов убрзан раст (*Невенић. М., 2009*).

Многи аутори као могуће разлоге централизованих националних система већине европских држава проналазе у друштвеном систему социјалистичке оријентације међутим овај аргумент губи на значају ако се има у виду да су и поједине државе другачије провенијенције такође имале огромну неравнотежу између главног града и осталих урбаних центара. Примера ради, национални урбани систем Аустрије има главни град Беч са око 1.6 мил. становника и други по величини (Грац) са око 250.000 ст., четири града са око 100.000 ст. (Линц, Салццбург, Инсбрук), док су остало све мањи урбани центри. Слично је и у Грчкој, Француској и др.

либерални капитализам је дефинисан законима који у њој владају, док се у Србији ови процеси одвијају више спонтано него плански²⁰.

Сходно територијалном размештају насеља и њиховом демографском капацитету, у Србији су, плански²¹ и законски, централна насеља класификована и утврђено је **неколико хијерхијских нивоа:**

1. Први ниво представља **Београдска агломерација**, односно београдски регион који је у категорији метропола европског ранга.
2. Други ниво чине **центри међународног и националног ранга** (некадашњи макрорегионални центри- Нови Сад и Ниш)
3. Трећи ниво су **веће агломерације умрежене осовинама развоја**. По различитим критеријумима издваја се њих 18 и оне представљају окоснице примарних развојних осовина на територији Републике Србије.
4. Четврти ниво чине **центри функционалних подручја**, који су најчешће и **центри округа-области**. Окрузи-области у Србији постоје у административно територијалном смислу, с тим да немају управљачке полуге и суштинске механизме за контролу и усмеравање развоја. Међутим до скоро нису биле дефинисане њихове функционалне компетенције. Последњи Просторни план из 2010 год., уноси новину у овом погледу, те су функционалне компетенције плански одређене, односно направљен је покушај одређивања њихових оквирних граница утицаја. Такође се јавља проблем појединих центара тзв. урбаних енклава чији централитет још увек није довољан а имају критичну масу којом могу да преузму функције регионалних центара (на пр. проблем Зајечара у источној Србији који је највећи центар тзв. тимочке секундарне развојне осовине Србије; у западној Србији су то на пр. урбани центри Ваљево и Шабац).

²⁰ На пр. у Румунији и Бугарској (које су 2007 год. постале чланице Европске уније) је до скоро трајала индустријска урбанизација а тренутно се наставља реструктурирање индустрије, с тим што је задржана стара матрица.

²¹ Према Просторном плану Републике Србије и узимајући у обзир постојеће стање у мрежи насеља Србије и потребе будућег одрживог територијално хомогеног (уравнотеженог) развоја усвојена је следећа функционално-хијерархијска структура централних насеља на нивоу Републике (*ППРС*, 2020): **главни град**, или центар у категорији европских MEGA- Београд; **центри међународног значаја**- Нови Сад, Ниш; **центри националног значаја**; **регионални центри**, **локални (општински) урбани центри** и **остали локални (општински) центри** (Слика II-5).

5. Пети ниво су **општински центри који имају статус урбаних насеља**. Они броје од 5.000-15.000 ст. и у условима економске рецесије се суочавају са проблемом недовољног контингента запосленог становништва које би перспективно требало да издржава те општине и буде носилац њиховог просторно-економског развоја²².
6. Шести ниво **чине централна насеља која имају одређен централитет али немају статус градског насеља**. То су **општински центри руралног карактера** са малом утицајном зоном, који у функционалном смислу задовољавају потребе локалног становништва општине а постоје готово у свим деловима Србије, а посебно су карактеристични за неразвијене делове Србије (источна, западна, југоисточна Србија).

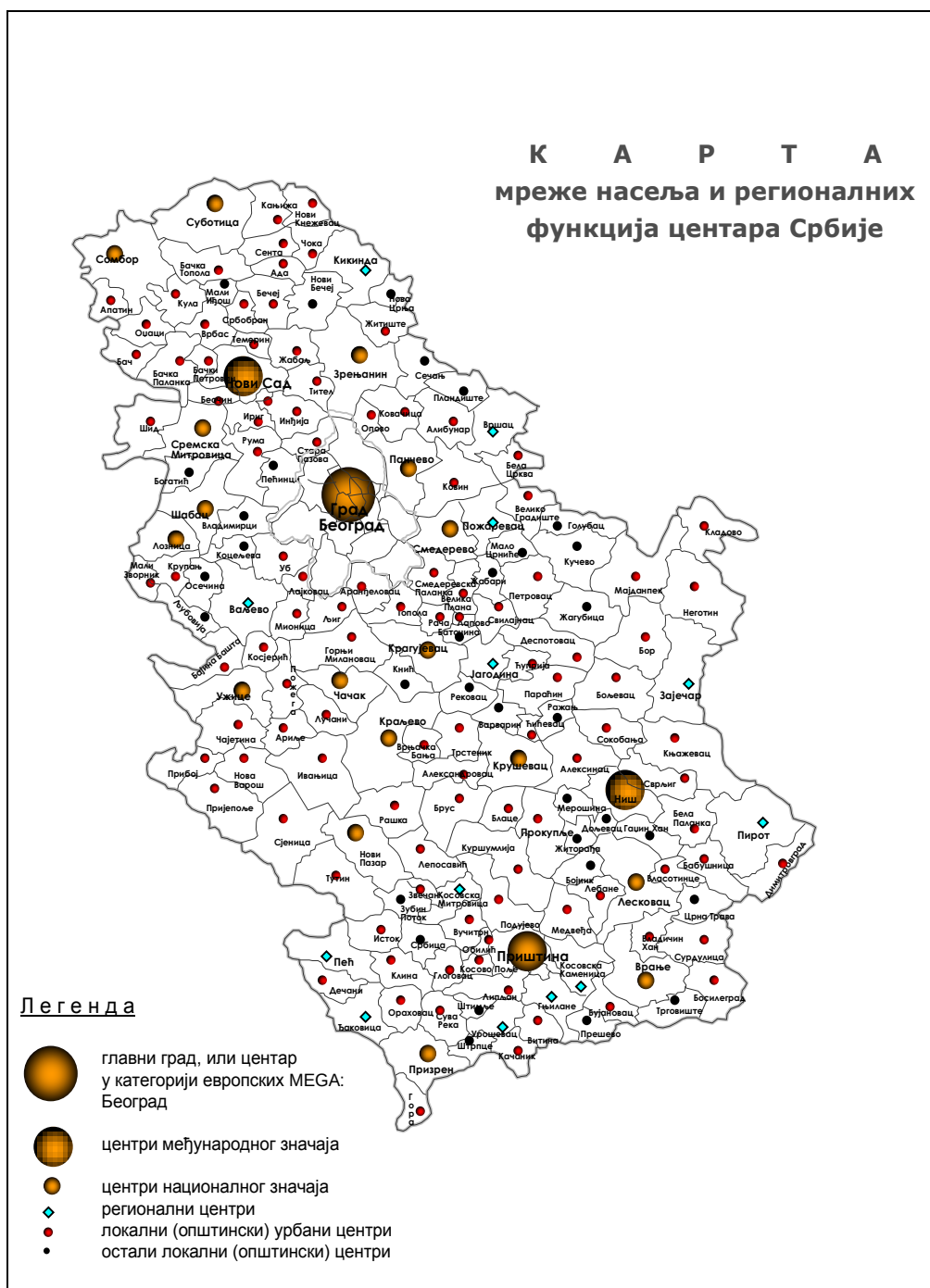
Постојећа класификација центара, између осталог, омогућава квалитетну организацију функционалних односа и веза унутар Републике Србије, а истовремено пружа вишеструке могућности за различите видове сарадње Србије са суседним земљама и регионима (ППРС, 2010). **Трансгранична сарадња** центара у Србији са окружењем је најинтензивнија на северу и истоку Војводине- са Мађарском, односно Румунијом²³, док је сарадња са Бугарском у источној и југоисточној Србији недовољно изражена, као и са Македонијом на југу. Са Босном и Херцеговином постоје одређени видови кооперације и заједничког деловања преко низа паралелних веза Босна и Херцеговина- Република Српска- Србија. Сумарно, довољно јаки центри трансграничне сарадње тренутно на територији Републике Србије још увек не постоје²⁴ али је могуће претпоставити да ће се они у будућности постепено уобличавати, у зависности од политичко економских прилика у региону.

---

²² У односу на претходна научно стручна становништва која су се бавила критеријумима за издвајање градских насеља, као и у односу на ставове званичне статистике, ранији минимум броја ст., као критеријум релевантан да би се неко насеље сматрало аутархичним (које може самостално да задовољи своје потребе) је био 5.000ст. Према подацима последњег Пописа из 2012 год. се гранични минимум подигао на 10.000ст., па чак и 12.000ст. у појединим случајевима.

²³ Простор АП Војводине је од средине деведесетих година XX века део ДКМТ еврорегиона (Дунав-Криш-Муреш-Тиса), док су бројне пограничне општине оствариле сарадњу преко билатералних пројеката заједно са регионима/општинама у суседним државама.

²⁴ Примера ради, између села БиХ и села у Србији учествује дневна миграција која је испод 500 радника, што говори да постојећи контингент мобилне радне снаге још увек не може да буде поуздан и довољно снажан индикатор трансграничне сарадње.

Слика II-5: Мрежа насеља Републике Србије (ППРС, 2010)

Република Србија се данас суочава са низом **проблема** које носи закаснела транзиција – заостајање у нивоу развијености (низак степен запослености, висока стопа незапослености, низак БДП, негативан однос увоза и извоза и др.), неодговарајућа привредна структура (заостајање сектора услужних делатности, висок удео традиционалних индустријских грана и тзв. „прљавих индустрија“ и

др.) и економска неефикасност (посебно ниска конкурентност), високи социјални трошкови (сиромаштво, вишкови радне снаге и др.), неповољни демографски трендови (депопулација, старење становништва и др.), енергетска неефикасност, неуравнотежен регионални развој (изражене регионалне неравномерности – посебно економске и социјалне), заостајање у развоју и реформисању привредне инфраструктуре и њиховом реструктурирању, бројни проблеми везани за животну средину у појединим деловима, неадекватан однос у коришћењу земљишта (грађевинском, пољопривредном, водном и шумском), директно утичу на формирање недовољно логичне, јасне и добро повезане мреже градова у њој. Изразито депопулативни крајеви Србије који су готово ненасељени, својом демографском масом немају капацитет да формирају центре који би били носиоци развоја и значајнији центри функционално урбаних региона вишег ранга.

Са друге стране постоје **проблеми који се односе на законодавно-институционални аспект развоја, као и на организацију деловања свих актера у простору**. Проблеми су вишезначни и вишедимензионални. Јављају се у домену недовршене хармонизације домаћег законодавства са европским (као и његове стварне примене), хоризонталне и вертикалне неусклађености институција и планских докумената, „мешања“ надлежности, недовољно јасне одговорности у простору и др.

Зато је **идеја** овог рада да се у коначним смерницама за будућност дефинишу стратешка опредељења на нивоу Србије са посебним освртом на оне делове који остају ван граница неког од функционално урбаних региона. Постојећа NUTS номенклатура²⁵ је у својој трећој равни (NUTS 3-области) у недовољној мери узела у обзир мрежу насеља и функционалну организацију урбаних центара Србије који су носиоци регионалног развоја. Такође, 2007 год. је према Закону о територијалној организацији Републике Србије установљено 24 насеља са статусом Града. Основни критеријум за одређивање категорије локалне самоуправе и њене поделе на општине и Градове је био број становника, односно критеријум по коме насеље мора да има преко 100.000ст. да би добило назив

---

²⁵ Закон о изменама и допунама закона о регионалном развоју (Сл. Гласник РС бр. 30/10), Закон о регионалном развоју (Сл. Гласник РС бр. 51/09)

Град²⁶. По ранијим прописима потребан услов за овај статус је био да се насеље састоји од две или више општина што су у Србији успела да испуне само три урбана центра (Београд, Нови Сад и Ниш) и било далеко од логике реалног утицаја и значаја појединих насеља у простору. Намера аутора је стога и да анализира постојеће Градове²⁷ и њихове градске центре са својим утицајним сферама како би се, између осталог, дошло до „природне“ (функционалне) поделе територије Србије на основу реалног стања на терену и интересног повезивања насеља и простора независно од административне поделе и граница²⁸.

---

²⁶ Одређена одступања од граничне вредности овог критеријума постоје: од 24 оних који имају статус Града, 7 има мање од 100.000ст.

²⁷ Одреднице општина-Град у раду су у складу са новом административно територијалном поделом Републике Србије. Према раније важећем Закону о територијалној организацији Републике Србије (Службени гласник РС, бр. 47/91, 79/92 и 47/94) територијалну организацију Републике Србије чиниле су општине и Градови као територијалне јединице локалне самоуправе и Град Београд као посебна територијална јединица. У новом Закону (Сл. Гласник РС бр.129/07) још 19 општина је добило статус Градова. Сагласно Уставу предвиђена је могућност да територија Градова буде подељена на подручја општина, што је регулисано статутима ових Градова. Тако је на пр. некадашња општина Пожаревац добила статус Града у оквиру којег су издвојене две општине - Пожаревац и Костолац; У Граду Новом Саду су новим Статутом из 2008., издвојене 2 општине: Нови Сад (са градским насељима Нови Сад и Футог) и Петроварадин (градска насеља Петроварадин и Сремска Каменица), итд. Дакле, појам Град се односи на административно-управну територију централног насеља, као и појам општина. Ово понекад може изазвати лексичке недоумице услед конвенционалног поимања речи град (градско насеље), те се у раду она користи са почетним малим словом за разлику од оне која је у складу са Законом о територијалној организацији и подели Србије и биће обележена великим првим словом имена (градско насеље и Град).

²⁸ Просторни план Републике Србије 2010. је на другачији начин третирао проблем функционално урбаних подручја у односу на Просторном плану из 1996. Наиме, према Просторном плану из 1996 год. Србија је имала 34 функционална региона а административно територијална подела је делила Србију на 29 округа и територију Града Београда. По новом плану центри функционално урбаних подручја су и центри Округа.

III ВЕЗА ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА И НАСТАНАК И РАЗВОЈ ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА

Најзначајније демографске промене на подручју Републике Србије одвијале су се у последњим деценија XX века (нарочито шездесетих година), услед интензивног процеса планске индустријализације, и њоме инициране деаграризације и урбанизације. Каузалан однос између просторних и демографских фактора допринели су успостављању просторно функцијских релација које према већини карактеристика простору Србије дају обележја **изразите хетерогености, односно снажне унутаррегионалне диференцијације и просторно демографске поларизације**¹. У ранијим стадијумима демографске транзиције (до шездесетих година прошлог века) доминирао је значај показатеља природног обнављања становништва, а потом и појединих социоекономских показатеља². Касније, у условима привредне експанзије која утиче на повећану мобилност становништва, по окончању демографске транзиције која означава поравнање природног обнављања становништва, расте значај просторно демографских елемената попут показатеља промена у густинама насељености, концентрацији и преразмештају становништва, карактеристика миграција и промена у структури делатности становништва.

Теоријским основама испољавања просторно демографске поларизације као најизраженијем ефекту просторне редистрибуције становништва на територији Србије од 1953-2002. год., пажњу су посветили бројни истраживачи: при истраживању настанка и последица процеса поларизације, функционалних веза између просторно-географских фактора и демографског развоја СР Србије као и при тумачењу настанка и узрока развоја процеса поларизације **Милован**

---

¹ Просторно демографска поларизација манифестовала се од локалног (градска насеља) до макрорегионалног нивоа (данашњи функционално урбани региони и осовине развоја). На локалном нивоу, овај процес био је изражен код појединих сеоских насеља. У том смислу, постоје примери бивших сеоских насеља (Ариље, Сегојно, Лучани) која су захваљујући функцији рада привукла становништво и од типичних српских варошица се претворила у урбане центре савремених функција.

² На пр.: проценат неписменог становништва, проценат пољопривредног становништва и др.

Радовановић³; при тумачењу улоге центара раста и развоја у мрежи насеља Србије **Александар Вељковић, Радмило Б. Јовановић и Бранка Тошић** (1995); при анализи структурно демографског аспекта проучавања процеса поларизације на микро и макро нивоу **Бранислав Стојановић⁴**; при истраживању популационе динамике општина на територији Републике Србије **Милена Спасовски и Гражина Мруз** (1988); при анализи природног кретања становништва Србије на нивоу насеља **Горан Пенев и Мирољуб Ранчић** (1997; 1984); при анализи односа градова и њихових околина које им гравитирају **Јован Илић⁵** (1982-83); при истицању географске распоређености градског становништва Југославије и основних разлога испољавања различитих варијација у карактеру урбанизације **Иванка Гинић** (1967); при утврђивању емиграционих и имиграционих типова општина Републике Србије **Ружа Петровић** (1973-1974); при одређивању значаја

---

³ Аутор наглашава везу између претходних историјско-географских и демогеографских кретања условљених сталним променама геополитичког положаја Србије. Такође, исти аутор конкретизује однос просторно-географских фактора и демографског развоја СР Србије на три категорије детерминанти, тесно функционално повезаних, и од суштинског значаја за целокупан ток друштвеног, економског, културног, политичког, етничког и демографског развоја. То су: **Географски положај СР Србије**, релативно константна просторна и физичка структура и историјски променљива категорија која је имала фундаменталан значај у процесу демографског развоја територије СР Србије; **Морфотектонски склоп СР Србије**, као фундаменталан чиниоц развоја насељености, испољавања особина спајања и прожимања и изоловања и одвајања (према Цвијићевим речима) и формирања мреже и система насеља, размештаја и територијалне организације производње и инфраструктурних система, културних предела и др.; трећа категорија просторних детерминанти подразумева **издвајање релативно хомогених, нодалних и осталих типова региона СР Србије** у циљу геодемографских истраживања и могућности сарадње и прожимања просторних процеса и демографског развоја (*Радовановић М., 1985*).

⁴ На микро нивоу, са аспекта урбанизације, Стојановић Б. указује на пол демографског раста (и биолошког и механичког) и пол демографског пада. На макронивоу, исти аутор издваја две категорије просторно-демографских зона које на одређен начин рефлектују и укупне просторно-функционалне односе и основне карактеристике укупног развоја територије Републике Србије:

1. **Подручја наглашене концентрације становништва**, релативно малог територијалног обухвата али великих густина насељености, са израженим степеном урбанизације територијалних подцелина, као и снажном демографском експанзијом као последицом досељавања и позитивног природног прираштаја урбане популације. Ова подручја су обично зоне вишег степена урбаности и агломерирања становништва и централних функција, формирана око већих урбаних нодуса или на осовинама развоја.

2. **Подручја егзодусног карактера** (депопулације), просторно већи и слабо насељени простори нижег нивоа урбанизације, економски неразвијени и демографски стагнантни, код којих је већина негативних ефеката демографске транзиције изражена (одлив становништва, неповољна старосна структура као последица сталног смањења стопе наталитета, промене репродукцијског понашања-Социјални и психолошки фактори утицали су на реструктурирање породице од традиционалне (вишегенерацијске) до нуклеарне. (*Стојановић, Б., 1985*).

⁵ Истичући улогу градова као положаја раста и развоја, у којима се јаче манифестују закон просторне економије, закон локационе инерције, закон економије размера, обима, комплементарне економије и других делатности, аутор издваја супрапопулационе територије и нисконаталитетна, односно депопулативна подручја у Србији. Он истовремено разматра питања решавања популационих проблема и наводи одговарајуће методе деловања, средстава, административно-правних поступака и др. којима би се остварила ефикаснија популациона политика.

становништва у регионализацији Србије Гордана Војковић и Бранислав Стојановић (2005).

Процес урбанизације у послератном периоду условио је снажну редистрибуцију становништва и **просторно демографску поларизацију** која је имала две фазе:

1. Услед развоја индустрије и осталих непољопривредних делатности, **поларизација се прво заснивала на израженим миграторним кретањима и пресељавању становништва из сеоских у градска насеља** (снажан механички прилив у поједина градска насеља- Ниш и Нови Сад, након седамдесетих год. XX века био је резултат секундарне урбанизације⁶ (досељавање у Београд је започето пре истих процеса усмерених ка Нишу и Новом Саду.). Наиме, за разлику од пољопривредне производње, индустрија је захтевала нове видове просторног организовања становништва које се концентрисало око средишта индустријских активности. У исто време, одигравала се и вертикална прерасподела радне снаге из примарних (претежно пољопривреде) ка другим активностима чиме је економски напредак изазивао и корените социодемографске промене (промене репродукцијског понашања, социјалних и психолошких фактора који су настали као последица нових односа и услова проузрокованих урбанизацијом)⁷. Узрочно

---

⁶ Процес урбанизације условљен је индустријом као основом градотворном делатношћу чији развој утиче на социјалну и просторну покретљивост становништва. Еволутивна међузависност урбанизације ова два процеса може се сагледати кроз три стадијума урбаног развоја где сваком од њих одговара одређен степен урбанизације, индустрије и типова просторне покретљивости становништва. Урбанизација се испољава кроз три развојне фазе које се просторно и временски мењају: **Примарну (прединдустријску) фазу урбанизације** карактерише низак степен урбанизације, градови мале демографске величине и велики удео примарног сектора делатности у структури активног становништва. Социјално преструктурирање становништва је слабо као и просторна покретљивост која је углавном усмерена на релацији село-село у облику сталних пресељавања.; **У секундарној (индустријској) фази урбанизације** главни покретач урбаног развоја јесу делатности секундарног сектора, посебно индустрија. Она утиче на брз раст просторне а посебно социјалне покретљивости становништва чије преструктурирање у неаграрне делатности за последицу има рурални егзодус и трајно пресељење (у каснијим стадијумима ове фазе јача дневна и периодична миграција на релацији село-град, а рурални егзодус слаби); **Терцијарну (постиндустријску) фазу урбанизације** карактерише формирање региона специфичних морфолошких, функционалних и популационих особености, тзв. метрополитенских подручја. Терцијарне делатности доминирају у односу на остале секторе делатности и оне се развијају сходно локационим захтевима. Централна градска језгра постепено губе популацију у корист периурбаних и приградских насеља која се урбанизују. Дневне миграције су јаке а пресељавања се претежно одвијају на релацији град-околина, град-град.

⁷ У градовима се јављају тзв. "проблеми концентрације становништва", изражени у незапослености, структурној неусклађености понуде и потражње за радном снагом, несташици станова, проблемима јавне и комуналне опремљености као и разним урбо-патолошким појавама

последичне везе између индустријализације, урбанизације и становништва, односно економског и демографског развика, огледале су се кроз просторни размештај становништва (концентрација становништва у градским и индустријским центрима) и кроз расподелу становништва према делатностима. Управо оваква миграциона динамика у просторном (хоризонталном) и структурном (вертикалном) смислу, условљена људским активностима, била је одлучујући фактор просторно-функцијских веза које су успостављене првобитно између градских насеља и њихове непосредне околине а касније и у функционално урбаним регионима и између њих.

2. У другој фази је **демографски потенцијал који се преселио у градска насеља условио енорман пораст градске популације, односно смањење руралне** (изузев насеља КиМ). Узроци изражене просторно демографске поларизације испољавали су се како квалитативно, тако и структурно. **Квалитативне разлике** могле су да се уоче кроз салдо механичког кретања који је био позитиван за градска а негативан за сеоска насеља. Након седамдесетих год. XX века, успостављањем повољније старосне структуре становништва, градска насеља преузимају примат у биолошкој репродукцији (у периоду од 1953-1981 год. градска популација на територији централне Србије (без Ким) је утростручена- индекс 298, табела III-2)⁸. Истовремено су и промене у **демографским структурама** допринеле негативним процесима у руралним срединама. Поремећаји у старосно полној-структури и све наглашенији процес старења становништва у већини руралних насеља, негативно су утицали на репродукцију становништва (тј. условили су пад природног прираштаја) тако да је константно смањење руралног становништва био резултат иселавања али и све више негативног ефекта поремећаја биолошких структура.

Примарни облик урбанизације био је доминантан све до почетка осамдесетих год. XX века из неколико разлога: трендови урбанизације простора Републике Србије били су резултат наслеђене релативно добро размештене и консолидоване мреже

(нарушена животна средина, дисхармоничност у свакодневним међуљудским односима, и др.) (Илић, Ј., 1982/83).

⁸ Градска популација централне Србије је увећана са 912.400 на 2.721.400 ст. У Војводини је бр. градске популације дуплиран (индекс 213,5)

градских насеља која датира још са краја XIX века, у оквиру које се Београд својом позицијом и значајем издвајао као нодални центар највишег хијерархијског ранга. Ови, уз остале факторе, превасходно експанзија делатности секундарног сектора, интензивирали су процес традиционалне урбанизације.

Градови су се јавили као јаки уписни центри, који су нарушили гравитационо-функционалну равнотежу на релацији град-околина. Заправо, ова равнотежа је настала као последица неравномерног, у знатној мери стихијског развоја и територијалног распореда материјалних производних снага. Оне су махом биле сконцентрисане у градовима и у великој мери дејствовале као самостална гравитационо-функционална снага у смислу јачања функционалне неравнотеже на релацији град-околина. Уместо да благотворно делују на околину у правцу ширења урбаног процеса, градови су изазвали популационо исисавање околног простора (*Илић Ј., 1982/83*).

На динамику примарне урбанизације утицао је и развој саобраћаја, посебно друмског који је максимално валоризовао географски положај постојећих градских центара што је заједно допринело њиховој атрактивности за досељавање становништва. Иако је већина градских насеља Републике Србије имала недовољно развијене функције рада и становања, она су доживела снажан популациони пораст. Истовремено, функцијска трансформација потенцијално нових насеља урбаног карактера текла је преспоро (или су нека од њих имала монофункционални карактер, тј. активно становништво је углавном било запослено у примарном сектору, у оквиру сопственог газдинства), те је процес преображаја успорен, или чак заустављен.

Доминација примарне урбанизације на територији Републике Србије током осамдесетих год. била је и последица квалитативних промена насеља у гравитационим зонама утицаја постојећих градских насеља. Интензитет ових утицаја међутим није био довољно снажан да се насеља у првом гравитационом појасу свих градских центара на територији Републике Србије функционално и физиономски трансформишу тако да су она већином, по својим основним

карактеристикама, остала насеља без урбаних обележја, док су градски центри и даље имали карактер полова раста без још увек јаснијих назнака да прерасту у полове развоја који би последично оформили урбане регионе. Ипак, насеља у првој гравитационој зони (углавном на изохроној удаљености од 5 до 20 km) већих градских насеља (са преко 50.000ст.) и три највећа урбана центра на територији Републике Србије (Београд, Нови Сад и Ниш) доживела су одређен степен социоекономске, функцијске и физиономске трансформације те су се постепено услед свог али и просторног ширења урбаних језгара, спојила са њима⁹. **Урбана језгра су даље иницирала процес преображаја и последично утицала на почетак формирања функционално урбаних региона.** Међутим, овај процес није се одвијао истим интензитетом и подједнако.

3.1. Утицај градских насеља Србије на формирање функционално урбаних региона

У градским насељима на територији Републике Србије је, према Попису становништва из 1953 год., живело око једне петине укупног становништва (22,1%), а око две трећине активног становништва (67%) било је пољопривредно. Војводина је била најурбанизованија са 30,3% градског ст., затим централна Србија са 20.3% и на крају Косово и Метохија са само 15.5% (Табела III-1). Иако се степен урбанизације на територији Републике Србије до 2002 год. повећао на око 56% (у централној Србији на 55.2%, у Војводини на 56,4%), градско становништво се у међупописним периодима није равномерно увећавало. Између 1953 и 1981 год. је број становника у градским насељима централне Србије и Војводине утростручен¹⁰ (индекс раста 279), док је укупан популациони раст централне Србије и Војводине био значајно спорији (индекс 125,4-табела III-3).

---

⁹ На пример, у периурбаном појасу **насеља Београд**: Сурчин, Бежанија, Велики и Мали Мокри Луг, Кумодраж и др. То су у ствари остала насеља данашње градске општине Палилула. У случају **насеља Ниш** то су на пр. насеља Крушце, Мрамор, Мраморски Поток која су припојена општини Ниш 1981. год., а данас представљају остала насеља градске општине Палилула, која је заједно са општинама Пантелеј, Црвеним Крст, Медијана, Статутом Града Ниша 2008 год. добила статус самосталне општине. Ове 4 градске општине имају свој градски део (у Попису означен као део и имају остале делове).

¹⁰ Бр. становника се повећао са 1.554.100 (1953 год.) на 4.336.600 (1981 год.) (Табела III-1)

Иванка Гинић наводи: „да је на ниво урбанизације утицала донекле, и примена исте дефиниције града за сва подручја, веома различита по величини и структури насеља, с обзиром да њени критеријуми полазе од нумерички утврђених лимита, што из списка градских насеља искључује изврстан број насеља- по карактеру градских, а која у погледу броја становника не испуњавају услове из дефиниције. С друге стране, као градска се обухватају и нека велика „аграрна насеља“ (Гинић, И., 1967). У периоду 1981-1991. год. (Табела III-2) градска популација на територији Републике Србије је расла спорије него у претходним периодима (индекс 115,3)¹¹, а у периоду 1991-2002. год. је процес урбанизације стагнантан (индекс 103,5)¹². У наведеном раздобљу је градска популација Републике Србије увећана за 150.069 ст., док је популација осталих насеља смањена за 79.739 ст. што указује да је градско становништво имало спорији темпо пораста него што се сеоско ст. смањивало¹³.

Табела III-1: Промене у броју градске популације и степену урбанизације, 1953-2002. год.¹⁴

	1953		1961		1971		1981		1991		2002	
	Ст.	%	Ст.	%	Ст.	%	Ст.	%	Ст.	%	Ст.	%
Србија	1554100	22,1	2281100	29,8	3435000	40,7	4336600	46,6	4231048	50,7	4381117	55,5
Централна Србија	912400	20,3	1380700	28,6	2141200	40,8	2721400	47,8	3109454	53,5	3196476	55,2
Војводина	515200	30,3	712900	38,4	958800	49,1	1100400	54,1	1121594	55,7	1184641	56,4
КиМ	126500	15,5	187500	19,4	335000	26,9	514800	32,5	/	37,5	/	/

Извор: Проблеми демографског развоја Србије, 1990.; Попис 2002 год., РЗС.

У целини, у периоду од 1981-2002 год. **трендови развоја укупне и градске популације имали су исти правац али са израженим разликама по макроцелинама**. У централној Србији је укупно становништво од 1981-1991 год. незнатно порасло (индекс 102), док је у Војводини стагнирало (99), за разлику од претходног међупописног периода када је пораст је био вишеструко већи (Србија-108,5, Војводина-104,2)¹⁵ (Табела III-2).

¹¹ Србија- индекс 102, Војводина-индекс 99.

¹² У овом међупописном периоду је и основа смањена јер није пописано становништво КиМ

¹³ Ради упоредивости, у анализи су коришћени подаци Пописа 2002 год., према старој методологији. Према новој, градска популација Републике Србије је увећана за 87.038ст., док је популација осталих насеља смањена за 165.874ст.

¹⁴ С обзиром да становништво КиМ последњим пописом није било обухваћено, показатељи о учешћу градске популације овог дела Србије нису приказани.

¹⁵ Раздобље од 1981. до 1991. године представља период консолидације процеса урбанизације и успоравања редистрибуције становништва на простору Србије. То је и период када раст урбаног становништва у све већој мери постаје **резултат утицаја биодемографске компоненте**, јер градска насеља, сада са повољнијом старосном структуром становништва, преузимају водећу улогу у репродукцији становништва (Војковић Г., 2007).

Тенденција смањења укупног броја становника наставила се и у наредном пописном периоду. Популација централне Србије смањила се за око 0,3% (индекс пораста је негативан и износи 99,7), а Војводине бележи пораст од око 4% (104,2), што је последица досељавања становништва из ратом захваћених простора бивших република СФРЈ. Имиграциона компонента у Војводини тиме има превагу над природном те се смањење природног прираштаја и исељавање компензује досељавањем. Међутим, уколико се сагледа пораст ст. градских насеља Србије у целини, у периоду од 1991-2002. год., уочава се тренд смањења градског ст. (индекс раста је 103,5). Наиме, **однос природне и миграционе компоненте се сукцесивно и постепено мењао током неколико пописних периода. Док је до деведесетих година XX века у порасту градског становништва Србије природна компонента учествовала са 30% а имиграциона са 70%, након 1991. год., овај однос има другачији карактер, тј. у порасту градског ст. Србије природна компонента учествује са 80% а имиграциона са 20%. У почетку (између седамдесетих и осамдесетих година XX века па надаље), када се радно способно и младо репродуктивно становништво досељавало у градска насеља, доминирали су имиграциони процеси. Касније, услед пражњења емиграционе базе осамдесетих година прошлог века, природна компонента почиње постепено да доминира у порасту градског ст. јер становништво градских насеља не расте више досељавањем него се увећава сопственим природним прираштајем**, односно иако се у односу на претходне периоде уочава постепено смањивање природног прираштаја, његово учешће у порасту становништва се повећава јер нема досељавања.

Наведене развојне тенденције одразиле су се на просторно демографски дисбаланс у мрежи градских насеља Србије у целини али и на демографско испољавање насеља у геопростору. Разлике у нивоу друштвено економске развијености и просторне изражености демографског пражњења сеоских насеља и континуираног прилива становништва у градска насеља Републике Србије, могуће је сагледати кроз промену њихових демографских величина током последњих неколико декада. Промене у демографским величинама насеља Републике Србије су **индиректно** утицале на стварање функционално урбаних

региона. Наиме, са развојем индустрије и досељавањем становништва у градске центре, они нагло демографски расту и постају језгра концентрације становништва и функција. Постепено утичу на трансформацију своје околине а стварни ефекти тога се осећају тек касније. У овом процесу је могуће уочити одређене разлике у формирању функционално урбаних региона Војводине и Србије.

Табела III-2: Промене у броју становника на територији Републике Србије, 1948-2002. год.

	Бр. становника								Индекси промене броја становника							
	по методологији ранијих пописа							нова м.								
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2002	53/48	61/53	71/61	81/71	91/81	02/91	02/48	
Реп. Србија					7729246	7822795	7893125	7498001	106,3	108,4	107,9	107,3	101,2	100,9	136,2	
Цен. Србија					5694464	5808906	5794346	5466009	107,4	108,1	108,9	108,5	102	99,7	139,5	
Војводина					2034782	2013889	2098779	2031992	103,5	109,2	105,3	104,2	99	104,2	127,9	
Г. Београд					1470073	1602226	1638643	1576124	115,4	128,7	128,4	121,6	109	102,3	258,5	
Г. Нови Сад					250138	265464	306306	299294	109,4	129	132,8	120,9	106,1	115,4	275,1	
Град Ниш					217902	233137	240734	235159	111,7	121,5	131,7	119	106,7	103,4	234,6	
Нови Сад	69431	76752	102469	141375	170020	179626	195110	191405	110,5	133,5	138,5	12,3	105,6	108,6	281	
Ниш	49332	58656	81250	127654	161376	175391	177986	173724	118,9	138,5	157,1	126,4	108,7	101,5	360,8	
Крагујевац	39324	48702	63347	92985	129017	147305	150339	146373	123,8	130,1	146,8	138,8	114,2	102,1	382,3	
Суботица	63048	66057	74999	88769	100472	100386	102712	99981	104,8	113,5	118,4	113,2	99,9	102,3	162,9	
Зрењанин	38564	44168	55539	71424	81270	81316	81390	79773	114,5	125,7	128,6	113,8	100,1	100,1	211,1	
Панчево	30516	34748	46679	61588	71009	72793	78938	77087	113,9	134,3	131,9	115,3	102,5	108,4	258,7	
Чачак	18808	24020	34964	49422	62258	70475	74652	73217	127,7	145,6	141,4	126	113,2	105,9	396,9	
Лесковац	20913	24553	34396	45478	56110	62053	64563	63185	117,4	140,1	132,2	123,4	110,6	104	308,7	
Смедерево	14206	18328	27182	40192	53369	63884	65443	62805	129	148,3	147,9	137,8	115,4	102,4	460,7	
Ваљево	15830	21165	28461	39786	50114	59016	62544	61035	133,7	134,5	139,8	126	117,8	106	395,1	
Краљево	11200	15152	20490	27839	52485	57926	59424	57411	135,3	135,2	135,9	188,5	110,4	102,6	530,6	
Крушевац	13862	16638	21957	29509	53071	58808	59036	57347	120	132	134,4	179,8	110,8	100,4	425,9	
Шабач	16243	19894	30352	42075	52177	54637	57313	55163	122,5	152,6	138,6	124	104,7	104,9	352,8	
Врање	11252	13465	17999	28613	44094	51818	56458	55052	119,7	133,7	159	154,1	117,5	109	501,8	
Ужице	10151	13255	20060	34555	46733	53607	55487	54717	130,6	151,3	172,3	135,2	114,7	103,5	546,6	
Нови Пазар	11992	14104	20706	28950	41099	51749	61179	54604	117,6	146,8	139,8	142	125,9	118,2	510,2	
Сомбор	33613	33632	37760	44100	48454	48993	52648	51471	100,1	112,3	116,8	109,9	101,1	107,5	156,6	
Кикинда	28743	29635	34127	37691	41797	43051	42675	41935	103,1	115,2	110,4	110,9	103	99,1	148,5	
Пожаревац	15474	18529	24269	32828	39735	43885	44775	41736	119,7	131	135,3	121	110,4	102	289,4	
Пирот	11868	13175	18415	29298	36293	40267	41290	40678	111	139,8	159,1	123,9	110,9	102,5	347,9	
Зајечар	11861	14489	18690	27599	36958	39625	40700	39491	122,2	129	147,7	133,9	107,2	102,7	343,1	
Бор	11103	14533	18816	29418	35591	40668	40342	39387	130,9	129,5	156,3	121	114,3	99,2	363,3	
Сремска М.	13183	15456	20790	31986	37628	38834	40163	39084	117,2	134,5	153,9	117,6	103,2	103,4	304,7	
Вршац	23038	26110	31620	34256	37513	36885	38293	36623	113,3	121,1	108,3	109,5	98,3	103,8	166,2	
Јагодина	9297	12270	19872	27658	35488	37560	36752	35589	132	162	139,2	128,3	105,8	97,8	395,3	
Лозница	3226	5031	10411	13871	17790	18845	20419									

Извор: Попис 2002. РЗС

Табела III-3 : Дистрибуција градских насеља Србије према демографској величини у периоду од 1953-2002. год.

Демографска величина	Градска насеља	Градско ст.	%	Град. нас.	Градско ст.	%	Град. нас.	Градско ст.	%	Град. нас.	Градско ст.	%	Град. нас.	Градско ст.	%	Град. нас.	Град. ст.	%
Цен.Србија	1953			1961			1971			1981			1991			2002		
до 20.000 ст.	48	395.100	43,4	59	412300	29,9	95	640.200	29,9	89	600200	22	88	568791	18,3	87	581744	18,2
20.001-50.000	2	65.100	7,1	10	249200	18	18	556.200	26	15	464800	17,1	16	465540	15,0	17	506706	15,9
50.001-100.000	1	58.700	6,4	2	134000	9,7	1	71.000	3,3	7	407100	15	10	583973	18,8	10	616099	19,3
100.001 и више	1	393.500	43,1	1	585200	42,4	2	873.800	40,8	3	1249300	45,9	3	1491150	48,0	3	1491927	46,7
		912.400			1380700			2141200			2721400			3109454			3196476	
Војводина	1953			1961			1971			1981			1991			2002		
до 20.000 ст.	14	163536	31,4	18	232344	33,3	15	195321	23,2	14	190569	20,1	38	365968	32,6	38	388427	32,8
20.001-50.000	7	214935	41,2	7	220933	31,6	9	266896	31,7	10	315779	33,3	10	321505	28,7	9	285416	24,1
50.001-100.000	2	142809	27,4	2	130614	18,7	3	221875	26,4	2	152336	16,1	2	154109	13,7	3	212976	18,0
100.001 и више	0	0	0,0	1	114823	16,4	1	156903	18,7	2	288406	30,5	2	280012	25,0	2	297822	25,1
		521280			698714			840995			947090			1121594			1184641	
укупно Србија		1427600			2079414			2982195			3668490			4231048			4381117	

Извор: Стојановић, Б., 1990.; Попис 1948, 1953,1961,1971, 1981, 1991, 2002, РЗС.

У просторно структурној и функционалној организацији мреже насеља централне Србије у периоду од 1953-1981. год. доминирала су градска насеља до 20.000 ст. (У Војводини су то била градска насеља од 20.000-50.000ст.). У њима је, и Београду (једином већем градском насељу) 1953 год. живело 86,5% урбаног становништва централне Србије (Табела III-3). Њихова улога у процесу урбанизације константно је јачала током овог периода што се директно рефлектовало на редистрибуцију становништва Србије. У почетном периоду, услед слабије динамике привредног развоја, неразвијене инфраструктурне мреже и др., насеља до 20.000ст. углавном су била позиционирана периферно у односу на главне правце гравитационих утицаја већих урбаних средишта (изузев насеља у околини београдског и нишког урбаног подручја). Ову групу насеља истовремено је чинила и развијенија мрежа централних насеља од 5.000-20.000ст., снажније гравитационе моћи, која се рефлектовала ограничено, углавном унутар сопствене општине. У периоду од 1953. до 1981. год. се увећао број мањих градских насеља јер су она постепено почела да привлаче становништво. Централне функције су ојачале, посебно функција становања те су мања градска насеља до 1981 год. концентрисала упола више градске популације у односу на 1953 год.¹⁶

До 1981 год. су мања градска насеља прерасла у већа те су примат у укупном расту градског становништва Републике Србије **након 1981 год. преузела градска насеља средње демографске величине**, посебно она у категорији од 50.000-100.000 ст. у којима је до 1981. било сконцентрисано 15% градске популације Србије (1971 год. исти показатељ је имао вредност од 3,3%)¹⁷.

Увећавање градске популације није се у свим градским насељима средње демографске величине (од 20.000-100.000ст.) одвијало истом динамиком али је зато **процес концентрисања становништва и функција био исти, тј. допринео је формирању језгара која су даље иницирала трансформацију околине а утицај тога се осетио тек касније**. Привлачењем све већег броја становника и

---

¹⁶ Бр. градског становништва мањих насеља централне Србије се повећао са 395.100ст. на 600.200ст. У Војводини се бр. становника повећао са 163.536 на 190.569.

¹⁷ Као репрезентативни примери мањих насеља централне Србије, која су прерасла у већа, издвајају се градска насеља (сличне демографске величине) Крушевац, Ужице, Краљево, Чачак, која су 1953 год. имала између 10.000 и 15.000ст. а до 1981 год. су прерасла на 60.000ст.

нарастањем ових градских насеља дошло је до недостатка простора у централним градским деловима (језгрима) што је условило њихово територијално ширење. Приградска села услед тога доживљавају велики демографски притисак (који се често јављао као ограничење у свеукупном друштвено економском развоју) и постају одредишта миграната. То је условило снажну стамбену изградњу праћену променама у функционалној физиономији насеља, и то углавном оних у непосредној близини урбаних језгара. Око њих су створене зоне састављене од мање или више урбанизованих насеља што је допринело формирању новог вида агломерирања становништва и функција, тзв. градску регију. Овакав систем сачињавали су централни град (урбано језгро, односно градско насеље) са непосредном околином која му је функционално комплементарна, тј. са којом је повезан снажним везама.

Градска насеља Чачак, Лесковац, Смедерево, Краљево, Крушевац и Шабац имала су велики прилив ст. између 1971/1981 год.¹⁸, њихова иницијална језгра су се у том периоду развијала што се већ осамдесетих година XX века и показало. Суботица, Зрењанин и Панчево су бележила највећи популациони раст између 1961/1971 год., Врање, Ужице, Нови Пазар између 1981/1991 (Табела III-2). Управо у овим међупериодима су поменута градска насеља средње демографске величине формирала своја језгра и почела да утичу на трансформацију околине, а утицаји тога су се осетили касније, сукцесивно у зависности од почетне популационе концентрације у језгрима. Демографски мања насеља, тј. центри данашњих функционално урбаних региона са слабијим утицајним ареалом своја језгра су оформили у периоду након 1991 год. или су нека од њих још увек у фази формирања својих централних делова.

Кључну улогу у редистрибуцији становништва Србије, процесу урбанизације и просторно-демографске поларизације до 1981 год. имала је мрежа градских насеља преко 100.000ст. (Београд, Нови Сад, Ниш и Крагујевац). Они су имали највећи утицај на зачетак стварања функционално урбаних региона на територији Републике Србије, односно први су формирали иницијална језгра из којих су касније оформљени функционално урбани региони. Док је насеље

¹⁸ Индекс раста градског насеља Краљево износио је 188,5 у међупериоду 1971/1981 год., Крушевца – 179,8, итд. (Табела III-2)

Београд постепено расло од послератног периода па надаље¹⁹, градска насеља Нови Сад (индекс-138,5), Ниш (индекс-157,1) и Крагујевац (индекс-146,8) бележе већи популациони пораст између 1961/1971 год. (Табела III-2). У том међупериоду формирају своја језгра и иницирају трансформацију околине а утицаји се осећају нешто касније. О томе такође говоре подаци да је у насељима Београд и Ниш (урбаним језгрима) до 1981 год. живела половина градског становништва централне Србије (степен концентрације урбаног становништва ових градских насеља се повећао са 43,1% у 1953 год. на 45,9% у 1981 год.- табела III-3)²⁰. У Војводини су Нови Сад и Суботица до 1981 год. концентрисали 30,5% урбаног становништва Војводине, с тим да је Нови Сад предњачио у овом учешћу, као и да је имао већи пораст становништва него Суботица.

До 1971 год. су урбана језгра Београда, Новог Сада, Ниша, Крагујевца, Суботице, Зрењанина и Панчева имала довољну демографску снагу и капацитет да започну стварање региона (мањег или већег просторног обухвата и функцијског капацитета), што је већ седамдесетих година XX века могло да се уочи у простору Републике Србије. Од 1971 год. и градска насеља Чачак, Лесковац, Смедерево, Краљево, Крушевац и Шабац формирају обриси будућих функционално урбаних региона.

Централна насеља (урбана језгра) водећа три центра (Београд, Нови Сад и Ниш), просторно су се ширила и физички спајала са насељима у периурбаним деловима која су доживела одређен степен трансформације и преображај у градска. Како је просторни домет централних насеља углавном био ограничен на прву гравитациону зону, у њој су се развиле зоне мање и више урбанизованих насеља, доминантно стамбеног карактера (на пр. насеља општина Гроцка, Барајево и Сопот у београдској агломерацији). Ове зоне биле су најпривлачније за досељено становништво те су снажан популациони пораст, поред градских, имала и околна сеоска насеља. Ипак, услед недовољно динамичне функционалне трансформације сателитских насеља, али и споре консолидације ових градских алгомерација,

---

¹⁹ Детаљније објашњено у наредном поглављу

²⁰ Нешто мање учешће градске популације већих градских насеља било је у периоду од 1961-1971. год. услед бржег демографског расте групе градских насеља средње величине.

највећи механички притисак био је на централна насеља (урбана језгра). Наведене релације указују да се **простор Србије почетком осамдесетих год. XX века налазио на преласку из фазе примарне у фазу секундарне урбанизације чија је резултанта била јака редистрибуција становништва, просторно демографска поларизација и формирана мрежа градских насеља у оквиру којих су, по демографском капацитету, доминирала градска насеља са преко 100.000ст. (Београд, Ниш, Нови Сад, Крагујевац и Суботица) и она од 20.000 - 100.000ст., док је значај мањих градских насеља био занемарљив.**

Након 1981 год. повећава се број градских насеља средње демографске величине (од 20.000 до 100.000ст.), на рачун смањења удела мањих градских насеља у укупном становништву што је последица не само постепеног јачања функционалног капацитета мањих градских насеља (управно-административних, културно просветних и здравствених функција) која прерастају у већа, већ је смањење удела урбаног становништва мањих насеља у укупном ст. резултат и измене критеријума за издвајање градских насеља на територији Републике Србије 1981 год. на бази које су поједини општински центри из групе насеља до 5000ст. добили статус градова. У периоду 1981-1991. год. већина градских насеља која су бројала испод 100.000 становника бележила је благ популациони пораст иако су трендови развоја становништва свих градских насеља Србије имали исти смер, тј. успорили су свој раст у периоду 1981-1991. год. Пре свега због и даље доминантног секундарног сектора привредних делатности у запошљавању становништва, поједина градска насеља која су бројала од 35.000 до 100.000ст. преузела су примат јачих имиграционих жаришта на рачун раније најснажнијих урбаних средишта (у која се више није досељавао велики број људи), највише услед функцијске трансформације насеља, односно свеукупног економског просперитета тадашње државе²¹.

---

²¹ Примера ради, индекси пораста појединих градских насеља која броје од 35.000 до 100.000ст. (од којих нека представљају иницијална језгра будућих функционално урбаних региона), попут Ваљева (117,8), Врања (117,5), Ужица (114,7), Чачка (113,2), Крушевца (110,8), Лесковца (110,6) и др., иако расту слабијим интензитетом, бележе популациони пораст од преко 10% (Табела III-2).

У последњем међупописном периоду, градска насеља Србије имају различит значај и улогу у регионалној организацији Републике и њених појединих делова. У просторно функционалној организацији савремене мреже насеља доминирају мања градска насеља, а само 4 има више од 100.000ст. (насеље Београд са 1.118.980ст., Нови Сад са 190.602ст., Ниш 173.390 и Крагујевац 145.890ст.). У 25 општина Србије (без КиМ) нема градских насеља нити градског становништва. Савремену урбану мрежу карактерише повољан размештај градских насеља и нодалних центара, али са израженим нескладом између водећег и осталих градских насеља²², односно чињеницом да Србија и даље нема правилно и равномерно развијен урбани систем²³.

Ако се посматра динамика становништва градских насеља Србије која броје мање од 100.000 становника, уочава се да је у последњој пописној декади, од 165 градских насеља, чак у више од половине од укупног броја, **забележен пораст броја становника али далеко споријим темпом него у претходним периодима**. Нека од ових насеља чак показују значајно **успоравање раста становништва** (Краљево, Пожаревац, Параћин, Зајечар, Ћуприја, Прокупље и др.), док је у Бору, Јагодини, Мајданпеку, Сенти, Трстенику, Бујановцу, Ади, Кањижи, и др. изражен негативан тренд, односно опадање броја становника. Разлози неуједначених и претежено нижих вредности индекса кретања становништва, објашњавају се постојећим економским условима током посматраног периода али исто тако су и последица одређених транзиционих периода везаних за природно обнављање становништва. Наиме, отежани социоекономски услови, нарочито након деведесетих година XX века, условили су незапосленост, смањење укупног квалитета живота и др., што се све заједно одразило на негативне вредности стопе природног прираштаја градских средина.

---

²² Уколико се упореде индекси пораста становништва три главна Града, у административном смислу (главни полови демографске концентрације становништва у Србији), уочава се такође одређен несклад. Индекс концентрације ст. **Града Београда** се од 1948. до 2002. год повећао 2.6 пута (258,1) што је далеко више у односу на остале макрорегионалне центре Србије (Табела III- 2). Већи пораст у посматраном периоду имао је једино Град Нови Сад (275,1), за разлику од Града Ниша чије је становништво увећано 2,3 пута. Извесне нелогичности приликом поређења раста индекса неколико већих градова са Београдом, резултат су различите полазне основе, односно базе која је у случају Града Београда пет пута већа у односу на Град Нови Сад, односно четири и по пута у односу на Град Ниш. Неупоредиво већи пораст индекса броја становника говори о развојној снази Београда којом је он привлачио и концентрисао становништво у последњих неколико декада и његовој улози примарног центра демографске концентрације на територији Републике Србије.

²³ Детаљније појашњено у претходном поглављу

Динамичнији пораст у периоду од 1991-2002. год., у односу на претходну декаду, имао је мањи број градских насеља: **у Војводини** (Сомбор, Вршац, Рума, Бачка Паланка, Инђија, итд.), у којима је досељавање избеглих из Босне и Херцеговине и Хрватске током ратних дешавања утицало на пораст популације²⁴; **са територије административног подручја Града Београда** - Борча, Сурчин, Умка и градски делови општине Савски венац (у по попису означени као Београд-део); **поједина насеља монофункционалног карактера**, односно туристичка насеља: Златибор, Бања Ковиљача, Матарушка бања, Сијаринска бања; и поједина **насеља у којима живи становништво муслиманске вероисповести** (на пр. Тугин, Нови Пазар)²⁵.

Градска насеља која су у последњем пописном периоду **одржала раст популације**, иако су индекси пораста били релативно ниски, јесу регионални центри Ужице, Чачак, Крушевац, Ваљево, Смедерево, Лесковац, Врање, Пирот али и мањи центри локалног карактера попут Ариља, Бајине Баште, Косјерића, Ивањице, Малог Зворника, Тополе, Горњег Милановца и др. Стојановић Б. и Војковић Г. указују на важност категорије градских насеља која броје између 30.000 и 100.000ст., сматрајући да они перспективно могу да буду најснажнији полови за евентуалну демографску ревитализацију Србије, не само из разлога што је ниво њиховог виталитета осетно виши од нивоа у руралним али и великим урбаним срединама, већ и што ће, посматрано на дужи период, очекивани ниво старења њиховог становништва и даље остати нижи од просечног за целу популацију Републике. Аутори истичу да су реална очекивања, заснована да досадашњим трендовима, та да ће процес социоекономске транзиције, у поменутој групи градских насеља, бити брже завршен него у руралним срединама или у великим урбаним агломерацијама, које због своје функционалне структуре и њене комплексности и гломазности показују инерцију која у значајној мери успорава, или чак кочи, процес трансформације (Стојановић Б., Војковић, Г., 2005: 11).

---

²⁴ За разлику од већине мањих градских насеља источне Војводине која током неколико последњих декада стагнирају у популационом расту.

²⁵ На територији Републике Србије постоји издиференцираност природних прираштаја према националном саставу становништва.

3.2. Утицај демографске компоненте урбанизације на настанак и развој функционално урбаног региона Београда

Како је Београд, као најважнији пол демографске концентрације у Србији, имао кључну улогу у промени укупне демографске слике Републике Србије у целини, у наредном делу рада су његове демографске карактеристике, које су утицале, између осталих, на раст и развој београдског функционално урбаног региона, детаљно анализирани и приказани као типски пример наглашене урбанизације.

Београдска агломерација представља комплексан функционално урбани систем градских и сеоских насеља између којих постоји релативно стабилна хијерархија и међусобно успостављене снажне функционалне везе. Он данас има карактеристике функционално урбаног региона унутар кога постоји 166 насеља од којих је 27 градских. У њима је према Попису становништва из 2002 год. живело 1.281.801ст. (1.330.543ст. према методологији старог пописа). Према значају у просторно-функционалној организацији Града Београда, односно према важећој административно-територијалној подели насеља Републике Србије, градска насеља Града су издиференцирана у неколико група:

1. Београд- у ужем смислу **урбано језгро** Града Београда, а у ширем, насеље састављено од градских делова десет унутарградских општина.
2. **Општински центри, субурбији различитог карактера (радни, мешовити- стамбено радни и стамбени), центри заједнице мањих насеља** (села) који заједно чине периурбани део Града Београда. Периурбанизација у овом простору је изражена кроз припајање већине сеоских насеља градском језгру (тј. насељу Београд), или претварањем сеоских насеља у субурбије стамбеног, мешовитог или радног типа, од којих 10 имају карактер градских насеља²⁶, док су остала сеоска²⁷.

---

²⁶ Умка, Сурчин, Руцка, Пиносава, Пећани, Овча, Остружница, Добановци, Борча, Бели Поток

²⁷ *Осталих насеља* је 157 у Попису 2002 год. и она се у статистици воде као остала (пored поменутих градских), међутим то су насеља која припадају периурбаном прстену Београда и приградском подручју Града Београда. Остала насеља су заправо она која су на одређеном степену социоекономске трансформације (од чисто сеоских насеља у на пр. Обреновцу, Лазаревцу и Младеновцу, Сопоту, Гроцкој до насеља типа Сремчице) условно речено, физиономски срасла са Београдом. Карактеристични примери су Рипањ, Рушањ, Угриновци, Бољевци, Калуђерица, Винча, Врчин, Лештане и др.

3. **Субурбани центри**, односно секундарни полови развоја метрополитенске периферије- Обреновац, Лазаревац, Младеновац
4. **Општински центри слабије развијених урбаних функција**- Барајево, Гроцка, Сопот.

Процес еволутивног развоја функционално урбаног региона Београда могуће је сагледати кроз ширење његових унутаррегионалних целина, од послератног периода па надаље²⁸. У целини, током последњих 5 деценија трендови развоја Града Београда и његових унутрашњих делова имали су исти смер. Укупно становништво Града Београда увећало се 2,5 пута- индекс 258,5 (Табела III-4). У демографском расту највише је учествовало насеље Београд, које се у периоду од 1948. до 2002. год. троструко увећало, са 397.711ст. на 1.163.602ст. (индекс 292,6), док је укупно становништво периурбаног дела и периферије расло нешто спорије (индекс 201).

Табела III-4: Индекси промене броја становника унутаррегионалних целина Града Београда од 1948 до 2002. год.

Индекси броја становника								
по методологији ранијих пописа								
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	1953/1981	2002/91	2002/48
Град Београд	115,4	128,7	128,4	121,6	109	200,9	102,3	258,5
Насеље Београд (језгро)	120,2	137,5	136,8	121	107,4	227,6	99,6	292,6
Периурбани + субурбани део	107,4	112,2	108,9	123,2	113,5	150,5	109,5	201,0
Периурбани део	112,6	145,0	120,5	120,2	112,9	210,2	116,0	310,0
Градска	101,7	199,7	137,4	101,2	114,4	277,6	120,9	390,4
Остала	119,3	116,3	105,3	142,7	111,7	174,7	111,8	260,4
Субурбани део (периферија)	105,9	107,7	104,2	118,9	114,1	133,4	106,6	171,9
Градска	118,6	149,8	140,4	133,8	128,3	281,5	106,0	454,0
Остала	104,4	102,1	97,0	114,6	109,3	113,4	106,9	138,5

Извор: Попис 2002., РЗС, Београд.

Од педесетих год. XX века индустрија је, уз пратеће ефекте, утицала на пораст градског становништва како насеља Београд (урбано језгро) тако и периурбаног дела али уз наглашене разлике у интензитету. **Послератни период је почетак функцијског, демографског, економског снажења урбаног језгра и његовог**

²⁸ Услед континуалног пораста индекса броја становника унутаррегионалних целина Града Београда од 1948 год. до 2002 год., последично територијалног ширења Града, сваки наредни Попис становништва пратио је територијалне измене насеља у административном смислу. Самим тим су индекси пораста броја становника сукцесивно били мењани и у табелама су зато израчунати на основу тренутног стања у датим пописима.

просторног ширења које се манифестовало на два начина: унутрашњим и спољашњим ширењем. **Унутрашњим ширењем**, урбана популација је услед различитих фактора (интензивна стамбена изградња, разноврсна понуда радних места, висока стопа наталитета, атрактивност за насељавање и др.) постепено расла. Механизам досељавања није се одвијао приливом становништва директно у урбано језгро, већ индиректно, у приградска села која су касније постала саставни делови насеља Београд (на пр. Батајница, Бежанија и др.). У периоду од 1953-1981 год. градска популација насеља Београд имала је динамичнији темпо раста (индекс 227,6) у односу на популацију осталих насеља у периурбаном делу и периферији (индекс 150,5). **Насеље Београд се у демографском смислу до осамдесетих год. брже развијало него периурбани делови и периферија, а од 1981 год. тежиште демографског раста се пребацује на периурбана насеља.**

Истовремено, **спољашњим ширењем** урбано језгро је расло досељавањем становништва али у насеља периурбаног појаса која су данас саставни делови централних градских општина (на пр. насеље Умка, Бели Поток, Сурчин, Добановци, итд.). У њима, али и оним која су утицала на унутрашње ширење језгра, односно насељима која су некада била условно потпуно периурбани делови језгра, постепено је расло становништво и она су мењала форму што је условило њихов социоекономски и функцијски преображај. Број радника у укупном и активном становништву се увећавао, као и бр. домаћинстава непољопривредних и мешовитих извора прихода. Када су функционално и демографски ојачала, дошло је и до административних измена те су она правно добила статус градских²⁹.

---

²⁹ У пописима 1953, 1961, 1971 год. примењена је методологија, на предлог др Милоша Мацуре, по којој је насеље, да би ушло у категорију градског, морало да задовољи три критеријума: довољан бр. становника (најмање 2000ст.), 90% непољопривредног ст. (при чему овај проценат опада са величином насеља, тако да се насеља са 15.000 и више ст. сматрају градским ако је у њима најмање 30% непољопривредног ст. (значи најмање 30% радника) и још неке градске (урбане) карактеристике (Гинић, И., 1967). Тако су 1953 год. Бежанија, Кнежевац, Железник добили статус насеља градског типа, 1961 год.- Батајница, Крњача, Мали Мокри Луг, Ресник, Жарково и Железник, односно Јајинци, Кумодраж, Мирјево, Велики Мокри Луг и Вишњица 1971 год. У периурбаном појасу су статус градских 1961 год. добила насеља Умка и Рипањ, односно 1971 год. Бели Поток, Сурчин, Добановци и др. Имајући у виду поменуте административне промене, односно припајања поменутих делова језгру, неопходно је напоменути да су поједини индекси пораста за градска и остала насеља периурбаног дела (посебно у пописима 1953, 1961 и 1971 год.) нешто виши од вредности у табели. Без обзира на наведено, објашњен процес је исти. Детаљније о критеријумима за издвајање градских насеља у пописима становништва 1953, 1961, 1971 год. видети у радовима: Мацура М. (1954), Гинић И. (1967), Стевановић Р. (2004).

Сложено урбано језгро данашњег функционално урбаног региона Београда конституисано је између осамдесетих и деведесетих год. XX века. Његова просторна експанзија и процеси започети у послератном периоду наставили су се у још снажнијем интензитету. Досељавање најпре у приградска села (делимично и насеља централних београдских општина) је настављено и још већи број њих се перицентрално позиционирао у језгру, тј. унутар њега, на ободу, у тзв. ивичној зони. Проширивањем језгра како у морфолошком, тако и социоеографском смислу, односно срастање ових ивичних приградских насеља са насељем Београд касније је само администрација подржала те су она правно изгубила статус самосталних и територијално припојена насељу Београд. На „привидан“ пораст урбаног језгра заправо је утицала измена критеријума за одређивање градских насеља³⁰ у Попису 1981. год. (по којима су поједина изгубила статус самосталних)³¹ што је допринело привидном утиску снажног пораста градске популације (у периоду од 1971. до 1981 год. језгро је порасло за 188.821 ст. - индекс 121), док се у деценији пре оно увећавало стварним порастом (градска популација порасла за 241.732. ст. (индекс 136,8). Суштински је 1981. год. само дошло до територијалне реорганизације и становништво је припало територији насеља Београд а заправо је остало да живи у истим, раније периурбаним насељима³². Стваран раст градске популације насеље Београд имало је након осамдесетих год. XX века.

---

³⁰ У попису 1981 год. примењена је дихотомна подела за одређивање статуса градских насеља (административно-правни критеријуми), по којој се насеља одлуком општинских органа власти проглашавају градским објавом у Службеном гласнику СРС. Административно-правни критеријуми примењени су и у пописима 1991. и 2002. год. Према мишљењу појединих истраживача, овај модел има мањкавости, с обзиром да су насеља која нису у категорији градских, сврстана у групу остала насеља, док категорије прелазног (мешовитог) насеља, нарочито у функционалном, комуналном, урбанистичком и другом погледу, нема (*Илић Ј., 1984*). Недостаци проистичу такође из чињенице да су у категорију градских ушла и насеља од неколико стотина становника (на пр. Дивчибаре) па све до једног милиона (Београд).

³¹ Статус самосталних насеља услед спајања са већим, тј. насељем Београд (урбано језгро) изгубила су следећа насеља: Јајинци, Кумодраж, Кнежевац, Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг, Миријево, Батајница, Бежанија, Крњача, Вишњица. Жарково, Железник и Ресник. Са друге стране, поједина насеља су одлуком општинског органа изгубила статус градских иако су, према комбинованом критеријуму, у време претходног пописа становништва то била (на пр. Рипањ-општине Вождовац).

Истовремено, одлуком општинских органа за градска насеља су проглашена 4 нова самостална насеља (Пиносава, Руцка, Пећани, Овча). Од њих је, у време пописа 1971 год., насеље Руцка (Чукарица), према критеријумима за издвајање насеља у попису 1971 год., било мешовитог типа. (*Стевановић Р., 2004*).

³² Сличних примера где се у појединим пописним међупериодима уочава енорман скок градске популације појединих насеља, односно опадање сеоске, има пуно у Србији. У већини случајева је

Уколико се промене сагледају диференцирано, по унутаррегионалним целинама Града Београда, уочавају се значајне разлике. Град Београд је у периоду 1981-1991. год. имао успоренији пораст градске популације јер није успео да мање досељавање компензује појачаном репродукцијом становништва³³ (индекс пораста се смањило на 109 у декади 1981-1991. год у односу на претходни период када је износио 121,6). Са друге стране, **језгро је у поређењу са периферијом** у истом периоду имало успоренији раст. Периферни делови Града доживљавали су просторно-демографску експанзију. У овоме су предњачили субцентари Града Београда чија популација не само да је имала бржи раст (индекс 128,3) у односу на сеоску популацију приградских београдских општина (индекс 109,3) већ и у односу на популацију језгра (индекс 107,4). Наведено указује на присуство **процеса субурбанизације**, односно пресељавање становништва из урбаног језгра на периферију. Приградски делови Београда (пре свега субцентри) били су све привлачнији за становништво језгра агломерације што указује да су централни градски делови били све слабија база која ослобађа мигранте³⁴.

У последњем пописном периоду, раст становништва језгра је стагнантан³⁵ (индекс 99,6), док се градска популација периферије увећава (индекс 106) али

наведено последица проширивања грађевинског региона, односно територијалне реорганизације на бази чега је становништво одређеног насеља припало другој територији а остало у истом месту становања.

³³ Од 1991 год. индекс пораста се смањује услед пражњења имиграционе базе те Град расте од сопственог демографског потенцијала

³⁴ Од 1948 до 2002 год. индекс пораста појединих градских делова у централним општинама метрополитена био је чак неколико пута већи у односу на просечну вредност индекса градских насеља приградских београдских општина. Ова констатација се посебно односи на Нови Београд које је имало енорман скок индекса пораста, тачније становништво се увећало чак 25 пута (индекс: 2453,2). Наиме, највише вредности индекса пораста броја становника Нови Београд је имао у периоду након II светског рата, од 1953 до 1961 год. (294,1), услед интензивне колективне (вишепородичне) стамбене изградње на овом подручју. Велики стамбени потенцијал овог дела насеља Београд условио је да оно постане одредиште највећег броја миграната. У последњем пописном периоду, готово да нема пораста становништва (вредност индекса је 100,5). Претпоставља се да су разлози значајног успоравања раста индекса последица смањења природног прираштаја али исто тако и слабијег механичког прилива становништва. Сличне тенденције карактеристика су и градских делова насеља Београд- Раковице и Чукарице. У периоду од 1948-2002 год. индекс пораста увећан је чак седам пута у случају Раковице, односно шест пута на територији Чукарице. Индекс пораста ових делова насеља Београд, константно се повећава до осамдесетих година прошлог века (слабећи временом), након чега се значајно смањује као последица негативног природног прираштаја и слабијег досељавања становништва (Невенић М., 2009).

³⁵ И у самом градском језгру Београда видљива је одређена диференцијација која је последица смањења укупног становништва те постоје делови насеља Београд који бележе демографски пораст (на пр. Чукарица, Раковица) али и они делови чије становништво стари, односно који су у демографској депресији (на пр. Стари Град, Врачар, Савски венац).

далеко слабијим интензитетом него у претходном периоду. Претпоставља се да су разлози стагнације у расту индекса последица смањења природног прираштаја али исто тако и слабијег механичког прилива становништва³⁶. Ипак, постојеће тенденције указују на још увек присутну концентрацију становништва и централних функција у урбаном језгру чији су развојни утицаји допринели функцијском, социоекономском и морфолошком преображају читавог низа околних насеља, која су срасла са језгром формирајући урбано рурални континуум³⁷. Истовремено, субцентри (посебно Лазаревац, Младеновац и Обреновац) такође још увек снажно делују на преображај своје околине (за разлику од Барајева, Сопота и Гроцке чији је утицај на околна насеља слабији и више потпомогнут развојним деловањем урбаног језгра) и условљавају појачано радијално ширење урбаности дуж саобраћајних праваца те се може рећи да се функционално урбани регион Београда шири ван својих административних граница, у правцу општинских центара Панчево, Стара Пазова, Пећинци, Лајковац и Аранђеловац и др.

3.3. Однос природне и миграционе компоненте као детерминанти развоја функционално урбаних региона Србије

На постојеће трендове демографског развоја Србије указује и **модел типова кретања становништва** на бази кога су установљене промене у територијалном размештају становништва мањих или већих просторних целина³⁸. Модел издваја осам типова кретања становништва од којих су четири емиграциона и четири

---

³⁶ У целини, Град Београд има успоренији пораст укупног становништва чему је у великој мери допринела нестабилна економска и политичка ситуација на простору Србије која се одразила, између осталог, и на смањење миграторних кретања (односно губитак прилива радних миграната из бивших југословенских Република али и из унутрашњости Србије) пре свега ка Београду (али и Граду Нишу, Крагујевцу и др.)

³⁷ Детаљније о томе у поглављу о социоекономској трансформацији насеља као индикатору територијалног ширења функционално урбаних региона.

³⁸ Територијални ниво приликом истраживања демографских појава и процеса је важна одредница у тумачењу садашњих и будућих трендова популационе динамике те у том смислу истраживање на нивоу општина може значајно да одступа од анализа на нивоу насеља. Стога **поистовећивање нижег и вишег територијалног нивоа није препоручљиво** у суптилним истраживањима јер указује на супротне тенденције. Примера ради, градско насеље које има атрибуте имиграционог (И1) типа кретања становништва налази се у општини која је емиграциона (Е1 тип кретања становништва), док остала насеља припадају прелазним И или Е типовима, те није могуће целом простору (у овом случају општини) дати епитет имиграционог.

имиграциона³⁹. Комплексни односи популационих компонената емпиријски истраживани кроз упоредну анализу промена у популационој динамици становништва Републике Србије током два последња пописна интервала указали су на следеће:

У периоду од 1981-1991. год. је било могуће уочити највеће разлике у јачини утицаја две основне компоненте популационе динамике (Табела III-5). Стопа природног прираштаја Централне Србије била је преполовљена у односу на претходно десетогодиште (са 6‰ у периоду 1971-1981. на 2,8 у периоду 1981-1991. год.), а у Војводини смањена чак за шест пута (тако да је укупан број становника Покрајине смањен по просечној годишњој стопи од -0,1‰). Број становника КиМ растао је по просечној годишњој стопи од 2,1‰, упркос негативном миграционом салду (од -1,5‰). Ипак, по први пут се тада на територији Републике значајније мења њихов однос те биолошка компонента постаје једини фактор пораста становништва, насупрот миграционој која добија негативне вредности.

Уколико се однос природне и миграционе компоненте пораста становништва посматра на нивоу градских и осталих насеља Србије, кумулативно, уочава се да од 1981. године урбане средине карактерише континуирано смањење стопа раста, праћено унутрашњим преструктурирањем и просторном редистрибуцијом становништва узроковано развојем процеса урбанизације и деаграризације. Наиме, до седамдесетих година XX века већина сеоских насеља има позитивне стопе природног прираштаја које касније прелазе у негативне, услед одлива младог репродуктивно-способног дела популације ка градским центрима, као и услед уласка становништва појединих делова Србије (посебно Војводине⁴⁰) у нисконаталитетну фазу демографске транзиције. У периоду од 1981-1991. год. изражена је поларизација у простору у коме доминирају урбани центри као полови. Поларизација територијалних целина које њима гравитирају резултат је комбинованог деловања салда миграција и природног прираштаја. Ове целине

---

³⁹ Модел типова кретања становништва је конципирао Кларк а касније га модификовао Фригановић, М. (*Фригановић М., 1972/73*).

⁴⁰ У процес демографске транзиције Војводина је ушла пре других делова Србије.

добијају карактер депопулационих подручја што заједно доприноси перманентном губитку популације руралних подручја, за разлику од општинских центара и приградских насеља која углавном бележе демографски раст. Ипак, одређена селективност постоји и огледа се у томе што мањи општински центри имају бржи пораст становништва у односу на веће центре који расту спорије, што је последица различите полазне основе⁴¹.

Табела III-5 : Кретање становништва Републике Србије, 1948-2002. год.

	Стопа раста					
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91
Србија	13,4	11,3	10	9,8	4,9	0,8
Централна Србија	14,1	9,7	8,5	8,1	2	-0,2
Војводина	7	10,9	5,1	4,1	-1	3,8
КиМ	22,8	20,8	25,3	24,1	2,1	/
Градско ст.		33,8	35,7	20,6	14,2	3,2
Остало ст.		-2,6	-7,8	-3,9	-12,3	-2
	Стопа природног прираста					
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91
Србија	15	12,4	9,4	8,9	6,3	-1,9
Централна Србија	14,6	11,1	6,9	6	2,8	-1,3
Војводина	11,4	8,6	5,1	3,5	0,6	-3,6
КиМ	25,2	26,6	28,4	27,7	24,4	/
	Стопа салда миграција					
	1953/48	1961/53	1971/61	1981/71	1991/81	2002/91
Србија	-1,5	-1	0,6	0,9	-0,8	2,7
Централна Србија	-0,1	-1,5	1,7	2,2	-0,5	1,1
Војводина	-3,8	2,3	0	0,7	-1,5	7,3
КиМ	-2,2	-5,7	-2,8	-3,2	-1,5	/

Извор: Попис 1948-2002, РЗС.

Применом модела кретања становништва, у периоду од 1981-1991 год. је 19,2% насеља Србије било имиграционо а 80.8% емиграционо. У оквиру имиграционих типова доминирао је тип И1, а од емиграционих Е3 (Табела III-6, Слика III-1).

Насеља у којима су били изражени Е1 и Е2 типови кретања становништва готово су истоветно била зонално распрострањена. Тип Е1 су чинила насеља са простора Града Лесковца, Врања и Новог Пазара, општина Бујановац, Прешево, Тутин, те део општина-Градова доњег Подриња и Посавине (Крупањ, Лозница, Шабач) и спорадично насеља са територије Града Ниша, општина Дољевац, Житорађа, Града Крушевца и Чачка и општине Врњачка Бања.

⁴¹ Тако је на пр. градско насеље Ивањица у периоду од 1981 до 1991 год. порасло за 3258ст. (индекс 126,6), док је на пр. насеље Крагујевац порасло за 18.288ст. (индекс 114,2).

Табела III-6: Насеља Републике Србије према типу кретања становништва, 1981.-2002. год.

Тип кретања насеља	1981	2002	Промена	% од укупног ст. 1981 год.	% од укупног ст. 2002 год.	Промена у % 1981-2002.
И1 експанзија имиграцијом	459	338	-121	9,7	7,2	-2,6
И2 регенерација имиграцијом	141	365	224	3,0	7,7	4,7
И3 слаба регенерација имиграцијом	52	260	208	1,1	5,5	4,4
И4 врло слаба регенерација имиграцијом	253	975	722	5,4	20,7	15,3
укупно И тип	905	1938	1033	19,2	41,1	21,9
Е1 емиграција	200	112	-88	4,2	2,4	-1,9
Е2 депопулација	91	41	-50	2,1	0,9	-1,3
Е3 изразита депопулација	585	220	-365	125,5	4,7	-120,9
Е4 изумирање	2935	2406	-529	62,2	51,0	-11,2
укупно Е тип	3811	2779	-1032	80,8	58,9	-21,9

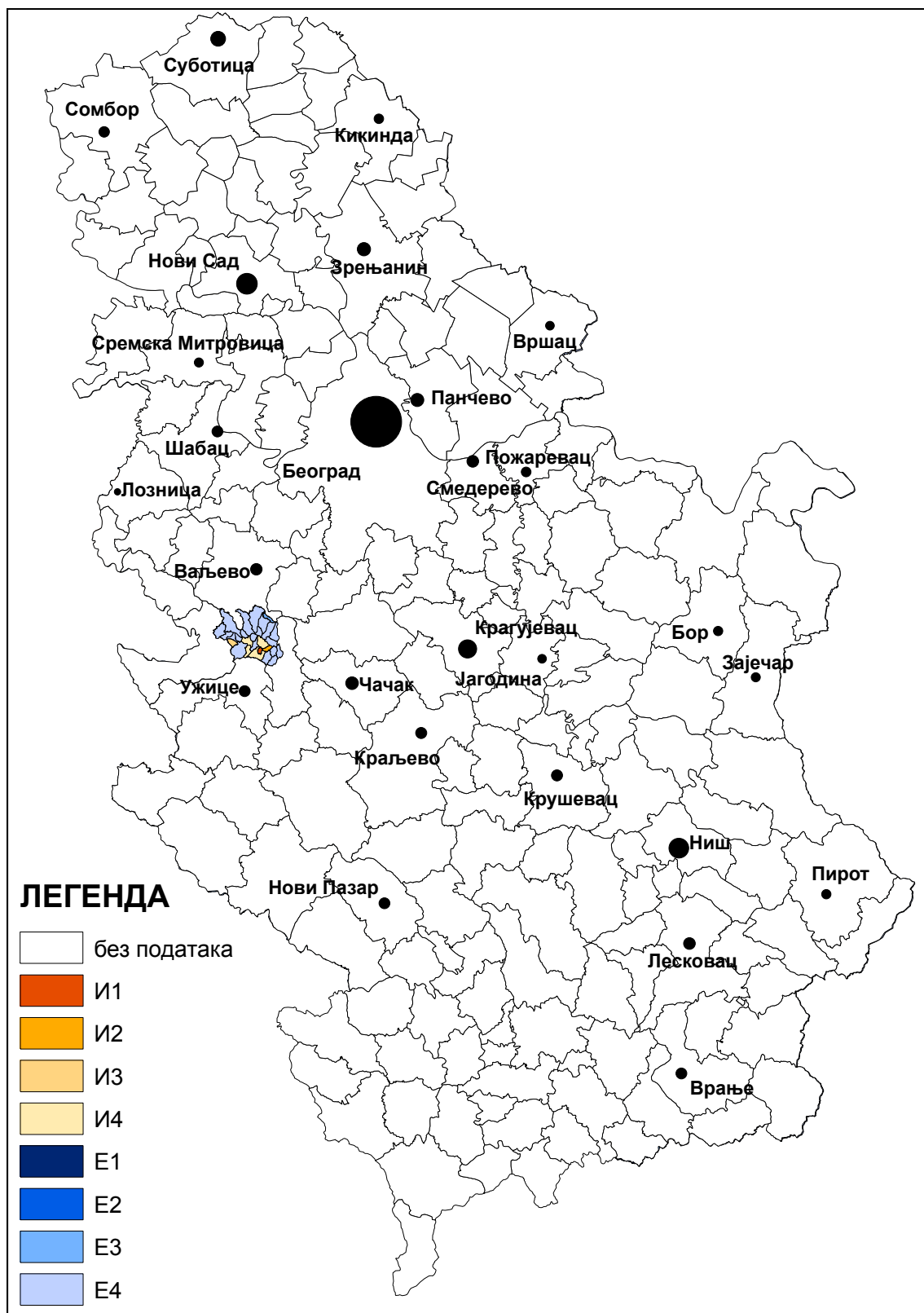
Извор: Попис 2002. год.

Типу Е2 (депопулација) су осим поменутих (изузев оних са спорадичним појављивањем) припадала и насеља са територије Града Смедерево и општине Пожега. Радило се углавном о удаљенијим сеоским насељима у односу на градске/општинске центре, чије је становништво имало извесно увећање популације али искључиво захваљујући позитивном природном прираштају⁴², односно насељима где је упркос релативно вишим стопама природног прираштаја дошло до смањења укупног броја становника захваљујући перманентном иселавању, углавном ка центрима са развијенијим функцијама.

Израженом депопулацијом (Е3), односно обимном емиграцијом у условима ниског позитивног природног прираштаја, била су захваћена насеља највећег дела Западне и Југозападне Србије (посебно насеља Старовлашког краја), нешто мање у Јужном и Западном Поморављу.

Тренд **наглашене депопулације (тип Е4)** обухватао је око 63% територије Републике и у њему је живело близу 2/3 становништва (изумирање је посебно била изражено у насељима источне и југоисточне Србије, делу општина-Градова централне Србије и највећем броју општина-Градова Војводине).

⁴² Примера насеља типа Е2 има преко неколико. Типични би били, на пр. у општини Тутин - насеље Шароње (21,3%), у општини Бујановац - насеље Сухарно (26,3%).

Слика III-1: Насеља Републике Србије према типу кретања становништва у периоду 1981-1991.

У односу на период 1971-1981. год., број насеља са наглашеном концентрацијом становништва смањен је током међупописног периода 1981-1991., и она су чинила око 20% од укупног броја свих насеља. Њима су припадала сва градска/општинска средишта централне Србије и већина у Војводини (изузев југоисточних делова)⁴³, као и мањи број приградских насеља у њиховим периурбаним деловима. Имиграциони типови насеља (И1) имали су све карактеристике демографских полова раста у депопулативном окружењу⁴⁴. Наиме, од осамдесетих год. XX века, градови подстицајно делују на своја окружења, посебно сеоска, односно приградска насеља непосредне околине урбаних језгара. Дејство градова на околину се рефлектује кроз два процеса:

Први процес је исељавање становништва из центара којима недостаје простор а други процес је ширење градова захваљујући прирастању периурбаних села која нису исходишта већ одредишта миграција. Наиме, **први процес** се огледа кроз интензивну стамбену изградњу у приградским насељима и децентрализацију функције становања што заједно утиче на **исељавање** становништва из централних у периурбане делове великих градова. Услед недовољно развијене јавно-социјалне, комуналне и остале инфраструктуре, као и недостатка простора у централним градским зонама приградска насеља постају одредишта великог броја миграната. Први процес је највидљивији код Београда⁴⁵, Ниша, Новог Сада.

Други процес такође утиче на демографски пораст приградских насеља али захваљујући **досељавању** становништва из околине, осталих регионалних и локалних центара Републике. Карактеристичан је за мање урбане центре око којих нема пресељавања већ се из ближе и даље околине око тих центара концентрише становништво и они се даље планским или другим мерама територијално шире.

---

⁴³ Градска и остала насеља са територије Града Панчева и општине Вршац, али и насеља са територије општина у непосредном окружењу (Бела Црква, Ковин, Алибунар и Сечањ) нису концентрисала становништво већ су имала негативан популациони тренд.

⁴⁴ Овом типу (И1) су припадала и поједина насеља која су својим функцијама (Врњачка бања, Матарушка бања, Златибор, итд.) или положајем (Беочин, Термерин, Стара Пазова, Пећинци) такође условила концентрацију становништва.

⁴⁵ На пр. у некадашње приградско село Жарково се доселило становништво из урбаног језгра Београда.

Оба процеса утичу на развој стамбене функције, као и функцијску и социоекономску трансформацију приградских насеља. Овај преображај манифестује се кроз смањење учешћа активног пољопривредног становништва у укупном и активном становништву и увећавањем броја домаћинстава без пољопривредних газдинстава. То условљава развој дневне миграције становништва између приградских села и општинских центара, те мањих агломерација са елементима дневних урбаних система.

У међупописном периоду 1981-1991. год. су стопе миграционог салда градских насеља смањене на испод 10‰ (Слика III-5), с тим да овај показатељ није био просторно равномеран (стопе миграционог салда градских насеља Чачак, Крагујевац, Пожаревац, Лесковац, Крушевца, Краљево, Ужице и Врање кретале су се између 3 и 6 ‰). Централни делови већих урбаних агломерација имали су далеко нижи салдо миграција, са вредностима стопа испод 2‰ (градска насеља Ниш и Нови Сад). Једино су поједина градска насеља у саставу Града Београда, имала стопе салда миграција више од 15‰- Лазаревац (38,9‰), Борча у градској општини Палилула (27,4‰), Нови Београд (20‰), Обреновац (17,7‰) што је последица „презасићења“ урбаног језгра и јачања функције рада ових секундарних центара урбанизације.

Када је реч о **Граду Београду**, у анализи односа његове природне и механичке компоненте раста становништва, до осамдесетих година XX века **језгро београдске агломерације**⁴⁶ бележи пораст становника услед позитивног природног али и механичког кретања становништва. Након тога, градски делови три централне београдске општине (Врачар, Савски венац и Стари Град) попримају карактеристике насеља типа Е4 (изумирање). На смањење демографског капацитета најурбанизованијих делова Града директно је утицало старење популације и негативне вредности природног прираштаја са једне стране, а са друге, конверзија стамбеног у пословни простор (чиме је јачао терцијарни сектор). Истовремено, у деловима општина Вождовац, Земун и Палилула (насеља која су у попису означена као Београд-део) је услед негативних вредности салда

---

⁴⁶ Мисли се на ужи центар и његов периурбани појас (који захтева детаљније истраживање те стога у раду тој проблематици није посвећена већа пажња).

миграција процес депопулације био у повоју, односно језгро агломерације је постепено започињало процес демографског растеређења а тиме и пресељавања становништва у периферне делове Града. **Приградски делови Града Београда** су до последњег пописног периода окупљали становништво у условима позитивног природног прираштаја⁴⁷.

У последњем међупописном **периоду 1991-2002. год.** снажне демографске промене одвијају се као резултат нестабилне политичке и економске ситуације. Број имиграционих насеља је порастао са 905, колико их је било 1981 год., на 1938 до 2002 год. Број емиграционих насеља се смањило са 3811 (1981 год.), на 2779 до 2002 год. У оквиру имиграционих типова насеља доминира тип И4, а у оквиру емиграционих тип Е4 (Табела III-6).

Изразите промене резултат су више фактора од којих се као доминантни истиче снажна социоекономска трансформација насеља и измене у просторно функцијским односима на релацији градска насеља- околина. Приказ природне и механичке компоненте у кретању становништва градских и сеоских насеља Србије указује на и даље **присутан негативан тренд кретања становништва у сеоским насељима и изразиту депопулацију**. Апсолутни пораст становништва бележе углавном само насеља у периурбаним прстеновима - приградским насељима која по броју становника и евидентним трансформацијама у простору

---

⁴⁷ Стопа пораста у периоду 1981-1991. год., у односу на претходни период, је била нижа у случају градских насеља Гроцка, Младеновац, Сопот. Са друге стране, стопа пораста имала је виши интензитет код осталих насеља на територији некадашњих приградских београдских општина а посебно у случају градског насеља Лазаревац (50,8‰), али и оних са територије општина Гроцка-Лештане (53,8‰), Калуђерица (38,3‰), Болеч (37,5‰) која по административном критеријуму немају карактер градских насеља али су занимљива са аспекта односа природне и механичке компоненте пораста становништва. Високе стопе пораста поменутих насеља са територије општине Гроцка резултат су наглог досељавања (посебно у случају насеља Калуђерица) које се одвијало у неколико последњих деценија и чије су последице далекосежне. Одређени урбанистички фактори, посебно бесправна изградња, директно су били у функцији прилива становништва. Овакве бесплатне трансформације у простору нису биле подржане адекватном инфраструктурном опремљеношћу (саобраћајним, водоводним, канализационим и енергетским системима, као и секундарним инфраструктурним система) што се одразило на нормално функционисање насеља и живота њихових становника. Како се досељавање у општину Гроцка, али и остале околне делове Града Београда не смањује, нужно је у будућим планским акцијама тежити ка ублажавању (и тамо где је могуће укидању) разлика између услова становања и нивоа опремљености инфраструктурним објектима. Опет, треба имати у виду да интеграција досељеног становништва, односно његова асимилација у постојећи друштвено-економски и просторни амбијент изискује дужи временски период јер становништво са собом носи сопствену традицију, васпитање, образовање, морал, етику, итд.

имају карактер урбано-руралног континуума али су ипак сеоска насеља по осталим карактеристикама (ниво комуналне опремљености, екстензивна аграрна делатност и др.). Социоекономски преображај приградских насеља још је израженији у овом периоду и још више интензивира миграцију радне снаге на релацији градска насеља-околина што последично доводи до развоја функционално урбаних региона са израженом дневном покретљивошћу становништва. **Имиграциона насеља (И1) попримају особености демографских полова развоја**⁴⁸, са осталим депопулативним насељима у залеђу (сеоска насеља удаљена од градских/општинских центара) које је готово потпуно исцрпљено, и механички и биолошки.

У периоду 1991-2002. год. највећи део становништва Републике Србије бележи демографски пад те се може рећи да **стопе раста на насељском нивоу нису свуда просторно и регионално равномерне**. У централној Србији су снажни ефекти ранијих дуготрајних негативних вредности природног кретања допринели **смањењу** популационог раста и поред досељавања, за разлику од Војводине у којој су забележене супротне тенденције, тј. **увећање**, али такође уз значајне регионалне разлике.

Зоне имиграције на територији Републике у периоду 1991-2001. год. су се увећале за 1033 насеља (21,9% их је више него у претходном међупописном периоду). Са аспекта процеса имиграције, уочљива је издиференцираност територије Републике Србије. У централној Србији, зоне које расту

---

⁴⁸ Фактор који је утицао на смањење или ублажавање поларизационог дејства појединих градских насеља односи се на административне-територијалне промене извршене у досадашњим пописима. Од једног до другог Пописа су вршене измене пописних кругова на основу којих су поједина села припојена градским насељима те су ови сеоски атари територијално смањени. Тиме се долази до закључка да је градско становништво имало популациони пораст а приградско смањење. Привидну слику међутим ствара разлика између статистике (у овом случају негативне) и реалне ситуације (језгро није у тој мери привукло) која заправо указује да се ради о истом становништву које је у оба насеља (градско и приградско) и раније било присутно само је приградско насеље административно „пришло“ градском насељу те заправо делује да је у приградском насељу већа депопулација него што у ствари јесте. Примера ради, према Попису 2002 год. територија насеља Деспотовац- село (општина Деспотовац) је смањена и припојена градском насељу Деспотовац (у Попису означеном као Деспотовац-варошица). Сеоско становништво у новом попису броји се као градско а заправо је одузето од поменутог села и реално је остало готово исто, односно имало је и пораст (делимично из због одређеног броја досељених) а статистика показује негативне тенденције. Дакле, ради се, условно, о прикривености просека.

имиграционом компонентом чине сви **центри општина-Градова, са околним насељима**, док је у Војводини то само Нови Сад са најближом околином. Такође, некада емиграциона насеља, прелазе у **имиграционе типове И2**, захваљујући механичкој компоненти (позитиван салдо миграција) која компензује биолошку (негативан природни прираштај). То је посебно изражено у зонама око општинских-градских центара, и то: у сремском делу Војводине (окоине Сремске Митровице, Шида, Рума, Инђија, Пећинаца, Старе Пазове), мање у Бачкој и Банату (окоине Новог Сада, Панчева, Суботице, Сомбора и Бачке Паланке), као и у централној Србији (мањи број ободних насеља око регионалних центара).

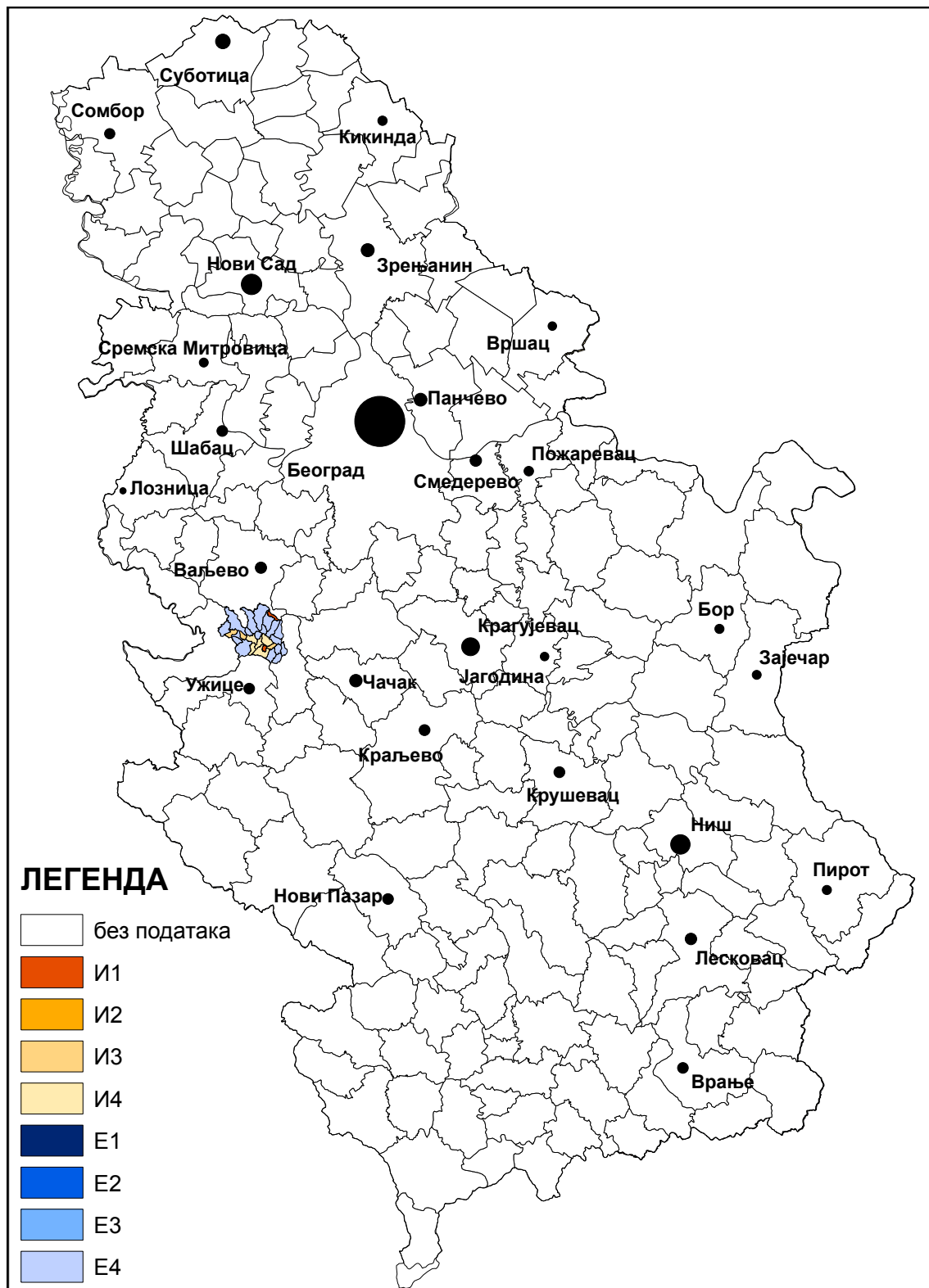
Имиграционе карактеристике типа И4 добија већина насеља банатског и бачког дела Војводине и спорадично насеља на простору целе централне Србије⁴⁹ (Слика III-2). Број имиграционих насеља типа И4 (у којима се без обзира на досељавање смањује број становника, услед израженог негативног природног прираштаја), увећава се током периода од 1991-2002. год. за чак 15,3% у односу на претходни међупериод (1971-1981.). **Изумирању (Е4)**, односно израженом емиграцијом у условима високог негативног природног прираштаја, и даље је константно изложена **половина од укупне територије Републике Србије**, посебно простори Баната, делимично Бачке, као и западни, источни и југоисточни делови централне Србије.

У **Граду Београду** се у последњем међупописном периоду наставља тренд пражњења **централних делова** (који се празне на рачун периферије), уз изражене разлике међу општинама. Градски делови општина Вождовац и Земун указују на обнављање процеса концентрације становништва, док код градских делова општина Раковица и Чукарица (Београд-део) интензитет пораста становништва до последњег пописног периода значајно слаби услед константног слабљења

---

⁴⁹ Насеља имиграционог типа И4 надовезују се на насеља имиграционог типа И3. Обележја типа И4 имају насеља у долини Западне Мораве (посебно у окружењу градских центара Чачак, Краљево, Трстеник, Варварин, Ћићевац), Јужне Мораве (претежно у околини насеља Ниш и на територији општина у окружењу), у Великом Поморављу (на територији општина Свилајнац и Јагодина), у Шумадији (на територији Града Крагујевца и општине Баточина), у Тимочној Крајини (не територији Града Зајечара и општине Неготин), као и већина насеља на територији општина Димитровград, Љиг, Владимирци и Лајковац.

демографске базе, тј. смањења природног прирастаја али и ублажавања механичког прилива становништва.

Слика III-2 : Насеља Републике Србије према типу кретања становништва у периоду 1991-2002.

Када су у питању **приградске општине** Града Београда, њихова градска насеља и даље имају карактер имиграционих насеља (типа И1). Узрок наведеног је слабији функционални капацитет градских насеља која услед неадекватне понуде радних места, недовољне пропулзивности привредних сектора, те неразвијености јавно-социјалних садржаја као и слабе саобраћајне повезаности, нису у могућности да задрже становништво те се оно иселава ка јачим центрима, претежно ка централним деловима Града Београда.

Уколико се однос природне и миграционе компоненте посматра одвојено, према градским насељима која броје више од 100.000 ст. (Нови Сад, Ниш, Крагујевац)⁵⁰, уочавају се још израженије разлике када је реч о јачини њиховог утицаја и уделу у међусобном односу. За њих је карактеристично да је популациона стагнација у односу на ранији период, **резултанта уравнотеженог (негативног) утицаја обе компоненте динамике али је утицај механичке јачи од биолошке**⁵¹.

Разлике у односу између природне и механичке компоненте пораста становништва, у периоду 1991-2001. год., има и већина **градских насеља испод 100.000 становника**. Слабе стопе раста ових насеља **резултат су и позитивне природне али и позитивне (иако апсолутно и релативно) мале механичке компоненте, с тим што је удео природне у укупном становништву већи од удела механичке** (на пр. градска насеља Ваљево, Врање, Пожега, Пирот, Горњи Милановац, Ариље). Са друге стране, у градским насељима Шабац, Пожаревац, Лозница, Чачак, Сремска Митровица и др. нешто већи удео има механичка

---

⁵⁰ Насеље Београд је посебно разматрано

⁵¹ Иако је **принцип исти**, тј. Нови Сад, Ниш, Крагујевац у последњем међупописном периоду бележе популациони пораст, уочавају се одређене разлике. На пр. популациони пораст градских насеља Нови Сад и Крагујевац представља резултат заједничког деловања природне и миграционе компоненте, с тим да у случају Крагујевца оне имају позитивне вредности (градско насеље Крагујевац је порасло за 3034ст., од тога је за 2855ст. порасло природним прираштајем, а за осталих 179 миграционим салдом). У случају Новог Сада је миграционе компонента успела да надомести релативно ниску негативну вредност природног прираштаја (градско насеље Нови Сад је порасло за 15.484ст., од чега је 598ст. мање (природни прираштај) компензовано са 16.082ст. која су се доселила у истом периоду). Са друге стране, у градском насељу Ниш становништво бележи благ пораст али у условима негативног салда миграција који још више истиче негативне последице миграционе компоненте али истовремено сведочи о зачетку процеса субурбанизације и ширењу тенденције демографског пражњења централних делова Нишке агломерације (градско насеље Ниш имало је пораст од 2595ст., с тим да је 3486ст. (природни прираштај) компензовало са 891ст. који се у истом периоду иселио)(Слике III-4 и III-6).

компонента⁵². Оваква структура кретања становништва указује на изражена миграторна кретања ка поменутим градским насељима и оним у њиховој близини, док примарна сеоска насеља, у брдским и периферним деловима Градова/општина постају демографски испражњена. Уколико се у функционалној организацији ових Градова/општина перспективно настави процес слабљења дела функција општинског центра на рачун приградских секундарних и центара са специфичним функцијама, неопходно је овај процес адекватним планским мерама усмерити и подржати.

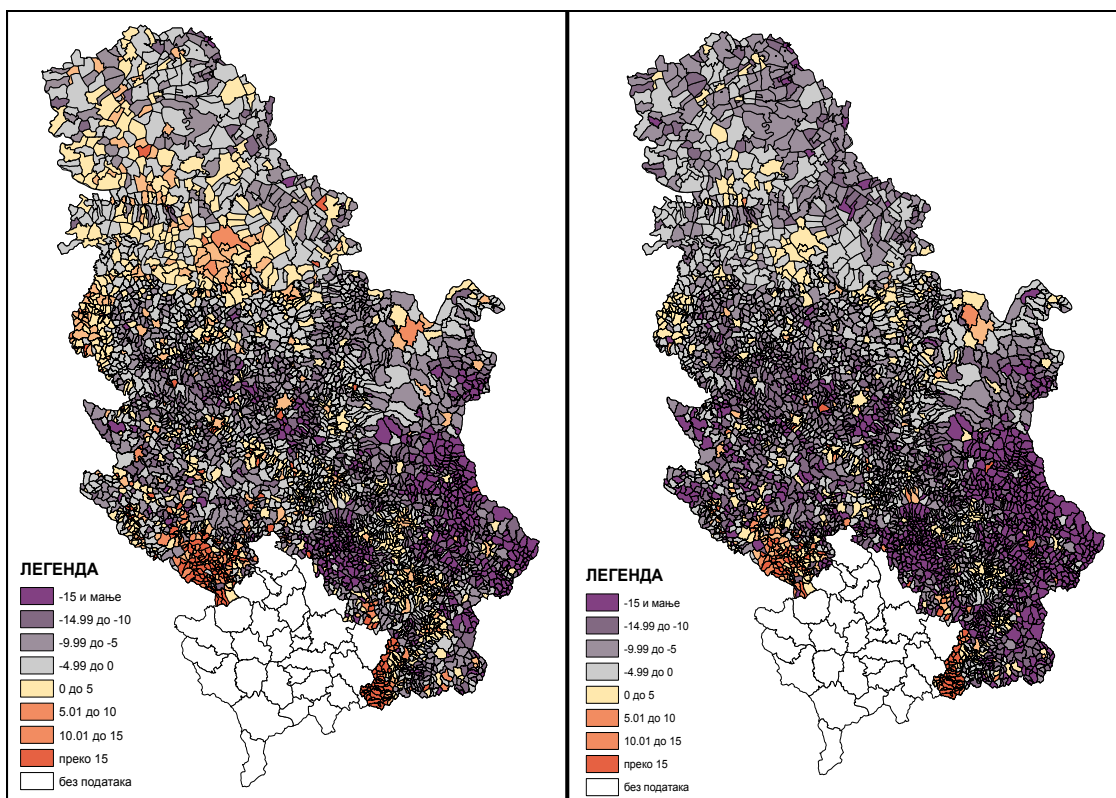
Специфичне одлике у односу природног прираштаја и салда миграција имају поједина градска насеља попут Ужица, Крушевца, Кладова и др., која су од некада експанзивно имиграционих, у последњој декади добила карактеристике типа становништва означеног са Е1- емиграциона насеља. Она у условима апсолутног природног прираштаја и пораста броја становника, бележе прве знакове депопулације што је најпре последица селективног исељавања становништва у центре јачег функционалног капацитета у претходном периоду али и последица ширења процеса демографског растерећења градских насеља праћеног парурбанизацијом/паратерцијаризацијом⁵³ и постепеним формирањем обриса њихових функционално урбаних региона. На правац и интензитет селективног исељавања становништво из Крушевца и Ужица је највише утицала привлачна моћ Града Београда који је, према подацима Пописа 2002. год., од укупног обима досељавања на територију Административног подручја (832.938ст.), привукао 14,09% са територије Града Крушевца и 20,23 % миграната са територије Града Ужица⁵⁴.

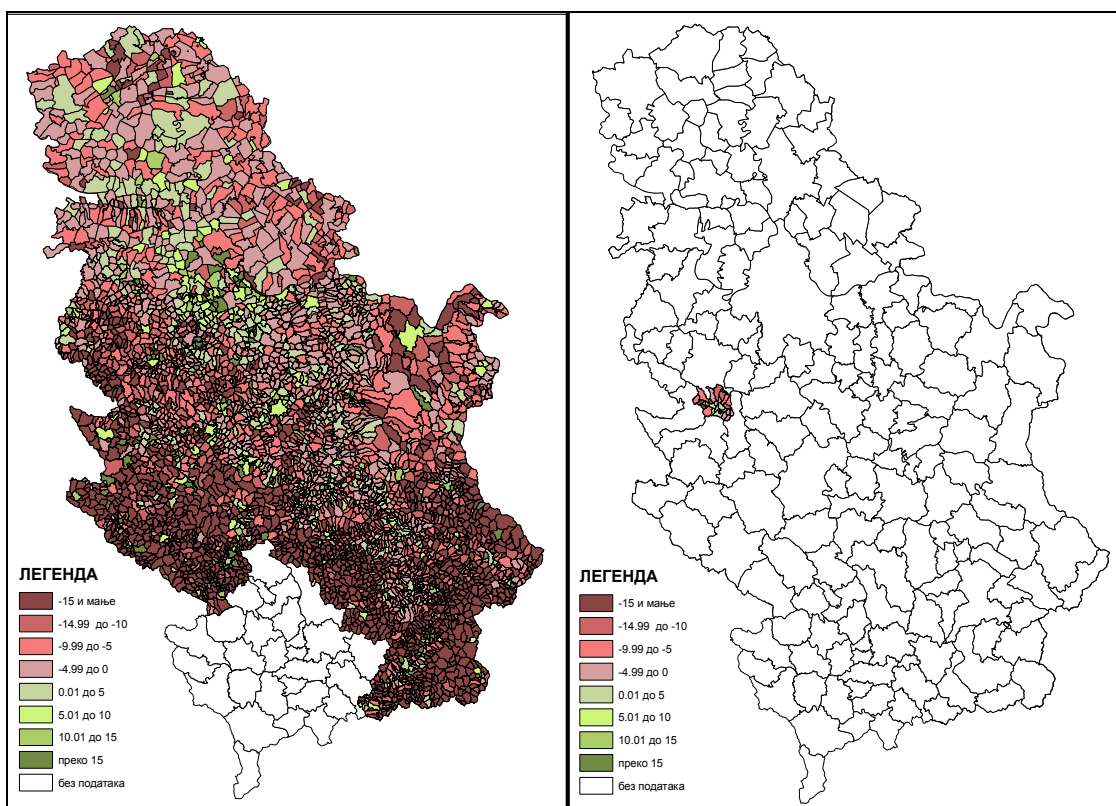
⁵² У случају градских насеља Смедерево, Лесковац и Краљево је овај однос исти.

⁵³ Непостојање индустрије је у појединим случајевима доводило до **паратерцијаризације**. Становништво је прелазило у делатности које немају висок доходни ниво, односно у неку услугу која на другој страни не доноси новац (тзв. квази терцијаризација).

⁵⁴ Други правци исељавања из Крушевца били су усмерени ка центрима у непосредном окружењу услед добре саобраћајне повезаности и релативно мале удаљености. Од укупног броја одсељених са територије Града Крушевца (39.306ст.), 3,1% (1236ст.) је привукао Трстеник, 2,1% (745ст.) Варварин, 2% (796ст.) Ниш, 1,5% (622ст.) Алексинац. Остали правци исељавања са територије Града Ужица били су условљени његовим положајем у односу на центре у Западном Поморављу те су од укупно 28.498ст. исељених са територије Града Ужица, највише асимиловали Пожега (1338ст.), Чајетина (1152ст.), Чачак (762ст.) и Крагујевац (263ст.).

Слике III-3 и III-4: Стопе природног прираштаја насеља Србије у периоду 1981-1991. и 1991-2002. год.

Слике III-5 и III-6: Стопе салда миграција насеља Србије у периоду 1981-1991. и 1991-2002. год.

***

Укупан број становника и измене у његовом порасту су најбољи индикатор промена и утицаја природних, демографских, насељских, социоекономских и других фактора на целокупан демографски развитак и зато на најједноставнији начин осликавају његове ефекте и основне трендове. Тако су на простору територије Републике Србије у укупном становништву промене у последњем пописном интервалу биле одређене како биолошком компонентом, тако и изразитим емиграционим карактером. Резултат тога је негативан популациони раст. На основу поређења броја становника и динамике његовог кретања у градским и сеоским насељима на територији државе, као и Града Београда и центара међународног значаја, уочавају се извесне правилности у односима броја становника мреже насеља Србије током последњих неколико деценија:

- Јаки индустријски центри, пре свега Београд али и Нови Сад, Ниш, Крагујевац и др. у највећој мери су иницирали и изменили демографске и просторно функционалне процесе на територији Републике Србије у последњих неколико деценија. До осамдесетих година прошлог века становништво Града Београда бележи пораст (стопа раста у периоду 1971-1981 год. износила је 19,5‰) након чега се раст успорава (са 8,6‰ од 1981-1991. год. на 2‰ у међупописном периоду 1991-2002. год.), највише услед негативних вредности природног прираштаја али и услед слабијег досељавања сеоског становништва. Узрок слабијег досељавања у Београд јесте мања привлачна моћ Града у периоду 1981-1991. год.⁵⁵, односно београдска агломерација (али и новосадска и нишка- дакле већа урбана средишта) нису више једини центри који привлаче становништво. Јављају се и други локални, односно регионални центри (на пр. Ваљево, Врање, Ужице, Чачак, Крушевац, Лесковац и др.) који су атрактивни за уже и

---

⁵⁵ Мање досељавање у Београд резултат је смањеног интензитета кретања становништва на простору Србије услед погоршаних социоекономских услова живота а нарочито услед сталног пораста стварне и принудне незапослености. Деценију дуга економска и политичка нестабилност на просторима Србије одразила се такође и на природно кретање становништва што је заједно са значајним падом миграната из окружења као и укупним негативним вредностима миграционог салда, резултирало далеко мањим индексом броја становника у односу на период пре деведесетих година прошлог века.

шире окружење што на једној страни смањује индекс раста броја становника, односно демографски притисак на веће урбане средине, а на другој, даје овим регионалним центрима улогу имиграционих мотора развоја.

У последњем међупописном периоду је демографска база локалних и регионалних центара ослабила, они су емиграциони и из њих се становништво досељава у Београд. **Његова моћ је управо поново видљива, јер он више привлачи становништво из одређених округа-области него њихови окружни центри.** Примера ради, Београд више становника привуче из Рашког или Моравичког округа-области него само Краљево, односно Чачак.

- У периоду 1991-2002. год. Република Србија је имала демографски пад у целини, са извесним разликама у просторном испољавању али и интензитету односа природне и миграционе компоненте пораста регионалних делова територије државе. **У Војводини је салдо миграција имао високе вредности којима је успевао да компензује последице негативног природног прираштаја. У насељима централне Србије су ниске вредности салда миграција још више истицале негативан природни прираштај, што се заједно одразило на укупан демографски пад на нивоу Републике.**
- почетак процеса субурбанизације условио је социоекономску, функционалну и морфолошку трансформацију Града Београда. Она се истицала у томе да је централно градско језгро почело да се растеређује и успорава раст⁵⁶, за разлику од субцентара који су након осамдесетих година имали убрзан демографски раст. Субцентри су различито класификовани. Првој групи припадају градска насеља Лазаревац, Младеновац и Обреновац чија се околна насеља све више припајају субцентрима и њиховим градским језгрима. Другој групи припадају

---

⁵⁶ Становништво централних градских општина постепено се иселавало из градског језгра, најчешће ка периурбаном појасу Града што говори о томе да је језгро метрополитена све слабија база која ослобађа мигранте.

градска насеља Гроцка, Сопот и Барајево са околним насељима која су се готово спојили са урбаним језгром (насеље Београд) и условила његово територијално ширење.

- Градска насеља Ниш, Крушевац и Ужице у последњем међупописном периоду имају особине емиграционих насеља одакле се становништво у условима пораста броја становника иселава у центре јачег функционалног капацитета, док њихова приградска насеља мењају своју улогу и значај, постају саставни део градова у функционалном смислу чиме се стиче утисак да она имају демографски пораст а заправо само привидно расту. Суштински, градска насеља Ниш, Крагујевац и Ужице немају јасно дефинисан центар (у нормативном смислу) јер се њихова приградска насеља административно воде као посебна насеља а заправо су већ функционално расла са градским насељима. Такође, у односу на Београд, Ниш, Крушевац и Ужице немају ни класичне субцентре. Ипак, могуће им је дати карактер полова развоја који показују тенденцију ширења. Поларизације је видљива утолико што се становништво окупља око периурбаних насеља, проузрокујући исцрпљивање периферије која остаје празна. То указује на крај поларизацијске фазе урбанизације, јачање функционалних веза на релацији градско насеље- периурбана насеља, односно наговештај зачетка процеса субурбанизације и **постепеног обликовања функционално урбаних региона** Ниша, Ужица и Крушевца. Остала градска насеља на територији Републике Србије се још налазе у фази поларизацијске урбанизације.
- Поларизациона снага градских/општинских центара изражена концентрацијом становништва и делатности секундарног и терцијарно-квартарног сектора, условила је демографско пражњење и уситњавање сеоских насеља⁵⁷, нарочито у саобраћајно изолованим планинским

---

⁵⁷ У Војводини су на уситњавање сеоских насеља поред процеса концентрације урбаног становништва утицале и одређене правно-административне мере које су вршене у периоду од 50-их година прошлог века до данас. Тако је на пр. у Граду Суботици, комуналном организацијом форсиран моноцентричан развој Града, са градским насељем Суботица као центром и њој

просторима. То је условило огромне унутаропштинске разлике те поједина брдскопланинска и планинска села данас имају испод 100ст., па чак и испод 50ст. (на пр. села на обронцима Рогозне, Голије, на простору општина Сјеница, Тутин, Црна Трава, Сурдулица, Рашка, Куршумлија, Власотинце и др.). И код њих је присутно постепено концентрисање становништва поред магистралних и регионалних путева или места у којима се укрштају локалне саобраћајнице. **Тенденција демографског уситњавања села али и континуираног пражњења великог броја сеоских насеља, изузев приградских, наставиће се и у наредном периоду, услед досадашњих трендова негативног природног прираштаја и структуре руралне популације (старења) у појединим деловима централне Србије и Војводине.**

функционално комплементарним насељем Палић. Насеља Бајмок и Чантавир, са релативно развијеним урбаним функцијама губила су на значају и у привлачењу становништва (*Невенић. М., 2007*).

IV УРБАНИЗАЦИЈА КАО ОСНОВНИ ФАКТОР РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА СРБИЈЕ

После Другог светског рата доминантан модел који је примењиван у развоју социјалистичког друштвено економског уређења била је индустријализација као метод укупног развоја друштва и привреде.

Као друштвено економско опредељење, индустријализација је покренула низ економско структурних промена социјалне природе које су узроковане: (а) насељавањем Војводине са становништвом из тзв. пасивних крајева, (б) аграрном реформом којом је пољопривредни посед ограничен на 10 ha, (в) подстицањем индустријске на рачун пољопривредне производње, (г) форсирањем развоја градова а занемаривањем села, са отварањем процеса демографске транзиције, (ђ) разбијањем традиционалног начина живота, обавезно школовање и искорењивање неписмености (*Дерић Б., Адамовић Ј., Тошић Д., 2003*).

Са развојем индустрије, изменио се и привредни карактер земље који је подстакнут урбанизацијом и различитим облицима њеног испољавања манифестованим кроз демографске, физиономске и функционалне промене у структури насеља Србије. Заједно са деаграризацијом, интензивна урбанизација је условила трансфер становништва из сеоских у градска насеља, из мање развијених у развијенија подручја земље (у мањој мери и у иностранство) те из примарних у секундарне и терцијарно кварталне делатности. Процеси социоекономске трансформације који су допринели брзим и коренитим променама у мрежи насеља Србије имали су како позитивне тако и негативне последице јер су се најчешће одвијали спонтано (у мањој мери и плански).

Развитак функције рада у највећој мери је допринео насеобинско функцијској трансформацији градова и њихове просторно-демографске структуре јер је био економска основа развоја токова урбанизације. У Србији се развој функције центара рада одвијао преко центара који су иницирали полове раста и развоја,

како их француски економиста Франсоа Перу (касније Жан Будвил) назива¹. Рану фазу урбанизације карактерише концентрација функција, управе, услужних и других делатности сличног карактера у градским језгрима, дајући им улогу полова раста, односно полова концентрације становништва и функција. У каснијим фазама се урбани утицаји шире и на периурбане делове града и њихово ближе и даље окружење, развојем терцијарних и кварталних делатности², започињући, како истиче Владимир Ђурић „процесе периурбанизације, и постепеног нестанка просторно функцијске дихотомије село-град“ (Ђурић, В., 1970).

Центри рада, у другој фази урбанизације, своје подстицајне ефекте усмеравају ка регионалном окружењу, просторно-функцијске везе између градова и њихове околине јачају што се све заједно реперкутује на социоекономски преображај насеља у зонама утицаја градова који тиме преузимају улогу центара развоја или дифузије урбаности. Истовремено, наведени процеси имају висок степен аналогије са **принципом кружне кумулативне каузалности**³, по коме иницијално дејство индустрије подстиче концентрацију и развој осталих функција у градовима, што води снажењу њиховог функционалног капацитета а тиме и укупном развоју агломерација. Иницирана процесом индустријализације, урбанизација је манифестована првобитним развојем индустрије у периурбаним деловима градова (посебно већих), потом привлачењем становништва од стране индустрије, да би се касније синхронизовале терцијарне и кварталне делатности.

Индустријализација, урбанизација, аграрна реформа, обавезно школовање, итд. виде се као основни привлачни фактори којима је био условљен убрзан трансфер

---

¹ У моменту када пол раста почне да шири подстицајне ефекте у своје окружење, он прераста у пол развоја.

² Рана фаза урбанизације није на читавом простору Србије имала истоветан временски континуитет. На територији Војводине, је уз одређене измене и прилагођавање историјско географским приликама трајала све до 1918 год. када Војводина улази у састав југословенске државе.

³ Концепт кружне кумулативне каузалности полази од тога да у једном кружном, међузависном систему промена једне варијабле утиче на промену друге варијабле која делује у истом смеру, што се реперкутује на интензивирање тог кумулативног процеса. Позитивни трендови овог ефекта подстичу прилив радне снаге и капитала, поспешују развој услужних делатности и инфраструктуре чиме се повећавају локални фондови и акумулира капитал, што све заједно даље утиче на експанзију укупне привреде.

становништва из руралних у урбана подручја. Снажна миграторна кретања усмерена ка градовима постепено су изменила слику мреже насеља тадашње СФРЈ. Промене у просторној покретљивости становништва праћене узајамним деловањем привлачних и одбојних фактора имале су махом индиректне ефекте на различите структурне промене (стопе природног прираштаја становништва насеља Србије, начине породичног живота, померања у старосним структурама, просечном трајању живота, итд.). Другим речима, демографска транзиција условила је синхронизоване структурне промене у сферама демографског и економског живота (*Дерић Б., Адамовић Ј., Тошић Д., 2003*). На тај начин су се демографске промене, уједно са социјалним, одвијале далеко брже и спонтаније у односу на економске тако да је привредни развој током шездесетих и седамдесетих година имао карактеристике више екстензивно производног него интензивно продуктивног. Такође, у периоду ране урбанизације насеља Србије углавном су имала монофункционални карактер (активно становништво је било запослено у примарном сектору, у оквиру сопственог газдинства), изузев општинских центара који су имали полифункционални карактер.

Под утицајем индустријализације долази дакле до спонтаног али и планског процеса урбанизације и интензивне деаграризације, нарочито руралних насеља у брдско планинским подручјима Србије. У мрежи насеља се интензивира процес диференцираног раста градова и успостављање функционалних и хијерархијских односа међу њима, у оквиру чега Београд представља доминантан развојни центар примарног значаја. У свим фазама развоја, урбанизација је допринела деаграризацији и дерурализацији чиме се један део приградских сеоских насеља стопио са градовима, један део се постепено урбанизовао а највећи део сеоских насеља се смањио (негде чак и угасио) одливом фертилног и радно способног становништва. Током осамдесетих година превагу је имала имиграција а касније све више долази до изражаја утицај природног прираштаја у повећању броја становника⁴.

---

⁴ Не рачунајући деведесете године XX века и егзодус избеглих или одлазак млађег становништва у иностранство.

4.1. Социоекономска трансформација насеља као индикатор територијалног ширења функционално урбаних региона

Допринос у развоју социјално географског приступа у делимитацији градских регија у географији и просторном планирању Србије дао је Драгутин Тошић. Он је модификацијом модела издвајања метрополитенских регија развијеним у државама вишег нивоа урбаности, дефинисао тзв. **модел степена урбаности**, прилагођен условима и околностима Србије⁵. Различити степени урбанизације насеља издвојени су на темељу три групе показатеља: учешћа контингента радника (запослених становника) у активном становништву које обавља занимање; учешћа домаћинстава без пољопривредних газдинстава у укупном броју домаћинстава и учешћа активног пољопривредног у укупном активном становништву. Укрштањем ових параметара Тошић дефинише модел на основу кога се издваја пет група насеља: градска (урбана), више урбанизована, мање урбанизована, на прагу урбаности и рурална насеља (неурбанизована).

Табела IV-1: Модел за детерминацију степена урбаности насеља у урбаним регијама Србије

Степен урбанизованости	Акт. Пољопривредно становништво у укупном (%).	Домаћинства без пољопривредног газдинства (%)	Радници у активном становништву које обавља занимање (%)
Градска	< = или 10	> или = 70	> или = 70
Више урбанизована	< = или 15	> или = 20	> или = 70
Мање урбанизована	< = или 30	> или = 10	> или = 50
На прагу урбаности	Задовољава два од три услова		
Рурална	Незадовољава два или сва три услова		

Извор: Тошић, Д., 1999.

4.2. Социоекономска трансформација насеља на територији Републике Србије 1981 год.

Развој урбаних центара на територији Републике Србије претрпео је значајне промене у последњих педесет година као последицу развоја самих центара али и њихове улоге жаришта поларизације у мрежи околних, углавном руралних насеља. Без обзира на повољне природне факторе значајне за пољопривредну производњу и остале гране привреде, ниво развијености мреже урбаних центара

⁵ Модел је наишао на успешну примену у детерминисању регионалних форми испољавања урбанизације у појединим деловима Србије.

Србије, динамика урбанизације и деаграризације које су условиле измене у степену социоекономске и просторно-функцијске структуре насеља, на почетку посматраног периода (1961 год.) били су на доста ниском нивоу. У овом периоду јављају се и прва детаљнија истраживања просторно-функцијске структуре урбаних центара Србије и међузависности градова и њихове околине када се уочавају тенденције преображаја околних насеља већих градова и наслућују градски региони у повоју⁶. На територији средишње Србије доминирају насеља руралног карактера, са наглашеним примарним сектором делатности а највећи преображај доживљава Београд и, у слабијем интензитету, околине других градова средње величине са јачом функцијом рада попут Ниша, Новог Сада, Крагујевца, Крушевца, Чачка и др.

Ипак, овако неразвијен урбани систем Србије на почетком шездесетих година XX века, са релативно ретком мрежом урбаних центара је у наредних двадесет год. био окосница развоја насеља. У периоду од 1971-1981. год. сличне тенденције урбанизације у Србији су настављене с тим што је преображај околине већих градова још увек био последица запошљавања у граду и дневних миграција, а не децентрализације и деконцентрације (пресељавања из села у град још су биле запажена појава али су се одвијале нешто спорије за разлику од дневних миграторних кретања). Гравитациона подручја дневних миграција у урбана језгра попримила су нове облике а важност околине градова све је више добила на значају. У мрежи градских и сеоских центара Србије, урбани процес је био у зачетку, преовладала су језгра урбанизације а процес социоекономске трансформације захватао је само приградска сеоска насеља и насеља дуж саобраћајних комуникација. До промена је дошло осамдесетих год. XX века када је просторна покретљивост становништва променила смерове а социјална свој карактер што је утицало на формирање већег броја градских региона. Наиме, од

---

⁶ Вељковић А. наводи да је у временском пресеку 1961-1971 год. „од укупно 52 центара, само 30 њих имало обележја града, 5 су спадали у групу урбанизованих, а 17 у групу насеља мешовитог типа. Београд је у то време имао око 660.000 становника, Ниш и Крагујевац 50.000-82.000ст., а 10 градова 20.000-35.000ст.; чак 17 центара је имало мање од 5000ст. Значај ових центара у просторно-функцијској структури средишње Србије био је прилично низак. У ова 52 центара је у то време живело само 28,2% од укупног становништва уже Србије, али и 60% од укупног активног ст. у сектору секундарних делатности и 69-75% у сектору терцијарних и кварталних делатности“ (Вељковић, А., 1995).

осамдесетих год. могуће је било уочити присуство јаких **урбаних језгара који су даље иницирали процес и заправо утицали на почетак формирање функционално урбаних региона**. Створио се континуитет у социоекономском, морфолошком, физиономском и функционалном смислу што је допринело ширењу агломерација, превасходно Београда, Ниша, Новог Сада али и других градова средње и мање демографске величине са јачом функцијом рада. Раније тенденције урбанизације су се наставиле, односно просторно ширење околине већих градова и њен значај су били још израженији а испољавали су се кроз слабија трајна пресељења из села у градове и снажније дневне миграције запослених у градска језгра. Истовремено, градови као центри развоја у којима је била наглашена концентрација становништва, радних места и других функција ширили су своје подстицајне импулсе на рурални ванградски простор и утицали на развој непољопривредних делатности и социоекономску и просторно-функцијску трансформацију тих насеља.

Док је у првој транзиционој фази урбанизације (примарној), до осамдесетих год. био наглашен поларизациони карактер развојног деловања градова, у секундарној је захваљујући јачању функције рада појединих центара као и планским размештајем индустрије као носиоца секундарне урбанизације, на читавом простору Србије јачао тренд формирања градских региона од којих су неки били у иницијалној фази стварања, док су се други већ оформили. Секундарна урбанизација се није одвијала подједнако у свим центрима и не у истом интензитету (током осамдесетих год. била доминантан облик урбанизације централне Србије за разлику од Војводине где је овај вид урбанизације почео раније) тако да је развитак функционално урбаних региона био у складу са степеном друштвено економског развоја и степеном урбанизације тадашње државе. У терцијарној фази, која је још у току, урбаност се шири из језгара и утиче на преображај околине градова која се урбанизују и формирају тзв. **периурбане прстенове**. Већина тих насеља просторно и морфолошки сраста стварајући тзв. **урбано-рурални континуум**⁷.

---

⁷ Теоријске поставке концепта урбано-руралног континуума дао је Луис Вирт (Louis Wirth) у раду „Урбанизам као начин живота“ (*Urbanism as a Way of Life*). Он је приликом идентификовања урбаних места у САД, сходно карактеристикама и начину живота људи у градовима препознао

Применом модела детерминације насеља према степену урбаности, простор Србије је почетком осамдесетих год. био издиференциран на градска и приградска нерурална насеља (више или мање урбанизованог типа и на прагу урбаности) и рурална насеља⁸. У систему мреже центара Републике Србије (без Косова и Метохије), од укупно 4707 насеља, 151 су имала карактер градских (овом типу су углавном припадали општински центри), око 330 насеља је било мање или више урбанизовано, док је чак 3944 имало обележја руралних насеља.

Табела IV-2: Промене у степену социогеографске трансформације насеља на територији Републике Србије од 1981-2002. год.

Степен урбанизације насеља	1981.	2002.	Промена	% од укупног бр.насеља 1981 год.	% од укупног бр.насеља 2002 год.	Промена у % 1981-2002.
градска	151	251	+100	3,2	5,3	+2,1
више урб.	113	635	+522	2,4	13,5	+11,1
мање урб.	219	713	+494	4,6	15,1	+10,5
на прагу урб.	280	497	+217	5,9	10,6	+4,7
рурална	3944	2614	-1330	83,8	55,5	-28,3
без података	0	7	0	0	0,1	0
укупно	4707	4710				

Првобитном концентрацијом становништва и функција у центрима рада јачег али и слабијег функционалног капацитета, те њиховим даљим растом и развојем, у гравитационим зонама ових центара формирале су се континуиране урбанизоване зоне које су указивале на иницијалне знаке зрелијег степена урбаног развоја. Степен социоекономског преображаја руралних насеља у њима као и величина урбанизованих подручја зависили су највише од значења функције центра рада али и од других фактора (наслеђена структура сектора делатности, величина и густина мреже насеља, спољни фактори- инвестиције и др.).

периурбане зоне око градских насеља чијим повезивање се ствара урбано рурални континуум. На територији Републике Србије периурбане зоне око градских насеља су „условно“ нове просторне форме насељских структура, настале морфолошким срастањем и социоекономском трансформацијом приградских села које по правилу карактеришу брзи процеси социоекономских промена, начина живота, културе и менталитета становништва.

⁸ Између административне поделе насеља и поделе насеља према моделу степена урбаности, на територији РС постоје разлике у начину издвајања типова насеља, услед примене различитих критеријума. Насеља према административној подели су издвојена на бази административно управног критеријума по коме се насеља проглашавају за градска одлуком општинског органа (правним актом). У време Пописа 1981 год. укупан број градских насеља Републике Србије износио је 165. Насеља издвојена према моделу степена урбаности утврђена су на основу квалитативних, односно критеријума социоекономског карактера и њихов број је био нешто мањи (151 градско насеље) у односу на административану поделу.

Еволуција развоја урбаних центара Србије и њихових приградских зона није текла на исти начин и није се одвијала истовремено, већ кроз различите фазе и у зависности од поменутих фактора. Сходно томе процес социоекономске трансформације насеља је био најизраженији и најраспрострањенији око градских насеља Београд, потом Ниш, Нови Сад, Крагујевац (у нешто мањем обиму) и око неколико градских насеља у Западном Поморављу (Чачак, Краљево, Крушевац). Такав је био случај и са другим центрима који су имали најмање 20.000 запослених, попут Лознице, Шапца, Зрењанина, Панчева, Сомбора. Интересантно је поменути да су поједина градска насеља (Трстеник, Рашка, Пријепоље, Лазаревац, Обреновац, Врњачка Бања) почетком осамдесетих год. већ показивала карактеристике снажнијих урбаних средина са формираним приградским зонама и комплекснијом структуром полова развоја, значајнијом концентрацијом делатности, функција и узајамним међузависним односом чији је интензитет бивао све јачи а испољене тенденције у развоју градских агломерација све брже.

Последица оваквог развоја био је утицај спољних фактора и инвестиционих улагања која су углавном била усмерена на изградњу великих индустријских зона у околини ових градских насеља или активирању геопросторних потенцијала датих подручја (копови угља, рудници метала, термоелектране и сл.). Око њих су биле оформљене релативно широке зоне састављене од урбанизованих насеља на бази чега је већ било могуће издвојити нов тип заједнице насеља- **градску агломерацију**⁹. Истовремено је у појединим деловима територије било назнака спајања већих урбаних регија (са својим урбанизованим околинама) у осовине урбанизације (осовине развоја), односно било је првих знакова за њихово формирање у блиској будућности.

У територијалној организацији мреже насеља Републике Србије истицао се: Град Београд (као главно жариште) који је привлачио неколико развојних праваца из Војводине, и један примаран правац развоја у централној Србији (западно моравски). Од Београда, као првог у хијерархији центара насеља Србије 1981 год., неколико осовина урбанизације се ширило углавном према другим центрима рада

---

⁹ Милан Вреск градску агломерацију назива социоекономска градска регија (*Вреск, М., 1990*), Александар Вељковић - урбана регија (*Вељковић, А., 1995*).

(следећи главне саобраћајне правце) у правцу севера, северозапада и североистока¹⁰. На дунавском правцу, већ је била формирана осовина (Сомбор-Нови Сад-Стара Пазова-Београд-Панчево) чије су окоснице били центри различитог значења функције рада и готово континуирано урбанизована рурална насеља (Слика IV-1). Због појачане дневне покретљивости становништва, као и веће густине центара рада унутар административних граница Града, **Београд** се истицао и тада присуством урбанизованих зона. На основу модела степена урбаности, још 1981 год. јасно је могла да се уочи издиференцираност београдског функционалног подручја на језгро, периурбани појас, приградски део и спољно окружење, са израженом хетерогеношћу издвојених целина¹¹.

Статус већине градских насеља по управно-административном критеријуму поклапао се са типом урбаног насеља по социогеографском критеријуму. Тако је језгро београдске агломерације чинила зона са насељима највишег степена урбанизације која је добрим делом била аналогна данашњем насељу Београд¹² (изузев градског дела у београдској општини Земун које је било на прагу урбаности)¹³. Захваљујући развијености привредне структуре, односно присуству пољопривредних површина већи број насеља формирао је узан појас нижег степена урбанизације у јужном ободу централног градског језгра. Према административном критеријуму, то су углавном била насеља периурбаног дела агломерације, у попису означена као остала насеља централних београдских општина.

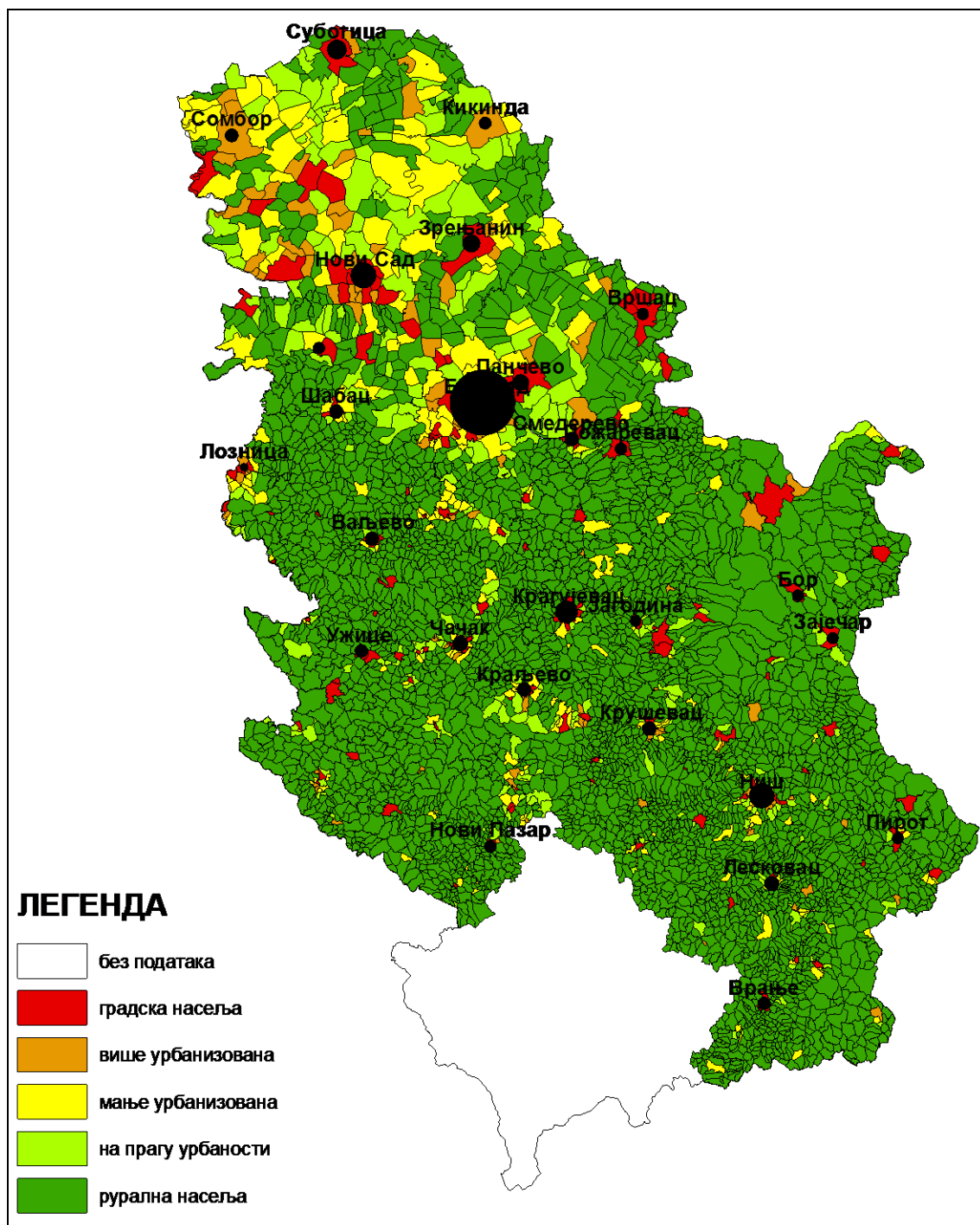
---

¹⁰ Ка јужним деловима београдске агломерације, правац према Лазаревцу дуж ибарске магистрале, тек је био у повоју

¹¹ Функционално урбани регион Београда специфичним и комплексним карактером изискује опсежнију анализу која услед ограничености простора, није детаљније разрађивана, тако да су процеси трансформације генерализовани и сведени на општије закључке. Ипак, цео простор је сагледан на нивоу насеља.

¹² У Попису 2002. насеље Београд су чинили централни делови градских општина означени као Београд-део.

¹³ Атрибуте урбаног насеља према социогеографском критеријуму имала су још градска насеља Сремчица, Умка, Обреновац и сеоска насеља Барич, Рвати, Забрежје али и градски центри појединих општина (Нова Пазова, Нови Бановци (општина Стара Пазова), градско насеље Панчево (Град Панчево) у спољном ободу Града, тј. у непосредном окружењу административно дефинисаних граница Града Београда.

Слика IV-1 : Степен социоекономске трансформације насеља у Републици Србији 1981. год.

Под утицајем развојних импулса језгра, она су се социоекономски трансформисала, добијајући атрибуте више урбанизованих насеља¹⁴ и стварајући

¹⁴ Типу више урбанизованих насеља припадали су: Лештане и Болеч (у општини Гроцка), Бели Поток и Пиносава (Вождовац), Рушањ и Остружница, Пећани и Руцка (Чукарица), Звечка (Обреновац), Добановци и Бечмен (Сурчин), Раља (Сопот) и Качарево (Панчево) и Стара Пазова

периурбани прстен који је почетком осамдесетих год. показивао прве знаке просторног срастања са језгром. Остала насеља београдских општина означена су као мање урбанизована¹⁵. Најнижем степену урбанизације припадала су насеља некадашњих приградских београдских општина, Барајево, Сопот, Гроцка и Обреновац. Осим Обреновца, сви остали општински центри поменутих општина у нешто мањој мери су утицали на трансформацију својих околних насеља превасходно због близине језгру, тј. насељу Београду које је на читавом подручју било основни стожер територијално-интеграционих процеса са снажнијим развојним импулсима.

Истовремено, насеља приградских београдских општина Лазаревац и Младеновац нису се позитивно социоекономски трансформисала под утицајем језгра Београда већ захваљујући ширењу урбаности из својих градских насеља те су она практично била самосталне урбане енклаве са околним мање или више урбанизованим насељима у руралном окружењу. Картирањем резултата произашлих на бази модела степена урбаности, у приградским општинама београдске агломерације уочавале су се веће површине са руралним насељима проткане групама насеља вишег степена урбанизације. При томе су градска насеља општина Барајево, Гроцка и Сопот показивала елементе урбане транзиције у почетној фази, док су градска насеља општина Лазаревац, Обреновац и Младеновац била нешто развијенија и имала улогу полова раста преко индустрије као примарне делатности која је опредељивала карактер ових економски моноструктурних општина.

Значајан иницијатор преображаја насеља у околини општинског центра Лазаревца и Младеновца није била само индустрија¹⁶, већ и саобраћајни правци око којих је

(Стара Пазова) ван административних граница Града Београда (већ почетком осамдесетих година градска насеља Панчево и Стара Пазова показују знаке повезаности са Београдом.).

¹⁵ У општини Палилула - Падинска Скела, Ковилово, Земуну - Угриновци, Јаково, Бољевци, Прогар; Вождовцу - Зуце, Рипањ; Чукарици - Велика Моштаница; Обреновцу - Мислодин, Уровци, Бело Поље; Барајеву - Мељак; Панчеву - Јабука; Старој Пазови - Стари Бановци; Пећинцима - Шимановци

¹⁶ РЕИК Колубара у Лазаревцу, односно у Младеновцу машинска индустрија („Петар Драпшин“) и индустрија керамике.

постојала значајна концентрација насеља већег и мањег степена урбанизације¹⁷. То је посебно било изражено у случају Лазаревца где су фактори индустрије и близина Ибарској магистрала допринели формирању читавог низа мање урбанизованих насеља са тенденцијом прерастања у категорију насеља виших степена урбаности и ширењем дуж пута, радијално, у правцу Лајковца и Аранђеловца.

У односу на централну Србију, у Војводини је процес урбанизације почео раније него у централној Србији, још шездесетих година XX века. Ово је најпре био резултат вишег степена друштвено економског развоја, наслеђене мреже насеља, добре саобраћајне повезаности али и традиционално организоване насељске структуре и величине насеља, повољне морфологије терена и историјског наслеђа, што је све заједно утицало на просторно-функционалну структуру северне Покрајине 1981. године.

За примарну дунавско-савску развојну осовину везивале су се у Војводини још две, линеарно издужене, са већим бројем мањих функционално умрежених центара. Прва осовина која је била континуиранија, протезала се од Сомбора, преко Куле и Врбаса до Новог Сада¹⁸, а друга, мање непрекидна али јасно изражена, на потезу Сомбор-Апатин-Бачка Паланка-Нови Сад¹⁹. Поред наведених, у Војводини су се још назирале контуре осовине урбанизације од **Београда преко**

¹⁷ Атрибуте градских и више урбанизованих насеља у општини Гроцка имала су насеља дуж Смедеревског пута.

¹⁸ Развојна осовина **Сомбор-Кула-Врбас-Нови Сад** показивала је значајан степен урбанизације са социоекономски трансформисаним мањим насељима у околини већих центара, која су се из чисто аграрних преобразила у мање или више урбанизована. Крећући се од севера ка југу овог развојног правца, насеља Сомбор и Гаково (на самом додиру са јаче урбанизованим Апатином, са југозападне стране) су имала епитет више урбанизованих насеља. Даље је ова осовина била континуирано урбанизована са центрима у Врбасу и Кули који су имали епитете градских насеља по социогеографском критеријуму (и са нешто мањом урбаношћу у Црвенки и још мањом у насељу Сивац између Сомбора и Црвенке). Између Врбаса и Новог Сада, територије атара насеља Бачко Добро Поље и Змајево су имала атрибуте више урбанизованих услед обостраних утицаја јачих центара у окружењу.

¹⁹ Нови Сад је био исходиште још једног развојног система: **Сомбор-Апатин-Бачка Паланка-Нови Сад** чије су структурне елементе, тј. међусобно повезана насеља (окосница су били центри општина, градског карактера према социо географским параметрима- Сомбор, Апатин, Озаци, Бачка Паланка и Нови Сад) чинила више урбанизована периурбана села у појасу око Озака (Каравуково, Српски Милетић, Бачки Грачац), односно око Бачке Паланке (Младеново, Пчеларево, Гајдобра, Нова Гајдобра и Маглић (Бачка Паланка), те мање урбанизована насеља Ратково, Обровац, Карађорђево, Бегеч (Град Нови Сад) и на прагу урбаности- насеље Товаришево, Бачки Петровац и Кулпин (Град Нови Сад).

Зрењанина до Кикинде и најмање повезана и делимично испрекидана осовина на потезу **Београд-Панчево-Вршац**.

Генерално, све четири поменуте осовине развоја биле су линеарног усмерења са функционално умреженим насељима различитих скала урбаности чији су се рурални делови могли окарактерисати условно као тачке прекида континуиране урбанизације али и као делови са предиспозицијом да се у перспективи снажније функционално и социогеографски трансформишу. Главна тачка укрштања ових осовина, те прожимања међусобних веза и односа, и снажан центар рада који је условио функцијски, физиономски, социогеографски и морфолошки преображај околних насеља био је функционално урбани регион Новог Сада. Из њега су се ка југу уочавала још два правца у повоју, слабији ка Руми и снажнији ка Београду, преко Инђије и Старе Пазове.

Регион Новог Сада је почетком осамдесетих показивао све особине моноцентричног функционалног подручја које се још тада састојало од компактног језгра (хомогене целине кружног облика) из кога су се зракасто ширили развојни утицаји дуж главних саобраћајних праваца условивши у овим деловима социогеографски и функцијски трансформисана насеља. Матични град, односно језгро чинила су градска насеља Футог, Ветерник, Нови Сад, Петроварадин, Сремска Каменица, Беочин и Сремски Карловци²⁰, док су остала насеља јаче или слабије урбаности представљала урбанизовану околину²¹ која се радијално ширила дуж главних саобраћајница.

У централној Србији, **Западно моравски развојни правац** био је у повоју још шездесетих година XX века (када су главни центри почели демографски да јачају)

---

²⁰ У административном смислу ова насеља су градског типа али припадају различитим општинама. Наиме, у 2002. Град Нови Сад није имао посебне општине. Новим Статутом, из 2008., издвојене су 2 општине: Нови Сад (са градским насељима Нови Сад и Футог) и Петроварадин (градска насеља Петроварадин и Сремска Каменица).

²¹ Карактер више урбанизованих су имала насеља Руменка, Лединци, Стари Лединци, Буковац (Град Нови Сад), те Раковац и Черевих (општина Беочин), Врдник (општина Ириг), Бешка (општина Инђија), Бачки Јарак (Темерин). Епитет мање урбанизованих су имала насеља Бегеч, Кач, Будисава, Степановићево (Град Нови Сад), Ириг (општина Ириг), Чортановци (општина Инђија), Шајкаш (општина Тител), Жабал (општина Жабал), Темерин (општина Темерин). На прагу урбаности су била насеља Ковиљ, Ченеј, Кисач (Град Нови Сад), Сириг (Темерин) и др.

а током осамдесетих је просторно-функционално интегрисао неколико центара са обрисима функционално урбаних региона различитих гравитационих оспега, на потезу Ужице-Пожега-Чачак и Краљево-Врњачка Бања-Трстеник. Као носиоци развоја Западног Поморавља, градска насеља Ужице, Чачак, Краљево и Крушевац, сличног функционалног капацитета и демографске снаге (осим Ужица, у мањој мери) плански²² су почели да се развијају делујући снажним поларизационим ефектима на насеља у окружењу. Ти ефекти су у индустријској фази урбанизације били у повоју и по истом принципу (социогеографске и функцијске трансформације периурбаних руралних села) могуће је било уочити урбанизоване прстенове (са тенденцијом ширења) посебно око градских насеља Краљево, Крушевац, Чачак и у нешто мањем обиму око Врњачке бање и Трстеника.

Разлози који су допринели да насеља различите хијерархије и различитог типа почну да се постепено функционално интегришу виде се у повољној конфигурацији терена, релативној близини центара и малој међусобној удаљености. Тако су ове урбане агломерације почетком осамдесетих указивале на полицентричну развојну осовину у повоју, такође линеарног издуженог правца пружања али још увек недовољно конзистентног и на потезу Чачак-Краљево и Трстеник-Крушевац недовољно функционално повезаног. На наведено упућују резултати спроведене анализе чије картирање је јасно указало на зоне јаче и слабије урбаности окружене аграрно-руралним насељима. Насеља Краљево са Кованлуком, Грдицом, Матарушком бањом (и Трстеником и Врњачком Бањом као секундарним комплементима) имала су карактер градских и по административном и по социогеографском критеријуму представљајући заправо језгра градских агломерација која су у овој почетној фази развоја иницирала даљи процес морфолошког, функцијског и физиономског преображаја околних насеља. Крушевац са Бивољем, Лазарицом, Малим Галоводем, те Чачак са Бељином и Ужице са Севојном били су градска насеља и по једном и по другом критеријуму. Такође су градска насеља Севојно, Пожега и Лучани имали секундарну улогу у преображају своје непосредне околине која је имала карактер периурбаног прстена.

---

²² Услед лоцирања индустријских погона у центрима западноморавске осовине развија, плански је у њима развијана функција рада.

У долини **Јужне Мораве** једини развијенији регион било је градско насеље **Ниш** са својом урбанизованом околином и бројним неруралним насељима унутар њега. Атрибуте урбаних насеља у функционално урбаном региону Ниша су према социогеографском критеријуму имали централни делови данашњих градских општина Медијана, Палилула, Црвени Крст, Пантелеј и Нишка Бања²³, који су заправо чинили језгро Нишке агломерације, заједно са Медошевцем, Доњим Комреном (општина Црвени Крст), Деветим Мајем (општина Палилула), Брзим Бродом (Медијана) и Николом Теслом (Нишка Бања). С обзиром да је социоекономска трансформација била најизраженија у насељима вишег и нижег степена урбанизације²⁴ која су ушла у састав Нишке агломерације, евидентно је да је у повоју било стварање тзв. периурбаног прстена око града. Овај прстен се постепено све више деаграризовао под директним утицајем запошљавања њиховог становништва у матичном граду, тј. језгру које је истовремено своје импулсе радијално ширило у простору на такав начин да су и насеља дуж путних праваца почела да мењају своју функцијску, физиономску и морфолошку структуру. У овим процесима су секундарну улогу имала и насеља Дољевац, Кочани (општина Дољевац) и Просек (општина Нишка Бања) у правцу којих се, истовремено, из матичног града ширила урбаност. Сва остала насеља у окружењу имала су рурално-аграрни карактер.

Осим градског насеља Ниш, у Јужном Поморављу 1981. године мањи нодуси развоја су били и индустријска градска насеља **Лесковац** и **Врање** али са далеко мањим утицајем (Лесковац) или slabим (Врање) на урбанизацију околних насеља, у односу на Ниш. Наиме, мањи број насеља је доживео неки облик трансформације захваљујући развојном деловању насеља Лесковац, са Грделицом као секундарним комплементом у преображају периурбаних села. Тако је, поред Лесковца и Грделице као насеља градског типа, само Грделица село имала карактер више урбанизованог насеља, док су Бобиште, Братмиловце (око

---

²³ Према Статуту Града Ниша означени као Ниш-део

²⁴ Више урбанизована насеља- Поповац (општина Црвени Крст), Паси Пољана, Габровац, Суви До (Палилула), Доња Врежина (Пантелеј), Просек (Нишка Бања), Кочане, Дољевац (Дољевац. Мање урбанизована- Чамурлија, Горњи Комрен, Горња Топоница (Ниш-Црвени Крст), Мрамор, Горње Медурово, Бубањ (Ниш-Палилула), Александрово (Мерошина), Кнежица, Малошиште, Клисура (Дољевац) и Грејач (Алексинач).

Лесковца) и Бојишина, Дедина Бара (око Грделице) показивала атрибуте мање урбанизованих. Горње и Доње Стопање (око Лесковца), Ораовица, Бочевица и Мала Копашница (око Грделице) налазила су се на прагу урбаности док су остала насеља у окружењу била искључиво аграрног карактера.

У осталим деловима централне Србије, посебно у **Тимочкој Крајини и Рашкој области**, урбани центри се нису у већој мери развили и значајно су заостајали за достигнутим нивоима и оствареним развојним ефектима урбаних центара у долинама Западне и делимично Јужне Мораве. Концентрација у постојеће градске центре (Сјеница, Чајетина, Нова Варош, Тутин, Брус, Александровац, Прокупље и др.) била је најзначајнији облик урбанизације превасходно због слабе функција рада која би јаче утицала на социогеографску трансформацију околине ових центара али и услед специфичне морфологије терена и слабе саобраћајне повезаности, те наслеђене матрице сеоских насеља са гушће размештеним и крупнијим насељима. Александар Вељковић наводи „да су се промене у структури делатности великих и густо размештених насеља спорије одвијале а видљиви ефекти у њиховој укупној структури касније испољавали него око градова у чијим приградским зонама су се налазила мала и ређе размештена сеоска насеља“ (Вељковић, А., 1991). Такав је случај био са градским насељима Бор, Зајечар, Неготин али и неким градским насељима у долини Велике Мораве (Пожаревац, Смедерево, Јагодина, Ћуприја, Параћин) у чијим је периурбаним деловима степен социоекономске и функцијске трансформације насеља био далеко мањи него у градским насељима сличне просторно-функцијске, социогеографске и демографске структуре. Такође, у градским насељима у чијим су приградским зонама била велика села (по просторном обухвату), а насупрот њима високо учешће примарног сектора делатности у укупној структури сектора делатности у самом центру, процес концентрације становништа у њему је био бржи у односу на трансформацију насеља у приградској зони. Примери утицаја овако наслеђене функцијске структуре запажени су код великог броја урбаних центара у Војводини (Сента, Нови Бечеј, Ада, Нови Кнежевац, Бачка Топола, Вршац, Суботица) као и у централној Србији (Пожаревац, Зајечар, Врање).

У периоду 1981-1991. наведене тенденције урбанизације у Србији су настављене али уз истовремене промене у карактеру и динамици урбанизације. Пресељавања из села у градове су смањене а стопе раста градског становништва успорене као последица слабијег исељавања са села²⁵. Дневне миграције запослених на релације периурбани прстен-језгро су јачале што је генерално довело до веће покретљивости становништва и интензивирања процеса субурбанизације. Контуре настанка функционално урбаних региона јављају се још седамдесетих год. XX века. Током осамдесетих су већ видљива слабија и јача језгра градских агломерација која даље иницирају процес препознатљивог смера, на почетку претпоследњег пописног периода (2002 год.).

4.3. Социоекономска трансформација насеља на територији Републике Србије у периоду од 1981 до 2002 год.

У последњем временском пресеку (1981-2002 год.) интензитет процеса урбанизације слаби а са њим се успорава и популациони раст највише услед негативних вредности природног прираштаја али и услед ослабљене имиграционе демографске базе (тј. целе Србије). Она слаби због мање привлачне снаге Београда у овом периоду, односно београдска агломерације није више једини центар који привлачи становништво. Јављају се и други локални, односно регионални центри који су атрактивни за своје уже и шире окружење. Такође слаби и темпо досељавања становништва у регионалне центре, како због исцрпљивања руралног залеђа тако и због опадања квалитета живота у градовима изазваног пренасељеношћу и економском рецесијом. Са друге стране, у динамици урбанизације се јављају одређене регионалне разлике које зависе од величине, положаја градских насеља у систему центара као и од њихове функције у урбаном систему. Даља урбанизације околине и субурбанизација, углавном код демографски јачих градских насеља добија још више на значају што се уочава кроз популациони пораст њеног становништва који је у појединим функционално урбаним регионима већи од њихових језгара. Становништво се постепено исељава из градских језгара, најчешће ка периурбаном појасу градских насеља што указује

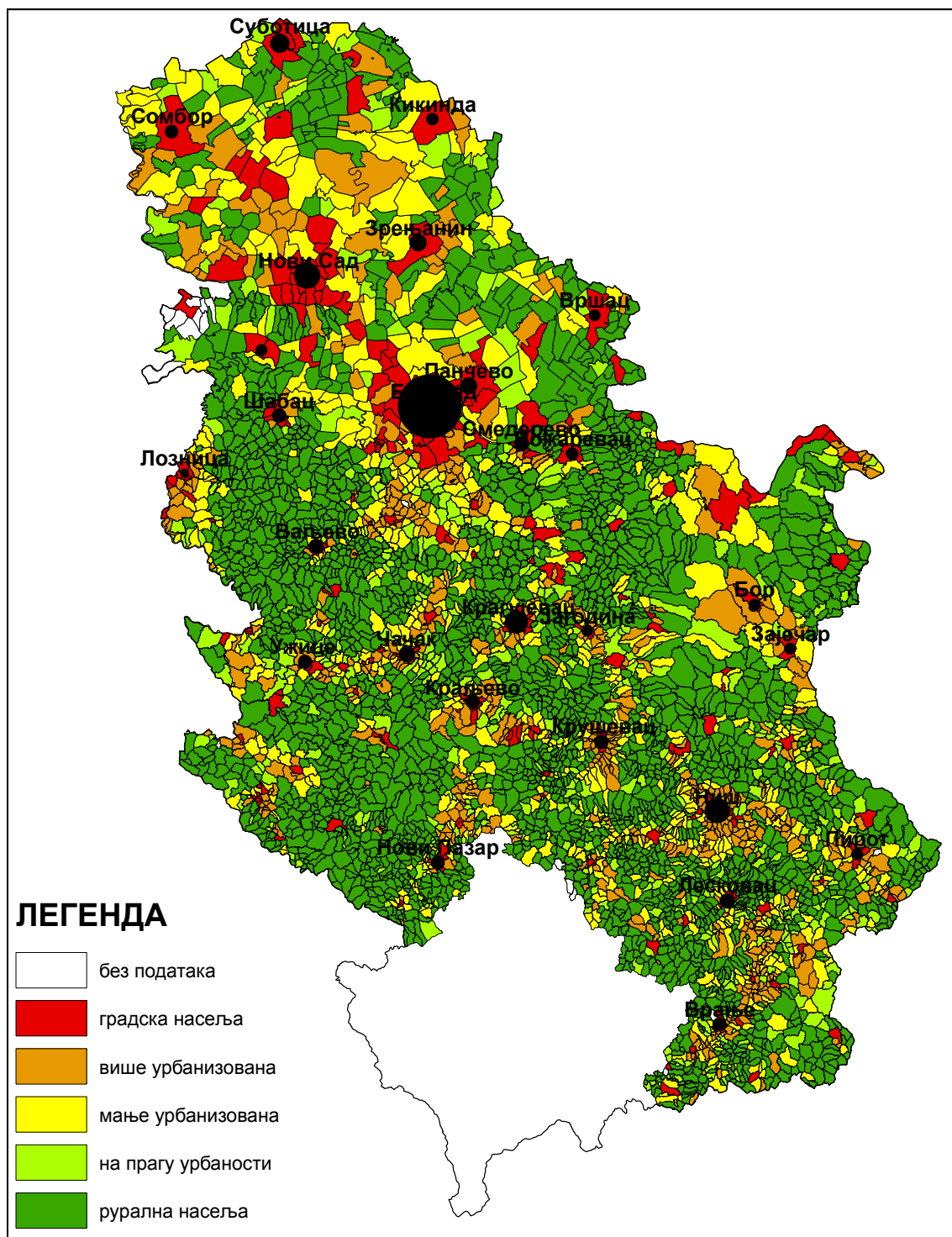
²⁵ Последица руралног егзодуса је пре свега депопулација а потом и низак природни прираштај становништва

на то да су језгра функционално урбаних региона све слабија база која ослобађа мигранте. Стабилнији пораст становништва имају регионални центри, док се осцилације у развоју примећују код демографски слабијих градских насеља. Развој функционално урбаних региона у Србији је још увек, генерално, у раној фази, изузев у случају Београда, Новог Сада, Ниша и развојних осовина. Тенденција деконцентрације становништва и радних места је у самом зачетку тек у највећим регионима.

Према подацима пописа 2002 год. и на основу спроведене анализе (Слика IV-2), на територији Републике Србије се уочавају јасни оквири функционално урбаних региона који се условно састоје од примарних урбаних језгара, периурбаних прстенова сачињених од више урбанизованих насеља, те зоне насеља нижих степена урбаности (мање урбанизована и на прагу урбаности) и зоне руралних насеља (степен издиференцираности функционално урбаних региона зависи од фазе развоја у којој се он налази). Бројна насеља нижег и више степена урбаности прерасла су у насеља градског типа, док се истовремено значајно смањило број руралних насеља као последица промене просторно-функцијских односа унутар урбаних језгара али превасходно у околинама градских насеља. Најизразитије промене имала су више урбанизована насеља чији се број увећао за 11% у односу на први посматрани период, односно рурална чији се удео у укупном броју насеља Србије умањило за 28,3% (табела IV-2).

Разлози драстичних измена последица су више фактора од којих је главни - снажна редистрибуција и социоекономско реструктурирање становништва, односно преображај насеља што је створило сложеније међусобне везе и односе на релацији језгро-околина.

Процеси урбанизације започети осамдесетих год. XX века се 2002 год. настављају и наизглед делују истоветно, међутим они се у односу на почетни период не одвијају на исти начин, нити истом динамиком а функционално урбани региони се појављују у различитим варијететима.

Слика IV-2 : Степен социоекономске трансформације насеља у Републици Србији 2002 год.

Поједини су још увек почетној фази генерисања развојних импулса и формирања својих гравитационих подручја а већ јаки још више јачају и просторно се испољавају као моноцентрични, односно као полицентрични системи (на пр. функционално урбани регион Београда, Ниша, Новог Сада, дунавско-савски

развојни систем и др.). Град Београд као главно жариште развоја још више оснажује и унутрашња структура му се још више диференцира, док примарне осовине које су 1981 год. биле у повоју, и секундарне њима сагласне сада добијају јасне облике.

У **функционално урбаном региону насеља Београд** према подацима Пописа 2002 год., и даље се јасно издваја скала различитих нивоа урбанизованости која указује на изразитију диференцијацију унутар метрополитена, али и шире у односу на спољно окружење (ван административних граница Града) уз истовремену хетерогеност издиференцираних сегмената (Слика IV-3). Уколико се посматра Град Београд у целини, највећу промену статуса имају насеља руралног типа чији се број од 1981 до 2002 год. смањио за 64 (за 38,6% од укупног броја насеља у Граду Београду), насупрот броју више урбанизованих којих је за 26 више (15% од укупног броја насеља), односно у случају мање урбанизованих за 23 (13,9% од укупног броја насеља). Статус насеља на прагу урбаности је готово остао исти (табела IV-3).

Табела IV-3: Промене у степену социогеографске трансформације насеља на територији Административног подручја Града Београда у периоду од 1981. до 2002. год.

Степен урбанизације насеља	1981.	2002.	Промена	% од укупног бр.насеља 1981 год.	% од укупног бр.насеља 2002 год.	Промена у % 1981-2002.
градска	21	36	+15	12,7	21,7	+9,0
више урбанизована	14	40	+26	8,4	24,1	+15,7
мање урбанизована	24	47	+23	14,5	28,3	+13,9
на прагу урбаности	21	20	-1	12,7	12,0	-0,6
рурална	86	22	-64	51,8	13,3	-38,6
без података	0	1	-1	0,0	0,6	-0,6
укупно	166	166				

Услед још увек присутне концентрације функција и становништва у језгру, оно је најурбанизованија зона која перманентно јача и тиме подстицајно делује на насеља ближе и даље околине условљавајући социоекономске, функцијске и морфолошке измене. Непосредна мање или више урбанизована околина језгра формирала је периурбани прстен који је постепено просторно срастао са њим попримивши особине урбано-руралног континуума. Језгро има релативно хомогену функционалну и морфолошку структуру за разлику од појединих

насеља тзв. осталих делова неких градских општина (Вождовац, Земун, Палилула, Чукарица) који су функционално хетерогене структуре услед присуства сеоских насеља која су се стопила са градом али су делимично задржала периурбане особине. Нешто нижи степен урбанизације и даље је присутан на територији некадашњих приградских београдских општина, као и појединих општина-Горова у спољном окружењу Града Београда (Панчево, Стара Пазова), изузев субурбаних центара и насеља у њиховој непосредној околини која су се услед регионалне децентрализације функције рада ових субурбија градског типа трансформисала из нижег у виши степен урбанизације²⁶.

Генерално, највеће промене су доживела насеља некадашњих приградских београдских општина између којих је и даље наглашена извесна диференцијација. Утицај субцентра Барајева, Сопота и Гроцке на трансформацију околних насеља и даље је мањи у односу на језгро, односно преображај ових насеља је више потпомогнут утицајем језгра, највише због функцијске структуре ових општина где превагу имају терцијарни и квартални сектор. За разлику од њих, општински центри Лазаревац, Младеновац и Обреновац, као и градски центар Панчево²⁷ су још увек јака седишта рада, са израженом индустријом као примарном делатношћу (али и развијеним другим привредним и непривредним делатностима) те они више утичу на преображај своје околине него централни делови београдске агломерације. У случају општинског центра Лазаревца су фактор индустрије и позиција на Ибарској магистрали допринели још јачем радијалном ширењу урбаности дуж пута, те се читав низ мањих насеља у непосредној близини трансформисао а секундарна осовина према општинским центрима Лајковцу и Аранђеловцу, просторно јасније издвојила. Панчево и Стара Пазова су другачији општински центри у саставу функционално урбаног региона Београда, чија околна насеља у односу на остале приградске субурбане градске

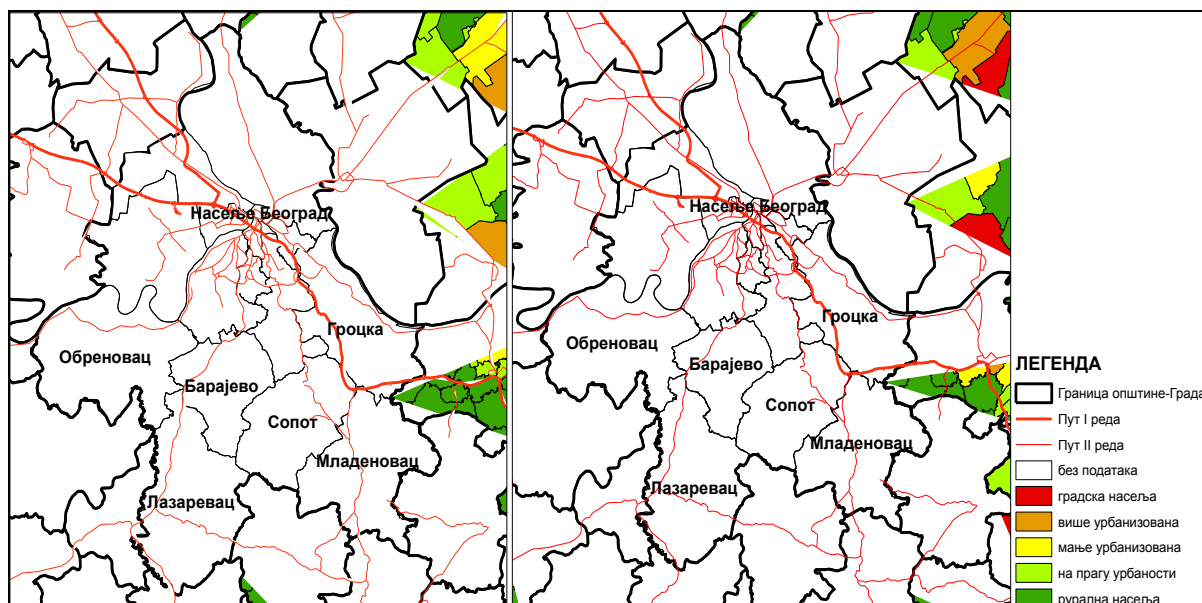
---

²⁶ У случају Лазаревца је чак 17 насеља граничних општинском центру и дуж путног правца прешло у виши статус те је према Попису 2002 год. показивало атрибуте више урбанизованих насеља.

²⁷ Како је чињеница да се утицаји урбаних центара у простору шире директно и индиректно може се рећи да је територијални домет и гравитациони опсег функционално урбаног региона Београда према подацима Пописа 2002 год. нешто шири од оног који му је додељен административно територијаном организацијом Републике Србије те се тако у његовом функционално урбаном региону сада јасно уочавају још и насеља Града Панчево и општине Стара Пазова.

центре, имају особине сателитских насеља. Градско насеље Панчево је, у односу на остале приградске урбане центре веће по демографском капацитету, има више запослене радне снаге коју привлачи из насеља свог окружења, те је такође утицало на преображај граничних насеља.

Слика IV-3: Упоредни приказ степена социогеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Београда 1981. и 2002. год.

Генерално, функционално урбани регион Београда има хијерархијску организацију на бази које је сачињен од једног великог система у оквиру кога се издвајају два подсистема:

1. **први подсистем** чини градско језгро као место рада (у коме су насеља највишег степена урбаности) и насеља периферије и спољног окружења у којима станују запослени и која су се под утицајем језгра социоекономски трансформисала срастајући физиономски, морфолошки и функцијски са центром што је допринело стварању урбано руралног континуума. Језгро метрополитена је такође место рада за оне који станују у општинама спољног окружења. То су најпре сателитска насеља Града Панчева чији градски центар има јаку функцију рада како за становништво из насеља свог окружења, тако и за централне делове београдске агломерације. Сателитска насеља градског центра Панчево су мешовито (радно-

стамбеног) карактера и развила су се садејством функције становања и рада.

2. **други подсистем** је полицентричан и чине га секундарна тржишта рада у периурбаном прстену и приградским општинама, чија су насеља под утицајем највише општинских центара такође доживела преображај и прешла из нижих у више типове урбанизованости²⁸;

Регион Београда представља једну врсту **централизованог полицентричног функционално урбаног региона**, са хијерахијом између насеља која интегрише, али са наглашеном диспропорцијом између језгра и њему комплементарних субцентара и сателитских насеља (с тим да су насеље Београд и приградске субурбије још увек доминантни центри рада). Језгро београдског метрополитена има 1,2 мил. становника, за разлику од његових субурбија градског типа-Лазаревац, Младеновац, Обреновац, итд. који имају отприлике око 20.000 становника појединачно и која су услед регионалне децентрализације функције рада формирала мања секундарна тржишта рада. Посебан део функционално урбаног региона Београда чини и јак општински центар Панчево (у целом Граду Панчево је запослено 35.286 радника), који уз то што је део велике београдске функционалне агломерације, има и сопствено гравитационо подручје које привлачи радну снагу из околних насеља (нарочито са северне и североисточне стране). Све досадашње стратегије развоја Града Београда конципиране су тако да је предвиђен развој полицентричне београдске агломерације где ће центри перирегионалног дела преузети на себе део компетенција централних делова Београда. Питање је да ли је то остварено с обзиром да већина субцентара приградског дела агломерације (Лазаревац, Младеновац, Обреновац и остали) стагнира управо зато што није привукла део територијалних и функционалних компетенција којима је предвиђено да се централни делови београдског метрополитена растерете.

---

²⁸ Другом подсистему припада и Стара Пазова која је ван административних граница Града али у функционално урбаном региону Београда и припада типу субурбане општине са сателитским насељима стамбеног карактера (стамбена функција доминира).

Осовине урбанизације на територији **Војводине**, препознате на почетку посматраног периода (1981 год.) су све више изражене док су оне које су биле у иницијалној развојној фази, доживеле блаже промене ка коначној непрекидној функционалној умрежености слабијих или јачих центара рада које повезује. Осим раније поменутих примарних осовина у Војводини, у њеном западном делу се 2002. уочавају мање или више изражени појасеви развоја у банатском сектору, оба иду из правца Града Београда, у смеру Града Зрењанина и Кикинде, односно Панчева и Вршца (Слика IV-4):

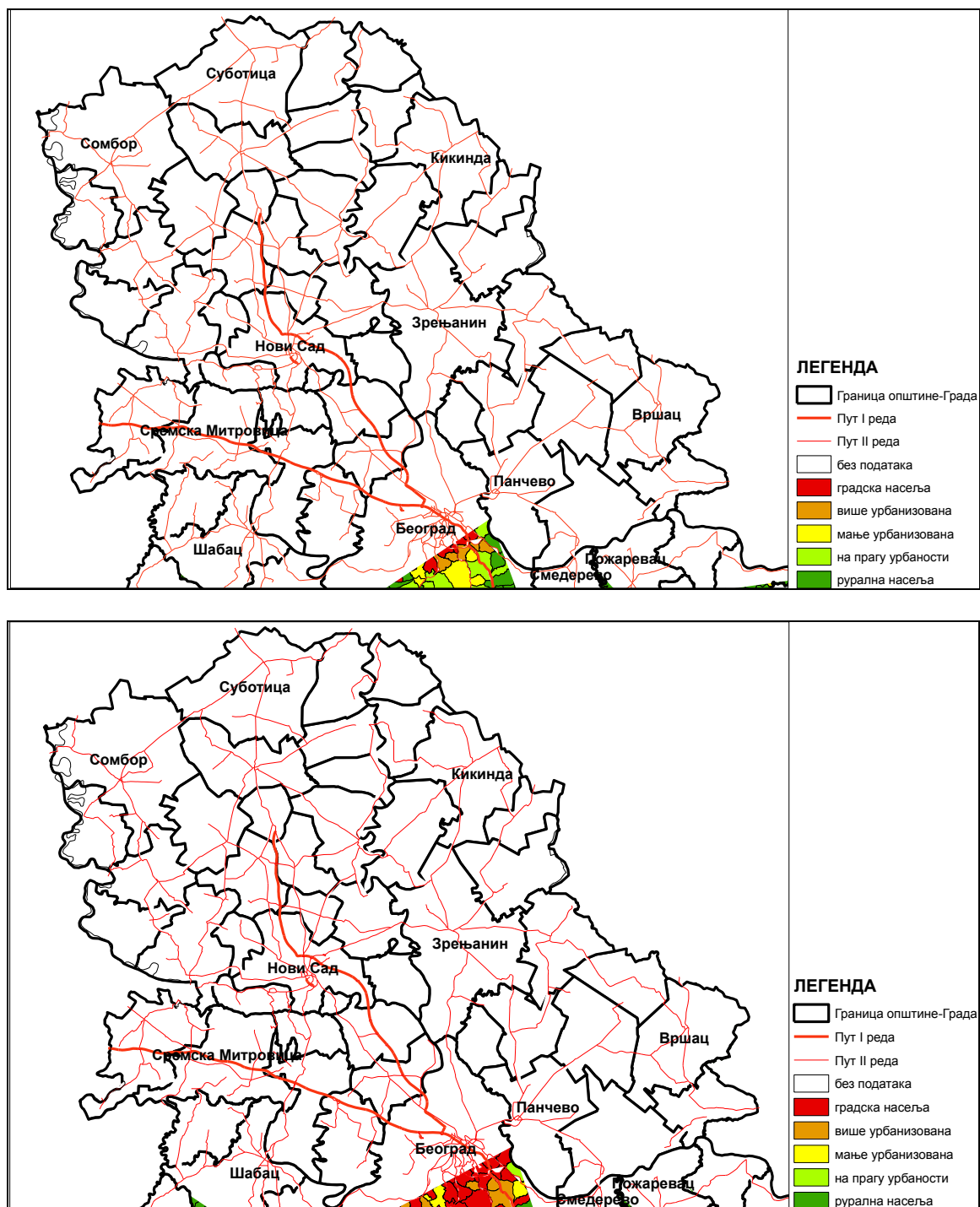
1. Развојна осовина **Сомбор-Кула-Врбас-Нови Сад** је постала 2002. компактна, потпуним функционалним повезивањем урбаних центара Сомбора и насеља Црвенка. Уочљива је и даље присутна тенденција да се мања, углавном сеоска насеља трансформишу у околини већих центара, преласком из нижих у виши степен урбанизације²⁹. Такође је уочљив и крак **севернобачке осовине** на потезу **Суботица-Бачка Топола-Мали Иђош-Врбас-Нови Сад** који се у делу код Врбаса спаја са осовином Апатин-Нови Сад. У односу на 1981. овај правац доживљава највећу промену која се огледа у преласку мањих сеоских насеља из категорије руралних и мање урбанизованих у више урбанизована насеља. Посебно је то уочљиво у деловима општина Србобран, Бачка Топола и Мали Иђош. Транзицију насеља на овом правцу условљава близина М24 магистралног пута и добра повезаност Суботице и Новог Сада преко друмских и железничких саобраћајница. За очекивање је да ће ова осовина доживети даљу трансформацију након завршетка изградње аутопута Хоргош-Београд (Хб), активирањем потенцијалних производних зона у околним насељима (нпр. Нови Жедник) и подизањем броја радних места у њима.

---

²⁹ Највеће промене су уочљиве на територији општине Врбас (свих пет насеља је добило епитет више урбанизованих), насеље Сомбор према социогеографским критеријумима данас припада типу градског, док су под утицајем урбаног центра Новог Сада насеља између њега и Врбаса, под јаким утицајима центра, доживела транзицију ка вишем рангу. Интересантно је да је насеље Гаково у периоду 1981-2002. доживело негативну социоекономску трансформацију по питању сопственог урбанитета. Оно је прешло из категорије вишеурбанизованог у оно које је на прагу урбаности, вероватно услед негативних демографских кретања и погоршане демографске структуре (исељавање, старење становништва).

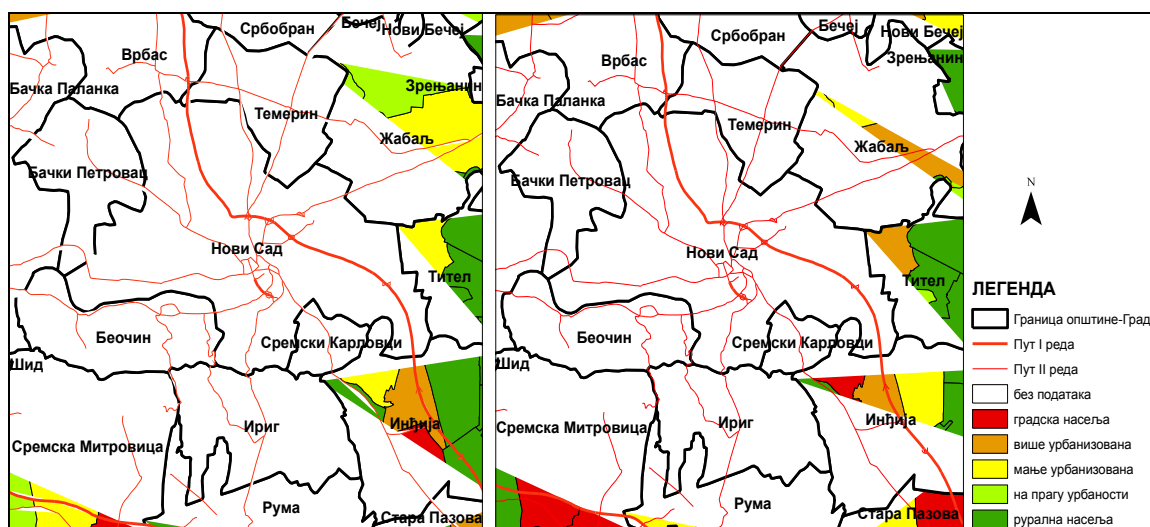
2. Развојну осовину **Сомбор-Апатин-Бачка Паланка-Нови Сад** и у 2002 год. чине међусобно повезана насеља ових општина-Градова и она је у односу на претходно анализирани период доживела најмању промену. Само једно насеље у општини Бач је прешло у виши степен урбанизације (више урбанизовано) док је остали део Општине задржао доминантно рурални (или на прагу урбаности) карактер. Зоне утицаја примарних градских центара и даље непосредно утичу на измене у социоекономској структури насеља али и функцијској мењајући њихов карактер из чисто аграрних у мешовита (аграрно-индустријска, индустријско-аграрна и др.) или услужна.
3. Поред наведених, у Војводини се 2002 год. још називу контуре секундарне осовине урбанизације од **Београда преко Зрењанина до Кикинде** која је најмање повезана и делимично испрекидана у деловима између јачих центара рада. Утицаји београдског и зрењанинског функционално урбаног региона се директно додирују на граничном потезу (атара насеља Перлез) које је прешло у виши ранг, тј. добило је атрибут мање урбанизованог насеља, превасходно због близине Београда. Северни делови београдске општине Палилула и јужни делови Града Зрењанина (насеље Чента) су континуирано сличног степена урбанизације. Иста тенденција се примећује и између општине Кикинда и Града Зрењанина. Мањи део овог развојног правца је захваћен социоекономском трансформацијом, док су остали делови аграрно хомогени. Развој овог појаса перспективно може да се унапреди завршетком пројектоване **Банатске магистрале** када се очекује и изградња наставка развојне трансферзале у правцу Чоке, Кањиже и Новог Кнежевца.
4. Секундарну развојну осовину **Београд-Панчево-Вршац** могуће је посматрати као линеарно издужен правац чије су темене тачке заправо окосница овог система а општински центри Алибунара, Ковина и Беле Цркве мањи полови раста, односно секундарни нуклеуси. У односу на 1981. у оба смера су поједина насеља као делови осовине добили атрибут више урбанизованих, с тим да се везом општине Ковин и Града Смедерева (преко моста на Дунаву) отвара могућност повезивања банатског и

подунавског дела Србије. Могуће је такође очекивати у будућности да ће саобраћајним повезивањем Београда и Темишвара (Румунија), функционално урбани регион Вршца ојачати и перспективно се боље позиционирати у односу на улогу коју данас има у овом делу Војводине.

Слика IV-4: Упоредни приказ степена социјеографске трансформације насеља на територији АП Војводине 1981. и 2002. год.

Главна тачка укрштања ових осовина и иницијатор преображаја околних насеља је и даље функционално урбани регион Новог Сада. Из њега се ка југу уочавају још два правца у повоју, слабији ка Руми и снажнији ка Београду, преко општина Инђије и Старе Пазове. Генерално, на територији Војводине је најмању трансформацију доживело подручје северног Баната и Бачке, као и делови јужног и источног Баната. Промене у периоду 1982-2002. су готово занемарљиве, а становништво ван утицаја центара рада задржава доминантно аграрну делатност као основну. Разлози тога виде се у великој површини атара насеља и њиховим међусобним растојањима, те константном смањењу броја становника (нарочито активних) и економској моћи. Централни и западни део Војводине (где се и налазе најважније осовине развоја) има најмање учешће руралних насеља. Посебно важне су **тачке укрштања**, односно везе са интензивним појасевима развоја ка подунавском делу Србије (Ковин-Смедерево), односно Мачванско-колубарским делом (Рума-Шабац), који чине шири простор компактнијим и кохерентнијим.

Слика IV-5: Упоредни приказ степена социјеогеографске трансформације насеља у функционално урбаном региону Новог Сада 1981. и 2002. год.

Функционално урбани регион Новог Сада према подацима Пописа 2002 год. генерално задржава исти кружан компактан облик, с тим што његово језгро има далеко веће размере а скупине мање или више урбанизованих насеља која се налазе у директном градском утицају и дуж путних праваца настављају да се радијално шире у свим смеровима, као видљиве осовине (Слика IV-5). Промене у степену урбаности у подручју функционално урбаног региона Новог Сада указују

да је у односу на 1981 год., од укупно 16 насеља колико их је у саставу Града Новог Сада, чак 5 насеља према подацима Пописа 2002 год. прешло у виши, градски статус, за разлику од насеља на прагу урбаности чији се број смањио за 3 (Табела IV-4). И остала насеља у гравитационом ареалу утицаја језгра указују на напредак у свом статусу, прешавши из нижих у више рангове (насеља општина Темерин, Жабал, Сремски Карловци, Тител и Беочин).

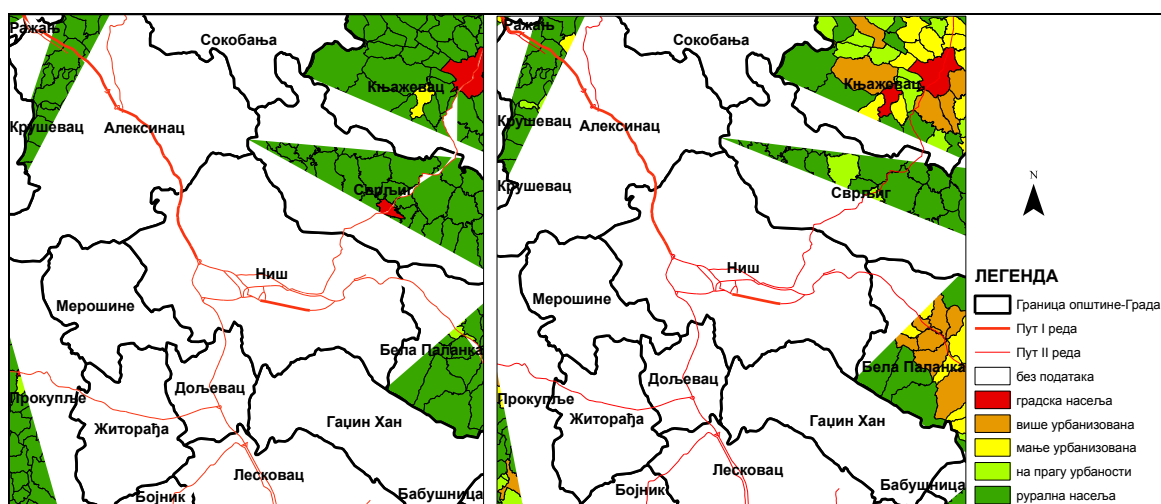
Као последица повећања запослености, смањења учешћа контингента пољопривредног у укупном становништву као и повећања приступачности и саобраћајне доступности, овако издвојен **функционално урбани регион Новог Сада је моноцентричног карактера**. Састоји се од снажног језгра и њему комплементарних стамбених приградских насеља (Футог, Темерин, Беочин, итд.) која нису класични субцентри градског типа и већег демографског капацитета, већ мања тржишта рада формирана услед локалне децентрализације функције рада (постоје групације села која се урбанизују у околини језгра али нема правих субцентра).

Табела IV-4: Промене у степену социогеографске трансформације насеља на територији Административног подручја Града Новог Сада у периоду од 1981. до 2002. год.

Степен урбанизације насеља	1981	2002	Промена	% од укупног бр.насеља 1981 год.	% од укупног бр.насеља 2002 год.	Промена у % 1981-2002.
градска	5	10	+5	31,3	62,5	+31,3
више урбанизована	4	3	-1	25,0	18,8	-6,3
мање урбанизована	4	3	-1	25,0	18,8	-6,3
на прагу урбаности	3	0	-3	18,8	0	-18,8
рурална	0	0	0	0	0	0
без података	0	0	0	0	0	0
укупно	16	16				

Тенденције у расту и развоју **функционално урбаног региона Ниша** започете осамдесетих година су се до 2002 год. наставиле снажним интензитетом и достигле значајне димензије. Функција рада последично и даље доприноси концентрацији функција и становништва у централним деловима агломерације што се истовремено још увек одражава на процес деаграризације те се утицаји језгра дифузно шире и оно готово стапа околна сеоска насеља. Ови процеси су углавном стихијски и неплански али доводе до постепеног уклањања

функционалне дихотомије на релацији језгро – рурална околина. Под утицајем функције рада, ова насеља се физиономски (срастање), морфолошки, функционално а највише социоекономски трансформишу и формирају периурбани прстен који је након 20 год. још ширих димензија те читав појас сеоских насеља у околини језгра има карактер урбаног руралног континуума. Тако је 2002 год. према моделу степена урбаности идентификована измена статуса чак 30 насеља која су из мање урбанизованих попримила атрибуте више урбанизованих те се њихов број у односу на први посматрани период увећао за чак 40,5% (Табела IV-5). Истовремено су радикалне промене имала и рурално аграрна насеља чији се број у односу на укупан број насеља Града Ниша умањио за готово 45%.

Слика IV-6: Упоредни приказ степена социоекономске трансформације насеља у функционално урбаном региону Ниша 1981. и 2002. год.

У ширењу позитивних утицаја социоекономске трансформације поред језгра учествују и даље секундарни центри чија је улога још израженија а број већи (Слика IV-6). Посебан значај има градско насеље Алексинац у смеру кога се, дуж саобраћајнице углавном све више насеља функцијски и социоекономски мења те перспективно он може да има улогу субцентра Нишког региона јер има све предиспозиције за то.

Генерално, овако формирана енклава сачињена од матичног града и мање и више урбанизованих насеља има тенденцију радијалног ширења долином Јужне Мораве ка Алексинцу, те западно ка Мерошини и јужно у правцу Дољевца и Гаџиног

Хана, односно ка истоку у смеру Беле Паланке и Сврљига, указује да Нишка агломерација има готово све особине **полицентричног функционално урбаног региона** (са израженом хијерархијом).³⁰

Табела IV-5: Промене у степену социогеографске трансформације насеља на територији Административног подручја Града Ниша у периоду од 1981. до 2002. год.

Степен урбанизације насеља	1981	2002	Промена	% од укупног бр.насеља 1981 год.	% од укупног бр.насеља 2002 год.	Промена у % 1981-2002.
градска	10	12	+2	13,5	16,2	+2,7
више урбанизована	6	36	+30	8,1	48,6	+40,5
мање урбанизована	6	11	+5	8,1	14,9	+6,8
на прагу урбаности	8	4	-4	10,8	5,4	-5,4
рурална	44	11	-33	59,5	14,9	-44,6
без података	0	0	0	0	0	
укупно	74	74				

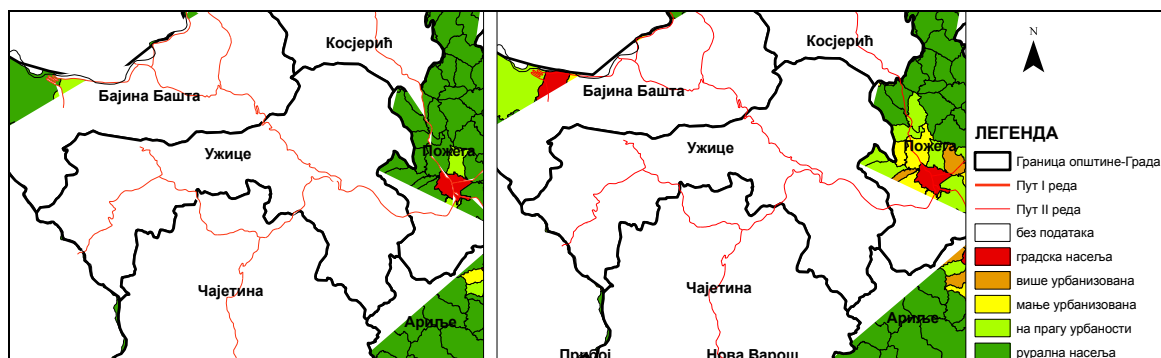
У последњем пописном периоду спроведена анализа је потврдила јачање урбаних функција општинских центара у подручју **Западног Поморавља**, те ширење њихових утицаја у непосредно окружење, углавном дуж магистралног саобраћајног правца, чиме се још већи број околних углавном сеоских насеља изменио функцијски, социоекономски, демографски и физиономски срастао са језгрима. Наведене тенденције и присутни снажнији поларизациони ефекти језгара која су модификовала своје периурбане делове просторно их приближивши и интегришући их у своју насеобинску композицију, одлика су терцијарне фазе урбанизације која је у току. Највиши степен социоекономске трансформације имају сеоска насеља периурбаног прстена на следећим потезима: Од Макрешана на северу до Буца на југу периурбаног појаса, односно од Велике Крушевице до насеља Гари у јужном ободу Крушевачког функционално урбаног региона (Слика IV-10); Од Витковца до насеља Врб (у смеру север-југ) и од Мељанице до Маглића (у смеру запад-исток) око језгра функционално урбаног региона Краљева (Слика IV-9). Ништа мањи преображај није имао и читав низ сеоских насеља на потезу Ужице-Чачак те је у овом делу западноморавске

³⁰ Без обзира на хијерархију, матични град доминира, околину му је комплементарна у смислу урбаности и у њој нема градских насеља, изузев Сврљига. Општински центар Алексинац, као пол развоја, има улогу класичног субцентра градског типа које Нишком региону допуњава карактеристике полицентричности.

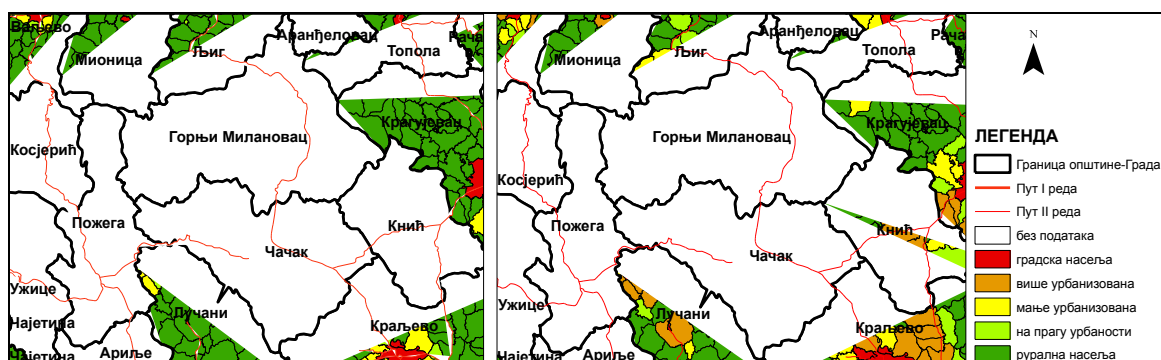
осовине уочљива скала мање и више урбанизованих и оних насеља са атрибутима на прагу урбаности (Слике IV-7 и IV-8).

Са удаљавањем од путних праваца, слабе и утицаји урбаних центара те су насеља углавном руралног типа. Такође, и у последњем пописном периоду се уочавају поједини градски центри који имају улогу секундарних нуклеуса у преображају непосредне околине, с тим да се и њихов број увећава, ареал развојних утицаја шири и да су она различитог функционалног карактера. Поред Севојна, Пожеге, Лучана, Трстеника, Врњачке бање који су 1981 год. били секундарни полови раста, данас су полови развоја заједно са Горњим Милановцем. Севојно има наглашен карактер радно-стамбеног сателитског насеља, док су Пожега, Лучани, Трстеник и Врњачка бања секундарни нуклеуси са израженом функцијом рада. Интересантно је да се развојни утицај Горњем Милановца значајно увећао тек у последњем пописном периоду те се може рећи да је он данас субцентар функционално урбаног региона Чачка. Са друге стране, градска насеља Косјерић, Чајетина, Ариље, па и Александровац представљају секундарне компленте у преображају своје околине али нешто слабијег утицајног дејства.

Повезивањем функционално урбаних региона Ужица, Чачка, Краљева и Крушевца овај развојни правац је данас континуиран, конзистентан и линеарно издужен са одликама урбано руралног континуума (између главних урбаних центара), у оквиру кога се уочава спектар мање или више урбанизованих насеља те се може констатовати да представља једну врсту **комбинације полицентричне развојне осовине и функционално урбаног региона вишег реда**. Његови интегративни делови су функционално урбани региони састављени од језгара и полинуклеуса у околини (и једни и други су најчешће општински центри). Све заједно, ова целина функционише као осовина развоја.

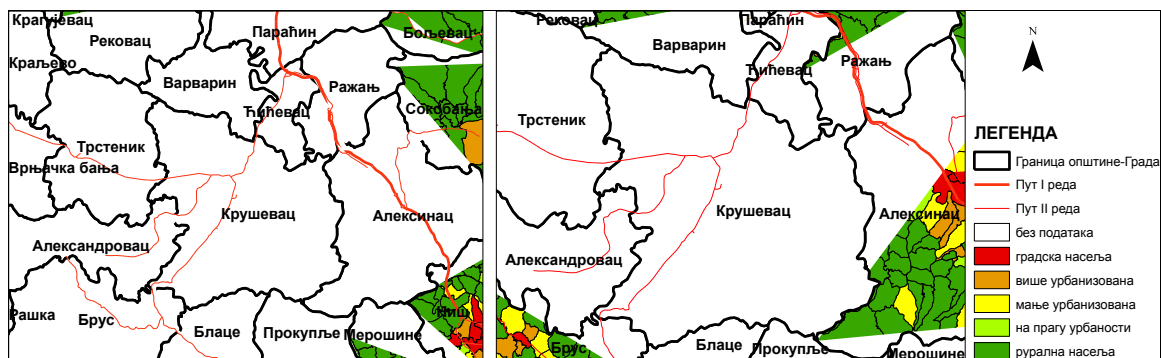
Слика IV-7: Упоредни приказ степена социогеографске трансформације насеља функционално урбаног региона Ужица 1981. и 2002. год.

Слика IV-8: Упоредни приказ степена социогеографске трансформације насеља функционално урбаног региона Чачка 1981. и 2002. год.

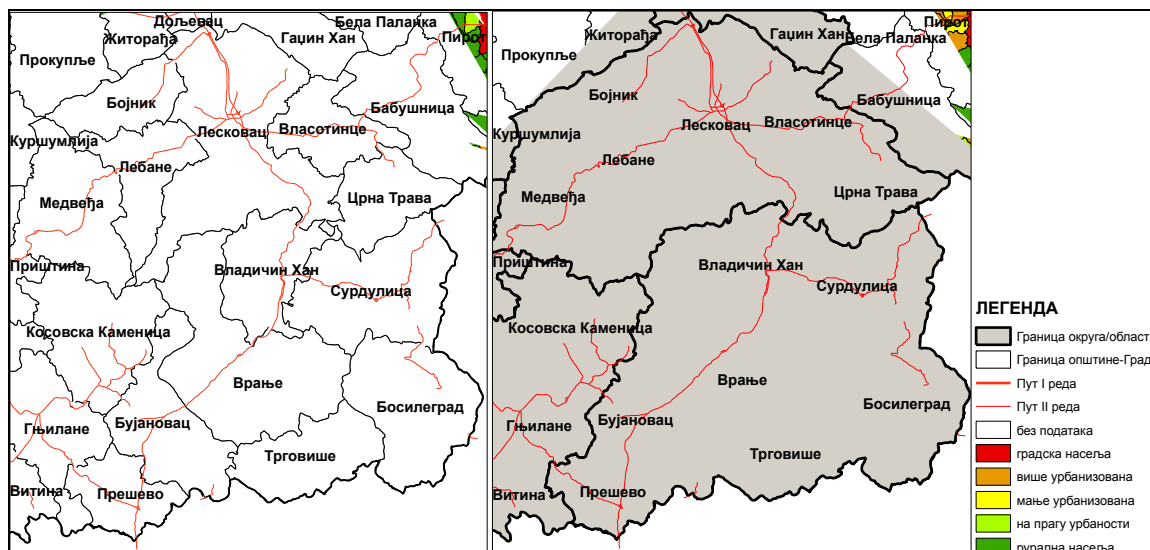

Слика IV-9: Упоредни приказ степена социогеографске трансформације насеља функционално урбаног региона Краљево 1981. и 2002. год.

Слика IV-10: Упоредни приказ степена социогеографске трансформације насеља функционално урбаног региона Крушевца 1981. и 2002. год.

У односу на 1981 год., у 2002 год. су у подручју **Јужног Поморавља** идентификоване изразите промене и ширење снажних развојних импулса из урбаних центара који су стога или иницијатори или имају контрибутивно дејство у преображају демографских, функционалних, социоекономских и физиономских елемената у околним сеоским насељима. Видљива је јасна и континуирана развојна осовина чију окосницу чине Лесковац - Власотинце - Владичин Хан - Врање – Бујановац – Прешево (Слика IV-11). Лесковац и Врање су примарни урбани нуклеуси овог великог линеарно издуженог система у коме, њима комплементарни мањи општински центри и приградска насеља такође утичу на измену степена урбаности околних сеоских насеља и формирају различите облике периурбаних прстенова у њиховом окружењу.

Слика IV-11: Упоредни приказ степена социогеографске трансформације насеља јужног Поморавља 1981. и 2002. год.

Највеће промене у последњем временском пресеку доживело је градско насеље Лесковац, али и Врање које је као центар истоименог функционалног подручја, утицало на формирање а потом и релоцирање индустријских капацитета у већим насељима Врањанског краја (Прешево, Бујановац, Трговиште, Владичин Хан, Сурдулица, Босилеград, итд.) и постало доминантан носилац и регулатор привредног развоја и трансформације целокупног околног геопростора. Како је у овом систему међусобно повезаних и просторно-функцијски условљених насеља изражена хијерархија, ова осовина представља **функционално урбани регион**

полицентричног карактера у коме се утицаји регионалних и субрегионалних центара радијално шире у простору и то углавном дуж важнијих саобраћајних праваца.

Када су у питању остали делови Србије у питању, поједина градска насеља која су осамдесетих год. XX века показивала особине градских агломерација са развијеним периурбаним деловима, концентрацијом делатности и функција (као резултат деловања спољних фактора, тј. инвестиција), према последњем пописном периоду добијају још разгранатије просторно-функцијске структуре и формиране периурбане прстенове у свом непосредном окружењу. На бази примењеног модела степена урбаности, у западном делу Србије, у Рашкој области, уочено је да неколико мањих центара рада (**Прибој, Пријеполје, Нова Варош**) захваљујући улози нових индустријских центара, у последњем временском пресеку имају висок степен урбаности општинских центара и зоне више урбанизованих насеља у непосредној околини. Међутим, слика позитивних тенденција је **привидна**³¹ јер последица више или високе урбанизованости сеоских насеља у окружењима ових центара није резултат повећаног инвестирања у центре општина, нити пораста запослености и контингента радне снаге, већ је оваква слика резултат депопулације, односно одлива активног становништва из ових насеља и трајног пресељења у центре функционално урбаних региона или регионе вишег ранга (Београд, Ниш и др.). Смањење активног пољопривредног становништва у контингенту укупног активног становништва у овим насељима даје нереалну слику о интензитету социоекономског преображаја. Наиме, висок проценат издржаваног становништва (пензионисане особе), смањује број радника који се баве пољопривредом и тиме вештачки подиже урбанитет подручја без суштинске промене на терену³².

---

³¹ Када су овакви примери у питању може да се каже да модел степена урбаности показује извесне слабости

³² Број становника се смањује а самим тим и број радника. Старије средњовеочно становништво је отишло у пензију или се одређен део популације иселио што даје привидну слику да се број радника (запослених) у сектору пољопривреде смањило (јер у укупном броју активног становништва које обавља делатност има више радника него пре) те се тиме подиже степен урбанизације, односно привидно делује да је степен урбанизације већи.

Слична ситуација је и на територији тзв. Јабланице где општински центар Куршумлија, за који је функционално везано градско насеље Прокупље, показују висок степен урбаности и формиран периурбани прстен чија сеоска насеља су заправо испражњена услед исељавања контингента радног и младог, репродуктивно способног становништва, махом у центар функционалног подручја, тј. Ниш.

Такође, остали центри попут **Сурдулице, Беле Паланке, Врања, Пирота, Владичиног Хана**³³ нису се нимало развили, нити формирали своје функционално урбане регионе. Поред непогодности рељефа за пољоприведну производњу, на овим просторима је дошло и до исељавања становништва из руралних насеља, у коме је учествовало посебно млађе и средовечно становништво. Припадност ових центара градском и више урбанизованом типу, детерминисана је између осталог деценијским напуштањем домицила, првенствено услед природно-географске изолованости, оскудице обрадивих површина и ограничене могућности пољопривредног искоришћавања, посебно у брдско-планинским просторима јужних, југоисточних и југозападних делова централне Србије, а где се својим обронцима простиру делови Родопског, Балканског, Шарског и Динарског планинског система, на северо-истоку и делови Карпатско- балканског.

Општински центри **Неготин, Петровац, Сокобања, Кладово и други центри источне Србије** се такође нису развили највише услед негативних демографских промена које су пратиле урбанизацију. Депопулација (старење становништва, исељавање становништва, негативан природни прираштај, итд.) допринели су стагнацији у развоју функције рада и осталих услуга из домена јавно-социјалних служби те ови центри нису имали услове да генеришу своје развојне утицаје и усмере их у окружење.

---

³³ Ови мањи центри рада су седишта општина које припадају групи урбаних и урбанизованих општина са екстремно ниским вредностима пољопривредног становништва у целој Републици (испод 5%, па и 3%)

Знатно нижи степен урбанизације карактеристика је урбано-руралних општина са већим градским центрима у којима изразито доминира аграрна производња. Наиме, иако су сви центри округа-области, у чијем су саставу ове урбано руралне општине, изразито урбаног карактера и припадају групи градских насеља, њихови утицаји на позитивну социоекономску трансформацију околних насеља су слабије изражени. То је посебно уочљиво на територији Војводине где се јасно уочава зона слабијег степена урбаности коју чине околине градских центара Нови Кнежевац, Ада, Сента, Бечеј и Србобран.

Све остале општине на територији Србије (чак 59%) имају одлике неразвијених и неурбанизованих насеобинских површина руралног карактера, са мањим градским центрима или без њих. Најизразитије „традиционално аграрне макроцелине“ чине северозападни и североисточни делови централне Србије у оквиру којих се као општине са највећим процентуалним учешћем становништва у делатностима примарног сектора **издвајају Осечина, Владимирци, Богатић, Коцељева, Жабари и Мало Црниће**. На територији Војводине аграрне просторе са највећим уделом пољопривредног становништва у укупном чине Опово, Житиште и Ковачица. Слично је и у брдско планинским просторима (јужни, југоисточни и југозападни делови централне Србије) у којима се становништво услед мањка обрадивих површина, ограничених могућности пољопривредног искоришћавања преоријентисало на неаграрне делатности (саобраћај, трговина, туризам, индустрија и др.). Перспективно, будућност функционално урбаних региона ових простора зависиће највише од могућности да њихови примарни нуклеуси диверзификују сопствене функције и тиме учествују у развојним процесима ширег регионалног окружења коме природно припадају.

***

На основу свега до сада истраженог, упоредним прегледом две пописне године (1981 и 2002 год.), на бази модела степена урбаности, уочава се да је функционално урбани регион активан систем који у свом развоју пролази кроз **неколико еволутивних фаза. У иницијалној, он нема просторно-функцијску**

структуру. По њеном формирању, развија се језгро које временом јача и постепено почиње да генерише развојне импулсе и простира их у непосредно окружење. Ширењем урбанизације започиње територијално окупљање сеоских и градских насеља на бази сличности у степену урбанизације. Око јачих центара рада, односно демографски снажнијих градских/општинских насеља шири се зона метрополизације, односно позитивне социоекономске трансформације на бази чега су се поједини функционално урбани региони оформили као самосталне енклаве у простору, поједини су остали изоловани, док су се неки спојили те се данас испољавају у виду система који функционишу према холистичком принципу³⁴ као јединствена целина.

На бази спроведеног истраживања, модел степена урбаности указује на концентрацију становништва и функција око осовина развоја које повезују функционално урбани региони. Оваквом типу припада западноморавска развојна осовина, Јужно Поморавље, дунавско-савски развојни правац са секундарним осовинама у Војводини. Полинуклеуси или субцентри свих врста полицентричних функционално урбаних региона представљају слабије или јаче полове привлачења, концентрације и дивергенције просторно-функцијских односа и веза, на основу чији интензитета, смерова и територијалних домета се успоставља поље њиховог утицаја.

Унутар два основна типа функционално урбаних региона (полицентричних и моноцентричних) постоји велика функционална зависност између насеља, функција, активности и слично, које су бројне али је доминантна функција рада и њен степен утицаја зависи од функционалног капацитета центра. Директна функција рада се своди на центре функционално урбаних региона. Градови са јачом функцијом рада имају и израженија гравитациона подручја запослених.

И моноцентрични и полицентрични функционално урбани региони се не развијају у истим социоекономским и социогеографским условима те је степен њиховог утицаја на диференцијацију простора и интеграцију регионалних чинилаца у

---

³⁴ Холизам- конзистентност

директној корелацији са транзиционом фазом урбанизације у којој се простор Србије налази:

- У **прву фазу урбанизације** базирану на концентрацији становништва, управно-административних и услужних функција у општинским/градским центрима, урбани центри улазе између два светска рата. Континуалан развој функције центара рада у првој развојној фази имплицира усмерење просторно-функцијских силница ка градским насељима дајући им улогу полова концентрације, односно **полова раста**.
- У **секундарну фазу урбанизације**, коју подстиче планска индустријализација, улазе између шездесетих и седамдесетих година, од када учешће градског становништва у укупном углавном непрекидно расте. У другој фази градска насеља усмеравају просторно-функцијске силнице ка околини што им даје улогу **центара развоја** и мањих, односно већих функционално урбаних региона.
- **Терцијарна фаза урбанизације**, манифестована ширењем урбаног начина живота и развојем урбаних садржаја у приградским насељима и другим сеоским центрима, одвија се иза деведесетих година прошлог века у условима економске стагнације. Ширењем урбаности из језгара, околна насеља се социоекономски, морфолошки, функцијски и физиономски трансформишу (посебно градска насеља са развијеним централним функцијама имају снажну динамику физиономског ширења што за последицу има такође и територијално спајање појединих мањих, углавном сеоских насеља). Преображај насеља утиче на стварање тзв. **периурбаних прстенова** или рингова који се постепено приближавају језгру, интегришући се у његову насеобинску композицију и попримајући карактер **урбано-руралног континуума**. **Мање општине, односно мањи центри рада (који су настали захваљујући већим центрима рада) условно речено се интегришу као субцентри у функционало урбаним регионима.**

Функционално урбани регион пролазе кроз 4 стадијума која се сукцесивно смењују у простору, односно кроз више еволутивно-развојних фаза синхроних са урбанизацијом и економским развитком: **поларизацијска урбанизација, субурбанизација, дезурбанизација и реурбанизација.**

- **Поларизацијску урбанизацију** карактерише висок раст и развој градских насеља који се у простору шире периурбанизацијом, односно израженом концентрацијом у регионално окружење. У овој фази се налази већина функционално урбаних региона чија су језгра мањи центри рада.
- Стадијум **субурбанизације** условљава деконцентрацију и децентрализацију језгара Градова у корист околине и функционално урбаног региона. У околинама углавном градских насеља настају различити социогеографски процеси (стамбена, радна, стамбено-радна субурбанизација) чији су носиоци субурбани центри или сателитска насеља у окружењу матичног града. Њихова улога је да растерете језгра и преузму део њихових функционалних надлежности. **Стамбена субурбанизација** одвија се преко стамбених субурбија или сателитских насеља која су настала пресељавањем становништва из матичних градова и околине. До **радне субурбанизације** је дошло измештањем индустрије из урбаних језгара у непосредну околину. **Стамбено-радна субурбанизација** је допринела формирању субурбија или сателитских насеља мешовитог карактера као последицу децентрализације функције рада и функције становања у околини матичног града. Ови процеси праћени су развојем саобраћаја услед чега се увећала дневна покретљивост становништва и формирала основа за развој дневних урбаних система и функционално урбаних региона. У почетној фази субурбанизације се налази на пр. функционално урбани регион насеља Ниш.
- У стадијуму **дезурбанизације**³⁵ још су израженији процеси децентрализације и деконцентрације у корист регионалних окружења

---

³⁵ Други називи за термин дезурбанизација су: ексурбанизација, counterurbanization

градских агломерација али као последица јачања сектора услуга и преразмештаја радне снаге у терцијарни и квартални сектор, као и услед развоја савремених технологија, инфраструктурних система и последично боље саобраћајне повезаности између центара. Све заједно доприноси развоју полицентричних функционално урбаних региона вишег ранга, односно мултинодалних метрополитенских подручја широких територијалних домета. Када је Србија у питању, на преласку из фазе субурбанизације ка реурбанизацији се налазе функционално урбани регион Београда, полицентричан систем функционално урбаних региона Западног Поморавља, Јужног Поморавља и део Дунавско-савског развојног правца (Београд-Нови Сад).

- **Реурбанизација** подразумева физиономску и функционалну обнову и санацију централних градских делова која је праћена популационим и демографским променама. У градским језгрима је изражена селективна миграција заснована на тзв. социјалној и образовној капиларности (селективна имиграција виших средњих слојева становништва које гравитира ка централним градским језгрима).

Структура и просторно-функцијска организација функционално урбаних региона формира се у зависности од економских, социјалних, демографских, географских и других детерминанти фаза урбанизације. Тако су ови региони, на бази различитих степена урбаности, издиференцирани унутар својих ареала утицаја на зоне насеља истих или сличних нивоа социогеографске трансформације чијим се повезивањем стварају унутаррегионалне зоне. **Зоналност модификују субурбије када се функционално урбани региони налазе у прелазној фази, из секундарне у терцијарну фазу урбанизације.** У окружењима централних насеља (језгара) и дуж путних праваца је степен социоекономске трансформације насеља најучљивији те се **зоне најинтензивније дневне миграције запослених већином поклапају и у корелацији су са подручјима највећег степена урбаности.**

У бројним сеоским насељима околине градова се смањио обим радне снаге као последица стагнације и рецесије привреде. Смањио се број запослених у укупном активном становништву градских центара а са друге стране се смањио број радне снаге из села као последица: (а) пресељавања у општинске центре, центре функционално урбаних региона или Београд, (б) преласка пољопривредног становништва у контингент неактивне популације или лица са својим приходима. Демографски капацитет сеоских насеља је остарио, радни контингент је ослабио те се последично смањила и дневна миграција из ових простора. У појединим селима је дошло до спонтаног расељавања услед комбинације негативног природног прираштаја и негативног салда миграција што је допринело да такви простори постепено демографски одумиру а поједини делови насеља или чак цела насеља исчезавају.

V ФУНКЦИЈА ЦЕНТАРА РАДА КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА СРБИЈЕ

5.1. Значај центара рада у запошљавању становништва

Према Попису из 2002 год. територија Републике Србије (Косово и Метохија нису обухваћени Пописом) је у административном погледу сачињена од 150 општина, 22 Града и Града Београда¹, са центрима рада од 500 или више запослених радника². У просторно функционалној организацији Републике Србији општине-Градови имају различите улоге и значај. Према функцији рада, чији је најбољи показатељ укупан број запослених, без обзира на место њиховог становања, се у структури општина-Градова, бројем и учешћем истичу мањи центри рада. Преко 70% општина-Градова има 1.000 до 10.000 запослених, док само 4 Града имају центре рада са више од 50.000 запослених (Град Београд- 413.040, Град Нови Сад- 106.700, Град Ниш- 80.497, Град Крагујевац-51.742)(Табела V-1, Слика V-1).

Структура центара рада у општинама-Градовима Србије готово се поклапа са размештајем центара према њиховим демографским карактеристикама. Пропорционалан однос указује да са већом демографском величином општине-Града, расте и број запослених у њему. **Иако урбани систем Републике Србије има повољан распоред центара рада, мали је број оних који могу снажније да делују на преображај својих регионалних окружења.** Највише се истичу центри рада Града Београда, а свега 6 Градова има од 30.000-50.000 запослених (Суботица, Зрењанин, Панчево, Крушевац, Лесковац и Чачак). Све остале општине-Градови имају слабије центре рада. Упадљив недостатак равномерно распоређених општина-Градова које имају бр.запослених између 50.000 и 500.000, и чија би градска насеља перспективно могла да буду носиоци уравнотежења унутрашњег дисбаланса Србије, ремети њен просторно функционални систем. С обзиром на значење функције рада, асиметричност додатно истиче наглашена разлика између првог и другог града по функционалном капацитету (Београд и

¹ У административног смислу, у састав Града Београда улази 17 градских општина.

² Запослени подразумевају запослене који живе у месту рада и раднике дневне мигранте.

Нови Сад) те је систем центара рада Србије изразито поларизован по питању њиховог размештаја, неусклађен и још увек недовољно развијен.

Табела V-1: Центри рада општина-Градова у Србији 2002. год.

Бр. запослених	Бр. центара рада	% од укупног бр. центара рада
преко 50.000	4	2,8
30.000-50.000	6	4,1
20.000-30.000	8	5,5
15.000-20.000	7	4,8
10.000-15.000	14	9,7
1000-10.000	103	71,0
500-1000	2	1,4
0-500	1	0,7
укупно	145	100

Извор: Посебни подаци РЗС, Београд, 2002. год.

Истовремено, одређене диспропорције уочавају се када је у питању однос између функције рада и функције становања општина-Градова. На бази коефицијента координације и коефицијента ефективне координације³ (Вреск, М., 1985), могуће је утврдити степен развијености функције центара рада. Полази се од утврђених вредности, да општине-Градови чији коефицијенти прелазе 100, имају развијенију функцију центра рада од функције центра становања, односно уколико су ови коефицијенти око 100, обе функције су уравнотежене, а ако су мање од 100, центри имају развијенију функцију становања (Табела V-2). Тако се на пр. Градови Шабац и Ваљево, који имају готово сличан бр. запослених, разликују по развијености функције рада, те Град Шабац има развијенију функцију становања ($I=98$), а Град Ваљево доминантнију функцију рада ($I=101$).

Такође, ред величине општина-Градова и ред концентрације запослених у општинама-Градовима имају сличне карактеристике, с тиме да су неке општине-

³ **Коефицијент координације** говори о односу између функције центра рада и функције центра становања радника без обзира где раде ($I=R/S \times 100$, где је I - коефицијент координације, R -бр. запослених у насељу или општини без обзира где станују, S -бр. радника који станују у насељу или општини без обзира где раде).

Коефицијент ефективне координације подразумева однос броја запослених у центру рада и броја радника који станују и раде у истом насељу ($I_e=R/Se \times 100$, где је I - коефицијент ефективне координације, R -бр. запослених у центру или општини рада, Se -бр. радника који станују и раде у месту рада).

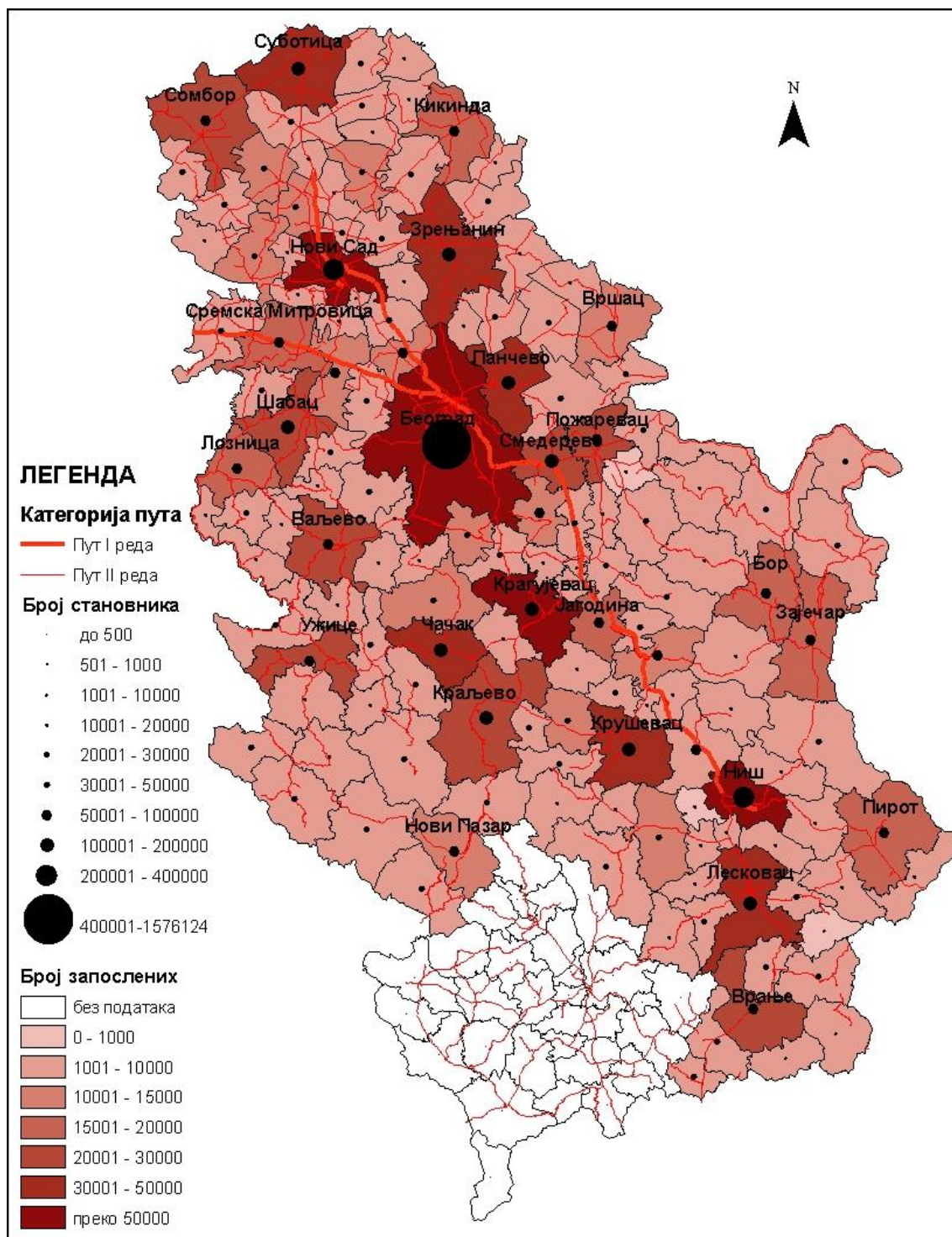
Градови заменили место у систему. Град Лесковац је на пр. према броју становника на петом месту, али на деветом месту према параметру снаге радне функције својих урбаних центара (Слика V-1). Град Врање исто тако заузима 16 позицију према критеријуму броја становника међутим, центри рада на његовој територији су према значењу функције рада на 13 месту.

Табела V-2: Однос функције рада и становања општина-Градова у Србији, 2002. год.

Општине/ Градови	R	Se	S	I	Ie
	бр. запослених у центру	бр. радника који станују и раде у месту рада	бр. радника који станују у насељу или општини- Граду без обзира где раде	$I=R/S \times 100$	$Ie=R/Se \times 100$
Београд	469050	372115	463611	101	126,1
Нови Сад	106700	88754	91744	116	120,2
Ниш	80497	67267	73315	109,7	120,0
Крагујевац	51742	49183	50545	102	105,2
Суботица	42063	42063	40434	104	100
Зрењанин	36897	36897	34839	106	100
Панчево	35286	31738	35992	98	111,2
Крушевац	34312	32339	33411	103	106,1
Лесковац	31059	29605	33056	94	104,9
Чачак	30772	29556	31360	98	104,1
Краљево	29795	28730	30774	97	103,7
Ужице	27139	24943	26479	102	108,8
Врање	26536	25137	27215	98	105,6
Смедерево	26295	24797	26607	99	106,0
Сомбор	25014	23588	24509	102	106,0
Шабач	24457	22936	24846	98	106,6
Ваљево	23765	22501	23574	101	105,6
Пожаревац	21223	19349	19969	106	109,7
Сремска М.	19949	19048	20092	99	104,7
Бор	19353	18171	18672	104	106,5
Кикинда	19340	18290	18809	103	105,7
Лозница	19201	18236	19746	97	105,3
Пирот	18946	18473	19482	97	102,6
Јагодина	17677	16585	17704	100	106,6
Зајечар	17435	16817	17798	98	103,7

Извор: Посебни подаци РЗС, Београд, 2002 год.

Генерално посматрано, највеће девијације условне правилности у односу број становника-број запослених су најочљивије на простору југозападне и источне Србије. Велики број општина-Градова у овом подручју има од 15.000-50.000 становника, док је број запослених далеко мањи (од 1.000 до максималних 10.000). Узрок томе су негативни економски показатељи, недостатак потребних радних места, неекстензивне привредне делатности које запошљавају велики број радника, али и свеукупни макроекономски показатељи на нивоу Државе. Са друге стране, традиција, етничка разноврсност, обичаји, наталитет и др. су неекономски параметри који имају коригујући фактор у читавој појави.

Слика V-1: Однос броја становника и броја запослених у општинама-Градовима Србије 2002. год.

Динамику и степен развијености функције центара рада у општинама-Градовима на територији Републике Србије могуће је пратити на основу показатеља о променама учешћа контингента запосленог становништва у активном и укупном ст. (Табела V-3). Детаљнија истраживања указала су на постојање одређених

диспропорција у размештају укупног ст., радно способног контингента и радних места у центрима рада општина-Горова на територији Републике Србије. Са порастом укупног становништва Србије, релативан однос у његовој социоекономској структури се изменио од 1981. до 2002. год. али са одређеним разликама између центара рада централне Србије и Војводине. Апсолутно повећање укупног становништва није пратило и апсолутно повећање запослених те развој функције центара становања није био у корелацији са развојем функције рада.

У Србији се од 1981 год. постепено смањивао контингент активног ст. у укупном услед старења популације. У Граду Лесковцу се на пр. са 84.309 укупно активних овај број смањило на 71.947 у 2002 год. (Табела V-3). Са апсолутним смањењем активног ст. постепено се смањивало његово релативно учешће у структури укупног ст. центара рада у Србији (најизраженије смањење је од 1981. до 2002. год. имао Град Зајечар чије се учешће активног у укупном смањило са 57,1% на 41%).

Упоредо са смањивањем активног становништва смањивао се и број запосленог ст. (у свим општинама-Городима изузев у Граду Врању). Учесће запослених у укупном активном становништву се од 1981. до 2002. константно смањивало, али уз изражене унутаррегионалне разлике у динамици смањења овог учешћа у центрима рада Војводине и централне Србије, што је узрочно последично у вези са неповољном економском ситуацијом у држави и упоравањем развоја њихових градских функција. Највеће смањење контингента запослених имале су општине/Городи у Војводини и то највише Град Нови Сад, потом Суботица, те Сремска Митровица, Сомбор, Кикинда, Зрењанин и др. У Граду Новом Саду је од укупно 130.118 активних ст. 1981 год., запослених било 117.683, а 2002 год. је од 139.286 активних, запослених било 91.744 ст.

У Србији се такође контингент запослених у већини центара рада смањивао али нешто слабијом динамиком. Од краја осамдесетих година функција рада већине центара у општинама/Городима на територији Републике Србије стагнира услед

опште рецесије привреде, индустријски погони нису у функцији или раде са умањеним капацитетима те је бр. запослених (радника) све мањи. Посебан проблем су и вишкови радне снаге ослобођене из секундарног сектора за коју је нереално очекивати да ће се запослити у примарном, евентуално у терцијарном и квартарном сектору, под условом да се степен развијености ових сектора делатности подигне на виши ниво.

Уколико би се подробније анализирале карактеристике запосленог становништва у центрима рада на територији Републике Србије, установило би се **смањење учешћа активног ст. које обавља занимање у укупном активном ст. општина/Градова**, у периоду од 1981-2002. год. У просеку је ово учешће у 2002. год. имало вредности од око 77% (преосталих 23% чинила су активна лица која имају свој приход или лица која не раде, студирају, која су у војсци, издржавана лица, итд.), у односу на 1981 год. када је у просеку ово учешће имало вредности од око 90%.

Између општина-Градова на територији Републике Србије уочене су такође наглашене **диспропорције у поређењу броја запослених у укупном активном ст. и број запослених у активном ст. које обавља делатност**. Контингент запослених у укупном активном ст. у центрима рада општина-Градова на територији Републике Србије се у периоду од 1981-2002 год. смањивао (у просеку са 63% у 1981 год. на око 58% у 2002. год.), док се бр. запослених у укупном активном ст. које обавља делатност увећавао (у просеку са 70% на 75%) што указује на значајно смањење удела примарног сектора и повећање удела терцијарног и квартарног сектора у укупној структури делатности становништва. Примера ради, у Чачку се бр. запослених у укупном активном ст. смањило са 64,7% у 1981 год. на 56,3% у 2002 год., док се бр. запослених у активном ст. које обавља занимање повећао са 70,6% на 73,4% у 2002 год.

Табела V-3: Динамика и степен развијености функције центара рада у општинама-Градovima на територији Републике Србије (1981-2002. год.)

Општина-Град	Бр. радника		Бр. становника			Укупно активно ст.		Активно ст. које обавља делатност		Разлика укупног активног ст. и активног ст. које обавља делатност (ст.које нема делатност)		% запослених (радника) у укупном активном ст. које обавља делатност		% запослених у укупном активном ст.		% активног ст. које обавља делатност у укупном активном ст.	
	1981	2002	1981	2002 стара метод.	2002 нова метод.	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002
Београд	529009	463611	1470073	1638643	1576124	684786	713836	627733	556060	57053	157776	84,3	83,4	77,3	64,9	91,7	77,9
Нови Сад	117683	91744	250138	306306	299294	130118	139286	86041	108477	44077	30809	136,8	84,6	90,4	65,9	66,1	77,9
Ниш	78756	73315	232563	256402	250518	103062	114179	102932	85215	130	28964	76,5	86,0	76,4	64,2	99,9	74,6
Крагујевац	58699	50545	164823	180796	175802	85581	83626	82566	61771	3015	21855	71,1	81,8	68,6	60,4	96,5	73,9
Суботица	53986	41144	154611	152278	148401	69196	68098	67061	53728	2135	14370	80,5	76,6	78,0	60,4	96,9	78,9
Зрењанин	44467	37007	139300	135376	132051	59472	60981	55564	46549	3908	14432	80,0	79,5	74,8	60,7	93,4	76,3
Панчево	42249	35992	123791	131938	127162	57258	59140	50115	43291	7143	15849	84,3	83,1	73,8	60,9	87,5	73,2
Крушевац	36160	33411	132972	137534	131368	68815	60208	64710	46084	4105	14124	55,9	72,5	52,5	55,5	94,0	76,5
Лесковац	40587	33056	159001	161086	156252	84309	71947	72565	53621	11744	18326	55,9	61,6	48,1	45,9	86,1	74,5
Чачак	34327	31360	110801	119378	117072	53078	55678	48647	42735	4431	12943	70,6	73,4	64,7	56,3	91,7	76,8
Краљево	33551	30774	121622	126364	121707	57954	55007	53092	42022	4862	12985	63,2	73,2	57,9	55,9	91,6	76,4
Ужице	26497	26479	77049	84086	83022	39602	40023	38636	31473	966	8550	68,6	84,1	66,9	66,2	97,6	78,6
Врање	22128	27215	82527	89591	87288	40456	41095	37922	33736	2534	7359	58,4	80,7	54,7	66,2	93,7	82,1
Смедерево	29286	26607	107366	116853	109809	51140	48632	47652	37936	3488	10696	61,5	70,1	57,3	54,7	93,2	78,0
Сомбор	29593	24509	99168	99949	97263	41647	42235	39194	32924	2453	9311	75,5	74,4	71,1	58,0	94,1	78,0
Шабац	28539	24846	119669	119669	122893	56999	60875	51461	45384	5538	15491	55,5	54,7	50,1	40,8	90,3	74,6
Ваљево	25470	23574	95449	99208	96761	48270	48237	45480	37609	2790	10628	56,0	62,7	52,8	48,9	94,2	78,0
Пожаревац	20317	19969	81123	83097	74902	35230	33371	34116	26657	1114	6714	59,6	74,9	57,7	59,8	96,8	79,9
Сремска М.	22789	20092	85129	88646	85902	33814	39527	29981	29718	3833	9809	76,0	67,6	67,4	50,8	88,7	75,2
Бор	19280	18672	56486	57140	55817	29878	25292	29406	21118	472	4174	65,6	88,4	64,5	73,8	98,4	83,5
Киkinda	22358	18809	69864	68258	67002	30226	29897	28936	22970	1290	6927	77,3	81,9	74,0	62,9	95,7	76,8
Лозница	20478	19746	84180	91791	86413	37261	40634	31099	28752	6162	11882	65,8	68,7	55,0	48,6	83,5	70,8
Пирот	20881	19482	69653	64648	63791	37613	28206	34059	22401	3554	5805	61,3	87,0	55,5	69,1	90,6	79,4
Јагодина	21677	17704	76460	76221	70894	40849	31758	38589	23600	2260	8158	56,2	75,0	53,1	55,7	94,5	74,3
Зајечар	22844	17798	76681	69310	65969	43749	28441	43220	22566	529	5875	52,9	78,9	52,2	62,6	98,8	79,3
Вршац	16375	13830	61005	58559	54369	24454	24616	22891	18938	1563	5678	71,5	73,0	67,0	56,2	93,6	76,9
Нови Пазар	15137	13616	74000	96260	85996	29313	36101	25210	23987	4103	12114	60,0	56,8	51,6	37,7	86,0	66,4

Извор: Посебни подаци РЗС, Београд, 2002; Потис 2002, РЗС.

5.2. Просторна покретљивост запосленог становништва као показатељ нодалности центара рада

Функционално урбани регион представља **комплексан систем** просторних елемената међусобно повезаних и условљених конфигурацијом веза и односа између њих. Насеља као елементи овог сложеног система утичу на формирање структуре функционално урбаних региона и имају важну улогу носилаца функције рада. Насеља са израженијом функцијом рада иницирају социоекономске токове и процесе развоја одређене територије чиме подстичу како просторну и социоекономску покретљивост становништва. Просторна се манифестује сталним пресељавањем становништва у центре рада или дневним кретањем становништва, односно комбинацијом једног или другог- кроз стално пресељавање, кроз дефинитивно пресељавање или кроз дневну миграцију (јер је дневни мигрант заправо лице које ће се потенцијално преселити негде).

У првим фазама индустријализације дефинитивно пресељавање становништва је било знатно израженије у односу на повремене и сталне дневне миграције. У каснијим фазама индустријализације стално пресељавање слаби а дневна покретљивост се интензивира. Интензитет, смерови и територијални домет просторне покретљивости становништва зависе од броја, квалитета и диверзификованости/понуде радних места у центрима рада. **На основу концентрације функције рада у неком центру као и његових конвергентно-дивергентних утицаја на околни простор могуће је утврдити централитет и нодалност у привлачењу радне снаге, односно његову утицајну сферу.** Функција центра рада је основни фактор који утиче на формирање и развој просторно-функцијских односа унутар нодалног региона, те је тиме и један од најбољих показатеља позиције насеља у хијерархијском систему центара функционално урбаног региона.

Метод на бази кога је могуће утврдити гравитациону зону утицаја центара рада, њихов нодални значај у привлачењу радне снаге и степен централитета заснива се на тзв. **инпут-аутпут матрици** која прати интензитет просторно функцијских веза између општина-Градова, изражених кретањем радника између насеља (места)

рада и насеља (места) становања⁴ (Тошић, Д., 1999). Однос функције рада и функције становања је најчешће неусклађен те су ретки урбани центри у којима се функција рада у потпуности поклапа са функцијом становања. Дистрибуција укупног броја радника и радника дневних миграната према месту становања и месту рада, односно размена радне снаге између појединих општина-Градова директно зависи од функционалне развијености центара рада.

Утврђивањем међусобних веза између насеља на бази анализе дневних миграторних кретања радника одређује се ранг важности центара, функционална повезаност између насеља, односно хијерархија те тзв. терминалне тачке или чворишта. Када се вредности у колонама инпут аутпут матрице саберу, добија се укупна вредност дневних миграција по општинама-Градовима. Добијене тоталне вредности показују привлачно значење, односно редослед значења центара. Хијерархију центара унутар функционално урбаних региона али и између њих, је могуће утврдити (на бази инпут аутпут матрице), установљавањем највећег броја просторно функционалних веза изражених дневном миграцијом радне снаге из појединог центра ка центру вишег реда. Терминално чвориште у нодалној мрежи имају они центри код којих је највећи број циркулација усмерен према центру нижег реда.

На бази инпут аутпут матрице утврђено је да главни центри рада на територији Републике Србије јесу општински и градски-регионални центри. Они имају највећи централитет и у укупном кретању запослених радника њихови утицаји су најзначајнији те се највећи степен функционалне међузависности центра рада и центара становања, изражен дневном и повременом миграцијом радника, остварује између насеља која припадају истим општинама-Градовима, док је код регионалних ова зависност од центра проширена и на насеља суседних општина-Градова. **Најатрактивнији центри рада за мигранте из насеља општина-Градова су њихови центри општина-Градова, на једној страни, док на другој, највише дневних миграната примају регионални центри.** Од 25 општина-

---

⁴ На основу података о просторним и функционалним везама које се испољавају кроз циркулацију људи, робе и информација могуће је утврдити смерове, интензитет циркулације, као и значај и хијерархију центара- најбитнијих карактеристика нодалних региона.

Градова са центрима рада који су 2002 год. имали 15.000 или више радника, чак је у 23 преко 90% радника било запослено у њиховом административном центру општине-Града (Табела V-4). Истовремено је у истим центрима рада преко 70% запослених миграната свакодневно функцију рада обављало у општинском-градском центру⁵ (изузев центара рада Града Ниша, Новог Сада и Крагујевца код којих је удео дневних миграната ка својим градским центрима био нешто мањи и износио је између 57-59%). Поларизацијски ефекти урбанизације који се просторно испољавају концентрацијом становништва и функција истичу се нарочито на нивоима округа-области уз доминацију окружних центара.

Табела V-4: Центри рада општина-Градова Србије са 15.000 или више радника 2002 год.

Општина-Град	Укупан бр. становника	Активно ст. које обавља занимање	Бр. запослених (радника)	Радници мигранти	% радника који раде у центрима рада општине-Града од укупног бр. запослених у општини-Граду	Бр. унутар општинских-градских миграната од укупног бр. миграната општине-Града
1. Београд	1576124	556060	469050	348351	96	95
2. Нови Сад	299294	108477	106700	38241	83	59
3. Ниш	250518	85215	80497	21367	87	57
4. Крагујевац	175802	61771	51742	5046	95	58
5. Суботица	148401	53728	42063	8628	96	84
6. Зрењанин	132051	46549	36897	8847	95	79
7. Панчево	127162	43291	35286	11334	90	72
8. Крушевац	131368	46084	34312	13291	94	88
9. Лесковац	156252	53621	31059	10883	95	89
10. Чачак	117072	42735	30772	7669	96	88
11. Краљево	121707	42022	29795	9802	96	92
12. Ужице	83022	31473	27139	9008	92	80
13. Врање	87288	33736	26536	6310	95	83
14. Смедерево	109809	37936	26295	9825	94	86
15. Сомбор	97263	32924	25014	5882	94	77
16. Шабац	122893	45384	24457	7294	94	81
17. Ваљево	96761	37609	23765	3286	95	77
18. Пожаревац	74902	26657	21223	6061	91	75
19. Ср. Митровица	85902	29718	19949	6282	95	88
20. Бор	55817	21118	19353	3112	94	72
21. Кикинда	67002	22970	19340	5040	95	80
22. Лозница	86413	28752	19201	9441	95	92
23. Пирот	63791	22401	18946	2869	98	88
24. Јагодина	70894	23600	17677	6478	94	85
25. Зајечар	65969	22566	17435	2942	96	87
26. Бачка Паланка	29449	21041	14992	3644	96	86
27. Г. Милановац	47641	19834	14867	4155	92	76
28. Вршац	54369	18938	14378	2345	94	71
29. Параћин	58301	19959	13909	6254	93	86
30. Нови Пазар	85996	23987	13788	2323	95	77
31. Аранђеловац	48129	18118	13062	1434	96	69
32. Трстеник	49043	19532	13019	6104	84	68
33. Рума	60006	19576	12595	3032	93	75

⁵ Иста правилност се односи на преосталих 120 општина (Табела V-4)

34.	Врбас	45852	14464	12339	3419	90	67
35.	Смед.Паланка	56011	21576	12284	3981	91	73
36.	Прокупље	48501	15062	11102	2777	90	64
37.	Кула	48353	14029	10435	2224	96	86
38.	Бечеј	40987	14581	10310	1898	92	61
39.	Стара Пазова	67576	22152	10162	3378	89	69
40.	Бачка Топола	38245	13124	9781	3241	90	73
41.	Ивањица	35445	16729	9599	4649	99	98
42.	Књажевац	37172	11988	9308	1824	98	93
43.	Алексинач	57749	19732	8412	3237	95	89
44.	Пријеполје	41188	12369	8324	2411	99	98
45.	Озаци	35582	11411	8299	2803	98	93
46.	Неготин	43418	16295	8259	2155	96	93
47.	Ипђија	49609	15398	7905	1701	95	79
48.	Мајданпек	23703	9474	7703	2404	92	81
49.	Ђуприја	33567	11037	7666	2000	90	61
50.	Апатин	32813	10459	7417	1179	97	85
51.	Шид	38973	12606	7355	1824	95	83
52.	Велика Плана	44470	15353	7087	2302	92	80
53.	Пожега	32293	12950	6931	3034	88	75
54.	Ковин	36802	12740	6437	1535	96	84
55.	Рашка	26981	8686	6426	3535	95	94
56.	Кањижа	27510	11092	6406	1860	90	69
57.	Сента	25568	9110	6321	809	91	34
58.	Врњачка Бања	26492	9120	6141	2279	87	67
59.	Бајина Башта	29151	12265	5907	2399	99	98
60.	Прибој	30377	8077	5666	518	98	88
61.	Куршумлија	21608	7074	5412	797	94	66
62.	Бујановац	43302	10825	5305	2670	79	63
63.	Владичин Хан	23703	7106	5089	2405	94	88
64.	Сурдулица	22190	6227	5065	1322	90	69
65.	Нови Бечеј	26924	8991	5019	694	98	85
66.	Александровац	29389	11789	4949	2519	97	95
67.	Лучани	24614	9596	4943	2423	91	82
68.	Темерин	28275	9780	4622	1010	90	58
69.	Ада	18994	6838	4590	1342	92	74
70.	Нова Варош	19982	6507	4563	1194	98	94
71.	Уб	32104	13720	4546	2079	89	78
72.	Кладово	23613	7032	4478	1291	98	98
73.	Власотинце	33312	10978	4423	1089	94	81
74.	Деспотовац	25611	9126	4367	1980	92	86
75.	Ариље	19784	8357	4187	2030	90	80
76.	Ковачица	27890	10031	4181	855	97	87
77.	Свилајнац	25511	9409	4103	1232	90	74
78.	Сјеница	27970	9916	4099	346	98	89
79.	Лебане	24918	9805	4098	1504	96	88
80.	Бела Црква	20367	7074	4071	879	98	96
81.	Петровац	34511	14782	3957	1283	96	92
82.	Чајетина	15628	6008	3900	1353	84	59
83.	Алибунар	22954	8132	3888	1114	95	85
84.	Беоцин	16086	5626	3878	1442	86	64
85.	Жабалъ	27513	9169	3626	703	94	73
86.	Димитровград	11748	4306	3624	407	89	11
87.	Сокобања	18571	7183	3589	1022	93	79
88.	Топола	25292	9686	3484	928	93	75
89.	Житиште	20399	7539	3366	913	93	76
90.	Сврљиг	17824	6921	3169	703	95	81
91.	Бела Паланка	14381	4545	3157	676	96	85
92.	Сечањ	16377	5686	3134	606	97	83
93.	Бач	16268	5440	3090	693	92	64
94.	Кучево	18808	6134	3053	983	97	95
95.	Пећинци	21506	7850	3051	1293	87	70
96.	Бачки Петровац	14681	5670	3030	691	94	77
97.	Брус	18764	6912	3005	1233	97	94
98.	Лајковац	17062	6230	2988	1593	77	61
99.	Пландиште	13377	4562	2968	853	96	87
100.	Србобран	17855	5564	2962	446	92	51
101.	Прешево	34904	6333	2907	926	86	62
102.	Бабушница	15734	4799	2840	771	96	90

103. Коцељева	15636	7926	2756	493	95	82
104. Косјерић	14001	5169	2756	706	95	85
105. Н. Кнежевац	12975	4950	2732	528	93	64
106. Богатић	32990	14637	2659	923	93	81
107. Лапово	8228	2642	2535	718	71	0
108. Љубовија	17052	6901	2528	868	98	96
109. Ћићевац	10755	3518	2489	1115	82	63
110. Велико Градиште	20659	8786	2470	666	87	57
111. Мали Зворник	14076	4595	2451	1396	90	85
112. Крупањ	20192	7769	2448	938	96	91
113. Бољевац	15849	5359	2439	833	94	89
114. Блаце	13759	4001	2321	748	95	88
115. Чока	13832	4740	2282	748	91	75
116. Баточина	12220	4011	2275	749	88	65
117. Мали Иђош	13494	4071	2230	453	93	68
118. Тител	17050	5726	2222	363	89	37
119. Љиг	14629	6350	2174	972	91	82
120. Тутин	30054	7273	2104	109	96	47
121. Жагубица	14823	5903	2075	780	98	97
122. Варварин	20122	7504	2070	854	92	82
123. Мионица	16513	7587	1965	792	90	78
124. Осечина	15135	9531	1885	416	97	88
125. Нова Црња	12705	4066	1861	517	95	84
126. Босилеград	9931	3451	1788	609	97	96
127. Трговиште	6372	3038	1730	522	97	91
128. Рача	12959	5260	1692	724	97	93
129. Владимирци	20373	9842	1692	864	85	73
130. Гацин Хан	10464	3240	1586	924	80	66
131. Ириг	12329	3871	1586	386	89	60
132. Голубац	9913	3614	1567	682	90	82
133. Медвеђа	10760	3477	1547	441	83	69
134. Рековац	13551	5486	1540	765	94	90
135. Бојник	13118	4954	1524	744	89	80
136. Житорађа	18207	5593	1446	663	87	73
137. Кнић	16148	5874	1442	621	88	74
138. Дољевац	19561	5231	1397	791	73	57
139. Опово	11016	4390	1099	356	90	72
140. С.Карловци	8839	2968	1081	272	74	75
141. Ражањ	11369	4657	1079	512	88	75
142. Жабари	13034	5481	1060	400	87	67
143. Мeroшина	14812	4854	916	591	78	66
144. Мало Црниће	13853	5561	672	266	83	61
145. Црна Трава	2563	611	405	102	78	46

Извор: Посебни подаци, РЗС, 2002.; Попис 2002, РЗС.

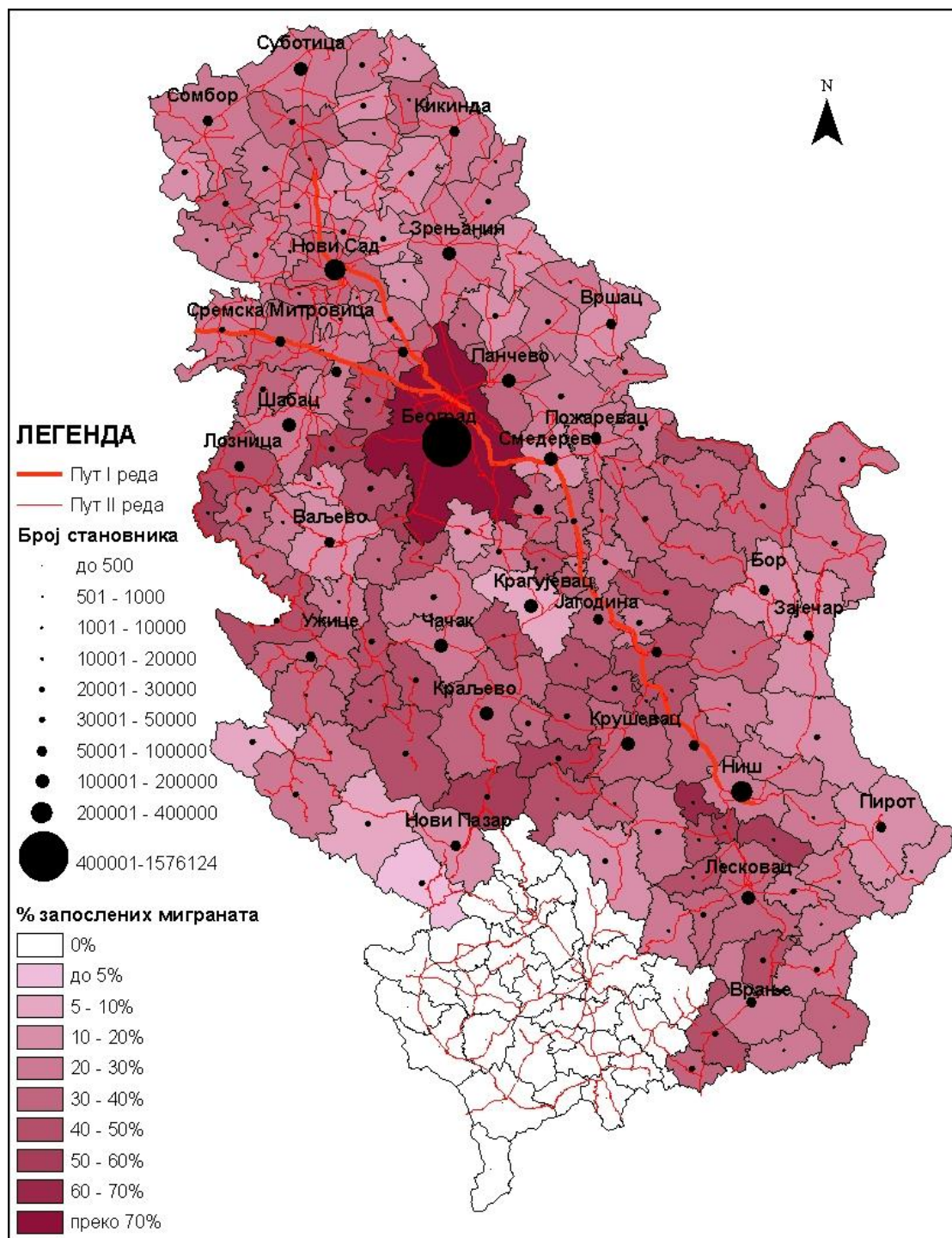
На основу индикатора из Пописа 2002 год. утврђено је и да центри рада на територији Републике Србије немају исти значај у привлачењу радне снаге. **Урбани центри са већом функцијом рада имају израженија гравитациона подручја запослених.** Поларизованост у кумулацији функције рада и концентрацији становништва уочљива је како на регионалном, тако и на локалном нивоу.

Одређене диспропорције јављају се са демографским увећањем центара рада те **већи центри рада имају мање процентуално учешће дневних миграната. Што је демографски слабији центар рада, он има више запослених миграната** (Табела V-4, Слика V-2). На пример, центри рада општине Рашка, према Попису

из 2002 год., имали су 6.426 радника, од којих су 3.535 били дневни мигранти. Са друге стране, центри рада Града Краљева имали су 29.795 радника од којих су 9.008 били дневни мигранти (33%). У центрима рада општине Рашка је више од половине (55%) дневних миграната. Наведено упућује на закључак да центри рада у општинама слабије демографске снаге и функционалног капацитета, унутар чијих територија се издвајају насеља претежно нижег степена урбанизације, имају већи удео дневних миграната у укупном броју радника општине услед иселјавања контингента радно способног становништва из сеоских подручја у околине центара рада. Територијалне јединице јачег демографског и функционалног капацитета карактеришу зоне вишег степена урбанизације и мање дневне миграције јер запослено становништво живи у месту рада и становања. Развој функције рада центара општина-Градова јачег економско функцијског капацитета указује на висок степен корелације са концентрацијом становништва у урбаним центрима. Поређењем показатеља о развијености функције рада са показатељима о кретању и концентрацији становништва на нивоу насеља и општина, уочава се да општине-Градови вишег степена урбанизованости и имиграционог карактера имају динамичан развој функције рада, за разлику од емиграционих простора који имају нижи степен урбанизованости и спорији развој функције центара рада.

Међутим, постоје изузеци који потврђују правилност да се учешће дневних миграната у укупном броју запослених по правилу смањује са величином функције рада центра. Од општина-Градова које имају преко 15.000 запослених треба издвојити центре рада Града Лознице у којој су готово половина запослених радника, дневни мигранти (49%). Могући разлози овом су недостатак других микроразвојних центара у Граду који би привукли мигранте из насеља као и специфичности географских обележја (густина насељености, вишкови радне снаге, делимична саобраћајна изолованост удаљених сеоских насеља, и др.). Изразито наглашено поларизационо дејство градског центра утицало је на негативан социоекономски преображај околине из чијих насеља свакодневно функцију рада у урбаном центру задовољава готово половина од укупног броја радника са територије Града.

Слика V-2: Удео запослених миграната у укупном броју радника центара рада општина/Градова на територији Републике Србије 2002. год.

У зависности од функције рада, структуре радних места и запослених у центрима рада општина-Градова као и од степена опремљености инфраструктуром (комуналном и саобраћајном), густине насељености, социјалне структуре и других карактеристика окружења, центри рада имају различите улоге и величину

поља гравитације или утицаја. Природна предиспонираност терена углавном условљава развој саобраћајних система што се индиректно одражава на саобраћајну доступност, облике и густину насељености. Наведени фактори утичу на обим, интензитет као и облик урбанизације, с тим да природна предиспонираност не мора увек бити доминантан фактор јер је простор Србије хетероген. Поједине макрорегионалне целине (на пр. Војводина), иако имају повољан терен (равница) у морфолошком погледу, немају изражена дневна миграторна кретања између својих насеља јер имају сеоске центре са развијеном функцијом рада.

5.3. Интеррегионално диференцирање функционално урбаних региона

Полазећи од чињенице да је дневна покретљивост радне снаге један од показатеља нодално функционалне регионализације чији је циљ рационална организација насеља у простору, на основу претходно конципиране инпут аутпут матрице, анализирани су већи центри рада са својим регионалним окружењима како би се установила њихова улога и значај у просторно функционалној организацији Републике Србије.

Делимитирање ареала утицаја функционално урбаних региона и њихово рангирање на бази функционалног централитета радне миграције извршено је на **интеррегионалном (спољашњем) и интрарегионалном (унутрашњем) плану. Груписањем општина-Градова** између којих је успостављена најснажнија међусобна размена контингента запослених радника на релацији насеље рада-становања, издвајају се из ширег окружења функционална подручја као делови великог система (територија Република Србија). Анализом гравитационих ареала утицаја утврђују се комплементарни региони, успоставља се њихов централитет и хијерархија на основу које се препознају субрегионалне целине, уз истовремено консолидовање на интеррегионалном плану. Приликом дефинисања граница и хијерахије нодално-функционалних региона јавља се проблем јасног издвајања и делимитирања. Код одређивања комплементарних функционално урбаних региона синтезом више гравитационих ареала јављају се тешкоће јер се они

просторно преклапају те је врло тешко дефинисати јасне границе. У случају једноставних (самосталних) функционално урбаних региона, границу чине тачке крајњег гравитационог домета функције рада изражене дневним кретањем контингента запослених миграната. Са друге стране граница ових целина је јако осетљива на промене у било ком делу система. Ове промене могу позитивно или негативно да делују на њену укупну површину и обухват те се могу установити као модел (са одређеним јасним тенденцијама) који је карактеристичан за период у коме се интерполирају поједини индикатори и које је неопходно стално калибрисати у складу са социоекономским променама.

Граничну вредност приликом дефинисања ареала утицаја главних центара рада (седишта функционално урбаних региона), односно „линија“ до којих допире снага њихових функција, на основу броја радника и запослених миграната је тешко прецизно дефинисати јер постоје разлике између апсолутних и релативних цифара ових параметара⁶. Истовремено, индикатори који утичу на формирање и издвајање функционално урбаних региона не потврђују правилности стопроцентно. Емпиријска истраживања су указала на одређена одступања на бази којих је закључено да у одређеним случајевима поједини индикатори нису увек и најрелевантнији, нити су увек доминантни фактори формирања функционално урбаних региона већ су то неки други параметри. Како наводи Димитрије Перишић: „свако насеље у мањем или већем обиму има изражене индивидуалне карактеристике које често изискују и посебне приступе. Специфична, индивидуална насељска обележја не могу до краја да се препознају провођењем анализе деловања свих општих фактора. Узроци се најпре проналазе у томе што многи фактори у међудејству са другим, делују понекад у сасвим другом интензитету и смислу у односу на њихово дејство у елементарном изразу. Познато је да се изражена динамичности и експанзивност развоја неког насеља, а исто тако и система насеља, не може до краја сагледати (ни покретачке снаге ни мотиви, нити последице), кроз упрошћену шему аналитичког поступка. Врло често индивидуална својства насеља или групе насеља, која у општем смислу не

---

⁶ Апсолутне цифре су често небитне те их треба условно узети у обзир. На пр. 1.000 миграната у неком насељу не значи исто кад насеље има 5.000 запослених (20%) или кад има 20.000 запослених (5%).

морају бити значајна, у конкретном случају, констелацији и времену добијају изузетну важност“ (Перишић, 1985). Стога приликом утврђивања модела на бази кога се делимитирају функционално урбани региони, на нивоу општина-Градова, није било могуће установити прецизан, математички, модел већ је он **квалитативно дефинисан и описан**. Комбинацијом параметара о броју радника и запослених миграната установљена је **правилност** да:

1. Централно насеље (урбани центар) доминира у привлачењу радне снаге (најразвијенији центар рада) из околног простора.
2. Централно насеље функционално урбаног региона има највећу зону социоекономске трансформације коју чине делови околних општина повезани у интегралну целину.

Територија Републике Србије је условно издиференцирана у односу на структуру насеља, установљену мрежу урбаних центара, морфолошке карактеристике терена, генезу настанка и др. на: простор Централне Србије и Војводине. Сходно томе уочене су разлике и у кретању радне снаге. Покретљивост радне снаге унутар и између Војвођанских насеља је слабије изражена него у централној Србији. У Војводини, поред јаким регионалних центара постоје и центри локалног карактера који такође имају изражено поље утицаја те се јавља нека врста просторно функционалног еквилибријума. Ови центри су функционално самосталнији и јачи од оних у централној Србији, иако су нижег ранга. Услед постојања већег броја центара рада у Војводини, домицилна радна снага је везана за функцију ових центара рада те је и покретљивост радне снаге слабија на већим дистанцама, односно ка другим општинама. **Полицентризам функције рада је дакле у Војводини израженији него у централној Србији**. Са друге стране, осовине развоја су слабије наглашене него у Србији (изузев дунавско-савског развојног правца и оног на потезу Кикинда-Зрењанин), мрежа насеља је наслеђена, индустрија развијенија и функција рада је дисперзније размештена, у више центара.

Функционално урбани региони издвајају се на основу истих принципа и методолошког обрасца, где се јасно уочава да се њихов значај и улога у просторно функционалној организацији Републике Србије разликује. Иако су

сагледани као отворени системи⁷ без јасно изражених граница, између центара рада и становања, као елемената структуре функционално урбаних региона, постоји одређена хијерархија која се формира на основу утицаја степена функционалног капацитета центара на правце, интензитет и удаљености контингента запослене радне снаге, истовремено имајући у виду динамику развоја социогеографских функција и развијености јавног сектора у насељима одређеног региона. Од карактера деловања интеракција између елемената система зависи степен равнотеже у региону као целини, док ниво повезаности и комуникације између њих утиче на формирање и организацију просторно функционалних подсистема. Ови подсистеми чине половине конвергенције или дивергенције веза, утичу на преображај и дифузију интеракција и неретко модификују зоне мањег или већег степена урбаности.

Услед обимности података коришћених у анализи, те великог узорка на коме је принцип инпут аутпут матрице примењен (територија Републике Србије у целини), у дисертацији је издвојено **неколико репрезентативних примера** делимитирања функционално урбаних региона који потврђују правилности и законитости како о њиховој, тако и о улози субрегионалних и регионалних центара у полицентричном просторном развоју Републике Србије. Наиме, установљено је да су функционално урбани региони најчешће полицентрични системи који се састоје од доминантног централног насеља (језгро функционално урбаног региона) и једног или више субцентара (који такође имају своје подручје утицаја) са којим деле функционалне, територијалне, административне и др. надлежности, што се најбоље види на одабраним примерима (Београда, Новог Сада, Ниша, Лесковца, Ужица и Крагујевца)⁸.

Анализом на нивоу општина-Градова је утврђена генерална структура простора Србије и које су оквирне (условне) зоне утицаја урбаних центара,

---

⁷ Приликом детерминације функционално урбаних региона могуће је ослонити се на општу теорију система која полази од тога да је одређен систем отворен, да нема изражене границе и да су у њему чворишта (нодуси) међусобно повезани кроз кружно кретање људи, роба и информација које подстичу биолошке и социјалне потребе људи. Последица наведеног је хијерархија нодално функционалних региона.

⁸ Узети су примери из свих делова Србије на којима је вршена детаљнија провера закључака донетих на нивоу општина-Градова (Београд – државни центар, Нови Сад – Војводина, Ниш и Лесковац– Јужно Поморавље, Ужице – Западно Поморавље, Крагујевац– Централна Србија). У Јужном Поморављу су разматрана два центра рада (Ниш као јачи и Лесковац као слабији) ради приказа преклапања утицајних сфера и поделе територијалних надлежности.

односно начелне границе функционално урбаних региона. На нижем територијалном нивоу, на бази граница насељених места, је после прецизније установљено на који начин се рефлектује директна или индиректна зависност насеља од доминантног центра функционално урбаног региона, односно која насеља унутар функционалног урбаног региона нису у директној зони утицаја примарног нодуса. Одабрани примери су из различитих (географских, морфолошких, економских и др.) средина како би се проверило функционисање установљених правилности у другачијем регионалном окружењу. Утврђивањем специфичности и комбинацијом свих анализираних индикатора (демографски процеси, степен урбанизације и концентрација дневне миграције) установљена је функционална хијерархија за простор Републике Србије у целини, фазе у развоју функционално урбаних региона (гравитација, дифузија, диференцијација на зоне директног или индиректног утицаја) као и модел њиховог територијалног обухвата.

5.4. КАРАКТЕРИСТИЧНИ ПРИМЕРИ ИЗДВАЈАЊА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА У СРБИЈИ

5.4.1. Функционално урбани регион Београда

Функционално урбани регион насеља Београд је највећи и најзначајнији функционални систем подунавско-савског развојног појаса који просторно-функционално интегрише војвођански, панонски и подунавски део Србије са балканским. Настанак ове осовине подробније објашњава Тошић Д., указујући да је Београд развијен као чвориште панонско-подунавске европске развојне осовине (Беч- Будимпешта- Београд – Букурешт), затим примарне балканске моравско-вардарске осовине развоја (Београд-Ниш-Скопље-Солун-Атина), северне посавско-панонске (Јасенице-Љубљана-Загреб-Београд), јужно-посавске (Нови Град-Бања Лука-Бијељина-Београд) и шумадијско-ибарске (Београд-Горњи Милановац-Краљево- Косовска Митровица-Приштина-Скопље) (Тошић, Д., 2010). Изванредан гео-стратешки положај београдске агломерације проистекао је укрштањем европских мултимодалних коридора X (панонско-моравски) и VII

(дунавски) који му, између осталог, пружају не само примарну позицију на територији Републике Србије већ и шире, у смислу једног од значајних будућих центара југоисточне Европе.

Функционално урбани регион насеља Београд представља изразито комплексан и динамичан систем међусобно повезаних урбаних насеља вишестепене хијерархије. Као централно насеље у великом подунавском развојном систему Србије, Београд са својим широким функционалним подручјем представља јак пол концентрације становништва са наглашеном поларизацијом у кумулацији функције рада. Директно и индиректно, има утицај на економски, еколошки, социјални, демографски и физиономски преображај насеља у својој ближој и даљој околини. Београд преко Старе Пазове, субурбије свог функционалног подручја, остварује везе са сремским округом (као и преко Пећинаца и Руме) и новосадском агломерацијом, преко Зрењанина са средње-банатским округом, те преко Панчева и Смедерева, долином Дунава има функционалне везе са јужно-банатским, односно подунавским и браничевским округом. У јужној зони свог функционалног ареала утицаја, Београд остварује везе и са шумадијским округом (преко Аранђеловца и Тополе), док у југоисточном сектору спољног окружења београдска агломерација остварује функционалне везе са колубарским округом преко Уба и Љига. Коначно, преко Шапца и Владимираца, београдски метрополитен има везе и са мачванским округом.

Функционално урбани регион насеља Београд **условно и у ширем смислу чине делови територије** Града Београда и Панчева и општина Стара Пазова, Пећинци, Опово, Смедеревска Паланка, Аранђеловац, Лајковац и Уб укупне површине од 6462 km². У функционално урбаном региону живи 1.935.184 ст., од чега је 46% активних (890.818 ст), 31% запослених који живе и раде у месту становања (602.745ст.) и 20% дневних миграната (385.921ст.). Просечна величина насељског атара је 31.5 km², уз изражене разлике по општинама (од 9km² у Лајковцу до 75.7km² у Граду Панчеву). Насеље Београд са својим функционално урбаним регионом, представља пол концентрације становништва и економских активности, под чијим се директним и индиректним утицајима врши

демографски, функционални, социоекономски и физиономски преображај околних насеља.

На основу анализе учешћа запослених миграната у активном ст. и укупном активном ст. које обавља занимање, те степена социоекономских и функцијских промена, концентрације дневне миграције становништва и на бази демографских процеса изражених имиграционо-емиграционом и природном компонентом развоја становништва, у **функционално урбаном региону доминира насеље Београд (у даљем тексту - језгро) и субцентри на територијама својих општина. Унутар Региона, насеље Београд дели своје функционалне компетенције са градским центром Панчевом и општинским центрима Лазаревац, Младеновац, Обреновац, Гроцка, Сопот, Стара Пазова, Пећинци, Опово и Смедеревска Паланка који привлаче део радне снаге својих општина али истовремено део радне снаге дају насељу Београд.** Оно има изразито снажан ареал утицаја како у свом непосредном, исто тако и у ширем окружењу, тзв. другом кругу општина спољног прстена Града Београда чиме гравитациона зона насеља Београд у функционалном смислу надилази територијални обухват који му је административно додељен⁹. На бази наведеног, издиференцирало се **језгро Града Београда (насеље Београд), 6 субцентара (у периферији) а између тога је простор урбаног руралног континуума,** са повећаном или смањеном урбаномшћу, односно повећаном или смањеном руралномшћу. Ова диференцијација условљена је и чињеницом да у целини контингент миграната у укупном активном становништву чини свега 10% од

---

⁹ Према административно територијалној подели Републике Србије издвојена је посебна територија Града Београда коју чини: насеље Београд, периурбани и субурбани део (периферија). Периферију у нормативном смислу чине некадашње приградске београдске општине (Лазаревац, Обреновац, Лазаревац, Младеновац, Сопот и Гроцка). У функционалном смислу су исте општине дефинисане као периферија (термин периферија је коришћен у даљем тексту). Важно је напоменути да је нов Статут Града Београда (усвојен 2008. год.) укинуо поделу на градске и приградске општине Града Београда чиме је утврђен исти статус свих 17 градских општина. Статут је такође овластио Град Београд надлежним за доношење свих просторних и урбанистичких планова за подручје градских општина. Детаљан приказ унутрашње диференцијације Града Београда дат је у поглављу 3.2. *Утицај демографске компоненте урбанизације на настанак и развој функционално урбаног региона Београда.*

укупног броја становника Града Београда или 22,4% од укупног активног становништва које обавља занимање (Табела V-5).

Табела V-5: Карактеристике дневних миграције Града Београда, 2002. год.

	% дневних миграната		% укупног активног становништва	
	у укупном активном ст.	у активном ст. које обавља занимање	ради у другом насељу исте општине	ради у другој општини РС
	у укупном броју дневних миграната			
Град Београд	10,2	22,4	26	46
Насеље Београд (језгро)				
Вождовац	5,8	13,1	12,5	59,9
Врачар	1,6	3,7		61,6
Звездара	1,5	3,2		71,5
Земун	9,5	20,8	31	46,7
Нови Београд	1,2	2,8		81
Палилула	13,4	29	25,2	47,5
Раковица	1,4	3,1		58,4
Савски венац	1,2	2,7		81
Стари Град	1,7	3,4		66,9
Чукарица	91,4	20	15	56,7
збир	5,6	12,5	20	53,6
Периферија				
Барајево	32	71,3	15	58,9
Гроцка	35	72	7,5	63,5
Лазаревац	30	63,6	67	8,3
Младеновац	23	50,8	44,8	23,2
Обреновац	28	59,1	35,3	32,8
Сопот	29	66,4	17,7	52,9
збир	29,3	63,3	32	40

Извор: Попис 2002 год., РЗС.

Како је функционално урбани регион насеља Београд изразито комплексан систем, могуће га је структурирати са аспекта просторно функцијских односа унутар метрополитена (Град Београд у административном смислу) и са становишта међусобних функцијских релација насеља Београд у односу на периферију и непосредно спољно окружење. Наиме, дневни урбани систем београдске агломерације условљава одређену диференцијацију која указује на постојање **једног миграционог система (са два подсистема)¹⁰ на територији**

¹⁰ Поред два подсистема на територији Града Београда, изражена је и покретљивост радне снаге унутар самог насеља Београд. То су миграције унутар градског језгра које не улазе у категорију разматраних дневних миграција у овом раду. Уколико би се сагледао Град Београд у целини уочило би се да је међуопштинска дневна миграција израженија у односу на дневну покретљивост запослених међу насељима исте општине (46% : 26%) и то су углавном миграције унутар градског језгра (Табела V-5). Уочена правилност се односи и на свих 10 општина унутар језгра од којих општине Нови Београд и Савски венац имају чак 80% дневних миграната који раде у другој општини док је код осталих општина овај проценат већином преко 60%. Такође, 20% свих

Града Београда али исто тако и на далеко већу дневну покретљивост запослених по периферним београдским општинама (од 47.440 радника који живе и раде у периферији, 26.703 су запослени мигранти или чак 56,3% - Табеле V-6 и V-7). Поред дневног миграционог система унутар метрополитена, одвијају се и миграције у оквиру секундарног миграционог система по периферним општинама. Појединачна анализа (језгро наспрам периферије), указује да процентуални однос учешћа дневних миграната у укупном активном становништву које обавља занимање у оквиру ове две целине иде у корист периферије (12,5% : 63,3%)-Табела V-5

I Први подсистем чини градско језгро (насеље Београд) као место рада и насеља периферије и спољног окружења у којима станују запослени. Функционалне и демографске детерминанте урбанизације показују да унутар региона постоји **издиференцираност на неколико зона утицаја насеља Београд:**

Прва зона је **зона интензивних утицаја** коју чине насеља са највећом концентрацијом дневних миграција усмерених ка насељу Београд и највећим степеном социоекономске трансформације. Анализом је утврђено да зона интензивних утицаја насеља Београд обухвата насеља периурбаног прстена Београда, одакле у језгро долази чак 87% миграната¹¹ (Табела V-7). Према концентрацији запослених радника (413.040) и оних који свакодневно мигрирају (313.545), те степену утицаја функције рада на социоекономски и функцијски преображај околине (али и других фактора), у унутаропштинској али и међуопштинској организацији функционално урбаног региона (па и шире, у

миграната у језгру ради у другом насељу исте општине само на територији општине Земун, Палилуле, Чукарице и Вождовца.

¹¹ Када су општине градског подручја у питању, уочавају се одређене разлике између централних општина и оних које делом чине периурбани прстен метрополитена. Мање од 4% запослених који дневно мигрирају имају општине Савски венац, Нови Београд, Раковица, Звездара, Стари Град и Врачар што је скоро аналогно броју оних који дневно мигрирају унутар исте општине (Табела V-5). За разлику од централних градских општина, остале (општина Палилула, Земун, Чукарица, Вождовац) имају од пет до десет пута веће процентуално учешће дневних миграната. Само општина Палилула има 29% запослених који дневно мигрирају што указује на далеко већу просторну покретљивост на територији ове општине у односу на друге општине градског језгра.

контексту просторно-функционалне организације Републике Србије), насеље Београд има улогу примарног нодуса.

Зону слабијих утицаја насеља Београд чине насеља периферних општина која се налазе у граничном појасу ка језгру. Такође су и северо-западни и северо-источни сектор спољног прстена насеља Београд најзависнији од функције рада језгра. Ове секторе чине насеља позиционирана претежно дуж путних праваца ка језгру, у којима је степен урбанизације слабији као и степен дневних миграција усмерених ка примарном нодусу. Од 38.831 запосленог миграната (12%) колико емитују општине непосредног окружења насеља Београд, 29.545 или 9% запослених миграната свакодневно долази из општина у периферији¹², а 9286 или 3% из спољног прстена (од тога највише из Старе Пазове¹³- 5.112 миграната, Панчева- 1.470, Пећинаца- 1.022, Опова- 826, Смедеревске Паланке- 630, итд.-Табела V-7). Њихово радноспособно становништво се запошљавало у Београду, али је задржавало место становања из социоекономских разлога. Такође, некадашње приградске београдске општине (данашња периферија) и њихово окружење су били места досељавања оних који су се запошљавали у урбаном језгру агломерације. На пример, велики број становника се досељавао у Гроцку, Лазаревац, Стару Пазову, Инђију и др., да би се запослили у Београду¹⁴. На формирање гравитационог подручја насеља Београд утицала је такође и саобраћајна доступност, комунални системи, организација и природно географска

¹² Највише миграната долази из општине Гроцка (14.838), Обреновац (5416), Барајево (4052) и Сопот (2510), док мање оних који свакодневно саобраћају на релацији периферија-језгро имају општине Младеновац (2056) и Лазаревац (673). Мање дивергентних миграција из Младеновца и Лазареваца је резултат јаке функције рада ових општинских центара у периферији чији највећи део радног контингента је остао у самим општинама и тамо је запослен.

¹³ Репидан економски, социјални и просторни развој општине Стара Пазова може да се доведе у везу са принципом кружне кумулативне каузалности чиме би ова општина била добар пример осталим насељима, не само у непосредном окружењу метрополитена, већ и у ширем смислу на нивоу Републике Србије. Економски развој последица је неравнотеже центар-периферија, што иницира ефекат кружне кумулативне каузалности.

¹⁴ Нарочито је индикативан пример општине Гроцка, из које је 14.838 запослених миграната у централном језгру Београда. Претпоставка је да од тога чак половина мигрира из насеља Калуђерица. Детаљнијом анализом овог и осталих насеља општине Гроцка (што није предмет овог рада) могуће би било уочити реалан раст и број свих насеља која улазе у састав општине Гроцка. Такође би било могуће видети да су сва ова насеља класични стамбени полулегални и легални субурбани центри Београда који су временом срасли са урбаним језгром. У том смислу је могуће оценити да је административна подела Београда делом неповољна и у перспективи би једна од могућих опција била прикључење ових субурбаних центара Београду. Разлози тога виде се пре свега у рационалности овог поступка, јер је за бројне проблеме насеља Калуђерица неопходно решење у комуналном смислу, заједно са другим проблемима Београда а не општине Гроцка.

предиспозиција. На бази наведеног је могуће закључити да **према оствареним функционалним везама са општинама у спољном окружењу, насеље Београд такође доминира**, што је и логично с обзиром да има вишеструко јачи демографски и функционални капацитет у односу на своје окружење. Најснажнију размену радне миграције насеље Београд има са општинама Старом Пазовом и Панчевом а најслабију, која се своди на појединачне случајеве, са Иригом, Тителом и Врбасом¹⁵. Посебан значај у функционално урбаном региону насеља Београд има Град Панчево. С обзиром на изражене међусобне везе између насеља рада и насеља становања на релацији насеље Београд-градско насеље Панчево, оно се може третирати као субтериторијална целина унутар функционалног региона насеља Београд, односно као субцентар београдске агломерације који такође формира своју утицајну сферу. По принципу територијалне субсидијарности, Град Панчево представља везу Баната и истока, југоистока и североистока Војводине са београдском агломерацијом¹⁶.

Трећу зону, најслабијих утицаја чине насеља осталих окружујућих општина, у спољном прстену око Града Београда, која се надовезују на претходне зоне. Од укупног броја запослених у Региону, 87% њих функцију рада обавља у насељу Београд, а свега 2710 запослених миграната долази из општина изван Региона (Табела V-7) те се може рећи да је гравитациона зона утицаја функције рада насеља Београд најинтензивнија унутар оквирних граница Региона али их истовремено и превазилази. Стога функционално урбани регион насеља Београд

---

¹⁵ У оваквом виду кретања је 2002 год. учествовало 5588 радника и 5638 радника дневних миграната (на релацији насеље Београд-Стара Пазова); 2855 радника и 2765 радника дневних миграната (насеље Београд-Панчево); 1179 радника и 1139 радника дневних миграната (насеље Београд-Пећинци) и др.

¹⁶ Развој **Панчева** је након прекрајања граница после Првог светског рата у највећој мери одређен близином београдског метрополитена те Панчево данас представља његов интегрални део и у контексту теме рада ће на тај начин и бити посматран. Такође, као један од градова на савско-дунавском развојном правцу и као територија где се две различите геопросторне целине суочељавају (Војводина и централна Србија), Панчево данас има све особине субсистема формираног у североисточном делу београдског метрополитена са којим има изразито снажне функционалне и економске везе. Све друмске саобраћајнице на територији Панчева (кроз Град пролази пут међународног значаја Е-70: Кикинда-Зрењанин-Панчево-Вршац-Темишвар и магистрални пут М-24: Кикинда-Зрењанин-Панчево-Ковин-Смедерево-Пожаревац) везане су за Београд као чвориште коридора X и VII. Осим јаких веза које остарује са београдском агломерацијом, Панчево преко Ковина остварује везе са подунавским и браничевским округом а преко Алибунара са јужно-банатским округом. Са Зрењанином преко Ковачице нема везу, изузев индиректне преко Београда. Територија општине Алибунар чини тачку преклапања утицаја вршачког и панчевачког функционалног подручја који се надовезују један на други.

одликује висок степен хомогености између општинских и субопштинских центара и он не расипа мигранте. У ширем контексту посматрања, он сразмерно значају у територијалној организацији Републике Србије има пропорционално зону најслабијих утицаја који се осећају на територији већине општина-Градова у даљем окружењу: Ковин, Ковачица, Рума, Ваљево, Шабац, Смедерево, Пожаревац, и др.

II Други подсистем је полицентричан и чине га центри рада у периферним општинама (и периурбаном прстену) и урбано језгро као центар становања радне снаге. Од 34.806 запослених миграната у центрима општина периферије, највећи број је са територије самих општина (77%), док је 10% из језгра (или 3601 мигрант) а 10% (или 3464) из околних општина (највише из Аранђеловца, Смедеревске Паланке, Уба и Љига). Општине Лазаревац, Младеновац, Обреновац, Сопот и Гроцка представљају субтериторијалне целине у оквиру функционално урбаног региона насеља Београд. Њихови општински центри су субцентри који формирају своје утицајне сфере чије је дејство најизраженије унутар територије општина али истовремено имају изражене функционалне везе са језгром¹⁷. Међусобна размена радног контингента између насеља рада и насеља становања на релацији општине периферије- језгро износи 33.143 дневна мигранта при чему је доминатан смер ка језгру. Ипак, није занемарљиво ни 10% или 3601 оних чије је место становања језгро а место рада општински центар у периферији (у овој размени на пр. предњаче Гроцка и Обреновац). Такође, унутар субтериторијалних целина функционално урбаног региона насеља Београд постоје делови који су добро хомогенизовани и то су претежно насеља у близини градских центара општина Лазаревац, Младеновац, Обреновац, Гроцка и Сопот, као и насеља која се простору дуж саобраћајних праваца. Остала, удаљенија насеља унутар периферних општина још увек, осим административно не би могла да се функционално укључе у састав Града Београда те се условно могу сматрати за периферију унутар функционално урбаног региона насеља Београд. Недовољно интегрисане делове периферних општина чине претежно сеоска насеља са израженим процесима делимичне или потпуне депопулације која се запажају у

---

¹⁷ Према последњем попису, насеље Борча броји око 30.000ст. те представља пример рађања новог центра у најужем делу београдске агломерације.

јужним и источним деловима општине Лазаревац, у североисточном сектору општине Младеновац, те донекле и у општини Сопот и Гроцка (јужни делови) и у западном појасу од градског насеља Обреновац (Слика V-4).

Истовремено, општине у периферији београдске агломерације привлаче одређен број миграната из њима блиског окружења, тј. из Лајковца (1617 миграната), Аранђеловца (1193 миграната), Уба, Љига и др. Насеље Београд (језгро) је место становања за оне мигранте који су запослени у Рударско енергетско индустријском комплексу Лазаревац (РЕИК), односно у термоелектрани „Никола Тесла“ (ТЕНТ), у општини Обреновац. Општине Аранђеловац, Лајковац и Уб су индиректно везане за језгро преко Лазаревца и Обреновца са којима имају изражене функционалне везе те се могу сматрати за саставне делове функционално урбаног региона Београда.

Табела V-6: Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Београда, 2002. год.

2002	општина-Град рада									
општина-Град становања	укупно		насеље Београд		периферија		ближе окружење		остало	
		%		%		%		%		%
Укупно	602745	100	413040	100	56010	100	82478	100	51217	100
%	100		69		9		14		8	
нас. Београд	383435	64	368471	89	3644	7	2352	3	8968	18
%	100		96		1		1		2	
периферија	80176	13	29758	7	47440	85	735	1	2243	4
%	100		37		59		1		3	
ближе окруж.	96231	16	9378	2	3570	6	43277	52	40006	78
%	100		10		4		45		42	
остало	42903	7	5433	1	1356	2	36114	44		
%	100		13		3		84			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

Сумарно, унутар функционално урбаног региона насеља Београд формиране су субтериторијалне целине које представљају делове великог система. Град Београд као такав систем функционише као јединствена целина али су његови саставни делови у физичком, демографском, економском, функционалном, социјалном и сваком другом смислу хетерогени. Функционално урбани регион насеља Београд је изразито централизован и комплексан систем сачињен од нодуса различитог нивоа централитета чије се међусобне везе формирају на основу територијалног домета дејства својих функција. **Територијални домет функције рада насеља**

Београд је најизраженији у непосредној близини језгра. Са удаљавањем од њега, интензитет миграција се, по правилу, смањује а гравитационо подручје поприма звездаст облик. Очигледно је да са удаљавањем од језгра метрополитена, **важност путних праваца долази до изражаја.** То је првенствено видљиво у правцу општина Ковачица, Инђија, Смедеревска Паланка, Ковин, Алибунар и Аранђеловац у смеру којих се шире позитивни утицаји социоекономске трансформације насеља захваљујући дејству снажне функције рада језгра.

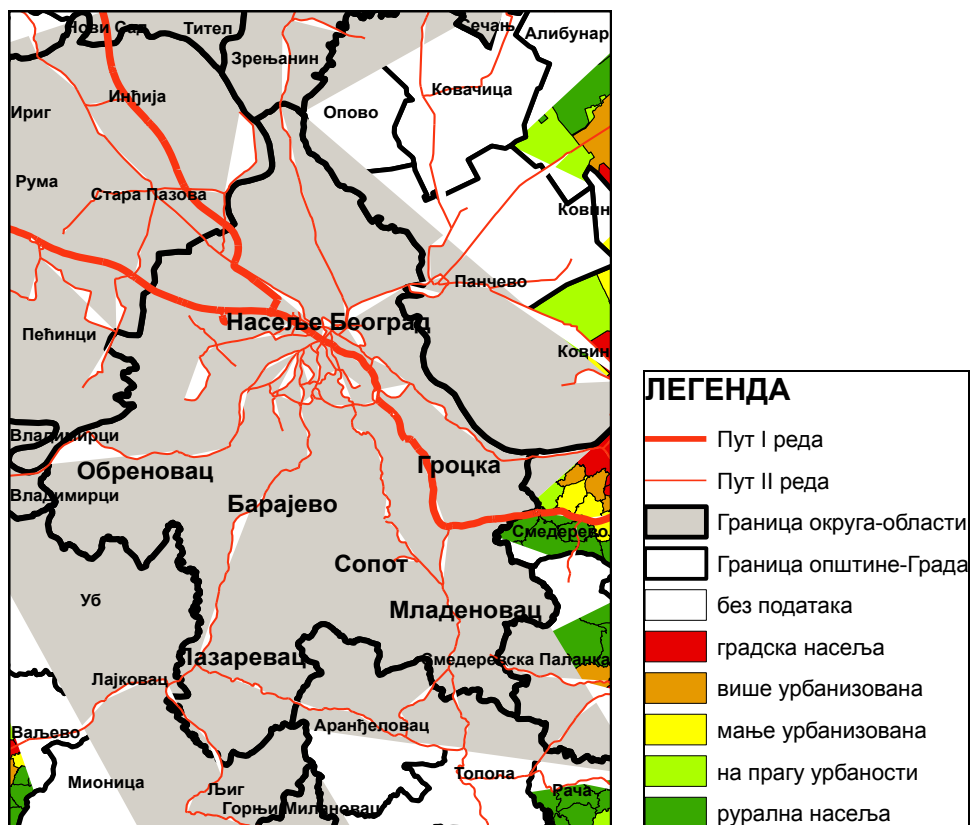
Истовремено се на територији општина Инђија и Стара Пазова сустичу и преплићу међусобни утицаји београдског и новосадског гравитационог подручја. На потезу Београд-Нови Сад се уочава линеарно издужен полицентричан систем у настајању који Дунав дели на два дела. Могуће је очекивати и да ће развој насеља у периурбаним деловима али и у окружењу Града Београда и Новог Сада бити у још израженијој зависности од односа са централним језгрима. У случају београдског метрополитена, садашње односе карактерише изразита поларизација и дихотомија центра и периферије. Језгро београдског метрополитена (насеље Београд) има 12 пута више становника од субцентара агломерације, тј. Обреновца, Младеновца и Лазаревца заједно. Ради тога је императив да развој Београда, Новог Сада и њихових ужих функционалних подручја буду у одређеном степену корелације са развојем приградских али и осталих насеља у окружењу агломерација.

Табела V-7: Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Београда, 2002. год.

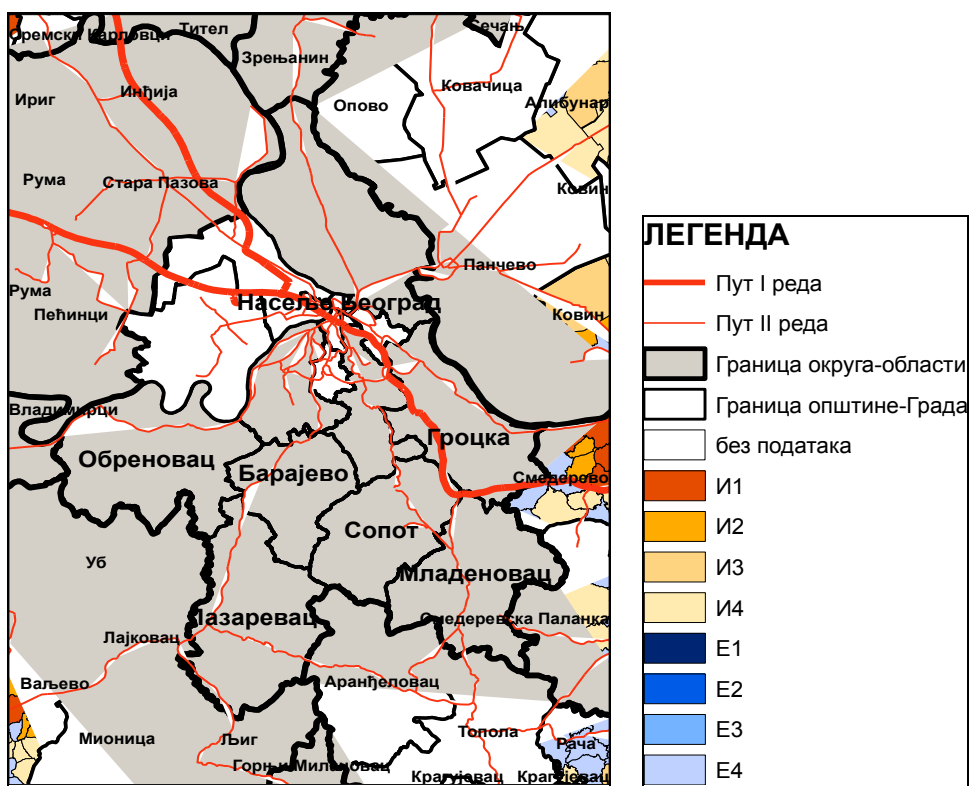
2002	Општина-Град рада									
општина-Град Становања	укупно		насеље Београд (језгро)		периферија		ближе окружење		остало	
		%		%		%		%		%
Укупно	385921	100	313545	100	34806	100	25448	100	12122	100
%	100		81		9		7		3	
нас. Београд	284714	74	272004	87	3601	10	2138	8	6971	58
%	100		96		1		1		2	
периферија	58946	15	29545	9	26703	77	657	3	2041	17
%	100		50		45		1		3	
ближе окруж.	38513	10	9286	3	3464	10	22653	89	3110	26
%	100		24		9		59		8	
остало	3748	1	2710	1	1038	3	0	0		
%	100		72		28		0			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

Слика V-3: Степен урбаности функционално урбаног региона Београда, 2002.

Слика V-4: Насеља функционално урбаног региона Београда према типу кретања становништва, 1991-2002. год.

5.4.2. Функционално урбани регион Новог Сада

Нови Сад је после београдске агломерације други по величини град у Србији и други најзначајнији центар у оквиру савско-подунавског развојног правца. Нови Сад представља тачку укрштања бачког и средње-банатског коридора. Он је дакле центар међународног значаја у мрежи насеља Републике Србије и центар регионалне урбанизације бачког дела Војводине чији систем међусобно повезаних насеља и хијерархија указују на изражену просторно-функцијску комплементарност и компактност. **Градско насеље Нови Сад сразмерно значају у територијалној организацији Републике има и пропорционално велику зону утицаја који се осећају на целокупној територији Војводине.** Преко Темерина, Нови Сад остварује везе са северно-бачким округом, преко Врбаса са западно-бачким округом, преко Титела и Зрењанина са средње-банатским округом, и преко Инђије и Старе Пазове са београдским метрополитеном. Његови утицаји осећају се и у северно банатском округу и преко Ирига и у Сремској Митровици и сремском округу.

Функционално урбани регион градског насеља Нови Сад **оквирно и у ширем** смислу чине насеља са територије Града Новог Сада и општина Темерин, Жабаљ, Сремски Карловци, Тител, Беочин, Инђија, Врбас, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Ириг и Србобран, укупне површине од 3780 km². У функционалном региону живи 566.832ст., од чега је 48% активних (272.077ст.), 31,8% запослених који живе и раде у месту становања (180.127ст.) и 10.2% дневних миграната (57.900ст.). Просечна величина насељског атара је око 50 km².

На бази истраживања међусобне интеракције насеља преко дневне миграције становништва као и на основу анализе степена урбанизације, демографских процеса изражених имиграционо-емиграционом и природном компонентом развоја становништва и других фактора, у **функционално урбаном региону доминира градски центар Нови Сад и мањи центри рада (карактера радно стамбених субурбија):** Темерин, Жабаљ, Сремски Карловци, Тител, Беочин, Инђија, Врбас, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Ириг и Србобран на територијама својих општина. Унутар функционалног региона, градско

насеље Нови Сад дели своје функционалне компетенције са општинским центрима који привлаче део радне снаге својих општина али истовремено део радне снаге дају градском насељу Нови Сад. Његови развојни импулси су бројни, комплементарни, имају утицај на целокупан друштвено економски, социјални и просторни развој ближег и даљем окружења, са наглашеном потребом за њиховим усмеравањем и артикулисањем у циљу остварења уравнотеженог просторног развоја читавог Региона.

Функционално урбани регион Новог Сада агрегира већи број насеља у окружењу, међутим унутар Региона такође постоји одређена издиференцираност простора на бази које се издвајају зоне интензивног утицаја, зоне слабијег дејства и зоне најслабијег утицаја градског насеља Нови Сад:

Прву зону интензивних утицаја чине насеља углавном у околини градског центра Нови Сад (језгро) са којима он има најснажније међусобне интеракције, односно то су насеља из којих су миграције запослених радника најинтензивније ка градском центру а степен социоекономских промена највећи. Анализе указују да прву зону утицаја градског насеља Нови Сад сачињавају већином насеља са територије Града Новог Сада из које 59% миграната долази на рад у градски центар (Табела V-10). Према броју запослених радника (88.754), дневних миграната (22.692), снази функцијског капацитета и степену утицаја на социоеографску трансформацију насеља као и других чинилаца, у функционалном региону доминира главни нодални центар градског насеља Нови Сад.

Друга зона утицаја чија су насеља изложена нешто слабијим утицајима градског насеља Нови Сад и из којих је степен дневних миграторних кретања запослене радне снаге ка примарном нодусу (Новом Саду) слабији, обухвата углавном гранична насеља Града Новог Сада и општина Темерин, Жабал, Сремски Карловци, Тител и Беочин. Од 41% радне снаге, или 15.549 запослених миграната, који свакодневно ка градском насељу Нови Сад путују из насеља околних општина, 9% је са територије општине Темерин, 5% са територије општине

Жабалъ, 4% из Сремски Карловци, 4% са територије општине Тител, 3% са територије општине Беочин, итд. (Табеле V-9 и V-10). Ареал утицаја градског насеља Нови Сад, изражен међусобном разменом дневних миграната између насеља рада и насеља становања, најснажнији је на релацији Град Нови Сад- општина Темерин а најслабији на релацији Град Нови Сад- општина Србобран¹⁸. Унутар функционално урбаног региона, свакодневни прилив запослених у градско насеље Нови Сад, из суседних општина, као и остварене функционалне везе са њима указује да градски центар има **највећу зону утицаја и доминанту улогу у развојним процесима региона**. У субрегионалним оквирима, прерасподела миграционог контингента се одвија у корист општинских центара.

Трећу зону утицаја, најслабијих, која се континуално надовезује на претходне зоне, чине делови општина Инђија, Врбас, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Ириг и Србобран, тј. њихова насеља која су најудаљенија од примарног нодуса Новог Сада и лоцирана углавном дуж путних праваца ка градским насељима поменутих општина. Ареал најслабијег утицаја гравитационог подручја градског насеља Нови Сад осећа се на територији појединих београдских општина, Ирига, Зрењанина, Србобрана и Бача¹⁹. Од укупно 22.692 запослена миграната у градском насељу Нови Сад, из Инђије долази на рад у Нови Сад 3% миграната, из Врбаса, Бачке Паланке и Бачког Петровца 2% миграната, односно из Ирига и Србобрана 1% миграната.

Гравитациона зона утицаја функцијско развојних силница главног нодалног центра превазилази границе региона али је доминантно највећа унутар граница Града што упућује на хомогеност подцелина унутар региона (он не расипа мигранте изван својих граница). Наиме, **ширу зону утицаја** градског насеља Нови Сад чине насеља осталих окружујућих општина из којих свега 5% или 1886 миграната ради у градском центру. Доминантан функцијски утицај градског

---

¹⁸ У оваквом виду кретања је 2002 год. учествовало, на релацији:

Нови Сад- Темерин: 3694 радника (3449 из Темерина, 245 из Новог Сада) и 3660 радника дневних миграната (3419 из Темерина, 241 из Новог Сада); *Нови Сад-Жабалъ*: 1995 радника и 1920 радника дневних миграната; *Нови Сад-Сремски Карловци*: 1783 радника и 1776 радника дневних миграната; *Нови Сад-Тител*: 1609 радника и 1490 радника дневних миграната, итд.

¹⁹ Иако је Бач ближи Сомбору, он је преко Бачке Паланке више оријентисан Новом Саду.

насеља Нови Сад своди се на поменуте секундарне центре (општине) у окружењу. Међутим, у ширем контексту посматрања, он сразмерно значају у територијалној организацији Републике Србије има пропорционално зону најслабијих утицаја који се осећају на територији већег дела Војводине.

Сложеност и снага новосадског агломерационог система огледа се и у томе што се на територији општина Инђија/Стара Пазова и Тител преклапају утицајне сфере београдског и зрењанинског функционално урбаног региона²⁰ са новосадским. Разлози се виде у близини ових центара, јакој економској снази оба градска центра и доброј саобраћајној повезаности. Прецизно разграничење је тешко дефинисати. Ипак, могуће је закључити да су насеља у граничним деловима контактних општина (Инђија/Стара Пазова, Тител) бивалентног карактера, тј. делимично су оријентисана градском насељу Нови Сад а делимично насељу Београд (у административном смислу), односно градском насељу Зрењанин. Најснажнији просторно-функцијски односи у поменутим контактним деловима уочавају се у зони преплитања утицаја градских насеља Нови Сад и Београд, односно на територији насеља општина Инђије и Старе Пазове. Имајући у виду удаљеност, општина Инђија више гравитира Новом Саду а Стара Пазова, Београду²¹. Смерови оријентације Инђије и Старе Пазове су јасни али и међусобна повезаност насеља ових општина које заједно чине контактну подручје и подцелину која спаја већу (београдску) и мању (новосадску) агломерацију у један велики функционални систем. Сходно томе, у некој будућој просторно функционалној организацији Републике Србије, простор ових агломерација треба третирати као такав - као јединствену биполарну функционалну целину и једну врсту осовине развоја вишег реда где није могуће јасно диференцирати границе, нити успоставити прецизну хијерархију у мрежи насеља.

---

²⁰ Насеља општине Тител представљају контактну зону између Новог Сада и Зрењанина, и ту се утицаји два гравитациона подручја преклапају, с тим што су функционално-гравитационе силнице Новог Сада у односу на Зрењанин јаче, тј. Тител је више оријентисан већој агломерацији, новосадској, него мањој, зрењанинској.

²¹ Од укупно 38.241 дневног мигранта који је запослен у градском насељу Нови Сад (313.545 у насељу Београд), са територије општине Инђија њих 585 функцију рада обавља у градском насељу Нови Сад (539 из Старе Пазове свакодневно ради у насељу Београд), а њих 1.205 у у градском насељу Нови Сад (62 дневна мигранта из Старе Пазове ради у Београду).

Генерално, функционално урбани регион градског насеља Нови Сад је изразито централизован. Чине га доминантно тржиште рада (градско насеље Нови Сад) и више мањих суседних секундарних центара са којима централно језгро снажно кореспондира (Темерин, Жабал, Сремски Карловци, Тител, Беоцин, Инђија, Врбас, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Ириг и Србобран). Мањи центри имају карактер слабијих секундарних тржишта рада. Довољно су јаки центри за становништво које живи и ради у њиховим насељима. Функције рада су им на задовољавајућем нивоу диверзификованости, постоји понуда радних места те су и њихови ареали утицаја изражени (Табеле V-9 и V-10)²².

Ипак, привлачна снага секундарних тржишта рада је далеко слабија у поређењу са примарним нодусом (Град Нови Сад) који је због мале удаљености одредиште највећег броја запослених који живе у мањим секундарним центрима (општинама у непосредном окружењу) а раде у градском насељу Нови Сад²³. Иницијалну основу оваквог тренда могуће је пронаћи још у другој половини XX века када је

---

²² Примера ради, на територији општине Врбас запослена је четвртина миграната од укупног броја радника (12.339 радника, 3.419 радника дневних миграната), дакле релативно низак удео је оних који свакодневно мигрирају што се може објаснити тиме да је општински центар Врбас и сам центар рада, са диверзификованим функцијама, добром понудом радних места те је као центар аграрне и текстилне индустрије пружила повољне могућности за запошљавање радника. Општина Бечеј је такође мање секундарно тржиште радне снаге, чијих је неколико индустријских предузећа обезбедило шансу за запослење и самосталнији развој. На то упућују подаци који говоре да је свега четвртина радног контингента који свакодневно мигрира на територији ове општине, односно да је од 10.310 радника свега 1.898 запослених миграната, од чега из Новог Сада долази свега око 3% запослених. У случају општине Тител овај однос је још израженији (од укупно 2.222 радника, 363 свакодневно мигрира), односно у случају општине Сремски Карловци (1.801 радника, 272 свакодневно мигрира- седмина дневних миграната, од којих је чак 75% из Новог Сада) и Инђије (Инђија-7.905 радника, 1.701 свакодневно мигрира- готово петина запослених миграната) најизраженији.

²³ Као мањи али такође јаки центри рада, ове општине су велики даваоци мигранта за насеља пре свега Новог Сада а потом сопствене и других општина. На ову правилност указује однос функције рада у односу на функцију становања који у случају појединих општина далеко више иде у корист становања. У Беоцину је три пута више оних радника миграната коју ту живе него раде, при чему од 2.059 радника миграната колико их станује у Беоцину, чак 51.9% функцију рада обавља у Новом Саду. У Жабљу чак четири пута више људи станује него што ради (у Инђији 2,5 пута више, итд.), при чему је Жабал центар становања за 2.642 запослена мигранта (Инђија за 4.142), од којих чак 68% свакодневно ради у Новом Саду, тј. 29% у случају Инђије. Највећи даваоци миграната за насеља центра функционалног подручја су општине Сремски Карловци, Тител и Темерин које од укупног броја миграната који у њима живе дају чак преко 80% радне снаге Новом Саду (Сремски Карловци 96,6%, Тител 86,5%, Темерин 81,8%).

Одступања од ове правилности једино се уочавају у случају Града Зрењанин и општине Врбас који подједнако имају развијену и функцију рада и функцију становања. Полифункционални карактер ових општина види се на основу тога што од 3.419 запослених миграната у Врбасу, 3.528 у њему живи, дакле незнатно више, овај однос у случају Зрењанина 8.847 оних коју ту раде, наспрам 8.586 који ту живе, готово исти.

Нови Сад оснажио карактер градског насеља услед обимног прилива становништва. Новосадска агломерација се територијално развијала највише досељавањем са подручја општина/Градова у окружењу и из бивших Република СФРЈ. Тренд трајног пресељавања становништва у Нови Сад је и даље присутан, посебно у деловима око језгра (централног градског насеља Нови Сад) у којима се у временском пресеку (1991-2002 год.), уочава тенденција ширења развојних утицаја главног тржишта рада (градског насеља Нови Сад).

Наиме, градски центар је према подацима Пописа 2002 год. (Табела V-8), од укупног обима досељавања (111.268ст.) имао знатно мање процентуално учешће досељених са територије Града Новог Сада (6.9%), од процента досељених са подручја других општина у Војводини, односно из бивших Република СФРЈ (34.1%). Најинтензивнији период снажног привлачног дејства градског насеља Нови Сад испољен је у периоду од 1991-2002 год. услед обимнијег досељавања избеглих и расељених лица са простора који су били захваћени ратом (БиХ и Хрватска)²⁴. Градско насеље Нови Сад је највише привукло становништво општина-Градова у саставу функционално урбаног региона Новог Сада, тј. у његовом непосредном окружењу (Жабал, Темерин, Беоцин, Србобран, Врбас, Ириг, Бачки Петровац, Инђија, Бечеј) али и неких удаљенијих, углавном са подручја Покрајине (Озаци, Рума, Зрењанин, Кикинда, Сомбор, Сремска Митровица и др.). Чак 49,2% од укупног броја одсељених са територије општине Жабал, односно 42,8% са територије општине Темерин је асимиловало градско насеље Нови Сад. Оно је такође асимиловало и велики број миграната са исходиштима из простора бивших Република СФРЈ- БиХ и Хрватске. Из БиХ се на пр. 10,9% од укупног броја одсељених са територије БиХ (340.201ст.), доселило у градско насеље Нови Сад, односно 7,9% од укупног броја одсељених са територије Хрватске (355.804ст.).

Планским досељавањем становништва, али и спонтаним миграцијама, формирала су се насеља у периурбаним, односно приградским деловима новосадске

---

²⁴ Наведено је детаљније објашњено у претходном делу рада о демографским кретањима на територији Војводине.

агломерације која су имала углавном аграрни карактер и мале густине насељености. Њихово радноспособно становништво се запошљавало у Новом Саду, али је задржавало место становања у центрима окружујућих општина, из социоекономских разлога. Данас, већина насеља општина у околнини градског насеља Нови Сад има карактер радно-стамбених приградских субурбија, без наглашеније радне функције за становништво сопствених насеља. **Насеља ових општина услед локалне децентрализације функције рада формирају секундарна тржишта рада.** Чињеници да је Нови Сад изразито јак центар рада у највећој мери је допринела мала удаљеност ових општина од центра функционално урбаног региона, те добра саобраћајна повезаност, организован јавни превоз али и развој комуналних система и природно географска обележја која су се индиректно одразила на саобраћајну доступност али и облике и густину насељености.

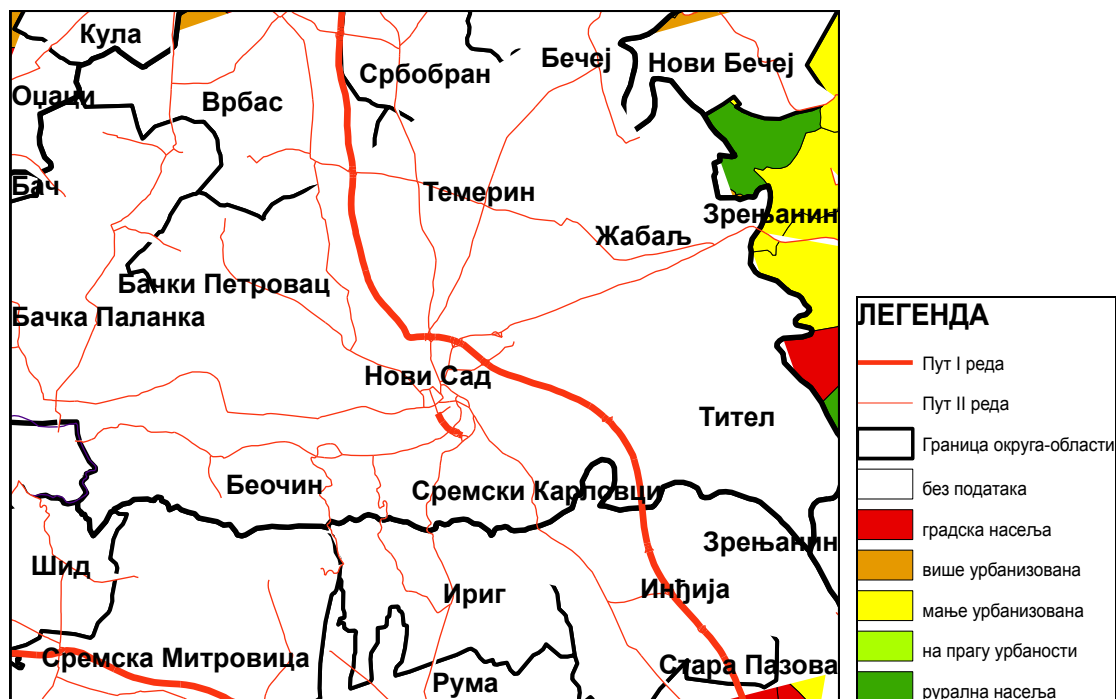
Табела V-8: Пресељавање становништва у Нови Сад са подручја општина-Градова у Војводини и са подручја Бих и Хрватске у периоду 1991-2002. год.

Општина-Град-држава	Укупно одсељени са територије општине-Града	Удео досељених у %	
		Центар општине-Града	Град Нови Сад
		са територије општине-Града у укупном броју одсељених са територије општине-Града	
Жабалъ	9208	4,9	49,2
Темерин	4720	10,25	42,8
Беоцин	4471	7,8	40,0
Србобран	5499	6,3	30,4
Врбас	13126	10,9	30,0
Ириг	5323	4,8	29,6
Бачки Петровац	3446	15,6	29,0
Инђија	11421	12,8	19,3
Бечеј	9942	14,7	19,0
Озаци	13126	13,5	16,1
Рума	15493	14,0	12,75
Тител	6100	4,0	11,5
Зрењанин	34449	21,2	11,3
Киkinда	19734	21,4	11,1
Сомбор	22542	24,6	10,3
Сремска Митровица	23134	21,8	9,4
Бачка Паланка	15239	21,2	1,7
БиХ	340201	²⁵ /	10,9
Хрватска	355804	/	7,9

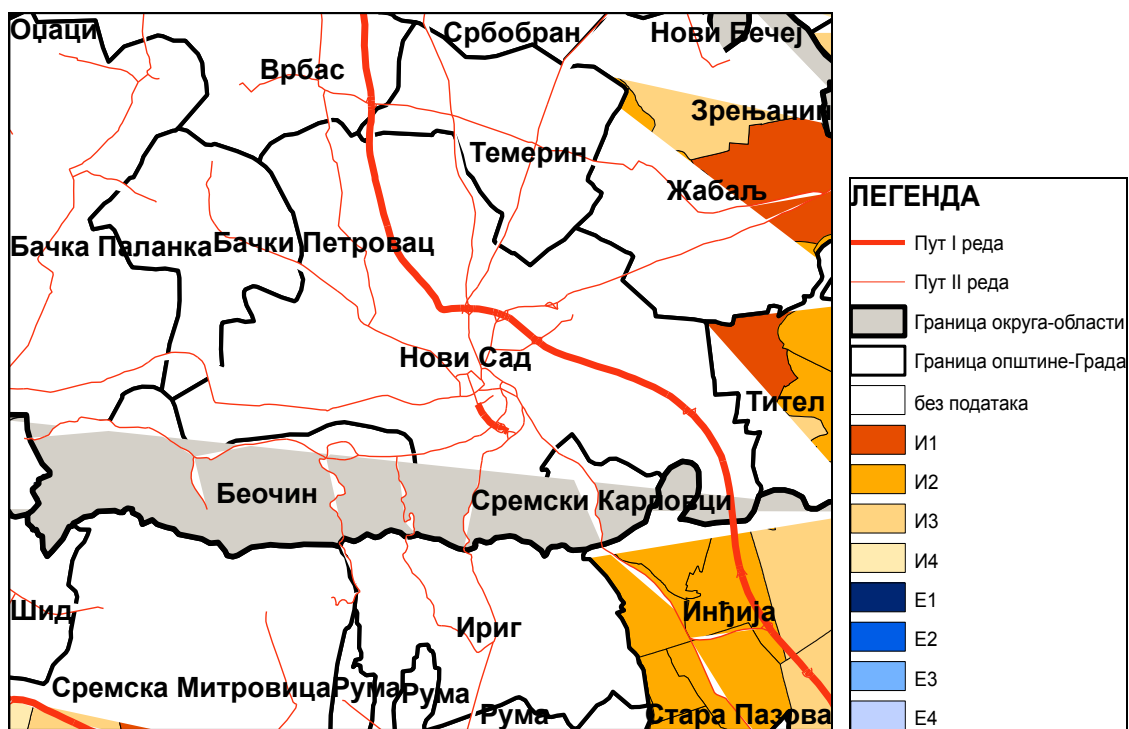
Извор: Досељено становништво према општина из које се доселило и општини сталног становања, Попис 2002, посебна обрада података, РЗС, Београд.

²⁵ Услед непостојања ових валидних статистичких података, они нису приказани.

Слика V-5: Степен урбаности функционалног урбаног региона Нови Сад 2002 год.

Слика V-6: Насеља функционално урбаног региона Нови Сад према типу кретања становништва, 1991-2002. год.

Табела V-9: Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Нови Сад, 2002. год.

2002	општина-Град рада																													
општина-Град становања	укупно		Бачка Паланка		Бачки Петровац		Беоцин		Бечеј		Жабалъ		Инђија		Ириг		Нови Сад		Србобран		Сремски Карловци		Темерин		Тител		Врбас		Остала	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Укупно	180127	100	14992	100	3030	100	3878	100	10310	100	3626	100	7905	100	1586	100	106700	100	2962	100	1081	100	4622	100	2222	100	12339	100	4874	100
%	100		8		2		2		6		2		4		1		59		2		1		3		1		7		3	
Бачка П.	15850	9	14411	96	63	2	21	1	2	0	0	0	0	0	0	0	879	1	0	0	2	0	3	0	0	0	32	0	437	9
%	100		91		0		0		0		0		0		0		6		0		0		0		0		0		3	
Бачки Петр.	3838	2	191	1	2862	94	5	0	0	0	4	0	0	0	0	0	721	1	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0	51	1
%	100		5		75		0		0		0		0		0		19		0		0		0		0		0		1	
Беоцин	4523	3	3	0	0	0	3343	86	0	0	2	0	0	0	1	0	1098	1	1	0	4	0	1	0	0	0	1	0	69	1
%	100		0		0		74		0		0		0		0		24		0		0		0		0		0		2	
Бечеј	10053	6	0	0	1	0	1	0	9532	92	8	0	0	0	0	0	205	0	10	0	0	0	23	0	0	0	2	0	271	6
%	100		0		0		0		95		0		0		0		2		0		0		0		0		0		3	
Жабалъ	5662	3	0	0	0	0	0	0	226	2	3422	94	2	0	1	0	1869	2	2	0	1	0	64	1	7	0	2	0	66	1
%	100		0		0		0		4		60		0		0		33		0		0		1		0		0		1	
Инђија	10495	6	1	0	1	0	6	0	1	0	0	0	7504	95	3	0	1256	1	1	0	54	5	4	0	2	0	3	0	1659	34
%	100		0		0		0		0		0		72		0		12		0		1		0		0		0		16	
Ириг	2146	1	0	0	0	0	56	1	0	0	0	0	8	0	1413	89	400	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	267	5
%	100		0		0		3		0		0		0		66		19		0		0		0		0		0		12	
Нови Сад	91744	51	160	1	82	3	415	11	67	1	126	3	51	1	26	2	88754	83	72	2	205	19	245	5	48	2	114	1	1379	28
%	100		0		0		0		0		0		0		0		97		0		0		0		0		0		2	
Србобран	3443	2	1	0	0	0	0	0	114	1	2	0	1	0	0	0	335	0	2717	92	1	0	54	1	0	0	140	1	78	2
%	100		0		0		0		3		0		0		0		10		79		0		2		0		4		2	
Ср.Карловци	2440	1	0	0	0	0	4	0	1	0	0	0	7	0	2	0	1578	1	0	0	798	74	6	0	1	0	1	0	42	1
%	100		0		0		0		0		0		0		0		65		0		33		0		0		0		2	
Темерин	7834	4	4	0	1	0	4	0	38	0	15	0	1	0	0	0	3449	3	29	1	1	0	4177	90	0	0	10	0	105	2
%	100		0		0		0		0		0		0		0		44		0		0		53		0		0		1	
Тител	3692	2	0	0	0	0	2	0	2	0	19	1	0	0	0	0	1561	1	2	0	0	0	3	0	1986	89	0	0	117	2
%	100		0		0		0		0		1		0		0		42		0		0		0		54		0		3	
Врбас	12568	7	16	0	6	0	1	0	6	0	0	0	0	0	0	0	994	1	33	1	0	0	16	0	0	0	11163	90	333	7
%	100		0		0		0		0		0		0		0		8		0		0		0		0		89		3	
Остала	5839	3	205	1	14	0	20	1	321	3	28	1	331	4	140	9	3601	3	95	3	13	1	25	1	178	8	868	7		
%	100		4		0		0		5		0		6		2		62		2		0		0		3		15			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

Табела V-10: Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Нови Сад, 2002. год.

2002	Општина-Град рада																													
општина-Град станов.	укупно		Бачка Паланка		Бачки Петровац		Беоцин		Бечеј		Жабалъ		Инђија		Ириг		Нови Сад		Србобран		Сремски Карловци		Темерин		Тител		Врбас		Остала	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Укупно	57900	100	3644	100	691	100	1442	100	1898	100	703	100	1701	100	386	100	38241	100	446	100	272	100	1010	100	363	100	3419	100	3684	100
%	100		6		1		2		3		1		3		1		66		1		0		2		1		6		6	
Бачка П.	4243	7	3126	86	61	9	19	1	0	0	0	0	0	0	0	0	739	2	0	0	2	1	2	0	0	0	32	1	262	7
%	100		74		1		0		0		0		0		0		17		0		0		0		0		1		6	
Бачки П.	1473	3	190	5	534	77	5	0	0	0	4	1	0	0	0	0	703	2	0	0	1	0	0	0	0	0	2	0	34	1
%	100		13		36		0		0		0		0		0		48		0		0		0		0		0		2	
Беоцин	2059	4	2	0	0	0	927	64	0	0	2	0	0	0	1	0	1069	3	0	0	4	1	1	0	0	0	1	0	52	1
%	100		0		0		45		0		0		0		0		52		0		0		0		0		0		3	
Бечеј	1600	3	0	0	1	0	1	0	1161	61	7	1	0	0	0	0	168	0	10	2	0	0	19	2	0	0	1	0	232	6
%	100		0		0		0		73		0		0		0		11		1		0		1		0		0		15	
Жабалъ	2642	5	0	0	0	0	0	0	225	12	514	73	1	0	1	0	1797	5	2	0	1	0	63	6	6	2	1	0	31	1
%	100		0		0		0		9		19		0		0		68		0		0		2		0		0		1	
Инђија	4142	7	0	0	1	0	6	0	1	0	0	0	1350	79	3	1	1205	3	1	0	54	20	2	0	1	0	1	0	1517	41
%	100		0		0		0		0		0		33		0		29		0		1		0		0		0		37	
Ириг	886	2	0	0	0	0	54	4	0	0	0	0	8	0	233	60	362	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	227	6
%	100		0		0		6		0		0		1		26		41		0		0		0		0		0		26	
Нови С.	25090	43	144	4	79	11	408	28	59	3	123	17	46	3	25	6	22692	59	66	15	204	75	241	24	46	13	109	3	848	23
%	100		1		0		2		0		0		0		0		90		0		1		1		0		0		3	
Србобран	855	1	1	0	0	0	0	0	112	6	1	0	1	0	0	0	281	1	229	51	1	0	53	5	0	0	137	4	39	1
%	100		0		0		0		13		0		0		0		33		27		0		6		0		16		5	
Ср.Карл.	1627	3	0	0	0	0	4	0	1	0	0	0	7	0	1	0	1572	4	0	0	0	0	6	1	1	0	0	0	35	1
%	100		0		0		0		0		0		0		0		97		0		0		0		0		0		2	
Темерин	4181	7	4	0	0	0	4	0	38	2	15	2	1	0	0	0	3419	9	29	7	1	0	588	58	0	0	10	0	72	2
%	100		0		0		0		1		0		0		0		82		1		0		14		0		0		2	
Тител	1670	3	0	0	0	0	0	0	2	0	19	3	0	0	0	0	1444	4	1	0	0	0	2	0	135	37	0	0	67	2
%	100		0		0		0		0		1		0		0		86		0		0		0		8		0		4	
Врбас	3528	6	15	0	6	1	1	0	6	0	0	0	0	0	0	0	904	2	32	7	0	0	15	1	0	0	2281	67	268	7
%	100		0		0		0		0		0		0		0		26		1		0		0		0		65		8	
Остала	3904	7	162	4	9	1	13	1	293	15	18	3	287	17	122	32	1886	5	76	17	4	1	17	2	174	48	843	25		
%	100		4		0		0		8		0		7		3		48		2		0		0		4		22			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

Такође, констелација новосадске агломерације најсличнија је београдској с обзиром да централно насеље показује тенденције прерастања у велики систем, иако у далеко мањим размерама у односу на београдски метрополитен. У том смислу може да се каже да је новосадски агломерациони систем по обиму, значају и улози у административно територијалној организацији Републике Србије најприближнији нишкој агломерацији али се у односу на њега морфолошки разликује. Утицаји градског насеља Нови Сад радијално се шире у простору (уз доминантност смерова ка градском насељу), дуж главних саобраћајних праваца, формирајући компактну целину неправилног кружног облика, за разлику од нишког функционално урбаног региона које има издужен облик издиференциран на неколико мањих групација у оквиру целокупног система.

5.4.3. Функционално урбани регион Ниша

Ниш са својим гравитационим подручјем представља централно насеље у великом јужноморавском систему, чију окосницу чини долина Јужне Мораве и долине неких већих притока (Јабланице, Власине). Осим поменутих долина, ова осовина просторно-функционално интегрише још и Велико Поморавље на северу, североисточне и источне делове Косова и Метохије и крајње југоисточне делове Републике Србије. Функционално урбани регион насеља Ниш се развио као тачка укрштања јужноморавске развојне осовине (која преко моравско-вардарске иде ка Македонији) и нишавске осовине развоја (у смеру будућег крака коридора X ка Софији и Истанбулу) које му омогућавају добру геостратешку позицију и дају полазну основу (пored осталих предности) за већи значај у европским интеграционим процесима. Функционално урбани регион насеља Ниш је изразито динамичан, отворен и недовољно кохерентан систем међусобно повезаних структурних елемената, тј. насеља од којих примарну улогу и позицију има насеље Ниш. Оно формира широку зону утицаја (радијалних праваца ширења у непосредно и даље окружење), која су претежно оријентисана ка северу, југу и југоистоку, па тако насеље Ниш, као центар међународног значаја у мрежи насеља Републике Србије, преко Алексинца остварује везе са Средњим и Великим

Поморављем, преко Прокупља са топличким округом, преко Беле Паланке са пиротским округом и Бугарском а преко Лесковца са јабланичким, односно пчињским округом и Македонијом.

У делу Алексиначке општине утицаји Ниша се једним делом преплићу са Великим Поморављем а другим се потиру, тј. сукобљавају са функционалном целином Западног Поморавља. Заправо се у делу ка Крушевцу, услед непостојања путног правца, налази зона разграничења утицаја два велика функционална система Западног и Јужног Поморавља. Иако се функционално урбани регион градског насеља Ниш доста експанзивно развија и поприма облике другог по реду центра у Србији, он са простором североисточне Србије (којој је близу) нема довољно јаке везе. Његови утицаји се слабо осећају у тимочком басену, док у подунавском појасу, посебно долини Поречке реке, Горњем Пеку и Мајданпеку скоро и да не постоје.

Функционално урбани регион градског насеља Ниш оквирно и у ширем смислу чини мрежа насеља Града Ниша и делови општина Нишка бања, Дољевац, Мерошина, Житорађа, Гацин Хан, Бела Паланка, Прокупље и Алексинац, укупне површине 3433 km². У функционалном подручју живи 260.003 ст., од чега је 73% активних (189.916 ст), 46,2% запослених који живе и раде у месту становања (120.307ст.) и 13,4% дневних миграната (34.826 ст.). Просечна величина насељског атара износи око 8.5 km².

На основу анализе степена урбанизације, концентрације дневне миграције становништва, учешћа контингента активног и запосленог становништва у укупном ст., као и на бази демографских процеса изражених имиграционо-емиграционом и природном компонентом развоја становништва, **у функционално урбаном региону доминира градско насеље Ниш и секундарни центри нижег ранга- Нишка бања, Дољевац, Мерошина (стамбене субурбије) и Житорађа, Гацин Хан, Бела Паланка и Прокупље, односно субцентар Алексинац, такође на територијама својих општина. У регионалном оквирима, насеље Ниш дели**

своје функционалне компетенције са општинским центрима којима гравитира један део радног контингента сопствених општина, док истовремено други део радне снаге гравитира Нишу. Функционалне и демографске детерминанте урбанизације такође показују да унутар региона постоји **издиференцираност на неколико зона утицаја насеља Ниш:**

Прву зону интензивних утицаја чине насеља са територије Града Ниша и општине Нишка бања, из којих је свакодневна флукуација радне снаге ка градском насељу Ниш најинтензивнија а степен функцијских и социоекономских промена највећи. Са територије Града Ниша долази на рад у насеље Ниш 43% запослене радне снаге, односно 61% из Нишке бање. Истовремено, у насељу Ниш 84% радника обавља и функцију рада и функцију становања (Табеле V-11 и V-12). Највећи број запослених у функционално урбаном региону градског насеља Ниш (80.497), те највећи број радника миграната (21.367) и снажан утицај на трансформацију околних насеља у социоеографском смислу чине га доминантним полом развоја не само у регионалним оквирима већ и шире, у великом делу Јужног Поморавља. Територијални домет функције рада, изражен **функционалним везама са суседним општинама** указује да градско насеље Ниш има доминантну развојну и интеграциону улогу у свом региону. Најснажније међусобне везе, које се одвијају између насеља рада и насеља становања општина у региону, запажају се на релацији Ниш-општина Нишка бања и општина Дољевац, а најслабије Ниш-општина Бела Паланка²⁶.

---

²⁶ У оваквом виду кретања је 2002 год. учествовало, на релацији:

Ниш-Нишка бања: 3111 радника (305 из Ниша, 2.806 из Нишке бање), 3101 радника дневних миграната (304 из Ниша, 2797 из Нишке бање); *Ниш-Дољевац:* 2.811 радника (160 из Ниша, 2.651 из Дољевца), 2788 радника дневних миграната (159 из Ниша, 2629 из Дољевца); *Ниш-Мерошина:* 1.652 радника, 1.631 радника дневних миграната; *Ниш-Алексинац:* 1.594 радника, 1494 радника дневних миграната; Ниш- Житорађа: 1.194 радника, 1.143 радника дневних миграната; *Ниш-Гаџин Хан:* 831 радника, 768 радника дневних миграната; *Ниш-Прокупље:* 718 радника, 654 радника дневних миграната; *Ниш-Бела Паланка:* 594 радника, 512 радника дневних миграната; *Ниш-Сврљиг:* 433 радника, 384 радника дневних миграната.

У спроведеној анализи су поменуте општине посматране у односу на Административно подручје Града Ниша. Према Попису из 2002 год., Град Ниш је чинио урбани део, тј. општина Ниш са издвојеним целинама (Палилула, Црвени Крст, Пантелеј и Медијана) и општина Нишка Бања. У саставу Града Ниша је укупно било 74 насеља, од којих је 18 припадало Нишкој Бањи. Статутом Града Ниша (из 2008 год.), поменуте целине су добиле статус општина те данас Град Ниш у свом саставу има 5 градских општина: Пантелеј, Црвени Крст, Палилула, Медијана и Нишка Бања.

Друга зона, слабијих утицаја чија су насеља изложена индиректним деловањем функције рада градског насеља Ниш, обухвата делове општина: Дољевац, Меровина, Алексинац, Житорађа и Гаџин Хан, што се види на основу снаге двосмерних миграција између насеља поменутих општина. Зону слабијих утицаја чине насеља са мањим степеном дневне миграције и урбанизације и која се налазе углавном у удаљеним, граничним деловима Града Ниша и општина Дољевац, Меровина, Алексинац, Житорађа и Гаџин Хан. Од 21.367 запослених миграната у насељу Ниш, 57% је оних који свакодневно долазе на рад у њега из општина у окружењу. Од тога из Нишке бање 13%, Дољевца 12%, Меровине 7%, Алексинца 6%, Житорађе 5%, итд. (Табела V-13). Сходно томе, **насеље Ниш и према броју запослених миграната који долазе из суседних општина има најшири утицајни ареал**, с тим да се прерасподела миграционог контингента у регионалним оквирима одвија превасходно у корист осталих општинских центара, тј. доминатно је кретање радника ка општинским центрима а одмах затим ка примарном нодусу (насељу Ниш). Генерално, центри рада мањих општина у његовом окружењу су велики даваоци радне снаге која живи у њима а ради у градском насељу Ниш, односно у сопственим општинским центрима (у далеко мањем обиму). Центри рада општина Нишка бања, Дољевац, Меровина и Житорађа имају вишеструко израженију функцију становања за оне који у њима живе, односно раде²⁷. Са друге стране, у Нишу је за 7000 мање миграната који у њему станују (11.800 или 34%), у односу на број оних који у њему обављају функцију рада (21.367 или 100%) што говори о поларизацији функције становања у односу на функцију рада. Разлози се виде у близини мањих центара рада у окружењу насеља Ниш, доброј саобраћајној повезаности и добро организованом јавном превозу тако да је изохрона удаљеност појединих насеља општина у околини Ниша мања од 30 минута. Насеља мањих општина у окружењу примарног нодуса претежно имају карактер радно стамбених субурбија и формирана су локалном децентрализацијом функције рада. Укупно, централни делови Нишког функционално урбаног региона, у административном

---

²⁷ Од 791 запосленог мигранта који ради у центрима рада општине Дољевац (591 у Меровини, 663 у Житорађи), 3.262 мигранта у њима станује (2.121 у Меровини, 2.155 у Житорађи), што указује да је функција становања у Дољевцу чак четири пута јача него функција рада, односно 3,6 пута већа у случају Меровине и 3 пута у случају Житорађе (Табела V-13).

смислу-градско насеље Ниш, из насеља општина које су у његовој директној утицајној сфери, примају нешто више од половине радног контингента (57%) који функцију рада задовољава у Граду а живи ван њега. Наведено упућује да насеље Ниш има изразито развијену функцију рада те да је његова привлачна снага јака што га сврстава у категорију центара, који поред доминантне београдске агломерације, могу да учествују у укључивању у европске интеграционе и развојне процесе ближег и даљег окружења.

Снажно поларизационо дејство на своје окружење градско насеље Ниш има превасходно захваљујући израженој диверзификацији функција, те структуром и понудом радних места чиме је привукао становништво унутрашњих насеља али и оних из суседних општина. Велику улогу у овим процесима има и селективна миграција, односно тзв. социјална и образовна капиларност. Углавном више образовано становништво станује у урбаним центрима окружујућих општина а свакодневно путује ка градском насељу Ниш. То је посебно изражено на релацији Ниш-Лесковац, о чему говори и јака међусобна функционална веза од чак 1.028 дневних миграната (уз доминатност смера кретања радне снаге ка градском насељу Ниш- око 800 миграната свакодневно флукутира у правцу градског насеља Ниш). С обзиром на то, као и чињеницу да се ареали утицаја Ниша и Лесковца међусобно преплићу (у граничним деловима Града Лесковца али и на територији општине Дољевац и Гацин-Хан), може се констатовати да функционално урбани регион градског насеља Лесковац поприма особине субсистема који се формира у јужним деловима Нишког метрополитена. Тенденција урбанизације овог дела Јужног Поморавља води ка развоју осовине, тј. новог функционално просторног облика са Нишким регионом као језгром (чији се утицаји дифузно шире у простору) и Лесковцем као мањом агломерацијом у том систему. Генерално, **и поред тога што доминирају као центри (Ниш и Лесковац), и имају већ “окоштале”, тј. изражене функционало урбане регионе опште хијерахије- Лесковачко и Нишко, између њих постоји одређена функционална међузависност која је изражена кретањем радне снаге.**

Трећу зону утицаја, најслабијих, који се надовезују на претходне зоне, чине делови општина Прокупље, Бела Паланка и Сврљиг, тј. њихова насеља која су најудаљенија од примарног нодуса Ниша и лоцирана углавном дуж путних праваца ка градским насељима поменутих општина. Од укупно 21.367 запослених миграната у градском насељу Ниш, из Прокупља и Беле Паланке на рад долази у Ниш 2% миграната, односно 1% из Сврљига. **Индиректно, градско насеље Ниш има функционалну везу са Прокупљем и Сврљигом, међутим она није толико интензивна да би се сматрала хомогеном територијалном целином у функционалном смислу.** Прокупље индиректно преко Житорађе гравитира Нишу, односно функционални регион Ниша који је првог ранга, дели зону утицаја са Прокупљем. Према принципу селективне миграције, део становништва свакодневно иде на рад у Ниш (најјаче тржиште рада у Јужном Поморављу), међутим доминантни центар за становништво које живи и ради на територији општине је Прокупље. Оно се у долини Топлице „наслања“ на Нишки функционално урбани регион и гравитира му подјастребачки крај.

Шире зону утицаја градског насеља Ниш чине насеља осталих окружујућих општина из којих свега 6% или 1212 миграната ради у градском насељу Ниш. Стога се може рећи да је функционално урбани регион Ниша недовољно компактан систем сачињен од субрегионалних подцелина које расипају мигранте. **Утицајна сфера насеља Ниша је најјача у непосредној близини центра али са удаљавањем слаби ширећи се радијално у свим смеровима, дуж путних праваца према Алексинцу, Сврљигу, Белој Паланци, Лесковцу и Прокупљу. Зоне слабијег и најслабијег утицаја су још увек недовољно економски и социјално интегрисане са насељем Ниш и његовом непосредном околином, те у функционалном смислу представљају периферију унутар Региона.**

Функционално урбани регион Ниша представља неконзистентан систем полицентричног карактера састављен од поменутих центара који су различитог нивоа централитета и између којих постоји одређен вид хијерахије. На бази спроведених анализа и услед комбинованог деловања више различитих

економских, социјалних и демографских показатеља, установљено је да у састав функционално урбаног региона Ниша улази 90% територије Нишког округа с тим да унутар Региона постоји одређена издиференцираност на неколико зона утицаја примарног нодуса-насеља Ниш (зоне интензивног, слабијег и најслабијег утицаја), као и да се слабији утицаји шире дуж путног правца и према Белој Паланци која је изван Нишког округа. Другим речима, уколико би се Нишко функционално подручје сагледало као макрофункционално подручје Србије, констатовало би се да му директно гравитирају насеља из зона интензивног и слабијег утицаја, као и да Ниш дели утицајне сфере и са Лесковцем, Прокупљем и Сврљигом.

На основу хијерархичности у привлачењу радне снаге и осталих параметара, у Региону се развио тростепени однос на бази кога се издвајају центри и субтериторијалне целине:

- **Језгро функционално урбаног региона Ниша** чини градско насеље Ниш²⁸ и делови око језгра, тј. насеља из којих су најинтензивније дневне миграције ка Нишу. Ова насеља су позиционирана око спољног обода језгра и имају висок степен социоекономске и функције трансформације те ће се у блиској будућности готово у потпуности уклопити у морфолошку и насеобинску композицију језгра. Развој периурбаних насеља у околини Ниша резултат је јаке функције рада језгра које је привукло становништво из околних и удаљених насеља општина у окружењу. Досељено становништво није било искључиво пољопривредно већ мешовито, тј. они који су се запошљавали у Нишу. Друго, близина и развој Ниша утицале су на социоекономску покретљивост становништва које је из доминантно пољопривредних делатности прешло у индустријске или делатности услужног сектора. Да нису била у уској утицајној сфери Ниша, већина ових села, доминантно

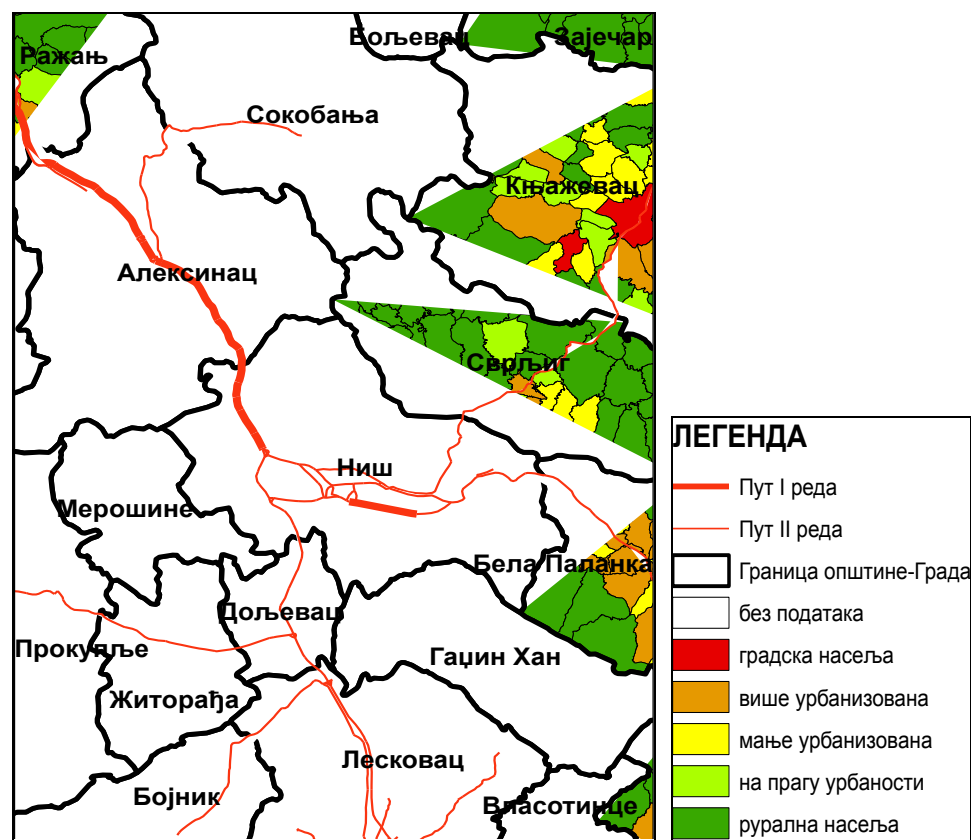
²⁸ У административном смислу градско насеље Ниш чине градски делови централних Нишких општина Медијана, Палилула, Црвени Крст и Пантелеј.

аграрног карактера у ранијим периодима, се не би данас развила. Треће, у последњој деценији се уочава постепена децентрализација језгра, највише услед иселавања дела становништва, које се у условима пораста укупне популације и позитивног природног кретања, трајно преселило у центар већег функционалног капацитета (Београд).

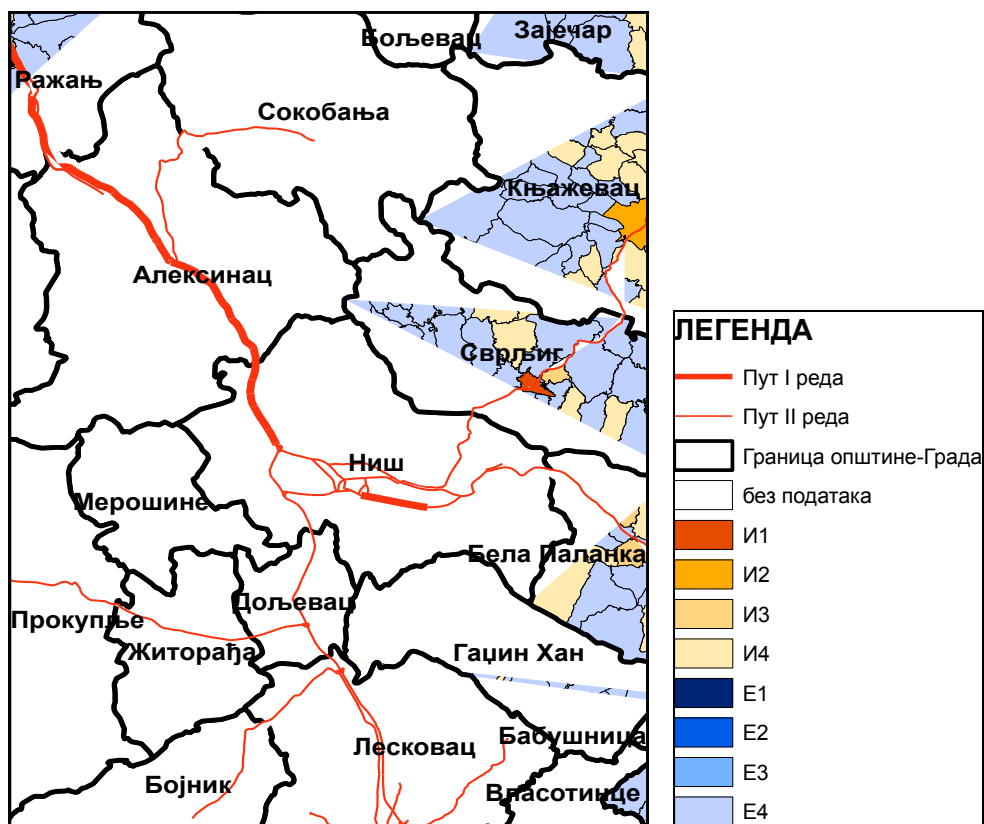
На основу успостављених функционалних веза са околним насељима, територијални домет функције рада насеља Ниш прелази границе Града и захвата већину насеља у граничним деловима са општинама Доњевац и Меровина. Насеља ових општина, због јачег функцијског и социоекономског преображаја, слабије снаге функција својих центара рада у односу на насеље Ниш, мањег демографског капацитета и немогућности да се јаче развију захваљујући близини јаком центру рада (насељу Ниш), претежно имају карактер стамбених субурбија нижег централитета. Она са насељем Ниш зато имају добру функционалну спрегу те нису класични субцентри у окружењу већ подцелине унутар функционално урбаног региона.

- **Субтериторијална целина I реда је општина Алексинац**, подсистем унутар функционално урбаног региона Ниша, са градским насељем Алексинцем које такође формира своју зону утицаја који се у великом систему могу окарактерисати као субутицаји. Субцентар Алексинац, превасходно због положаја и близине језгру (насељу Ниш) али и изражене међусобне размене радне снаге, функционалног капацитета и степена урбанизованости општине има висок ранг у укупној хијерархији насељског система функционално урбаног региона Ниша. **Градском насељу Алексинац гравитира северозападни сектор функционалног урбаног региона Ниша.** Општина Алексинац има 8412 радника и 3237 дневна миграната од којих је 89% са територије општине што индиректно говори да је после насеља Ниш, ареал утицаја градског насеља Алексинац, испољен дневном миграцијом радне снаге, најизраженији и углавном обухвата

насеља унутар општинских граница и дуж аутопутног правца ка насељу Ниш. Генерално, између утицајних сфера Ниша и Алексинца (али и Нишке бање, Дољевца, Мeroшине, Житорађе, Гациног Хана, Беле Паланке и Прокупља) је успостављена хијерархија унутар полинодалног система где градски центри имају различит опсег утицајних сфера. Ареал утицаја Ниша превазилази границе Града те он не само да задовољава потребе локалног становништва већ и оног у даљем окружењу, док Алексинац и остали мањи центри рада на територији функционалног подручја немају критичну зону утицаја, већ се она своди углавном на општинску територију. Дакле, иако је између центара успостављена хијерархија, функције субцентара су још увек недовољно развијене и неопходно их је разместити тако да удовоље оптималним потребама свог становништва. Императив је да се размештај становништва и централних функција међусобно прилагоде и плански усмере.

Слика V-7: Степен урбаности функционално урбаног региона Ниша 2002 год.

Слика V-8: Насеља функционално урбаног региона Ниша према типу кретања становништва., 1991.-2002. год.

Табела V-12: Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Ниша, 2002. год.

2002	Општина рада																							
општина-Град становања	укупно		Алексинач		Бела Паланка		Гацин Хан		Дољевац		Житорађа		Мерошина		Ниш		Нишка бања		Прокупље		Сврљиг		Остала	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Укупно	120307	100	8412	100	3157	100	1586	100	1397	100	1446	100	916	100	80497	100	1649	100	11102	100	3169	100	6976	100
%	100		7		3		1		1		1		1		67		1		9		3		6	
Алексинач	10123	8	7964	95	0	0	2	0	10	1	3	0	4	0	1321	2	5	0	12	0	1	0	801	11
%	100		79		0		0		0		0		0		13		0		0		0		8	
Бела Паланка	3776	3	3	0	3034	96	2	0	3	0	0	0	0	0	532	1	38	2	1	0	2	0	161	2
%	100		0		80		0		0		0		0		14		1		0		0		4	
Гацин Хан	1943	2	0	0	0	0	1268	80	10	1	0	0	0	0	623	1	29	2	3	0	0	0	10	0
%	100		0		0		65		1		0		0		32		1		0		0		1	
Дољевац	3884	3	3	0	0	0	0	0	1023	73	33	2	3	0	2651	3	6	0	22	0	0	0	143	2
%	100		0		0		0		26		1		0		68		0		1		0		4	
Житорађа	3207	3	4	0	0	0	0	0	82	6	1259	87	7	1	1142	1	1	0	379	3	1	0	332	5
%	100		0		0		0		3		39		0		36		0		12		0		10	
Мерошина	2525	2	8	0	0	0	1	0	4	0	11	1	710	78	1519	2	4	0	144	1	2	0	122	2
%	100		0		0		0		0		0		28		60		0		6		0		5	
Ниш	73315	61	273	3	62	2	208	13	160	11	52	4	133	15	67267	84	305	18	248	2	110	3	4497	64
%	100		0		0		0		0		0		0		92		0		0		0		6	
Нишка бања	4244	4	2	0	10	0	86	5	2	0	1	0	3	0	2806	3	1243	75	4	0	1	0	86	1
%	100		0		0		2		0		0		0		66		29		0		0		2	
Прокупље	11249	9	6	0	0	0	0	0	9	1	60	4	55	6	470	1	2	0	10003	90	4	0	640	9
%	100		0		0		0		0		1		0		4		0		89		0		6	
Сврљиг	3543	3	2	0	6	0	0	0	1	0	0	0	0	0	323	0	5	0	2	0	3020	95	184	3
%	100		0		0		0		0		0		0		9		0		0		85		5	
Остала	2498	2	147	2	45	1	19	1	93	7	27	2	1	0	1843	2	11	1	284	3	28	1		
%	100		6		2		1		4		1		0		74		0		11		1			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

Табела V-13: Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Ниша, 2002. год.

2002																								
општина-Град становања	укупно		Алексинац		Бела Пал.		Гацин Хан		Дољевац		Житорађа		Мерошина		Ниш		Нишка б.		Прокупље		Сврљиг		Остала	
		%		%		%		%		%		%		%				%		%				%
Укупно	34826	100	3237	100	676	100	924	100	791	100	663	100	591	100	21367	100	501	100	2777	100	703	100	2596	100
%	100		9		2		3		2		2		2		61		1		8		2		7	
Алексинац	4582	13	2874	89	0	0	2	0	7	1	3	0	4	1	1238	6	4	1	4	0	1	0	445	17
%	100		63		0		0		0		0		0		27		0		0		0		10	
Бела Паланка	1217	3	1	0	572	85	2	0	1	0	0	0	0	0	459	2	37	7	0	0	0	0	145	6
%	100		0		47		0		0		0		0		38		3		0		0		12	
Гацин Хан	1250	4	0	0	0	0	614	66	10	1	0	0	0	0	565	3	26	5	3	0	0	0	32	1
%	100		0		0		49		1		0		0		45		2		0		0		3	
Дољевац	3262	9	3	0	0	0	0	0	454	57	32	5	3	1	2629	12	6	1	22	1	0	0	113	4
%	100		0		0		0		14		1		0		81		0		1		0		3	
Житорађа	2155	6	4	0	0	0	0	0	79	10	482	73	7	1	1093	5	0	0	369	13	1	0	120	5
%	100		0		0		0		4		22		0		51		0		17		0		6	
Мерошина	2121	6	7	0	0	0	1	0	4	1	11	2	388	66	1499	7	4	1	142	5	2	0	63	2
%	100		0		0		0		0		1		18		71		0		7		0		3	
Ниш	11800	34	256	8	53	8	203	22	159	20	50	8	132	22	9177	43	304	61	233	8	107	15	1126	43
%	100		2		0		2		1		0		1		78		3		2		1		10	
Нишка бања	3066	9	2	0	10	1	85	9	2	0	1	0	3	1	2797	13	106	21	3	0	1	0	56	2
%	100		0		0		3		0		0		0		91		3		0		0		2	
Прокупље	2735	8	5	0	0	0	0	0	9	1	60	9	53	9	421	2	2	0	1783	64	2	0	400	15
%	100		0		0		0		0		2		2		15		0		65		0		15	
Сврљиг	951	3	0	0	5	1	0	0	1	0	0	0	0	0	277	1	5	1	1	0	570	81	96	4
%	100		0		1		0		0		0		0		29		1		0		60		10	
Остала	1687	5	85	3	36	5	17	2	65	8	24	4	4	1	1212	6	7	1	217	8	19	3		
%	100		5		2		1		4		1		0		72		0		13		1			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

5.4.4. Функционално урбани регион Лесковца

Функционални урбани регион градског насеља **Лесковац** је саставни део јужно моравске осовине развоја чију окосницу чини долина Јужне Мораве и њене веће притоке (Јабланица и Власина). Лесковац је центар урбане агломерације која долином Јужне Мораве кореспондира са већом, Нишком агломерацијом, преко Владичиног Хана са пчињским округом, и преко Власотинца- субцентра свог функционалног подручја и Црне Траве са Бугарском и преко Лебана и Медвеђе са источним деловима Косова и Метохије.

Функционално урбани регион градског насеља Лесковац условно и у ширем смислу чине делови територије Града Лесковца и општина Лебане, Власотинце и Бојник, укупне површине 1.923km². У функционалном подручју живи 227.600ст., од чега је 46% активних (104.502ст), 20% запослених који живе и раде у месту становања (44.969ст.) и 7% дневних миграната (16.645ст.). Просечна величина насељског атара се креће од 9km² (Лебане) до 7km² (Лесковац). Градско насеље Лесковац са својим функционалним урбаним регионом, представља пол концентрације становништва и економских активности, под чијим се директним и индиректним утицајима врши демографски, функционални, социоекономски и физиономски преображај околних насеља.

На основу анализе степена урбанизације, концентрације дневне миграције становништва и на бази демографских процеса изражених имиграционо-емиграционом и природном компонентом развоја становништва, **у функционално урбаном региону доминира градски центар Лесковац и субцентри Лебане, Власотинце и Бојник на територијама својих општина. Унутар региона, градско насеље Лесковац дели своје функционалне компетенције са општинским центрима који привлаче део радне снаге својих општина али истовремено део радне снаге дају Лесковцу.** Функционалне и демографске детерминанте урбанизације такође показују да унутар региона постоји **издиференцираност на неколико зона утицаја градског насеља Лесковац:**

Прва зона је **зона интензивних утицаја** коју чине насеља са највећом концентрацијом становника и из којих су дневне миграције ка градском центру најинтензивније²⁹ а степен социоекономске трансформације највећи (Слике V-9, V-10 и V-11). Анализом је утврђено да зона интензивних утицаја градског насеља Лесковац обухвата већину насеља са територије Града Лесковца одакле у градски центар долази чак 89% миграната (Табела V-14). Према концентрацији запослених радника (31.059) и оних који свакодневно мигрирају (10.883), те степену утицаја функције рада на социоекономски и функцијски преображај околине (али и других фактора), у унутаропштинској али и међуопштинској организацији функционално урбаног региона, територија Града Лесковца са централним градским насељем Лесковац има доминантно место (Табеле V-13 и V-14).

Друга зона је **зона слабијег утицаја** градског насеља Лесковац коју чине насеља са слабијим степеном дневне миграције и урбанизације и која се налазе углавном у удаљеним, граничним деловима Града Лесковца и општина Лебане, Власотинце и Бојник. Из ових општина долази 1234 запослена мигранта (11%), од чега је 4% из Лебана, 3% из Власотинца и 1% из Бојника (углавном се ради о пограничним насељима дуж путних праваца ка Лесковцу - Табела V-14)³⁰. На бази наведеног је могуће закључити да у међуопштинској прерасподели миграционог контингента у регионалним оквирима, доминира кретање радника у смеру ка општинским центрима, с тим да градско насеље Лесковац опет има највећу зону утицаја.

Зона најслабијих утицаја градског центра обухвата насеља осталих околних општина најчешће лоцирана уз доминантне путне правце, тј. она насеља која се надовезују на зону слабијих утицаја. Из ових насеља (која су у саставу општина изван Региона) долази на рад у градски центар Лесковац свега 4% или 418 запослених миграната од укупно 9649 запослених миграната који станују и раде на

---

²⁹ Приликом дефинисања хијерахије и мреже насеља за потребе израде Регионалног просторног плана Јужног Поморавља, коришћена је дневна миграција на нивоу насеља и утврђено је да градско насеље Лесковац привлачи највише дневних миграната са територије Града Лесковца, тј. да доминира. Остала сеоска насеља са територије Града Лесковца немају функцију рада и становништво је претежно запослено у пољопривреди.

³⁰ То је потврђено у Регионалном просторном плану Јужног Поморавља, као и емпиријским истраживањима (извор података- посебни подаци РЗС, 2002.)

територији Града Лесковца. Изражена хомогеност територијалних подцелина унутар Региона не доводи до расипања миграната изван функционалних граница али га са друге стране, одликује недовољан степен кохерентности између мањих територијалних подцелина. **Утицајна сфера градског насеља Лесковац је најјача у непосредној близини центра али са удаљавањем слаби ширећи се дуж путних праваца према Власотинцу, Бојнику и Лебану. Зоне слабијег и најслабијег утицаја у функционалном смислу представљају периферију унутар Региона која је још увек недовољно интегрисана са градским насељем Лесковац и његовом непосредном околином.**

Функционално урбани регион градског насеља Лесковац има **полифункционалну унутрашњу насељску структуру**, у оквиру које постоје центри различитог степена нодалности и централитета. На основу разлике у снази апсорпције и емитовања контингента запослених миграната нодалних чворишта, концентрације становника, радне миграције, степена урбаности, итд., у Региону су се развили функционални односи и везе између насеља чији се карактер остварује кроз одређен **хијерахијски однос**. На основу истраженог је закључено да се **функционално урбани регион Лесковца, у ширем смислу, диференцирао на мање целина које гравитирају центрима нижег ранга, односно у функционално урбаном региону Лесковца су се развили центри и субтериторијалне целине I, II и III реда и то:**

- 1. Језгро функционално урбаног региона** чини градско насеље Лесковац и делови око језгра, тј. насеља из којих су најинтензивније дневне миграције ка Лесковцу и у којима је виши степен урбанизације. Са удаљавањем од језгра, дневне миграције слабе, највише услед тога што становништво привлаче мањи центри рада у непосредној близини (градска насеља Власотинце, Бојник, Лебане, односно Вучје и Грделица на територији Града Лесковца). Зона утицаја градског насеља Лесковац, изражена међусобном расподелом дневне миграције запослених радника између места рада и становања, најизраженија је на релацији Град Лесковац-општина Лебане и

Град Лесковац-општина Власотинце³¹. Такође, значајнија функционална веза, изражена разменом радне снаге, видљива је и на релацији Лесковац-Ниш³². Утицаји градских насеља Лесковац и Ниш се преклапају у граничним деловима Града Лесковца као и на територији општина Дољевац и Гацин Хан. Оквирно, утицајна сфера Лесковца се шири дуж пута према Нишу али је утицај Лесковца на већи део Града Лесковца јачи него утицај Ниша, међутим део запослене радне снаге, по принципу селективне миграције, свакодневно путује на рад и ка Нишу, углавном због јачег тржишта рада. **Уколико би се Лесковац сагледао као макрофункционално подручје Србије, констатовало би се да му директно гравитирају насеља општина Лебане, Власотинце и Бојник али да он истовремено дели зону утицаја и са Нишом.**

Ареал утицаја градског насеља Лесковац, изражен кретањем радне миграције, просторно окупља највећи број насеља, превасходно са сопствене територије, а онда са територија општина Лебане, потом Власотинце и у мањој мери Бојник. Истовремено се запажају, у далеко слабијем интензитету, и утицаји мањих центара рада са територије Града Лесковца (Вучје, Грделица) те Лесковац није једино градско насеље које утиче на трансформацију свог окружења. Наиме, у југоисточном и југозападном сектору територије Града Лесковца формиране су зоне у којима су изражени типови насеља вишег степена урбаности (сагласни са правилношћу да виши степен урбаности прати веће дневне миграције), захваљујући снази функције рада мањих центара која је допринела трансформацији насеља њихове околине. Насеља југозападног и југоисточног сектора на територији Града Лесковца емитују испод 30% запослених миграната (од укупног броја својих радника) ка примарном нодусу (Лесковцу), те се може констатовати да је утицај градског насеља

---

³¹ У оваквом виду кретања је 2002 год. на релацији Лесковац-Лебане учествовало 527 радника и 510 радника дневних миграната, а на релацији Лесковац-Власотинце 478 радника и 456 радника дневних миграната.

³² На релацији Ниш-Лесковац је изражена међусобна размена радне снаге у којој је учествовало 1.165 радника и 1.028 дневних миграната

Лесковац у овом делу Града слабији, услед веће привлачне снаге Вучја и Грделице који су одвукли део запослених миграната. Ипак, градска насеља Грделица и Вучје иако у односу на остала, сеоска насеља на територији Града Лесковца, имају виши ранг у мрежи насеља и више јавно социјалних садржаја, немају довољно јаку функцију рада која би иницирала снажнију дневну миграцију околних сеоских насеља ка њима³³.

Томе у прилог иде и чињеница да су насеља у даљем окружењу Грделице и Вучја, на територији Града Лесковца, углавном демографски мања сеоска насеља чије је становништво претежно запослено у пољопривреди. Ова сеоска насеља су у аграрном смислу депресирана и прате их интензивни процеси депопулације (Слика V-10) те се перспективно не може очекивати значајнији демографски, економски и сваки други вид опоравка који би поспешило запошљавање или дневну миграцију.

Језгро функционално урбаног региона Лесковца такође карактерише и одређена диспропорција у размештају становништва између места рада и места становања што је у вези са степеном урбанизације Лесковца и што такође утиче на развој дневне миграције у којој условно учествује преко 30% запослених миграната. Наиме, од 12.121 дневних миграната који станују у Граду, 10.883 у њему обавља функцију рада (65 % од укупног бр. запослених миграната или 10% од укупног активног ст. у функционално урбаном региону Лесковца). Градско насеље Лесковац развило је функцију становања за оне који су највећим делом запослени на територији Града (80%), затим у Граду Нишу (7%) и далеко мање у центрима рада суседних општина. Развој Ниша и његова постепена трансформација у јак привредни и економски центар директно је утицало на развој стамбене функције у Лесковцу а тиме и на чињеницу да је Лесковац давалац великог броја миграната који у њему живе а функцију рада задовољавају у Нишу.

---

³³ Од укупног броја радника који живе и раде у центрима рада Града Лесковца (29.605), градско насеље Лесковац је привукло највећи број запослених миграната (7679 или 26%), док је Вучје одредиште за свега 903 (3%), односно Грделица за 564 (1.9%) запослена миграната.

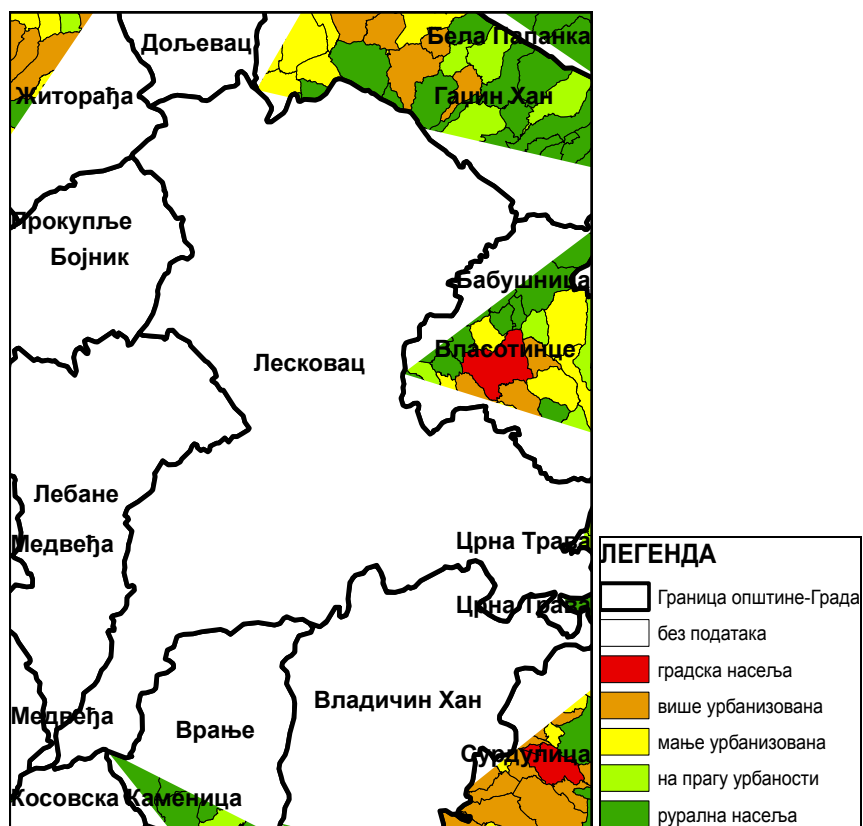
Израженост стамбене функције која се развила захваљујући функцији рада градског насеља Лесковац види се и на основу броја примљених, односно датих миграната. Градско насеље Лесковац свакодневно апсорбује 11% а емитује 20% контингента радне миграције. Повољан положај Лесковца на коридору ауто пута, као и добра саобраћајна повезаност са Нишем и други економско-социјални фактори утицали су на то да он перспективно постане важан комплемент Нишу у укључивању у развојне процесе и токове европског мултимодалног коридора X.

2. **Субтериторијалну целину I реда** представља општина Власотинце, субсистем Лесковачког функционално урбаног региона, са субцентром-градским насељем Власотинцем. Општина има 4423 радника и 1089 запослених миграната од којих је 81% са територије општине Власотинце унутар које градско насеље Власотинце, формира своју зону утицаја. **Општинском центру гравитира источни део функционално урбаног региона Лесковца.** Мање учешће запослених миграната од укупног броја радника на територији општине Власотинце (24,6%) указује да оно представља такође мањи центар рада унутар великог функционално урбаног региона. Захваљујући релативно јаким функцијама, поларизационо дејство градског насеља Власотинце на околину је јако те он позитивније утиче на социоекономску трансформацију свог окружења окупљајући углавном насеља у својим приградским деловима, без већег подручја утицаја изван територије општине Власотинце. Разлози за поменуто се виде у томе што се контингент радне снаге који је у претходним периодима био запослен у Лесковцу, а становао у Власотинцу, трајно преселио у Лесковац и ту задовољава функцију становања. Од укупног број досељених у Град Лесковац (56.157ст.), 1339ст. је са територије општине Власотинце (2,4%). На основу биланса броја примљених и датих миграната између насеља Града Лесковца и општине Власотинце, остварен је позитиван салдо чија вредност износи 5813ст., што говори да се мањи број становника са територија Града Лесковца одселио у Власотинце, од броја становника који

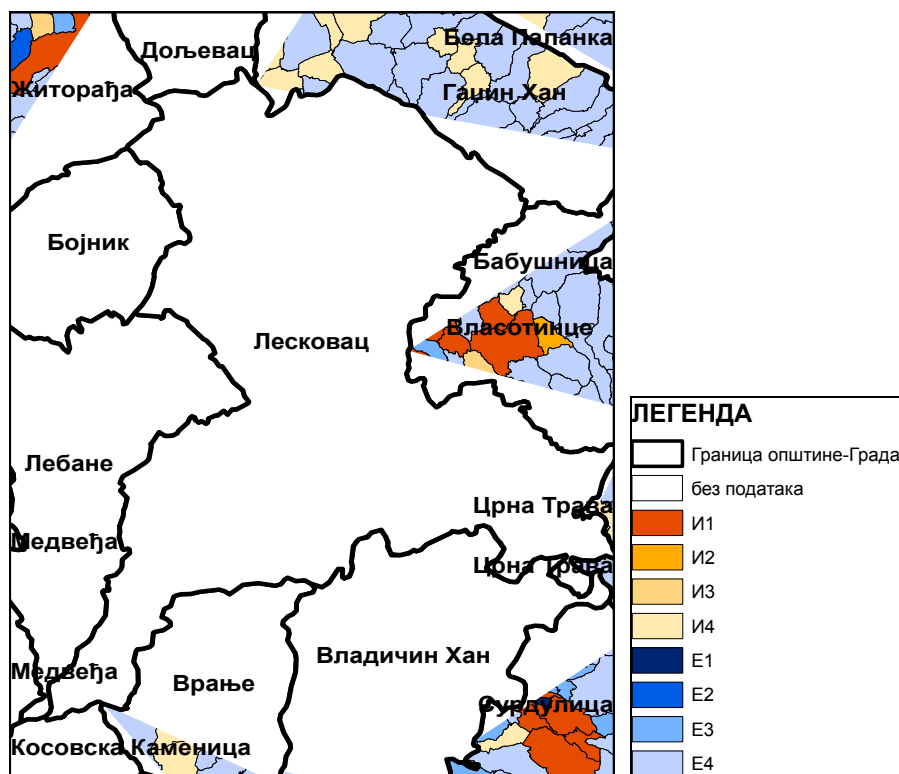
се доселио у Лесковац. На интрарегионалном нивоу, у оквирима функционално урбаног региона Лесковца, јачи демографски капацитет и садржаји јавно социјалног карактера градског насеља Власотинце опредељујуће делују на његов ранг позиционирајући га као субрегионални центар I реда у мрежи насеља на територији Републике Србије.

- 3. Субтериторијалну целину II реда** представља општина Лебане, подсистем Лесковачког функционално урбаног региона чији је субцентар градско насеље Лебане. Општина има 4098 радника и 1504 дневна мигранта од којих је чак 88% са територије општине што указује да градско насеље Лебане такође формира своју зону утицаја. Ови утицаји се у великом функционално урбаном региону Лесковца могу окарактерисати као субутицаји. Захваљујући јачем емитовању миграната ка центру функционално урбаног региона и релативно малој међусобној удаљености, поље утицаја градског насеља Лебане захвата после Лесковца, највећи број насеља и то углавном унутар општинских граница, око градског центра и у североисточним деловима, дуж саобраћајног правца ка Лесковцу. Наиме, иако се градско насеље Лебане развија као мањи урбани нуклеус, није у могућности да постојећим функционалним капацитетом више утиче на смањење одлива становништва из сеоских насеља општине Лебане, нити да има значајан утицај на позитиван функцијски и социоекономски преображај сеоских насеља (изузев мањег броја приградских насеља у околини градског центра Лебане). Услед тога, највећи број становника који живи у руралним насељима у околини, а посебно уз путне правце и у граничним деловима општине, свакодневно се креће у смеру градског насеља Лесковац које има развијеније функције (од укупног броја радника на територији општине Лебане, чак 36,7% су запослени мигранти (Табеле V-13 и V-14). Према реалном стању, планерској концепцији и у контексту територије Републике Србије, градско насеље Лебане у односу на градско насеље Власотинце има нижу позицију (Слика V-16).

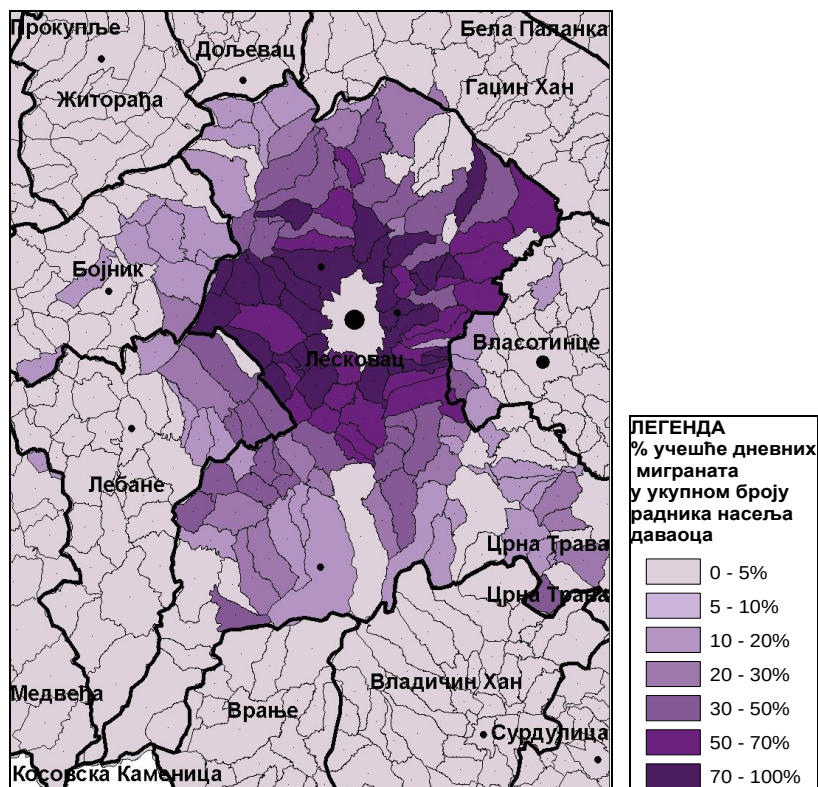
4. Субтериторијалну целину III реда унутар функционално урбаног региона Лесковца чини општина Бојник, са субцентром градским насељем Бојник. Он остварује одређени вид функционалних веза са градским насељем Лесковац - центром највишег степена нодалности и централитета, те стога улази у састав функционално урбаног региона Лесковца али је зона утицаја градског насеља Бојник слаба. Иако нема карактер градског насеља, Бојник садржи поједине функције јавно-услужног карактера те се развија углавном као локални центар али без неког већег развојног значаја. Цела општина има изразито емиграциони карактер.

Слика V-9: Степен урбанизације функционално урбаног региона Лесковца, 2002. год.

Слика V-10: Насеља функционално урбаног региона Лесковца према типу кретања становништва 1991-2002.

Слика V-11: Дневни урбани систем Лесковца, 2002. год.
Извор података: РПП Јужног Поморавља, ИАУС, 2008.

Табела V-13: Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Лесковца, 2002. год.

2002	Општина-Град рада											
Општина-Град становања	укупно		Бојник		Власотинце		Лебане		Лесковац		Остала	
		%		%		%		%				%
Укупно	44969	100	1524	100	4423	100	4098	100	31059	100	3865	100
%	100		3		10		9		69		9	
Бојник	1720	4	1360	89	12	0	28	1	154	0	166	4
%	100		79		1		2		9		10	
Власотинце	4814	11	1	0	4166	94	1	0	296	1	350	9
%	100		0		87		0		6		7	
Лебане	4667	10	9	1	15	0	3915	96	401	1	327	8
%	100		0		0		84		9		7	
Лесковац	33056	74	121	8	182	4	126	3	29605	95	3022	78
%	100		0		1		0		90		9	
Остала	712	2	33	2	48	1	28	1	603	2		
%	100		5		7		4		85			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

Табела V-14: Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Лесковца, 2002. год.

2002.0	Општина рада											
Општина-Град становања	укупно		Бојник		Власотинце		Лебане		Лесковац		Остала	
		%		%		%		%				%
Укупно	16645	100	744	100	1089	100	1504	100	10883	100	2425	100
%	100		4		7		9		65		15	
Бојник	810	5	592	80	4	0	28	2	144	1	42	2
%	100		73		0		3		18		5	
Власотинце	1298	8	1	0	887	81	1	0	286	3	123	5
%	100		0		68		0		22		9	
Лебане	1925	12	9	1	7	1	1326	88	386	4	197	8
%	100		0		0		69		20		10	
Лесковац	12121	73	115	15	170	16	124	8	9649	89	2063	85
%	100		1		1		1		80		17	
Остала	491	3	27	4	21	2	25	2	418	4		
%	100		5		4		5		85			

5.4.5. Функционално урбани регион Ужица

Функционално урбани регион градског насеља Ужице је део западноморавске осовине развоја која просторно-функционално интегрише Ужички крај, Моравицу, Драгачево, Александровачку жупу и јужне делове Шумадије. Западноморавска развојна осовина се простире у дужини од око 150km, а ширина јој варира у зависности од зона утицаја центара које повезује³⁴ као и хетерогене геолошко-

³⁴ Регионални центри у саставу западноморавског правца развоја (Ужице, Чачак, Краљево, Крушевац) су по демографском и функционалном капацитету слични, изузев Крушевца који је нешто већи и има јачу функцију рада. Они су центри регионалне урбанизације западног дела централне Србије у коме су њихови ареали утицаја и привлачна снага највећи (Ужице прима 80%

морфолошке структуре долине. Она пресеца геопростор Србије на високо планински део на југу и ниско побрђе Шумадије на северу.

У **ширем смислу и оквирно**, функционално урбани регион насеља Ужице чини систем међусобно повезаних насеља Града Ужица и општина Пожега, Чајетина, Бајина Башта и Ариље, између којих постоји висок степен комплементарности и компактности. Укупна површина функционално урбаног региона је 2762 km² и унутар њега живи 179.878 ст., од којих је 49% активних (88.127 ст.), 27,6% запослених који живе и раде у месту становања (49.679 ст.) и 10% дневних миграната (18.617 ст.). Просечна величина насељског атара се креће од 10.2 km² (Пожега) до 17 km² (Чајетина).

На основу анализе степена урбанизације, концентрације дневне миграције становништва и на бази демографских процеса изражених имиграционо-емиграционом и природном компонентом развоја становништва, у **функционално урбаном региону доминира градски центар Ужице који заједно са Севојном, секундарним центром Ужичке агломерације чини тзв. биполарни систем са два централна градска насеља. Такође, у функционално урбаном региону Ужица доминатну позицију имају још и субцентри Пожега, Чајетина, Бајина Башта и Ариље, али на територијама својих општина. Унутар функционалног региона, градско насеље Ужице дели своје функционалне компетенције са општинским центрима који привлаче део радне снаге својих општина али истовремено део радне снаге дају Ужицу. Истовремено, унутар Региона постоји одређена издиференцираност простора на зоне интензивног, мање интензивног и слабијег утицаја градског центра Ужице са Севојном. У административном смислу су општине Пожега, Чајетина, Бајина Башта саставни делови Златиборског округа, међутим у функционалном смислу, делови поменутих општина (претежно они који су удаљени од општинских центара и у пограничним просторима) чине неку врсту периферије унутар функционално урбаног региона која није још увек довољно**

миграната из насеља сопствене општине, Чачак 88%, Краљево 91%, Крушевац 88%). У Западном Поморављу се осећају и утицаји Крагујевца, најразвијенијег урбаног центра јужне Шумадије.

интегрисана са језгром агломерације. Сходно томе, али и на бази функционалних, демографских и социјалних детерминанти урбанизације, у функционално урбаном региону се развило неколико зона утицаја градског насеља Ужице³⁵:

Прву зону, интензивних утицаја сачињавају насеља у непосредној околини Ужица и Сеојна, чији је демографски капацитет као и степен социогеографских промена највећи и из којих су миграторна кретања запослених радника најинтензивнија ка градском центру (Слике VI-1, V-12 и V-13). На бази спроведених истраживања, прву зону утицаја градског насеља Ужице сачињавају већином насеља са територије Града Ужица из које чак 80% миграната долази на рад у општински центар³⁶ (Табела V-16). Према броју запослених радника (27.139), дневних миграната (9.008), снази функцијског капацитета и степену утицаја на социогеографску трансформацију насеља као и других чинилаца, у функционалном региону доминира главни нодални центар градског насеља Ужице, са субцентром Сеојном (Табеле V-15 и V-16).

Друга зона утицаја чија су насеља изложена нешто слабијим утицајима градских насеља Ужице и Сеојно и из којих је степен дневних миграторних кретања запослене радне снаге ка примарном нодусу (Ужицу) слабији, обухвата углавном гранична насеља Града Ужица и општина Пожега и Чајетина. Од 20% радне снаге, или 1787 запослених миграната, који свакодневно ка центрима рада Града Ужица (Ужицу са Сеојном) путују из насеља околних општина, 10% је са територије општине Пожега, 5% са територије општине Чајетина, 3% из Бајине Баште, итд.

Трећу зону, најслабијих утицаја градског центра Ужице, са Сеојном, сачињавају насеља општина Ариље и Бајина Башта, позиционирана претежно у граничним деловима, дуж саобраћајних праваца ка примарном нодусу. Иако су ареали слабијих и најслабијих утицаја променљиви, тренутно стање је такво и указује на велику поларизацију у кумулацији функције рада и концентрације становништва у

---

³⁵ Детаљна анализа просторно утицајне сфере градског насеља Ужице обрађена је даље у раду.

³⁶ Незнатан проценат запослених миграната ради у осталим центрима рада (на пр. Јелен До) на територији Града Ужица који су у контексту ареала утицаја градског насеља Ужица занемарљиви.

градском центру Ужице (са Севојном), као и чињеницу да на основу укупног броја радника и дневних миграната који долазе из суседних општина, градско насеље Ужице, са Севојном, опет има највећу зону утицаја. У размени запослених миграната унутар општина у региону, доминантни смерови су они ка општинским центрима у којима је сконцентрисано више од 70% радних места (изузев Чајетине-59%).

Ширину зону утицаја градског центра Ужице са Севојном чине насеља осталих општина у окружењу, изван Региона. Наиме, територијални домет акцијског деловања функција градског насеља Ужице најснажнији је унутар Града али исто тако превазилази границе Региона. Од 9.008 дневних миграната на територији Града Ужице, свега 160 (2%) су из осталих општина (изван Региона) а 7.221 (80%) живи и ради на сопственој територије (Табела V-16).

Табела V-15: Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Ужица, 2002. год.

2002	општина-Град рада													
општина-Град Становања	укупно		Ариље		Бајина Башта		Пожега		Ужице		Чајетина		Остала	
		%		%		%		%		%		%		%
Укупно	49679	100	4187	100	5907	100	6931	100	27139	100	3900	100	1615	100
%	100		8		12		14		55		8		3	
Ариље	4010	8	3748	90	0	0	79	1	41	0	12	0	130	8
%	100		93		0		2		1		0		3	
Б Башта	6401	13	0	0	5831	99	2	0	299	1	6	0	263	16
%	100		0		91		0		5		0		4	
Пожега	7903	16	348	8	1	0	6078	88	932	3	9	0	535	33
%	100		4		0		77		12		0		7	
Ужице	26479	53	11	0	37	1	349	5	24943	92	549	14	590	37
%	100		0		0		1		94		2		2	
Чајетина	3925	8	4	0	0	0	14	0	537	2	3273	84	97	6
%	100		0		0		0		14		83		2	
Остала	961	2	76	2	38	1	409	6	387	1	51	1	0	
%	100		8		4		43		40		5		0	

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

Сумарно, територијални домет функције рада градског центра Ужице, са Севојном је најизраженији у непосредној близини ових градских насеља. Са удаљавањем од центра утицаји функције рада слабе, просторно функционално се ширећи дуж саобраћајних директриса, у смеру осталих урбаних центара у Западном Поморављу (преко Пожеге), јужно у смеру Чајетине и на северозападу ка Бајиној Башти.

Табела V-16: Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Ужица, 2002. год.

2002	општина-Град рада													
Општина-Град Становања	укупно		Ариље		Бајина Башта		Пожега		Ужице		Чајетина		Остала	
		%		%		%		%		%		%		%
Укупно	18617	100	2030	100	2399	100	3034	100	9008	100	1353	100	793	100
%	100		11		13		16		48		7		4	
Ариље	1799	10	1619	80	0	0	73	2	29	0	9	1	69	9
%	100		90		0		4		2		1		4	
Б Башта	2676	14	0	0	2339	97	2	0	234	3	5	0	96	12
%	100		0		87		0		9		0		4	
Пожега	3952	21	342	17	1	0	2269	75	903	10	6	0	431	54
%	100		9		0		57		23		0		11	
Ужице	8292	45	10	0	32	1	334	11	7221	80	520	38	175	22
%	100		0		0		4		87		6		2	
Чајетина	1286	7	2	0	0	0	5	0	461	5	796	59	22	3
%	100		0		0		0		36		62		2	
Остала	612	3	57	3	27	1	351	12	160	2	17	1		
%	100		9		4		57		26		3		0	

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

Снагу утицаја градског насеља Ужице (са Севојном), на своју околину, односно о томе колико је просторно велика његова гравитациона зона могуће је сагледати на основу размене запослених миграната коју остварује са центрима рада општина у окружењу. Најинтензивнију функционалну везу, изражену кроз интра и интеррегионалну размену и дистрибуцију радне снаге између насеља рада и насеља становања, примарни нодус има са општином Пожега³⁷. На снажнију функцијску комплементарност међуопштинских насеља Ужица и Пожеге утицала је у великој мери мала удаљеност градских центара (од 30 минута до једног сата је удаљеност места рада од места становања), добра саобраћајна повезаност између њих и унапређен јавни градски превоз.

Значајне просторно-функцијске везе представљене међуопштинском разменом контингента радне снаге између насеља рада и насеља становања остварују се и на релацији Град Ужице- општина Чајетина, Град Ужице- општина Бајина Башта и општине Ариље-Пожега. Јачању функцијских веза Града Ужица са општинама Чајетином и Бајином Баштом посебну улогу је имало насеље Златибор које је трансформацијом у туристички центар овог дела Србије селективно привукло део радног контингента из окружења.

³⁷ У оваквом виду кретања запослених 2002 год. учествовао је 1.281 радник (из Ужица 349, из Пожеге 932), од којих су 1.237 били дневни мигранти (из Ужица 334, из Пожеге 903).

Важно место у дневној миграцији радника између насеља рада и насеља становања имају општине Пожега и Чајетина. Оне су највећи даваоци дневних миграната за насеља суседних општина. Од 3.952 радника дневних миграната који станују у Пожеги, 42,6% ради у другим општинама у окружењу, односно од 1.286 радника дневних миграната колико их живи у Чајетини, 38% је запослено у насељима суседних општина. Чињеници да су ове две општине јачи центри становања (него центри рада) за запослене у центрима рада других општина допринео је развијен саобраћај, односно добра саобраћајна повезаност са општинама-Градовима у окружењу, посебно са Ужицем, Ариљем, Косјерићем, Лучанима и Чачком.

Општине Косјерић и Ариље имају низак ниво функцијских веза изражен разменом и дистрибуцијом радне снаге са насељима Града Ужица. Двосмерне миграције између поменутих општина и Града Ужице се свде на појединачне случајеве (посебно када је у питању општина Косјерић) а њихово гравитационо дејство као центара рада огледа се углавном у унутар општинском кретању радне снаге. Стога Косјерић не улази у састав функционално урбаног региона градског насеља Ужице јер нема довољно снажну остварену функционалну везу са Ужицем која се може сматрати јединственим регионом. Са друге стране, одређен вид функционалне повезаности постоји између Ужица и Ариља јер је оно **индиректно** везано за Ужице преко Пожеге³⁸.

Генерално, унутрашња структура функционално урбаног региона градског насеља Ужице, са Сеојном коју чине просторно функцијске релације између насеља територијалних подцелина Региона је компактна и између центара рада и центара становања Региона постоји велика комплементарност. Међуопштинска сарадња је чврста а спољне утицаје је могуће уочити кроз везу Пожеге са Лучанима који представљају **тачку преклапања ужичког и чачанског функционално урбаног региона**³⁹. Територија општине Лучани чини спону између два суседна

---

³⁸ Функционална веза између Пожеге и Ариља је остварена кроз међуопштинску размену радне снаге од 427 радника, односно 415 запослених миграната.

³⁹ Специфичну улогу у међуопштинској размени запослених имају насеља општине Пожега и Лучани између којих такође постоје одређен вид конвергентно дивергентних утицаја. У оваквом

функционално урбана региона јер је преко ње Ужице **индиректно** везано за Чачак. Јасно разграничење између функционално урбаних региона Ужица и Чачка није могуће направити али се може констатовати да насеља са територије општине Лучани делимично гравитирају Граду Ужицу, односно Чачку, а зоне концентрације из којих највећи број запослених радника мигрира ка њима углавном чине сеоска насеља у граничним деловима једног, односно другог Града и то углавном дуж главног магистралног правца на потезу Ужице-Чачак.

Уколико би се даље сагледали ареали утицаја центара у Западном Поморављу, могуће би било установити њихову блиску функционалну повезаност. Идући од Ужица даље на исток, запажа се дејство градског центра Чачак чији се утицаји осећају и на територији Града Краљева са којим је Чачак такође у функционалној вези, додуше слабијег интензитета⁴⁰. Док функционално урбаном региону градског насеља Ужице (али и Краљево и Крушевац) гравитирају насеља из неколико општина у њиховом окружењу, функционално подручје Чачка, превасходно због свог положаја, интегрише само насеља општина Горњи Милановац и Лучани. Ивањица због физичке одвојености (удаљеност је велика, око 70км) у директном функционалном смислу не остварује просторно функцијске везе са Чачком али зато има индиректне административне везе са њим јер је саставни део моравичког округа-области (у чији састав улазе Чачак, Горњи Милановац, Лучани и Ивањица). Такође, индиректна повезаност ове две општине остварена је кроз трајно пресељење контингента радне снаге на шта упућују подаци о салду миграција Града Чачка и општине Ивањица (Ивањица је дала Чачку раднике, преко салда миграција). Дакле, ради се о **административно-територијалној подели где се није испоштовао функционализам с обзиром да Ивањица индиректно преко**

виду кретања је 2002 год. учествовало 411 радника (247 из Пожеге, 164 из Лучана), од којих су 405 били дневни мигранти (244 из Пожеге, 161 из Лучана). Добар географски положај општине Пожега и релативно мала удаљеност у односу на суседне општине, као и развој саобраћаја утицали су на специфичност Пожеге у погледу функционалног повезивања нодалних региона Ужица и Чачка. Детаљнија анализа на нивоу насеља пружила би бољи увид у разграничење гравитационих утицаја функционално урбаних региона Чачка и Ужица.

⁴⁰ Ка северу је гравитационо подручје Чачка ограђено природном препреком (планине Рудник и Букуља) те стога нема јачих функционалних веза (преко Горњег Милановца) са београдским метрополитеном.

Ариља и Пожеге има веће функцијске односе са Ужицем него што је то са Чачком.

Сумарно, функционално урбани регион градског насеља Ужице, са Севојном, не расипа мигранте. Он представља хомогену целину, иако није у потпуности полицентричан. Унутар њега се разликују јачи и слабији центри одређене хијерархије са наглашеном доминантом позицијом градског насеља Ужице у регионалним, и осталих општинских центара у субрегионалним оквирима. Наиме, на бази хијерархичности у привлачењу радне снаге, формирао се функционално урбани регион градског насеља Ужице. У оквиру њега се издвајају центри и субтериторијалне целине I, II, III реда (субцелине у функционално урбаном региону) и то:

- **Језгро функционално урбаног региона представља градско насеље Ужице** са Севојном (секундарним центром ужичке агломерације, удаљеним свега 5-6 км од Ужица) који унутар Града делују заједно у простору и чине **биполарну функционалну целину Ужице-Севојно**. Њихова гравитациона зона утицаја, изражена дневном миграцијом радне снаге, превазилази границе Града и захвата највише насеља, претежно у граничним деловима општина Пожеге, Чајетине и Бајине Баште према Ужицу. Ова насеља имају добар саобраћајни положај, односно близу су путног правца ка регионалном центру. Ипак, доминантно је ареал утицаја биполарне функционалне целине Ужице-Севојно најизраженији у административним границама Града, у непосредној близини градских центара, док са удаљавањем утицаји слабе, ширећи се дуж саобраћајних праваца према Пожеги, Чајетини и Бајиној Башти.
- **Субтериторијалну целину I реда представља општина Пожега**, подсистем у Ужичком функционално урбаном региону, наглашеног миграционог карактера. Захваљујући пре свега јакој стамбеној функцији, повољном положају у односу на Ужице, те доброј саобраћајној повезаности са њим (али и функционалним подручјем Чачка), релативно високом

степену урбанизованости општине али и другим факторима, градско насеље Пожега представља центар субцелине I реда унутар функционално урбаног региона градског насеља Ужице. Општина Пожега има 6931 радника и 3034 запослена мигранта од којих је 75% са територије општине Пожега унутар које градско насеље Пожега, формира своју зону утицаја. Велико учешће запослених миграната од укупног броја радника на територији општине Пожега (чак 43.8%) указује на изражену мобилност радног контингента које свакодневно флукутира, пре свега ка општинском центру, а онда ка центрима рада у окружењу (Ужице-Севојно, Чачак). Наиме, већина насеља на територији општине Пожега је бивалентног или поливалентног карактера, те она примају утицаје из више центара рада а не само једног. Разлози за поменуто су већ раније детаљније образложени а односе се на израженији стамбени карактер Пожешких насеља која су више даваоци запослених миграната за центре рада других општина, него што су сами центри рада. Другим речима, у насељима општине Пожега је добар географски положај условио бољу развијеност функције становања те су ова насеља добила могућност да буду поливалентна. **Општинском центру Пожега гравитира северисточни део функционално урбаног региона Ужица.** Поље функцијског утицаја центара рада општине Пожега, на бази дневне миграције контингента запослених, захвата после биополарне функционалне целине Ужице-Севојно, највише насеља, углавном унутар општинских граница (рурална насеља северног и југоисточног дела територије општине Пожега) али и дуж регионалних путних праваца ка Ариљу и граничним деловима те општине⁴¹.

- **Субтериторијалну целину II реда чини општина Чајетина,** мањи подсистем унутар Региона, са градским насељем Чајетином као центром субцелине унутар функционално урбаног региона Ужице. Општина има 3900 радника и 1353 дневна мигранта од којих је 59% са територије општине што указује да градско насеље Чајетина такође формира своју зону утицаја.

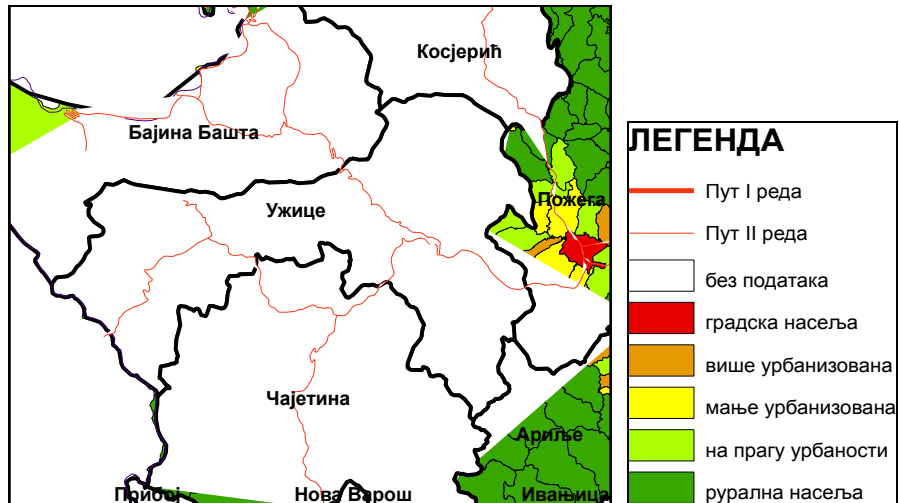
---

⁴¹ Детаљнија анализа у поглављу о дневном урбаном систему Ужица на нивоу насеља.

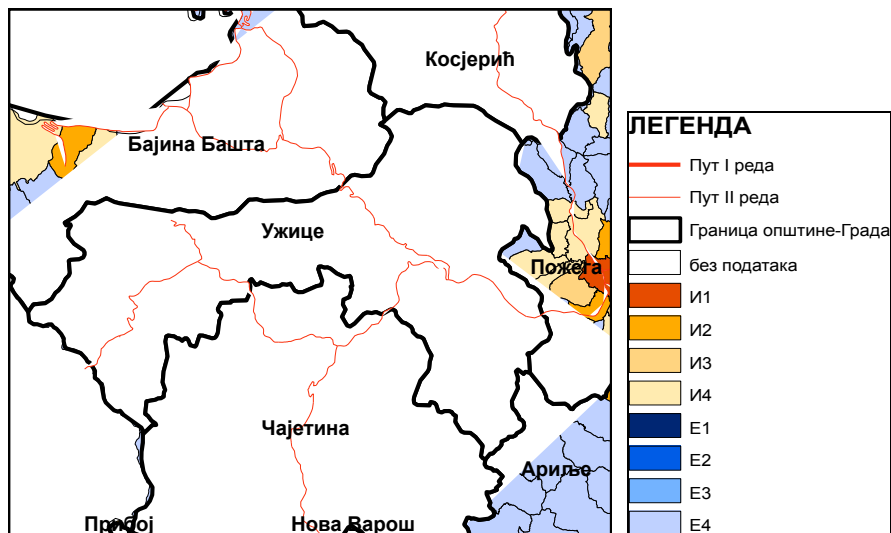
Ови утицаји се у великом функционално урбаном региону Лесковца могу окарактерисати као субутицаји. Значај субтериторијалне целине Чајетина у функционално урбаном региону Ужица је све већи, услед развоја центара рада општине, посебно монофункционалног туристичког центра Златибор чија функција прелази регионалне оквире. Међутим, према постојећем стању, степен урбанизованости насеља на територији општине је низак. Поље утицаја општинског центра Чајетина али градског насеља Златибор у простору има релативно мали обухват и захвата групу насеља углавном у близини административне границе са Градом Ужице. Ова социоекономски и функцијски трансформисана погранична насеља показују висок степен корелације са зонама у којима су дневне миграције најизраженије и усмерене углавном ка мањим центрима рада (Чајетина, Златибор и Сирогојно). Међутим, иако су ови мањи центри створили локалне миграционе системе и имали одређену улогу у привлачењу радне снаге, нису успели да формирају издиференциране зона утицаја. Учешће од 34.7% миграционог контингента у укупном броју радника општине Чајетина упућује на велику флукуацију запослених. Попут насеља општине Пожега, и Чајетинска насеља су више исходишта миграција оних који станују на територији општине Чајетина а функцију рада обављају на Златибору и у општинском центру, односно центрима непосредног окружења, пре свега у Ужицу у Севојну.

- **Субтериторијалне целине III реда чине општине Бајина Башта и Ариље**, са истоименим градским насељима као субрегионалним центрима III реда. Зоне утицаја центара рада ових општина на социоеографску трансформацију окружења су релативно мале. Снага утицаја центара рада општине Бајине Баште, на бази кретања дневне миграције, просторно нема значајнију гравитациону зону и углавном захвата насеља у северозападном делу општине, а у случају општине Ариља насеља у североисточном, у долини Моравице. Снагом функцијског капацитета центри рада општине Ариље имају поларизациони ефекат на околину и њиме утиче на окупљање

становништва, међутим ови су утицаји углавном сведени на северни део територије општине и гранична насеља општине Пожега, у правцу Ариља.

Слика V-12: Степен урбаности функционално урбаног региона Ужица, 2002.

Слика V-13: Насеља у функционално урбаном региону Ужица према типу кретања становништва 2002 год.

5.4.6. Функционално урбани регион Крагујевца

Функционално урбани регион градског насеља Крагујевац је део шумадијске осовине развоја (Краљево-Крагујевац-Баточина) која чини спону између западноморавске и великоморавско осовине развоја. Ипак, функционалне компетенције градског насеља Крагујевац се не преклапају са Краљевом и Чачком у западноморавском развојном појасу, упркос релативно малој удаљености, нити са

Јагодином у великоморавском појасу, те Крагујевац упркос граничној позицији између две развојне осовине нема функцију повезивања утицајних сфера Јагодине и Краљева. Такође, иако је Крагујевац у протеклим периодима постепено градио своју економску и функционалну позицију укупној мрежи насеља на територији Републике Србије, он са државним центром (Београдом) нема довољно јаке везе. Гравитациони ареал утицаја градског насеља Крагујевац се слабо осећа у Аранђеловцу и Тополи те он показује особине нодалног региона који у простору егзистира самостално, без неких јачих утицаја са стране.

На бази претходних истраживања демографских процеса који су утицали на развој градског насеља Крагујевац, установљено је да се он територијално развијао досељавањем становништва из сопствене општине, као и досељавањем из других делова државе. Наиме, Крагујевац је, према подацима Пописа 2002 год. (Табела V-17), од укупног обима досељавања у градско насеље (71.596) имао знатно мање процентуално учешће досељених са територије Града Крагујевца (15%), од процента досељених са подручја других општина Републике Србије (54,2%)⁴². Најинтензивнији период снажног центрипеталног деловања Крагујевца испољен је у периоду од 1971-1981 год. да би се у последњој деценији ово дејство успорило, као резултат пре свега испражњене имиграционе базе из сеоских насеља окружења која су у протеклом периоду ослобађала мигранте чије је одредиште био Крагујевац. Истовремено је смањење броја досељених у центар функционалног подручја било и последица стагнације укупне привредне у држави након деведесетих год. прошлог века. Градско насеље Крагујевац је највише привукло становништво граничних општина (Кнић, Баточина, Рековац, Рача, Топола, Лапово) али и неких удаљених (Нови Пазар, Сјеница). Чак 57,9% од укупног броја одсељених са територије општине Кнић, односно 32% са територије општине Баточина је асимиловало градско насеље Крагујевац. Из Новог Пазара се на пр. 2531 или 8,53% од укупног броја одсељених са територије Новог Пазара (29.519), доселило у градско насеље Крагујевац.

---

⁴² У градско насеље Крагујевац се такође доселио релативно висок проценат становништва из бивших република СФРЈ (8,12% досељених од укупног обима досељавања).

Табела V-17: Центрипетално дејство градског насеља Крагујевац у односу на своје ближе и даље окружење у периоду од 1991-2001. год.

општина/Град	Укупно одсељени са територије општине-Града	Удео досељених у %	
		Центар општине-Града	у Крагујевцу
		са територије општине-Града у укупном броју одсељених са територије општине-Града	
Кнић	11.397	2,86	57,9
Баточина	4220	15,7	32,0
Рековац	10.794	6,6	26,3
Рача	6510	16,26	25
Топола	11.463	13,54	19,6
Лапово	2012	0,29	16,3
Сјеница	19.749	18,02	13,6
Нови Пазар	29.519	20,99	8,57
Јагодина	23.741	25,95	6,29
Краљево	44.308	22,15	5,03
Г. Милановац	24.223	28,35	4,59
Аранђеловац	16.187	25,10	3,03
Чачак	36.503	30,15	2,87
Пожаревац	17.215	13,08	1,86

Извор: Досељено становништво према општина из које се доселило и општини сталног становања, Попис 2002, посебна обрада података, РЗС, Београд.

Сходно принципу кружне кумулативне каузалности, градско насеље Крагујевац је попут других центара у Србији, сличног функционалног капацитета, од послератног периода до данас концентрисало радну снагу. То је допринело економског снажењу и другачијем позиционирању крагујевачке агломерације у мрежи насеља на територији Републике Србије, у односу на раније периоде. Формирана је тзв. критична утицајна и гравитациона сфера градског насеља из које је произашла **контура** функционално урбаног региона. У **ширем смислу и оквирно**, функционално урбани регион насеља Крагујевац чини регионални систем насеља Града Крагујевца и општина Кнић и Баточина, укупне површине од 1.384km². У функционалном региону живи 204.170ст., од чега је 47,1% активних (96.218ст), 28% запослених који живе и раде у месту становања (57.280ст.) и 3,7% дневних миграната (7.550ст.). Просечна величина насељског атара је око 13km².

На основу анализе трајног пресељавања становништва, степена урбанизације, концентрације дневне миграције становништва и на бази демографских процеса изражених имиграционо-емиграционом и природном компонентом развоја становништва, у **функционално урбаном региону изразито доминантну улогу и**

значај има градско насеље Крагујевац и субурбије – градска насеља Кнић и Баточина на територијама својих општина. Унутар региона, градско насеље Крагујевац дели своје функционалне компетенције са општинским центрима који привлаче део радне снаге својих општина али истовремено део радне снаге дају Крагујевцу. Функционалне и демографске детерминанте урбанизације такође показују да унутар региона постоји **издиференцираност на две зоне утицаја градског насеља Крагујевац:**

Прву зону интензивних утицаја чине насеља у непосредном окружењу градског центра где је концентрација становника највећа и из којих су дневне миграције ка њему најинтензивније а степен социоекономске промена највећи. На основу извршених анализа, зону интензивног утицаја већином сачињавају насеља са територије Града Крагујевца из којих на рад у градско насеље Крагујевац свакодневно долази 58% миграната. Градско насеље Крагујевац као нодус највишег степена централитета, тј. највећег индекса урбане примарности у функционално урбаном региону, има изразито поларизационо дејство на насеља ближе и даље околине. Он концентрише највећи број радних места - 51.742 запослених од којих чак 95% ради и живи у градском насељу Крагујевац (Табела V-18). Мала удаљеност и добра саобраћајна повезаност насеља у његовој директној утицајној сфери допринели су јачању веза ка центру националног значаја те се његови развојни утицаји шире у простору радијално.

Друга зона, слабијих утицаја је сачињена од насеља која су изложена нешто слабијим развојним утицајима градског насеља Крагујевац, односно то су насеља из којих је степен свакодневне флукуације радне снаге ка Крагујевцу испод 50% запослених миграната од укупног броја радника насеља. Она се углавном налазе у удаљеним граничним деловима Града Крагујевца и општина Кнић и Баточина. Од 5.046 запослених миграната у градском насељу Крагујевац, 58% чине они који раде у њему, док преосталих 42% свакодневно долази из суседних општина. Од тога из општине Кнић чак 20%, општине Баточина- 7%, итд. (Табела V-19). Дакле, и **према**

оствареним функционалним везама са граничним општинама, градско насеље Крагујевац доминира у свом региону и има највећу зону утицаја.

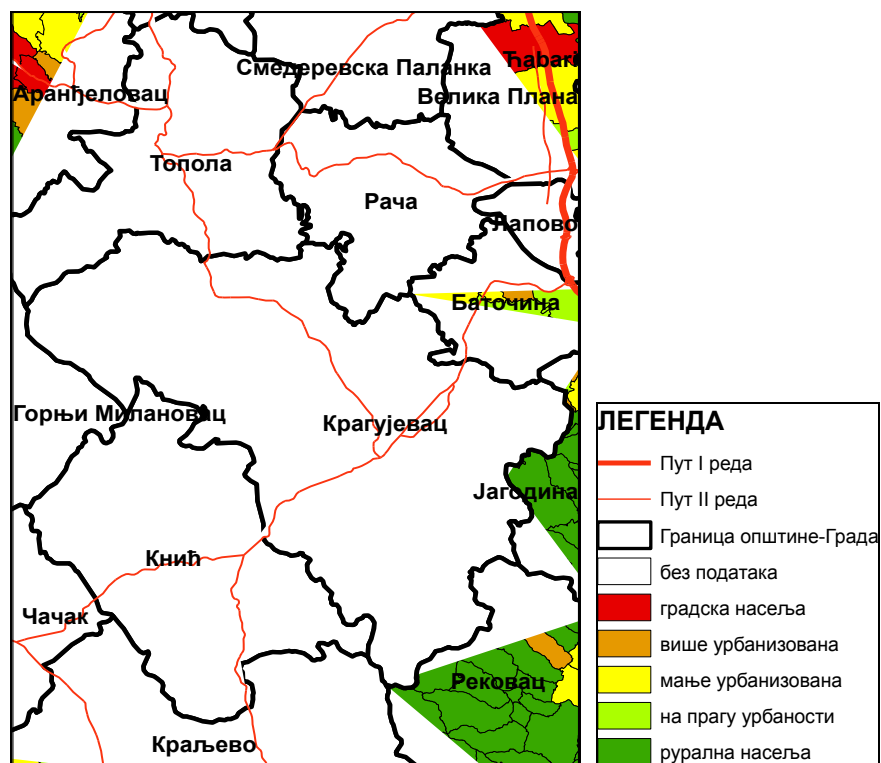
Најинтензивнија међусобна размена конвергентних и дивергентних миграната између насеља рада и насеља становања остварује се на релацији Град Крагујевац- општина Кнић, Град Крагујевац- општина Баточина⁴³. Смер ка градском насељу Крагујевац преовлађује што је логично с обзиром на његову изразито јаку функцију рада, која се истовремено огледа и у томе што он има чак 10 пута мање дневних миграната у односу на укупан број радника (Табеле V-18 и V-19) и што је јачи центар рада него становања⁴⁴. Постојећи миграциони контингент општина Кнић и Баточине претежно у њима станује а ради у Граду Крагујевцу⁴⁵. Велика апсорптивна моћ градског насеља Крагујевац у вези је са структуром и понудом радних места. Диверзификованом функцијом рада, он је обезбедио већу понуду радних места и дао боље шансе за запошљавање становништва, чиме је себи омогућио економско, социјални, просторни и други развој на релативно самосталној основи. Са друге стране је то последично довело до демографског, економског, социјалног и другог исцрпљивања насеља како у удаљеним деловима Града, тако и насеља околних општина која су под утицајем функције рада градског насеља Крагујевац доживела негативан социоекономски преображај и одлив становништва. Остао је, условно, функционално „празан“, депопулациони простор (Слика V-15) у коме се процентуално учешће активног становништва у укупном, односно укупном активном и активном ст. које обавља делатност смањило јер се становништво у претходном периоду или трајно преселило у регионални центар или је прешло у контингент неактивног становништва.

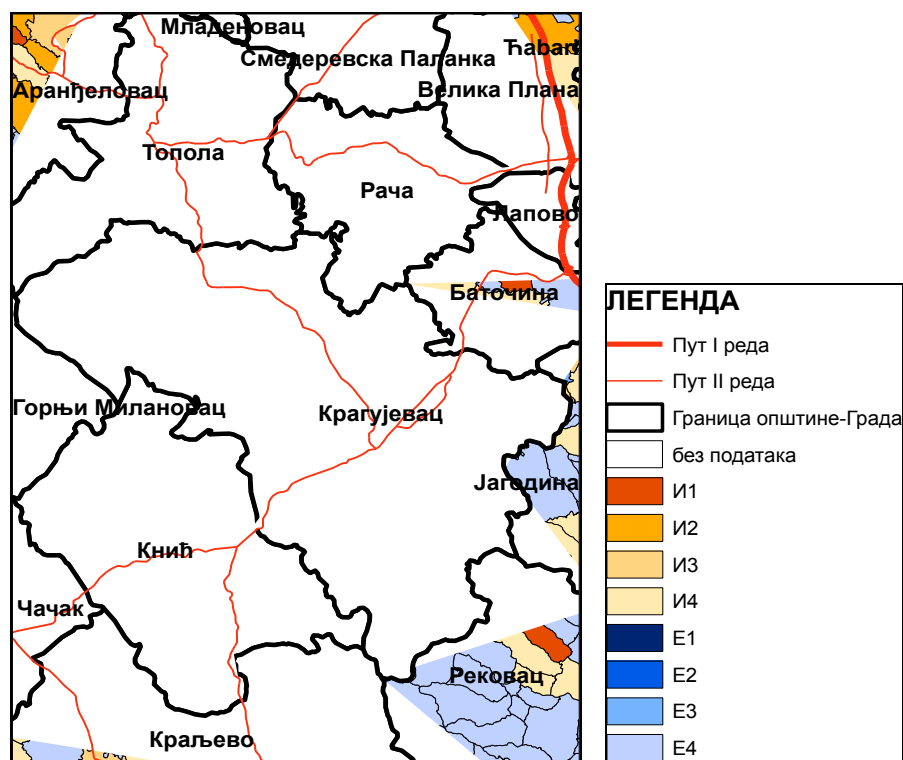
⁴³ У оваквом виду кретања је 2002 год. на релацији Крагујевац- Кнић учествовало 1.224 радника (124 из Крагујевца, 1.100 из Кнића), од којих су 1129 били дневни мигранти (118 из Крагујевца, 1.011 из Кнића). Такође је на релацији Крагујевац- Баточина учествовало 454 радника, од којих су 440 били дневни мигранти (Табеле V-18 и V-19)

⁴⁴ У Граду Крагујевцу функцију рада обавља 5.046 запослених миграната а 3.688 у њему станује.

⁴⁵ Од 1610 миграната који живе у општини Кнић, више од половине (621 мигрант) ради у месту становања. У случају општине Баточина однос места рада и становања такође иде у корист становања (1279 миграната станује у општини, 749 у њему ради).

Слика V-14: Степен урбаности функционално урбаног региона Крагујевца 2002.

Слика V-15: Насеља функционално урбаног региона Крагујевца према типу кретања становништва, 1991. - 2002.год.

Чак и зоне мање или више урбанизованих насеља које унутар општина Баточина, Кнић, Рача и др. имају степен социоекономске трансформације који наизглед личи на позитивну, је привидна јер су се из градског насеља Крагујевац, где су некада радила, вратила у мање општинске центре неактивна лица или лица са личним приходима, која се не убрајају у пољопривредно становништво услед старости, односно преласка старосне границе. Тиме је степен урбаности у овим срединама на вишем нивоу од реалног стања.

Перспективно није могуће очекивати да ће се позитивна социоекономска трансформација под утицајем Града Крагујевца дешавати у ближој будућности⁴⁶. Он остаје јак, полифункционални центар око кога се све формира и који у простору егзистира самостално, без неких јачих утицаја са стране. Свега је 3% оних који долазе из спољних општина, тј. изван граница Региона, што указује на хомогену и затворену структуру региона који не расипа мигранте. Он са центрима у окружењу (Крушевац, Краљево, Чачак) остварује слабе везе које нису довољно снажног интензитета да би се сматрале јединственом функционалном целином.

Табела V-18: Дистрибуција радника према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Крагујевца, 2002. год

2002	општина-Град рада									
општина-Град становања	укупно		Баточина		Кнић		Крагујевац		Остала	
		%		%		%		%		%
Укупно	57280	100	2275	100	1442	100	51742	100	1821	100
%	100		4		3		90		3	
Баточина	2851	5	1994	88	0	0	375	1	482	26
%	100		70		0		13		17	
Кнић	2547	4	2	0	1265	88	1100	2	180	10
%	100		0		50		43		7	
Крагујевац	50545	88	79	3	124	9	49183	95	1159	64
%	100		0		0		97		2	
Остала	1337	2	200	9	53	4	1084	2		
%	100		15		4		81			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002.

⁴⁶ Истовремено, са економског аспекта, интензивна реиндустријализација која се тренутно одвија у Крагујевцу оживљавањем фабрике Застава (ФИАТ) и отварањем нових привредних зона (пре свега за кооперанте ФИАТА) може евентуално да створи потребе за повећањем броја радника у центру Региона али је тешко очекивати интензивније ширење утицаја града Крагујевца ван данашњих оквира у наредним годинама. Доминантна привредна структура (у другој половини XX века) која је била готово монофункционална (фабрика аутомобила и оружја) узроковала је економску депресијацију Града и читавог подручја након њеног драстичног назадовања.

Сумарно, у унутаррегионалним оквирима, функционално урбани регион Крагујевца је самосталан регион у коме доминира градско насеље Крагујевац са зоном гравитације у којој се одвијају снажне функционалне везе под његовим утицајем. У субрегионалним целинама унутар Региона, мање или више доминирају утицаји ка општинским центрима који ни у административном, ни у социогеографском смислу немају обележја градских насеља те се развијају више као мањи локални центри без својих утицајних подручја. Изразито поларизационо дејство довело је до одлива становништва мањих локалних центара општина у окружењу, превасходно Кнића и Баточине (чији главни центри рада немају атрибуте градских насеља у административном смислу) али и општина Раче, Рековца и Лапова. Мали број радника (општина Кнић-1.442, Баточина-2.275) и запослених миграната (општина Кнић- 621, Баточина- 749), недовољан садржај јавно социјалног типа, недовољан демографски капацитет и други фактори утицали су да ове општине немају обележја који би им омогућила субрегионалну позицију те су оне мањи секундарни центри, чија насеља имају карактер стамбених субурбија која у спрези са градским насељем Крагујевцем формирају ареал заједничког утицаја. Међутим, према реалном стању и у контексту Републике Србије као целине, општине Кнић и Баточина имају ранг субрегионалних центара III реда (Слика V-16).

Табела V-19: Дистрибуција радника дневних миграната према општини-Граду становања и општини-Граду рада у функционално урбаном региону Крагујевца, 2002.

2002	општина-Град рада									
општина- Град Становања	укупно		Баточина		Кнић		Крагујевац		Остала	
		%		%		%		%		%
Укупно	7550	100	749	100	621	100	5046	100	1134	100
%	100		10		8		67		15	
Баточина	1279	17	484	65	0	0	367	7	428	38
%	100		38		0		29		33	
Кнић	1610	21	2	0	458	74	1011	20	139	12
%	100		0		28		63		9	
Крагујевац	3688	49	73	10	118	19	2930	58	567	50
%	100		2		3		79		15	
Остала	973	13	190	25	45	7	738	15		
%	100		20		5		76			

Извор: Посебни подаци РЗС, 2002

***

Мреже градских и сеоских насеља у саставу функционално урбаних региона различитих форми и карактера испољавања перманентно се развијају и у сталној су међусобној зависности, чиме овакви региони имају карактеристике **динамичног система**. Умреженост општинских, субрегионалних и регионалних целина и спољни фактори развоја функционално урбаних региона нису стална већ **променљива категорија**. Односи између делова система, као и релације између насеља чине сложен и активан процес у којима су функционално урбани региони препознати као системи променљивих величина и граница, између којих су могућа преклапања.

На основу тога, одређени простор се може сматрати условно **бивалентним**, односно **поливалентним** уколико његове територијалне целине припадају различитим функционалним подручјима. Јасно разграничење у том случају није у потпуности могуће прецизно установити али је могуће констатовати:

- (а) да тај простор дели компетенције у зони утицаја више центара рада, тј. да се зоне утицаја ових центара преплићу;
- (б) претпоставити да ће се поменути простор временом издиференцирати.

При поступку делимитирања функционално урбаних региона могуће је јасно разделити централне зоне (језгра) и периурбане делове одређене регионалне јединице а са удаљавањем су границе, условно, све флуидније. Од кључног је значаја разумевање функционално урбаних региона као **категорије која није објективна**, која се на територији Републике Србије претежно налази још у фази стварања те постоје простори који се нису у довољној мери интегрисали нити гравитирају ка неком развијенијем регионалном жаришту. Перспективно, међусобна прожимања и просторно функцијски односи између насеља различитих територијалних целина унутар и изван функционално урбаних региона могу да буду само већег интензитета.

Границе до којих допиру гравитациони утицаји центара, изражени кретањем запослених радника, формирају се у зависности од снаге функционалног капацитета центара рада. Најизраженије распрострањење развојних импулса, на бази кретања дневне миграције има београдски метрополитен а иза њега редом центри међународног значаја (Ниш, Нови Сад) и на крају центри мањих или већих области, односно општина-Градова. Ареали утицаја центара међународног и националног значаја су најизраженији унутар граница општина-Града чија средишта у административно територијалном смислу представљају, али истовремено домет њихове функције рада допире и до суседних општина. Другим речима, ареали утицаја ових центара формирају се и изван граница општине-Града али је доминантно њихов утицај најснажнији у границама унутрашње општине-Града.

Што је виши **функционални централитет општине-Града**, он има више конвергентних него дивергентних миграната, односно има већу апсорптивну моћ него што има снагу емитовања дневних миграната. Уколико између општина постоји слаба међуопштинска миграција запослених радника, онда локална миграција има превагу. Где је већа функционална међузависност између центара, ту је мрежа насеља полицентричнија.

Демографски и функционално мање општине, односно мањи центри рада условно се интегришу као **субцентри** у функционално урбаним регионима. Настали су и развијају се захваљујући већим центрима рада. **Унутрашњу структуру** функционално урбаних региона различитих територијалних домета и зона утицаја, њихов просторни размештај и функционални централитет радне миграције карактеришу поларизацијски ефекти са доминантним центрима рада и неразвијеном периферијом.

Понуда и потражња радних места у главним центрима рада на територији Републике Србије зависи од броја радника. Истовремено, виши степен диверзификованости привреде посредно утиче на јачу снагу градског насеља као центра рада. Оно је привлачније за запослене мигранте услед боље понуде радних места, односно више могућности за запослење. У вези са тим су и одређене

запажене правилности које се тичу **селективне миграције**, односно тзв. социјалне и образовне капилярности становништва, према којој се ка центрима јачег ранга централитета креће углавном високо квалитетна радна снага. Она најчешће станује у урбаним центрима али путује ка центрима јачег ранга⁴⁷. Нижи социјални слојеви и сеоско становништво углавном мигрирају ка регионалним центрима, односно приградским деловима главних градова где постоји потреба за радном снагом. Такође, структура дневних миграната зависи од фазе урбанизације у којој се држава налази али и степена њене друштвено економске развијености. Овакву правилност примећује и Милан Вреск који истиче да по правилу, у првим фазама индустријализације у дневним миграцијама учествују радници, с тим да са већом удаљеношћу и из неразвијенијих делова мањих или већих територијалних јединица мигрирају категорије ниже квалификације. Са преразмештајем становништва под утицајем индустријализације и урбанизације мења се и структура дневних миграната. Ниже социјалне структуре запослених више се концентришу близу места рада, а са већом удаљености мигрирају запослени са вишим примањима, који могу да сnose трошкове превоза и становања у пријатнијој околини (Vresk, M., 2002).

Насеља у близини градова (периурбани делови) и она са израженом радном миграцијом ка градовима имају највиши степен социоекономске и функцијске трансформације. Недовољно трансформисана и саобраћајно удаљена насеља (претежно рурална) не прелазе праг функција које би зауставиле иселјавање становништва или иницирале њихов свеукупни социоекономски преображај. Контингент радно активног становништва се иселио у градове у претходном периоду а у демографски, економски и социјално „празним“, претежно сеоским насељима, је остало пољопривредно становништво од кога је већина прешла у контингент неактивног. Ипак, у појединим случајевима и простори који су изгубили своју првобитну функцију, који су углавном депопулативни и махом немају хумане ресурсе, те се трансформишу у негативном смислу под утицајем јаке функције рада одређених центара, могу бити саставни делови функционално урбаних региона (на пр. насеља на територији општина Рача, Баточина и др.)

---

⁴⁷ Примера ради, лекару који станује у Лесковцу (урбаном насељу) а запослен је у медицинском центру у Граду Нишу је потребно сат времена путовања од центра становања до центра рада.

Посматрањем функционално урбаних региона као асоцијација више општина у чији састав улазе насеља која задовољавају критеријуме вишег степена урбанизације те високог учешћа запослених миграната у укупном броју радника насеља даваоца миграната и др., указује на постојање далеко ширег ареала утицаја регионалних центара него што достижу њихови територијални домети на нивоу насеља. Разлози за то се виде у чињеници да у свакој општини-Граду постоје делови у којима мање од 30% дневних миграната иде ка центру општине-Града, односно делови који дају мигранте јачим центрима у ближем и даљем окружењу. Наведено зависи превасходно од броја становника насеља и снаге његове функције рада. Уколико насеље има слабију функцију рада и није у могућности да запосли сво аутохтоно становништво, оно мигрира ка јачим центрима рада. Бројни фактори а првенствено ранији демографски процеси утицали су на овакав смер оријентације појединих насеља.

Начелно правило у Србији полази од тога да је међуопштинска дневна миграција развијена у просторима са развијеном индустријом и делатностима које запошљавају велики број радне снаге, у центрима функционално урбаних региона у којима је у претходним периодима спровођена политика децентрализације функције становања (као на пр. у Пожеги) и на релацијама између којих се одвијају дневна миграторна кретања јер постоји добра саобраћајна повезаност. У саобраћајно изолованим и периферно позиционираним општинама-Градовима, већина активних становника је запослена у локалним општинским-градским центрима тако да дневни урбани системи нису у довољној мери развијени. У обзир треба узети и чињеницу да се и одређен број радног контингента током претходних временских фаза иселавао ка центрима са јачом функцијом рада.

5.5. Синтезни приказ регионалне структуре Србије- функционална хијерархија

Полицентричан и уравнотежен просторни развој базира се на умреженој и хијерархијски степенованој структури центара као и просторно разгранатим функционалним односима и везама на интрарегионалном плану (унутар) и интеррегионално, између хијерархијски различитих функционално урбаних региона. Полазећи од: (а) постојећег стања у мрежи насеља и недовољног нивоа просторно функцијских веза између субопштинских, општинских и регионалних целина; (б) дефинисаних позиција и рангова центара на нивоу Републике; (в) потреба будућег одрживог и територијално равномерног развоја; (г) дневних миграција становништва, као релевантног квантитативно-квалитативног показатеља територијалног домета функције рада центара, односно показатеља просторне обједињености, повезаности и трансформације геопростора и (д) утицаја градских центара на социоекономску и функцијску трансформацију насеља, закључено је да су се на територији Републике Србије развили функционално урбани региони вишестепене хијерархије изражене кроз истовремену мрежно-хијерархијску структуру урбаних центара (Табела V-20):

Табела V-20: Хијерархијски рангови унутар функционално урбаних региона на територији Републике Србије, 2002.

Функционално урбани регион	Субтериторијална целина I реда	Субтериторијална целина II реда	Субтериторијална целина III реда	Без хијерархије	Бивалентни простори-преклапања два суседна функционално урбана региона	Напомена
Центар ФУР (центар међународног/ националног значаја)	Центар субтериторијалне целине I реда	Центар субтериторијалне целине II реда	Центар субтериторијалне целине III реда			
1. Београд				Субцентри-општине Лазаревац, Младеновац, Обреновац, Гроцка, Сопот и Панчево. Субурбије-Стара Пазова, Пећинци, Опово, Смедеревска Паланка	Преклапања са Новим Садом на територији Инђије, са Сремском Митровицом на територији Руме, са Смедеревом на територији Смедеревске Паланке и у граничним деловима Града Смедерева	Осовина развоја, на потезу Нови Сад-Београд-Смедерево/Панчево/Сремска Митровица (интеррегионални ниво)
2. Нови Сад				Стамбено-радне субурбије-Темерин, Жабал, Сремски Карловци, Тител, Беоцин, Инђија, Врбас, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Ириг и Србобран	Преклапање са Зрењанином на територији Титела, са Београдом на територији Инђије и Старе Пазове	Осовина развоја, на потезу Нови Сад-Београд-Смедерево (интеррегионални ниво)

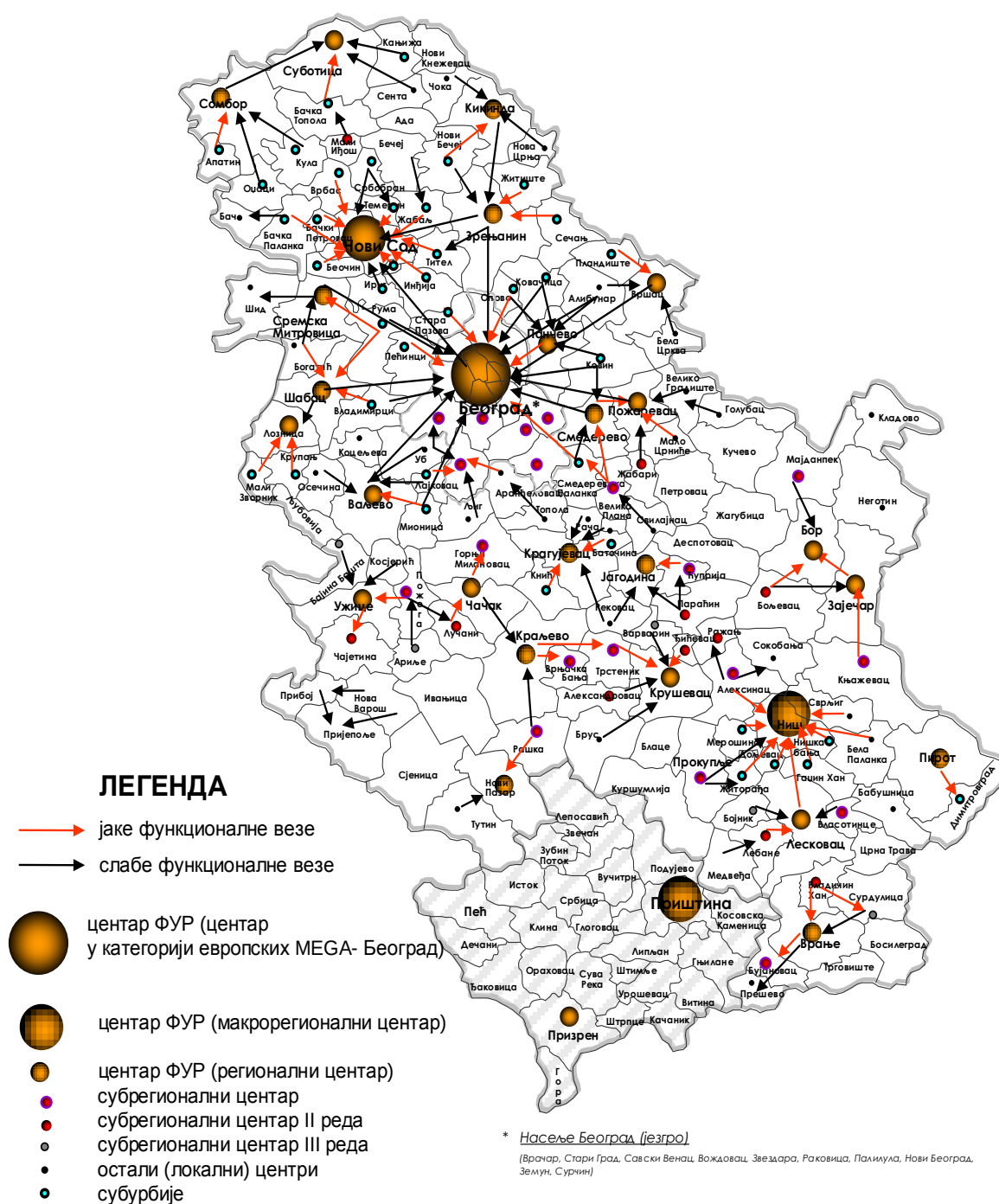

3. Ниш	Алексинач			Стамбене субурбије: Долевац, Меровина, Житорађа, Гаџин Хан, Бела Паланка	Преклапање са Лесковцем у граничним деловима	Осовина развоја, на потезу Ниш-Лесковац (интеррегионални ниво)
4. Крагујевац				Стамбене субурбије- Кнић, Баточина		
5. Лесковац	Власотинце	Лебане	Бојник		Преклапање са Нишом у граничним деловима	Осовина развоја, на потезу Ниш-Лесковац (интеррегионални ниво)
6. Суботица				Стамбено радне субурбије- Кањижа, Бачка Топола		
7. Зрењанин				Стамбена субурбија- Житиште, Сечањ	Преклапање са Новим Садом на територији Титела, са Кикингом на територији Новог Бечеја	Секундарна осовина на потезу Кикинда - Зрењанин (интеррегионални ниво)
8. Крушевац	Трстеник	Ћићевац, Александровац	Варварин		Преклапање са Краљевом на територији Трстеника	Осовина развоја, на потезу Ужице, Чачак, Краљево, Крушевац (интеррегионални ниво)
9. Панчево	Ковин	Ковачица			Снажна функционална веза са Београдом (субцентар београдског	Осовина развоја, на потезу Нови Сад- Београд-Панчево (интеррегионални ниво)

					функционално урбаног региона)	
10. Шабац				Стамбене субурбије- Владимирци, Богатић	Преклапање са Лозницом у граничним деловима са Шапцем	
11. Краљево	Врњачка Бања, Трстеник				Преклапање са Крушевцем на територији Трстеника	Осовина развоја, на потезу Ужице, Чачак, Краљево, Крушевац (интеррегионални ниво)
12. Чачак	Горњи Милановац	Лучани			Преклапање са Чачком на територији Лучана	Осовина развоја, на потезу Ужице, Чачак, Краљево, Крушевац (интеррегионални ниво)
13. Смедерево- Пожаревац	Велика Плана	Смедеревска Паланка	Мало Црниће			Осовина развоја, на потезу Нови Сад- Београд-Смедерево (интеррегионални ниво)
14. Сомбор				Стамбено радне субурбије- Апатин, Оџаци		
15. Ваљево				Стамбене субурбије- Мионица, Лајковац		
16. Врање	Бујановац	Владичин Хан	Сурдулица			
17. Лозница				Стамбене субурбије- Мали Зворник и Крупањ	Преклапање са Шапцем у граничним деловима	
18. Нови Пазар	Рашка					

19. Сремска Митровица				Стамбено радна субурбија-Рума		Осовина развоја на потезу Сремска Митровица-Рума-Београд- Смедерево
20. Ужице	Пожега	Чајетина	Ариље, Бајина Башта		Преклапање са Чачком на територији Лучана	Осовина развоја, на потезу Ужице, Чачак, Краљево, Крушевац
21. Јагодина	Ћуприја	Параћин				
22. Кикинда				Стамбена субурбија- Нови Бечеј		Секундарна осовина на потезу Кикинда-Зрењанин (интеррегионални ниво)
23. Зајечар-Бор	Књажевац, Мајданпек	Бољевац				
24. Пирот				Стамбена субурбија-Димитровград		
25. Вршац				Стамбена Субурбија-Планиште		

МЕЋУСОБНЕ ФУНКЦИОНАЛНЕ ВЕЗЕ И ХИЈЕРАХИЈА ЦЕНТРА УНУТАР ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА

Слика V-16: Међусобне функционалне везе и хијерахија центара унутар функционално урбаних региона

VI ДНЕВНИ УРБАНИ СИСТЕМ КАО ДЕТЕРМИНАНТА ТЕРИТОРИЈАЛНОГ ИСПОЉАВАЊА ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА

6.1. Дневни урбани систем

Дневни урбани систем чини град и онај део његове околине са којим се одвија интеракција испољена миграцијом радне снаге и становника који свакодневно путују ради задовољавања својих потреба социјалног, економског и културног карактера. То је простор у коме траје интензивна покретљивост становништва на релацији места становања – места обављања других социогеографских функција¹. Дневни урбани системи имају просторне, временске, функцијске, демографске, социјалне и економске димензије које су резултанте просторно-временских односа и функцијских веза градова и њихових окружења. Они се испољавају у два основна вида и то као **моноцентрични системи**, сачињени од једног центра и поља у коме се одвија дневно кретање становништва под његовим утицајем и као **полицентрични системи** сачињени од више, најчешће хијерархијски степенованих, центара и њихових околина међу којима се одвија дневна интеракција манифестована кретањем становништва. Дневне миграције становништва не могу да се посматрају парцијално, нити могу да се траже изван комплекса свеукупног друштвено-економског и просторно-функционалног развоја одређеног простора у датом времену (Тошић Д., Невенић М, 2007).

6.2. Развој дневних урбаних система у Србији

Дневна миграција становништва у Србији иницирана је друштвеним опредељењем да се проблем аграрне пренасељености решава индустријализацијом, преразмештајем становништва и његовом концентрацијом у градска насеља, која синхронно са лоцирањем индустрије и развијем делатности терцијарно-квартарног сектора и јавно-социјалних служби, добијају улогу развојно-жаришних центара. С обзиром да се становништво, са преласком из

---

¹ Видети одредницу „**Daily urban system**” у Goodall, Brian (1987.): Dictionary of Human Geography. Penguin, London, p. 111.

аграрних у неаграрне делатности, не пресељава из сеоских у градска насеља у којима су њихова радна места, створени су услови за дневну миграцију која је временом добила просторни израз у дневним урбаним системима различитих демографских величина, територијалних обухвата, значаја у функцијској организацији Србије као и позиција у њеној урбаној структури. У условима запошљавања становништва у урбаним насељима, делимично и у субурбијима, са једне стране, и немогућности његовог дефинитивног пресељавања у центре рада, са друге стране, дневна миграција остаје израз економских компромиса из којих је у нашим условима произашла специфична социоекономска категорија радник – **земљорадник**. Тај процес је утицао на одређен вид социоекономског преображаја градских окружења (Тошић Д., Невенић М, 2007).

На просторни обим, правце и интензитет дневне миграције становништва у великој мери утицали су развој јавног градског, приградског и међуградског саобраћаја и у њему примењивана тарифна политика, која је стимулисала кретање радне снаге на већим дистанцама. Чињеница је да су насеља са добром саобраћајном доступношћу миграционо стабилна са развијеном дневном миграцијом, као и да су саобраћајно изолована и недоступна насеља миграционо лабилна тј. емиграциона.

Проблему утврђивања просторно-функционалних структура и организације одређених регионалних целина на бази показатеља о дневној миграцији становништва у научним и стручним радовима из области просторног планирања, географије, демографије и др. бавили су се многи аутори: **Олга Савић** је дневну миграцију становништва користила као показатељ у одређивању гравитационих сфера градских центара Западног Поморавља и Западне Србије; **Милена Спасовски** при детерминисању демографских и урбано-географских појава и процеса у долини Моравице; **Вујадин Рудић** у истраживању демографских процеса у насељима Топлице; **Србољуб Стаменковић**² при одређивању

---

² Научна монографија Србољуба Стаменковића **Дневне миграције (радне снаге и школске омладине) према централним насељима Врањског краја**, једна је од првих дубинских студија, у којима је дневна миграција становништва коришћена за одређивање степена централитета и хијерархије насеља у функционално-урбаним регионима. Видети Стаменковић С. (1989): **Дневне миграције (радне снаге и школске омладине) према централним насељима Врањског краја**.

централитета насеља Врањског краја и код одређивања локалних урбаних система Александровца и Бруса, односно Свилајнца; **Драгутин Тошић** у детерминацији просторно-функцијских односа и веза у нодалној регији Ужица.

6.3. Модел за издвајање и диференцијацију дневних урбаних система

У условима сталног преразмештаја становништва и мање-веће синхронизованости процеса деаграризације, индустријализације, урбанизације са општим социоекономским токовима развијали су се дневни урбани системи у Србији. Сходно динамици и развоју центара рада, образовања и других услужних функција, развили су се дневни урбани системи вишеслојне хијерархије, сачињени из више комплементарних и компатибилних субсистема.

Досадашња искустава у истраживању дневних урбаних система и њихових демографских просторних и функцијских компоненти говоре да су за израду модела њиховог испољавања и трајања најрелевантнији **индикатори о размештају и функцијском усмерењу центара рада и насеља становања као и броју и структурама дневних миграната**. Основна хипотеза при конструисању модела дневних урбаних система полази од чињеница да интензитет и смерови дневне миграције, на једној страни, и просторна дистрибуција насеља, исходишта и одредишта дневних миграната на другој, омогућују одређивање граница, односно просторног обухвата дневних урбаних система. Окупљањем и интеграцијом територија насеља сличних миграционих особина утврђује се поље функционалног утицаја градског центра, а интензитетом дневне миграције врши се његова унутрашња диференцијација на субцентре, зоне и ареале. Као што је већ раније у раду поменуто, дневна миграција је најбитнији фактор у детерминисању функционално урбаних региона у појединим државама у свету.

СГД, Посебна издања, књига 68. Београд. Применљивост те методологије је проверена и код дефинисања значаја локалних миграционих система у организацији утицајних сфера мањих градских центара Србије, на примерима Александровца и Бруса. Видети Стаменковић, С., Павловић, М., Тошић, Д., Милинчић, М. (1995.): **Дневне миграције становништва (радне снаге и ученика) према Александровцу и Брусу**. Географски факултет Универзитета у Београду, Посебна издања, књига 4. Београд.

На бази претходно изнетих премиса, могуће је одредити модел просторно-функцијског испољавања дневних урбаних система. Полази се од утврђивања његових демографских компоненти и то (Тошић Д., 1999, 2007, 2012):

1. Однос броја становника језгара дневног урбаног система и насеља са којима се одвија дневна интеракција.
2. Број запослених (и корисника свакодневних услуга) у центру рада и учешће дневних миграната у њему.
3. Број радника који станују у насеља која дају дневне мигранте и учешће дневних миграната у њему .
4. Проценат дневних миграната у укупном броју радника насеља која дају дневне мигранте.
5. Број радника дневних миграната у центар рада.
6. Процентуално учешће дневних миграната у центар рада од укупног броја дневних миграната у местима становања.
7. Проценат дневних миграната који свакодневно путују у центар рада од укупног броја радника места становања.

Груписањем територија насеља сличних миграцијских особина издвајају се поља утицаја центара рада у оквиру којих се, на основу интензитета дневних миграција, диференцирају зоне и ареали и то:

1. Зона интензивног утицаја из које преко 70% запослених дневно мигрира у центар рада.
2. Зона јаког утицаја из које у центар рада дневно мигрира од 50-70% запослених.
3. Зона средњег утицаја из које у центар рада дневно мигрира 30-50% запослених.
4. Ареали слабијег утицаја из којих у центар рада дневно путује мање од 30% запослених радника. Они не морају бити међусобно повезани, најчешће се просторно надовезују на претходне зоне, или су енклаве унутар њих. Они су класификовани у три групе: а) насеља из којих у центар рада дневно путује 20-

30% радника; б) насеља у који у центар рада путује од 10-20% запослених; в) насеља из којих у центар рад дневно мигрира 5-10% запослених.

5. Периферија дневног урбаног система из чијих насеља у његове центре рада дневно мигрира мање од 5% запослених радника.

На темељу наведених критеријума формирају се табеле са квантитативно-квалитативним индикаторима и карте дневних урбаних система, које имају велику апликативност у локалном, регионалном, националном и транснационалном просторном планирању. Дакле модел садржи демографске и просторне компоненте.

6.4. Дневни урбани систем Ужица као пример територијалног испољавања функционално урбаних региона

На основу матрица о међусобној размени радне снаге између насеља рада и насеља становања у претходном делу рада је дефинисан централитет и хијерархија **општина-Градова** унутар функционално урбаних региона Србије као и њихова позиција у систему насеља и центара сходно административно територијалној организацији Републике Србије. Ради утврђивања **суштинских просторно функционалних веза** између насеља која су међусобно комплементарна и повезана, те полазећи од чињенице да функционално урбани региони имају различите зоне гравитације и поља утицаја функција као и то да су развојни процеси на локалном нивоу последица оних на вишим планским нивоима- регионалном и националном, извршена је и анализа дневних миграционих система на nižем територијалном нивоу- насељском.

Синтезним методолошким поступком анализиран је карактер и заједнички територијални домет регионалних, субрегионалних и локалних центара **на нивоу насеља** Републике Србије, на бази чега је дефинисан стохастички модел њиховог просторног и функционалног умрежавања. Модел је проверен на примерима од око 1500 насеља у оквиру неколико просторних целина различитих морфолошких, природно географских али и демографских, социоекономских и других обележја. Закључено је да су карактеристични примери међузависности просторног

испољаванја дневних миграција на нивоу општина-Градова и насеља, функционално урбани региони градских насеља Ужице, Чачак, Краљево, Крушевац, Смедерево, Лесковац, Ваљево, Шабац, Врање, и др. Наиме, иницијална основа и **разлози** тога могу се пронаћи још у послератном периоду када урбани центри Србије постепено мењају своју физиономију и организациону структуру. Успостављају се нове просторно функцијске везе у регионима и између региона, условљене индустријализацијом и повећаном мобилношћу становништва које се концентрише у близини великих индустријских комплекса, углавном у периферним деловима градова. Долази до вертикалне прерасподеле радне снаге која из пољопривреде прелази у друге делатности. Управа се постепено централизује, повећава се број и територија општина, укидају се срезови и редефинише статус градова који постају окружни центри.

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих, друштвено планирање у простор Србије уводи нови ред и организацију чиме се у главним урбаним центрима формира данашња урбана матрица, капитални објекти и системи налик модерним европским градовима. Мањи урбани центри (попут Ужица, Краљева, Крушевца и др.) чији демографски капацитет броји између 50-70.000 становника, представљају у том периоду примарне полове концентрације индустријских и привредних активности и од тадашњих, условно речено, мањих урбаних центара од око 15-20.000 становника, формирају се метрополитенска језгра. Она временом прерастају у језгра будућих функционално урбаних региона и представљају **типске примере дневних миграционих система, у оквиру којих се као најтипичнији издваја дневни миграциони систем Ужица**. Сходно томе је он детаљно истражен, и то праћењем стања миграционих појава и процеса на његовој територији у периоду од 1981 до 2002. године. Такође је закључено да **резултати до којих се дошло емпиријском анализом дневног урбаног система Ужица прате промене и код осталих изабраних примера за 2002 год., као и да је репрезентативни узорак истовремено сличан моделима дневних миграционих система која су примењивани у појединачним научним**

радовима, односно стратешким документима за јужне и источне делове Републике Србије³.

На основу **правила (претпоставке)** које је већ примењено на нивоу Србије у целини⁴, установљено је да у ширем смислу функционално урбани регион градског насеља Ужица чине насеља са територије Града Ужице и општина Пожега, Чајетина, Бајина Башта и Ариље. Међутим, и унутар Региона постоји одређена издиференцираност на бази које се издваја неколико зона различитог утицаја градског центра Ужица и Севојна (секундарни центар Ужичке агломерације). Са удаљавањем од центра (Ужице-Севојно), дневне миграције слабе а зоне утицаја попримају другачији облик. Анализом праваца кретања дневних миграната из насеља становања ка насељу рада, утврђен је прецизан обухват дневног урбаног система Ужица и Севојна. Наиме, установљено је да њега чини више мањих дневних урбаних субсистема и њима комплементарних локалних дневних урбаних система који су се развили око мањих центара рада на територији ужичког функционално урбаног региона.

Цео систем је хијерархијски опредељен и сачињава га неколико компатибилних подсистема који су издвојени територијалним дометом функција регионалног центра Ужица, општинских центара и субцентара. У првој хијерархијској равни налази се дневни урбани систем регионалног карактера- Ужице. Њему је сагласан секундарни комплемент Севојно са којим је у једној врсти симбиозе те заједно делују у територијалном испољавању развојних утицаја на своје непосредно окружење али уз такође изражену самосталност централних функција. Ниже у хијерархијској лествици, испод примарног језгра Ужице-Севојно је дневни урбани

---

³ Прва истраживања дневних миграција на бази методологије улазно-излазних матрица са показатељима о насељима, даваоцима и примаоцима запослених миграната спроведена су приликом израде докторске дисертације Драгутина Тошића – Просторно-функционалне везе и односи у нодалној регији Ужица. Тада је за основни временски оквир истраживања узет период 1981-1991. године. Дневна миграција је такође третирана у функцији анализе постојеће мреже насеља и функционалних веза између њих за потребе израде регионалних просторних планова Јужног Поморавља и Тимочке Крајине.

⁴ Правило- централно урбано језгро доминира у привлачењу радне снаге а самим тим и општина-Град, као и да Градови доминирају у међусобној размени радне снаге у функционално урбаном региону.

систем Пожеге а потом следе дневни урбани системи Ариља, те Бајине Баште и Чајетине. На најнижем нивоу у систему међусобно повезаних и хијерахијски степенованих дневни урбаних система налазе се мањи локални центри рада који нису успели да формирају јасно издвојене ареала утицаја те су сходно томе они углавном одредишта за део радног контингента издвојеног на основу професионалне усмерености а који је у зони утицаја већих претежно општинских центара. Дневни урбани системи Ужица и Сеојна, Пожеге, Ариља, Бајине Баште и Чајетине детаљно су објашњени и приказани у наредном делу рада.

6.5. Дневни урбани систем Ужица и Сеојна

Захваљујући броју радника, дневних миграната као и обухвата насеља (196) између којих се одвија дневна интеракција запослених миграната, највиши ранг унутар функционално урбаног региона Ужица има дневни урбани систем Ужица и Сеојна. На његову позицију у хијерархији дневних урбаних система региона утицао је развој функције рада градских насеља Ужице и Сеојно који су услед међусобне мале удаљености и комплементарности функција почели аутономно са једне стране, а са друге заједно да делују у ужем и ширем окружењу, трансформишући своју околину и временом је просторно и функционално интегришући у јединствен систем. На основу анализе исходишта, одредишта миграната те целокупног обухвата миграционог контингента и нодалности ова два градска насеља, формирале су се **зоне** сличних миграционих особина али различитог интензитета:

Прву зону интензивног утицаја 1981 год. је чинило 14 насеља (са 2370 радника) из којих је више од 70% дневних миграната било запослено у Ужицу и Сеојну. Од тога је 88% дневних миграната, односно 1955 дневних миграната (93,9%) који су свакодневно путовали на рад у градске центре. Прва зона је била подељена на северни и јужни сектор и оне су заједно формирале целину неправилног облика а исто тако су појединачно давале готово исти број миграната Ужицу и Сеојну. Јужни сектор ове зоне обједињавао је насеља у долини Ћетине као и села на граници са градским насељем Ужице, на јужном ободу Ужичке котлине. Села

јужног сектора су и данас добро саобраћајно повезана са центрима рада, на свега 15 км су удаљености и у изохрони од максимум пола сата. Северни део зоне најинтензивнијег утицаја чинила су села у горњем току као и села позиционирана на севереном ободу Ужичке котлине која су срасла са Севојном. Налазе се у изохрони од једног сата, односно на удаљености до 25км од Ужица и 30км од Севојна.

Другу зону јаког утицаја из чијих насеља је од 50 до 70% радника дневно путовало у Ужице и Севојно чинило је неколико села која су се надовезивала на претходну зону. Ова села су градским центрима Ужицу и Севојну давала 92,8% дневних миграната у односу на укупан број дневних миграната та 4 насеља.

Трећу зону средњег утицаја чијих је 30-50% запослених дневно мигрирало у Ужице и Севојно обједињавала су 24 насеља неравномерно размештена и континуално утиснута у прве две зоне. Поједина насеља у зони средњег утицаја налазила су се изван општинских граница. У овој зони развијени су и мањи центри рада попут Кремне, Мокре Горе, Рибашевине и Карана који су утицали, заједно са Ужицем и Севојном али и центрима суседних општина, у прерасподели миграционог контингента. Наиме, њихови утицаји су се у овој зони међусобно преклапали те су чак 20 насеља, од укупно 24, давала преко 50% запослених миграната Ужицу и Севојну.

Зона слабијег утицаја обухватала је 77 насеља која су се налазе углавном у осталим општинама функционално урбаног региона Ужице и давала су око једне четвртине радника који су функцију рада обављали у Ужицу и Севојну. Саобраћајна доступност и селективност на основу професионалне усмерености миграната утицала је на правце миграња из ових насеља ка Ужицу и Севојну, иако су у ових 77 насеља углавном преовлађивали утицаји центара рада Пожеге, Чајетине и Бајине баште. Такође, Ужице и Севојне су из 53 насеља која не припадају функционално урбаном региону градског насеља Ужица примала 242 дневна мигранта.

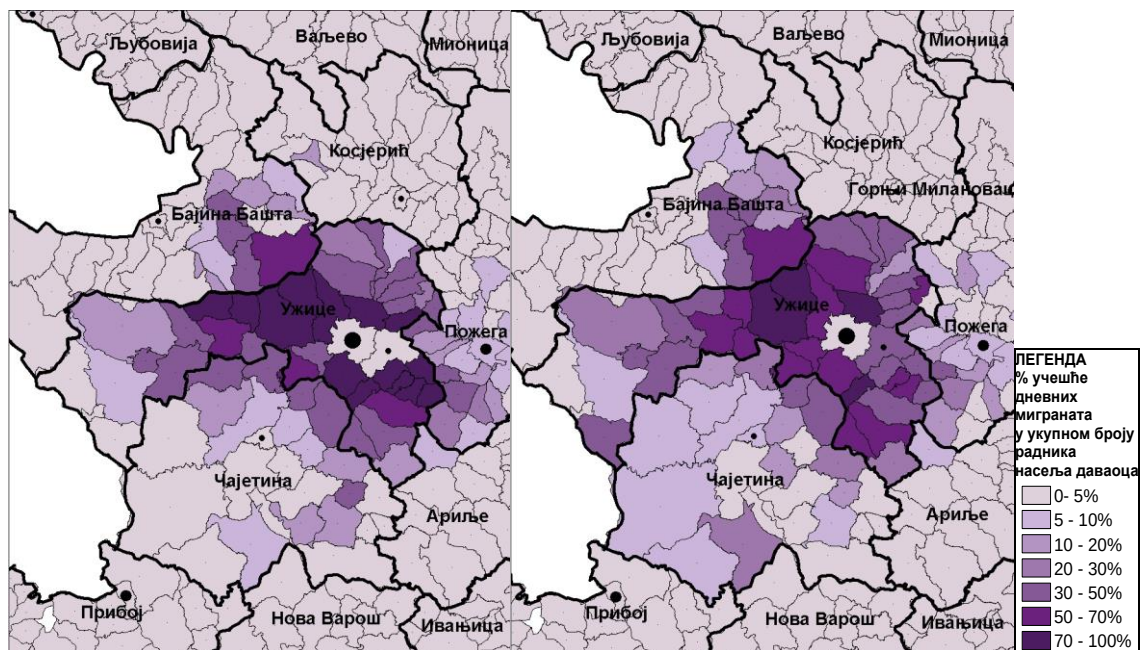
У односу на 1981 год., 2002 год. су се миграциона покретљивост становништва између градских центара и насеља у окружењу као и контингент радне снаге незнатно променили. Генерално, укупан бр. радника на територији дневног урбаног система Ужица и Севојна се смањило за 10.822 услед укупног смањења значења функције рада у градским центрима али се у односу на 1981 год. број дневних миграната ка Ужицу и Севојну повећао за око 400 као и интензитет међусобне размене између Ужица и Севојна (700 је више запослених миграната на релацији Ужице-Севојно). Највеће промене одиграле су се у оквиру зоне јаког и средњег утицаја где је број радника у другој зони увећан за 1186, бр. запослених миграната за 709 што је заједно резултирало смањењем процентуалног учешћа запослених миграната (у односу на укупан број радника) који функцију рада обављају у Ужицу и Севојну за око 2% у односу на 1981. год. Ипак, највећи део миграната је задржао смер миграција те преко 60% запослених из насеља ове зоне и даље путује на рад сваки дан у Ужице и Севојно. Са друге стране, број насеља, из зоне средњег утицаја, која дају мигранте градским насељима општине Ужице се смањило за 10, дневних миграната је за 1238 мање него 1981 год., те се и у овој зони уочава смањен проценат запослених миграната у укупном броју радника који раде у Ужицу и Севојну за 2%.

Табела VI-1: Упоредни приказ дневног урбаног система Ужица и Севојна за 1981 и 2002. год.

% дневних мигр.	Број дневних миграната		% од укупног броја миграната		Кумул. низ		Кумул. низ %		Број насеља давалаца миграната		% насеља давалаца миграната		Кумула. низ насеља		Кумула. низ %	
	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002
70-100	1995	2027	44,1	41,1	1995	2027	44,5	41,1	14	15	8,1	7,7	14	15	8,1	7,7
50-70	376	1085	8,3	22,0	2333	3112	52,0	63,2	4	16	2,3	8,2	18	31	10,5	15,8
30-50	951	448	21,0	9,1	3282	3560	73,1	72,3	24	14	14,0	7,1	42	45	24,4	23,0
20-30	71	202	1,6	4,1	3353	3762	74,7	76,4	4	11	2,3	5,6	45	56	26,2	28,6
10-20	240	212	5,3	4,3	3593	3974	80,1	80,7	15	13	8,7	6,6	61	69	35,5	35,2
5-10	512	530	11,3	10,8	4105	4504	91,5	91,4	19	16	11,0	8,2	80	85	46,5	43,4
0-5	141	147	3,1	3,0	4246	4651	94,6	94,4	39	34	22,7	17,3	119	119	69,2	60,7
поједин.сл.	242	275	5,3	5,6	4488	4926	100	100	53	77	30,8	39,3	172	196	100	100
укупно	4528	4926	100	100					172	196	100	100				

Извор: Посебни подаци РЗС, 1981, 2002. год.

Дневни урбани система Ужица и Севојна формирао се у периоду до 1981 год. и до 2002 год. је у смислу **просторне структуре и територијалног размештаја остао готово исти**, изузев незнатног повећања броја дневних миграната. Доминанти правци дневних миграција остали су исти, број миграната из централних делова система је у порасту, док се из села која су даље од градских насеља и саобраћајница број оних који свакодневно путују смањује.

Слика VI-1: Упоредни приказ дневног урбаног система Ужица и Севојна, 1981 и 2002.

На основу спроведене анализе миграционог контингента, одредишта и исходишта дневних миграција, могуће је констатовати ублажавање раста, односно благо скупљање дневног миграционог система Ужица и Севојна у односу на протекли период. Перспективно је могуће очекивати да ће се овај тренд наставити имајући у виду да се прерасподела миграционог контингента и даље одвија између зона најинтензивнијег утицаја и оних у залеђу, што је последица закаснелог ефекта проистеклог из процеса депопулације. Наиме, смањење миграционог контингента у зони средњег утицаја као и осталим зонама слабијег утицаја последица је општег тренда депопулације у сеоским насељима у којима се генерално смањио број радника, како због преласка у неактивно (пензионисано становништво), тако и услед исељавања дела радног контингента ка зонама јачег утицаја Ужица и Севојна, односно ка центрима рада суседних општина. Сходно томе је порастао број запослених и број дневних миграната у прве две зоне, односно ојачана је њихова компактност уз истовремено смањење миграционог контингента из периферних делова дневног урбаног система Ужица и Севојна.

6.6. Дневни урбани систем Ужица

Дневни урбани систем градског насеља Ужице представља секундарни систем дневног урбаног система Ужица и Севојна и он се састоји из језгра (градско насеље Ужице) и 172 насеља која му гравитирају. Унутар најснажнијег ареала утицаја су се 1981 год. издиференцирале три зоне:

- Прву зону **интензивног утицаја** из које је преко 70% дневних миграната свакодневно долазило на рад у Ужице чинила су насеља Дубоко, Буар, Вољујац (са северне стране се директно граниче са градским насељем Ужице) те Љубање које је језгро додиривало са јужне стране и насеље Кесеровина, 15км источно удаљено од Ужица.
- Друга зона **јаког утицаја** је била неправилног облика и сачињена од 9 насеља размештених на јужном ободу Мачкатске површи, у западном делу Ђетине, на Пониквама, у долини Ђетине источно од града (село Крвавци) и на територији општине Бајина Башта (насеље Заглавак). Ова насеља су се налазила у изохрони од једног сата и удаљености до 30км од Ужица.
- Трећа зона **средњег утицаја** је обједињавала 23 насеља од којих је највећи број био смештен источно, јужно и југоисточно од језгра, у изохрони од пола сата до сат, односно на саобраћајној удаљености од 20-30км од градског насеља Ужице. Генерално, зоне доминатног утицаја Ужица као центра рада чиниле су засебне сегменте у оквиру једне целине која је око града формирала ареал утицаја неправилног и мозаичног облика. Услед развијености функције рада мањих центара Кремне и Мокре Горе, територијални домет Ужица остао је у оквиру зоне доминантног утицаја, тј. на територији насеља околине градског насеља Ужица и није успео да допре до западних делова како Града Ужице, тако и општине Бајине баште.

Доста слабији утицаји градског насеља Ужице територијално су се надовезивали на претходне зоне и захватили западне делове Града Ужице, трећину села од укупног броја на територији општине Пожега и Чајетина, те углавном већину сеоских насеља источно од градског насеља Бајина башта и далеко мање са територије општина Ариље и Косјерић.

У односу на претходну пописну год., 2002 год. је територијални размештај насеља давалаца миграната остао готово исти. Без обзира што се ареал најкомпактнијег утицаја језгра оснажио за 5 насеља те је тако у Ужице на рад свакодневно мигрирао 751 дневни мигранат више, док је истовремено у језгру било 888 запослених радника више него 1981 год., **просторна структура дневног урбаног система Ужица незнатно се изменила.**

Табела VI-2: Упоредни приказ дневног урбаног система Ужица за 1981 и 2002. год.

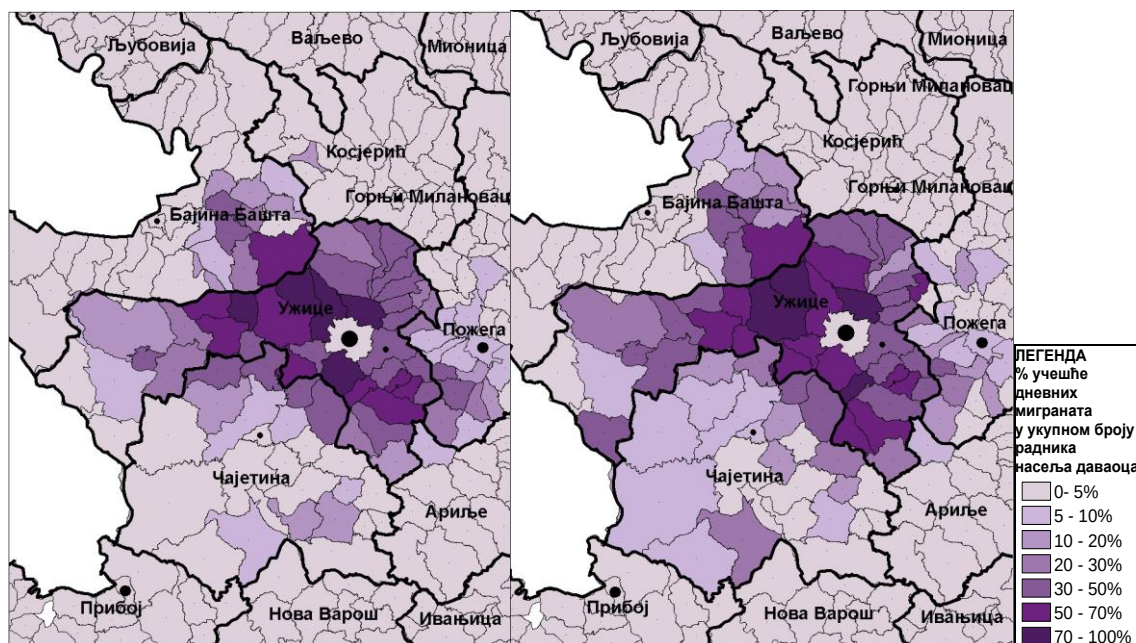
% дневних миграната	Број дневних миграната		% од укупног броја миграната		Кумул.низ		Кумул. низ %		Број насеља давалаца миграната		% насеља давалаца миграната		Кумул. низ насеља		Кумул. низ %	
	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002
70-100	784	590	18,7	11,9	784	590	18,7	11,9	5	4	2,9	2,1	5	4	2,9	2,1
50-70	791	1148	18,8	23,2	1575	1738	37,5	35,1	9	17	5,2	9,0	14	21	8,1	11,2
30-50	1615	2056	38,5	41,5	3190	3794	76,0	76,6	23	21	13,3	11,2	37	42	21,4	22,3
20-30	206	129	4,9	2,6	3396	3923	80,9	79,3	11	9	6,4	4,8	48	51	27,7	27,1
10-20	169	168	4,0	3,4	3565	4091	84,9	82,6	13	12	7,5	6,4	61	63	35,3	33,5
5-10	387	539	9,2	10,9	3952	4630	94,1	93,5	19	22	11,0	11,7	80	85	46,2	45,2
0-5	167	144	4,0	2,9	4119	4774	98,1	96,4	44	33	25,4	17,6	124	118	71,7	62,8
поједин. сл.	80	176	1,9	3,6	4199	4950	100	100	49	70	28,3	37,2	173	188	100	100
укупно	4199	4950	100						173	188	100	100				

Извор: Посебни подаци РЗС, 1981, 2002. год.

Наиме, само је из зоне јаког утицаја Ужица увећан број насеља која дају мигранте језгру (8 их је више), док се у зони најинтензивнијег утицаја број насеља давалаца умањио за једно, односно за два насеља у зони средњег утицаја⁵.

Из прве зоне је смањена дневна миграција (изузев насеља Волујац које је задржало исти број дневних миграната и у 2002 год.), посебно на релацији Стапари- Ужице, Збојштица-Ужице услед емиграционог карактера ових насеља чије се становништво трајно преселило у један од два градска центра. Истовремено се контингент запослених смањио и услед негативних вредности природног ираштаја. Нешто позитивнији тренд имају насеља друге две зоне чији је број дневних миграната ка Ужицу порастао до 2002 год., посебно на релацији Севојно-Ужице и приградска насеља - Ужице.

⁵ Тако је у првој зони, из насеља Буар % дневних миграната у Ужице од укупног бр. радника смањен са 80,7% на 56,8%, односно из Љубања са 74,1% на 61,9% и Кесеровине са 70,8% на 61,9%. Међутим, у насељима Стапари и Збојштица се број ових миграната увећао (Стапари- са 69,5% на 76,6%, Збојштица- са 60% на 70,4%) те је заправо генерална слика просторне структуре дневног урбаног система Ужица готово иста као и 1981 год.

Слика VI-2: Упоредни приказ дневног урбаног система Ужице, 1981. и 2002. год.

Интензитет дневне миграције на релацији Сеојно – Ужице је 2002 год. био дупло већи, што је резултат досељавања у Сеојно у периоду 1981-1991. и то дела становништва који функцију рада обавља у Ужицу. Исто тако се повећао број дневних миграната из неколико приградских насеља имиграционог карактера (Дријетањ, Љубање, Буар и др.)⁶. Она бележе пораст броја становника у последњем пресеку али у условима негативног природног прираштаја што говори да се њихов укупан број становника не увећава природном већ миграционом компонентом. Дакле, имиграцијом становништва у приградска насеља ојачана је дневна миграција између ових насеља и градског центра.

Иако се у просторном смислу дневни урбани систем Ужица није пуно изменио, развој центара рада на територији Града Ужице те негативне тенденције по питању демографског капацитета, кретања броја запослених и др., указују да је перспективно могуће очекивати да ће ареал утицаја градског насеља Ужице изражен дневном миграцијом запослених радника бити смањен а да ће у постојећем, већ издвојеном пољу њеног утицаја јачина дневних миграција бити интензивирана. У периферним деловима система, број насеља давалаца миграната као и укупан број дневних миграната који мигрирају ка Ужицу и даље наставља

⁶ Из Дријетња је 1981 год. функцију рада у Ужицу свакодневно обављао 41 запослен дневни мигранат (у Љубању 103, у Буару 180), док је 2002 год. из Дријетња у Ужице на рад путовало 209 радника (из Љубања 109 радника, односно 238 из Буара).

да се смањује⁷ те се на бази свега наведеног може закључити да компактност зона која дају највећи број миграната све више јача али се генерално **дневни урбани систем градског насеља Ужице скупља**.

6.7. Дневни урбани систем Пожеге

Дневни урбани систем Пожеге се развијао условљен територијалним дометом општинског центра али и дејством функције рада других општинских центара у непосредној околини, пре свега у Граду Ужице и општини Ариље али и у Граду Чачку и општинама Лучани и Горњи Милановац. Дејство функције рада свих **центра на територији општине Пожега**⁸ формирало је 1981 год. дневни урбани систем који се незнатно разликовао у односу на територијални домет градског насеља Пожега. Наиме, на нижем нивоу детаљности, **територијални домет општинског центра** указивао је на следеће: од укупно 6325 радника запослених у градском насељу Пожега, 2764 су били дневни мигранти или 43,7% свих запослених у њему. Дневно кретање запослених као израз нодалности центра рада, обједињавало је 128 насеља са којима су Пожега и остали центри рада са територије општине били у међусобној дневној интеракцији⁹. Међутим, **поље најкомпактнијег ареала** дејства центра рада Пожеге чинило је 27 насеља у њему граничним деловима, позиционираним у Пожешкој околини и њеном ободу, у долини Ђетине, Моравице и Лужнице и на саобраћајној удаљености од максимум 10км. Ова насеља издиференцирала су се у оквиру три зоне међусобно надовезане једна на другу, са особинама раштрканости и неправилне распрострањености и то искључиво у оквиру граница општине Пожега. Заједно, **зоне компактног утицаја** биле су даваоци 2140 радника граду Пожеги или 76,9% свих дневних миграната.

---

⁷ Изузев зоне насеља из којих у центар рада, тј. Ужице дневно мигрира од 5-10% запослених. Ова зона се, према броју дневних миграната, увећала за три насеља у односу на претходни период.

⁸ Центри рада општине Пожега су 1981 год. запошљавали 7362 радника, од којих је 90% или 6629 радника било из насеља у њеном саставу, а 733 из насеља околних општина. Од укупног броја запослених, 45,3% су били дневни мигранти и то 81,4% из насеља општине, а 18,6% из околних општина (10,7% из региона, 7,9% из општина Лучани и Горњи Милановац и Града Чачка). Такође је у насељима општине Пожега станао 8491 радника, од којих је 22% функцију рада обављало у центрима рада суседних општина. Од укупног броја радника, запослених миграната који су живели у Пожеги је било 4206, од којих је 64,6% радило у насељима општине, а 35,4% у насељима околних општина.

⁹ Истовремено је из Пожеге као места становања ка другим центрима рада свакодневно мигрирало 676 радника, у 57 насеља.

Зоне слабијег утицаја сачињавало је 101 насеље углавном из удаљених северних и североисточних и саобраћајно изолованих делова општине али и насеља Града Ужице и Чачак и општина Ариље и Лучани. Са удаљавањем од Пожеге јачају утицаји других центара попут Јелен Дола у општини Пожега, те Ужица и Сегојна у долини Ђетине, Ариља у долини Моравице и центара рада у Лучанима и Чачку чему је најпре допринела мала удаљеност и добра саобраћајна повезаност ових насеља.

Осим општинског центра, функцијом рада, односно развијеном индустријом грађевинског материјала, је запослене мигранте привукао и секундарни центар рада Јелен До који је развио свој локални секундарни миграциони систем. У њему је 1981 год. било запослено 399 радника, од којих су 327 били дневни мигранти. Дневна миграција изражена кретањем радника се одвијала између Јелен Дола и 50 насеља са територије Града Чачак и општина Пожега и Лучани. Овај центар рада је био привлачан за мање квалификовану радну снагу из околних насеља док је контингент квалификованијих радника свакодневно путовао ка развијенијим центрима рада.

До 2002 год. дневне миграције се и даље у највећој мери одигравају унутар општинских граница где је градско насеље јачином функције рада највише привукло дневне мигранте и просторно окупило велики број насеља. Међутим, територијална структура дневног урбаног система је измењена, број дневних миграната ка Пожеги се смањио иако је у прве две зоне повећан број насеља давалаца миграната општинском центру¹⁰. То се може објаснити прерасподелом миграционог контингента између насеља прве две зоне али и генералним смањењем укупног броја радника и становника ових насеља и старењем

---

¹⁰ Број запослених у пожешким центрима рада је 2002 год. износио 6931, 431 мање него 1981 год. Од тога је 6078 радника било из насеља са територије општина Пожега, а 853 из насеља околних општина, 120 више него 1981 год. Запослених миграната је у целој општини било 3034 (303 мање него 1981.) и то 2269 или 74.7% из насеља општине Пожега и 765 или 25,2% из насеља суседних општина (482 из функционално урбаног региона Ужице и 283 из насеља других општина, тј. Чачка, Лучана и Горњег Милановца), односно 144 миграната више из насеља суседних општина него 1981. (124 више из региона и 20 више из насеља других општина него 1981 год.). Такође, у насељима општине Пожега 2002 год. је становао 8491 радник, од чега је 22% функцију рада обављало у центрима рада суседних општина. Од укупног броја радника, запослених миграната који су живели у Пожеги је било 4206, од којих је 64,6% радило у насељима општине, а 35,4% у насељима околних општина.

популације. Такође се смањило и број запослених дневних миграната чије је место становања општина Пожега. Међутим, иако је укупан прилив радне снаге нешто мањи него 1981. год, незнатно је већи интензитет миграција запослених у центрима рада Пожеге из насеља околних општина, посебно из насеља општина која су у саставу функционално урбаног региона градског насеља Ужице, односно са територије Града Ужице¹¹. Разлози могу да се пронађу у генералном слабљењу функције рада градског насеља Ужице које није више једини центар који индустријом привлачи становништво, већ је то сада и Пожега.

Табела VI-3: Упоредни приказ дневног урбаног система Пожеге за 1981 и 2002. год.

% дневних мигр.	Број дневних миграната		% од укупног броја миграната		Кумул. низ		Кумул. низ %		Број насеља давалаца миграната		% насеља давалаца миграната		Кумул. низ насеља		Кумул. низ %	
	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002
70-100	888	692	32,1	26,5	888	692	32,1	26,5	6	8	4,7	5,5	6	8	4,7	5,5
50-70	764	757	27,6	29,0	1652	1449	59,8	55,5	8	14	6,3	9,6	14	22	10,9	15,1
30-50	488	415	17,7	15,9	2140	1864	77,4	71,3	13	12	10,2	8,2	27	34	21,1	23,3
20-30	119	133	4,3	5,1	2259	1997	81,7	76,4	9	5	7,0	3,4	36	39	28,1	26,7
10-20	49	38	1,8	1,5	2308	2035	83,5	77,9	6	5	4,7	3,4	42	44	32,8	30,1
5-10	18	49	0,7	1,9	2326	2084	84,2	79,8	4	9	3,1	6,2	46	53	35,9	36,3
0-5	273	345	9,9	13,2	2599	2429	94,0	93,0	36	34	28,1	23,3	82	87	64,1	59,6
Поједин. сл.	165	184	6,0	7,0	2764	2613	100	100	46	59	35,9	40,4	128	146	100	100
укупно	2764	2613	100	100					128	146	100	100				

Извор: Посебни подаци РЗС, 1981, 2002.год.

Спуштањем на нижи територијални ниво уочава се смањење броја дневних миграната у зонама компактног утицаја Пожеге што одудара од правилности у аналогiji размештаја ових зона и зона са највећим бројем дневних миграната усмерених ка општинском центру. Ово је заправо привидна слика постојећег стања у коме прве три зоне имају највећи број запослених миграната ка Пожеги (и даље се просторно диференцирају) али у условима мањег процентуалног учешћа дневних миграната у укупном броју радника што је последица смањења полазне основе, односно укупног броја радника ових насеља и општинског центра, као и досељавања у Пожегу у претходном периоду. У зони најинтензивнијег утицаја општинског центра коју чини 8 насеља, исти статус у односу на 1981. год. задржала су насеља Висибаба, Врањани и Отањ, док се у насељима Глумац, Честобродица, Доња Добриња, Мађер и Душковци повећао број оних који свакодневно на рад путују у Пожегу услед близине путном правцу и добре

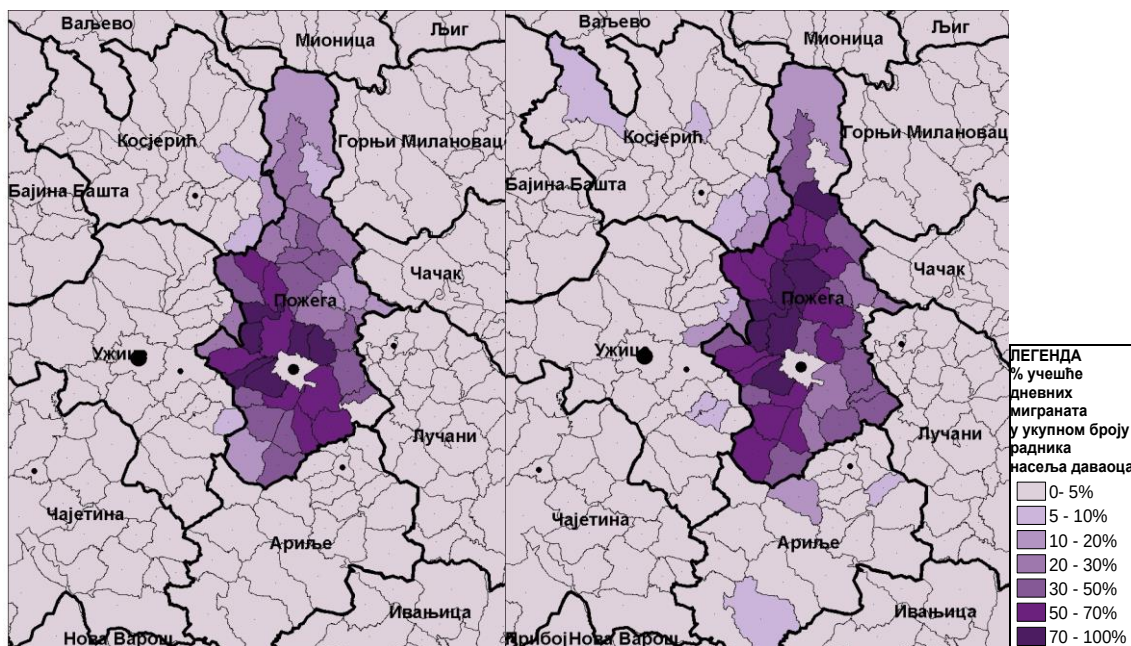
¹¹ Број насеља у саставу Града Ужице из којих на рад свакодневно мигрирају запослени у Пожегу је већи за 5 у односу на 1981 год.

саобраћајне везе са општинским центром, као и због имиграционог карактера ових насеља. Са друге стране, највеће промене у квантитету миграционог контингента имало је насеље Бакионица из кога је 1981 год., у односу на укупан број радника, чак 80,9 % дневних миграната ишло у Пожегу, да би се ово учешће до 2002 год., смањило на 47,5%, што је последица пре свега изразите емиграције са овог простора и то као резултат комбинације негативне стопе природног прираштаја и негативног салда миграција али миграција ка Ужицу, у мањем проценту (10% је оних који свакодневно на рад из овог насеља путују ка Ужицу). У зони јаког утицаја је током 20 год. значајно промењен територијални распоред насеља из којих између 50 и 70% запослених мигрира ка центру рада те је тако 2002 год. било 5 насеља више у односу на претходно истраживан период, с тим да је број запослених миграната остао готово исти.

Секундарни миграциони систем Јелена Дола је до 2002 год. смањιο свој ареал распрострањења услед генералном смањења значаја функције рада овог центра. Број радника се смањιο за 100, број дневних миграната за 70 у односу на 1981. год. док су правци мигрирања остали слични те се дневна миграција изражена кретањем радника и даље одвија између Јелена Дола и 43 насеља са територије Града Чачка и општина Пожега и Лучани на чијој територији се преплићу утицаји уживског и чачанског функционално урбаног региона. Такође је и даље присутна селективност запослених миграната услед карактера индустрије у овом центру рада¹². Генерално, на бази спроведене анализе дневни миграциони систем Пожеге показује тенденцију скупљања како у смислу смањења територијалног домета општинског центра, тако и осталих центара рада на територији општине Пожега. Мањи број дневних миграната ка општинском центру из насеља прве три зоне последица је укупног смањења значаја функције рада Пожеге и броја радника али и трајног пресељења дела контингента запослених миграната у градско насеље Пожега у претходном периоду. Пораст удела оних који свакодневно путују ка Ужицу из насеља околних општина последица је имиграционог карактера ових насеља у којима расте укупан број становника а тиме и удео оних који свакодневно мигрирају.

---

¹² Јелен До има развијену индустрију грађевинског материјала (добиање креча, индустријског и грађевинског камен).

Слика VI-3: Упоредни приказ дневног урбаног система Пожеге, 1981. и 2002. год.

6.8. Дневни миграциони система Ариља

У центрима рада општине Ариље је 1981 год. било запослено 4536 радника, од којих је 91,5 % радило и становало у насељима општине а осталих 386 из насеља околних општина, највише Пожеге и много мање из Ивањице и Гуче. Дневних миграната је било 2226, од којих је 85,5% живело и радило у насељима општине, а 14% у насељима суседних општина. Истовремено је у насељима општине становало 4447 радника од који је 6,7% радило изван ње. Од укупног броја радника, у општини Ариље је становало 2079 дневних миграната од којих је свега 8% било запослено у центрима рада суседних општина. На бази односа броја запослених у центрима рада Ариља, без обзира где станују и броја запослених који живе и раде у насељима општине могуће је закључити да је општина Ариље 1981 год. имала развијенију функцију рада него становања.

До 2002 год. се број запослених у центрима рада Ариља смањио на 4187, од којих су 2030 били дневних мигранти (48,4%). У односу на 1981 год. број радника се смањио за 349 а дневних миграната за 196 (291 из насеља општине Ариље, из других општина се увећао за 95). У радном контингенту су са 89,5% учествовали радници који станују у општини Ариље (402 мање него 1981 год.), од чега су

79,8% били дневних миграната који такође станују у Ариљској општини (291 мање него 1981 год.).

Табела VI-4: Упоредни приказ дневног урбаног система Ариља за 1981 и 2002. год.

% днев. мигра ната	Број дневних миграната		% од укупног броја миграната		Кумул. низ		Кумул. низ %		Број насеља давалаца миграната		% насеља давалаца миграната		Кумул. низ насеља		Кумулат. низ %	
	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002
70-100	734	278	46,0	16,6	734	360	46,0	21,5	6	3	9,5	5,0	6	4	9,5	6,7
50-70	409	988	25,7	59,1	1143	1266	71,7	75,7	7	10	11,1	16,7	13	14	20,6	23,3
30-50	143	87	9,0	5,2	1286	1353	80,7	80,9	1	4	1,6	6,7	14	18	22,2	30,0
20-30	5	29	0,3	1,7	1291	1382	81,0	82,7	1	2	1,6	3,3	15	20	23,8	33,3
10-20	114	57	7,2	3,4	1405	1439	88,1	86,1	8	3	12,7	5,0	23	23	36,5	38,3
5-10	9	7	0,6	0,4	1414	1446	88,7	86,5	3	3	4,8	5,0	26	26	41,3	43,3
0-5	105	201	6,6	12,0	1519	1646	95,3	98,4	14	15	22,2	25,0	40	40	63,5	66,7
Појед.сл.	75	26	4,7	1,6	1594	1672	100	100	23	20	36,5	33,3	63	60	100	100
укупно	1594	1673	100	100					63	60	100	100				

Извор: Посебни подаци РЗС, 1981, 2002.год.

Територијални домет функције рада центара на територији општине Ариље се смањило у односу на претходни период. С обзиром на укупно смањење броја радника али и дневних миграната у општини могуће је констатовати да се дневни урбани систем дестабилизовао те да је његов интензитет ублажен у последњем временском пресеку услед преласка општине у фазу секундарне, односно терцијарне урбанизације. Наиме, до 80-их год. је под утицајем индустрије општина привлачила и концентрисала становништво и функције да би од 90-их год. па надаље развојни утицаји центара рада почели да се шире у непосредно окружење и социоекономски га трансформишу. Део активног контингента становништва ослобођеног из пољопривреде се запослио у градским насељима чиме је подстакнута дневна миграција на релацији село-град.

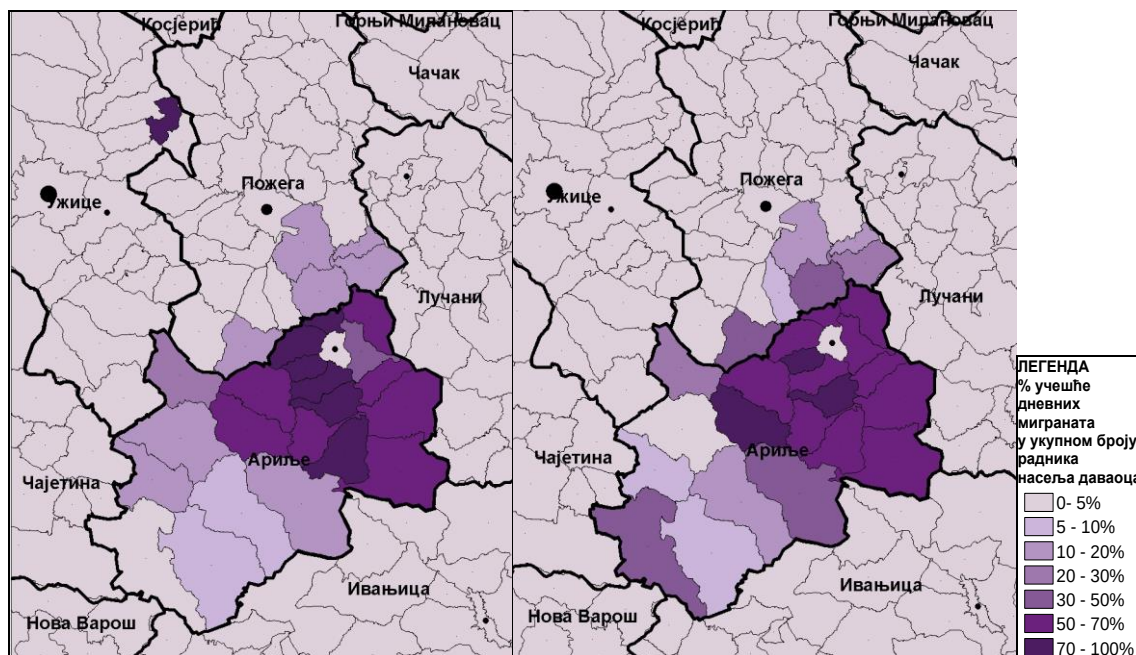
Међутим, нешто другачија ситуација запажа се истраживањем утицаја само градског центра. У општинском центру је 1981 год. био запослен 3461 радник или 76,3% радног контингента у општинским центрима рада. Од тог је 46% било дневних миграната који су свакодневно путовали из 63 насеља (23 насеља изван граница општине Ариље). Компактно поље утицаја је сачињавало 14 насеља из којих је долазило на рад у општински центар 1286 дневних миграната или 80,7%. У оквиру ових зона је најинтензивнија функционална веза, изражена кретањем миграната између насеља рада и насеља становања, успостављена на релацији

Церова-Ариље (из Ариља је свакодневно мигрирало у Церову 388 запослених миграната, а у обрнутом смеру, ка Ариљу 143). Заправо је Церова представљало мањи секундарни центар, тј. приградско насеље које се социо економски трансформисало под утицајем града и са њим касније просторно срасло.

Ареали слабијег утицаја града просторно конкретизовани кроз свакодневну миграцију радне снаге обједињавали су удаљена насеља у југоисточним деловима брдскопланинског дела општине, којим су припадала и насеља општине Пожега лоцирана у долини Моравице. Сва ова насеља су 1981 год. била захваћена снажним процесима емиграције.

До 2002 год. се структура дневног миграционог система није пуно изменила али се интензитет миграција између града и зоне јаког утицаја појачао а на релацији град-зона интензивног утицаја дупло умањено. Наиме, у односу на претходни период када је из зоне интензивног утицаја ка Ариљу свакодневно гравитирало 734 радника из 6 насеља, њихов број се смањено до 2002 год. за 456 запослених који су долазили из 3 насеља. Највеће промене забележила су насеља Вигоште, Вране и Грдовићи у којима се смањено број дневних миграната ка Ариљу у укупном броју радника за око 10% те су она прешла у нижи статус или у насеља зоне јаког утицаја. Разлози нижег ранга последица су неколико фактора: пре свега **просторног срастања ових насеља са градским**, повећања укупног број радника ових насеља чиме је основа увећана а тиме смањен проценат миграната у укупном броју радника али и њиховог емиграционог карактера. Са друге стране, у зони јаког утицаја је повећан број насеља из којих радници свакодневно путују ка Ариљу (за 3 у односу на 1981 год.) и из њих је 2002 год. чак преко 60% дневно гравитирало ка Ариљу. Посебно је повећан број радника имиграционих приградских насеља попут Церове (за 52). Разлози јачања зоне јаког утицаја су последица мале удаљеност њених насеља општинском центру, што је допринело имиграцији радне снаге у приградска насеља а тиме и јачој дневној миграцији између њих и градског центра.

Слика VI-4: Упоредни приказ дневног урбаног система Ариље, 1981. и 2002. год.

Све заједно, дневни миграциони систем центара рада на територији општине Ариље је у просторном смислу остао исти али се број миграната смањило у последњем временском пресеку услед генералног смањења основе, односно укупног броја радника у центрима рада целе општине. Међутим, појачан утицај Ариље као центра рада је незнатно увећан у зони јаког утицаја услед снажења његове укупне функције рада и укупног броја радника. Друга зона је привукла већи број радног контингента ослобођеног из пољопривреде који се махом доселио из удаљених сеоских у приградска насеља а запослење пронашао у општинском центру те се на овој релацији (приградска насеља-град) успоставила нешто интензивнија дневна миграција. Са друге стране, у зони интензивног утицаја је уочено смањење броја дневних миграната, као и дупло мањи број насеља из којих ка Ариљу свакодневно путује радна снага, што је последица пре свега просторног срастања ових насеља са језгром (градским насељем) а потом и емиграционог карактера ових насеља из којих се већи број запослених миграната у претходном периоду трајно преселио у Ариље. Овакве тенденције ће се перспективно наставити с тим да ће дневни миграциони систем бити хомогенији, односно да ће и даље у повећању миграната највише партиципирати насеља прве две зоне. У насељима осталих зона слабијег утицаја наставиће се тренд стагнације броја радника дневних миграната а у удаљеним емиграционим подручјима је

могуће очекивати да ће њихов број бити мањи како због негативних демографских трендова, иселавања запослених ка приградским насељима и градском центру, тако и услед њиховог преласка у контингент неактивног становништва (пензионери).

6.9. Дневни миграциони системи општина Бајине Баште, Косјерића и Чајетине

Дневни миграциони системи општина Бајина Башта, Косјерић и Чајетина просторно испољени дневним кретањем запослених миграната одвијали су се у складу са општим трендом депопулације израженим у готово већини насеља и општина на територији Републике Србије, као и у условима локалне концентрације становништва у градским и приградским насељима. Велики утицај на смерове, обим и интензитет свакодневне покретљивости радног контингента као и број насеља давалаца миграната, имао је територијални домет функције рада Ужица као центра функционално урбаног региона овог дела Србије. Иако су се развојни импулси градског насеља Ужице, изражени у виду ареала распрострањења, у великој мери осећали у насељима Бајине Баште, Косјерића и Чајетине која су у контактної зони са територијом Града Ужице, највећи број дневних миграната је био запослен у општинским центрима те је и дневна миграција углавном била најјача унутар граница ових општина.

Како су се дневни урбани системи општина Бајина Башта, Косјерић и Чајетина развијали у сличним условима смењивања поларизацијске урбанизације и субурбанизације подстакнутим индустријализацијом, као и чињеници да имају сличне демографске и социоекономске карактеристике, ове општине су у даљем делу рада групно сагледане, уз генерализован приказ територијалног домета центара рада са њихове територије. Функције центара рада ових општина, посебно центара општина, снажно су се развијале у периоду од 1961-1991 год. након чега се њихов интензитет у последњем временском пресеку ублажио услед генералног смањења броја радника и функционалног капацитета општинских центара. У фази поларизацијске индустријализације, главни фактор повећања

броја запослених у центрима рада и квалитативне промене у структури делатности била је индустрија¹³ на једној страни, а на другој, делатности из терцијарно-квартарног сектора (посебно угоститељство, туризам али и управа и администрација). У каснијим фазама секундарне урбанизације, даље се развијају градска насеља Бајина Башта, Косјерић и Чајетина и својим просторно-функцијским силницама утичу на социоекономски преображај непосредне околине чиме се подстиче дневна миграција на релацији село-град. До 2002 год. се, као и у већем делу функционално урбаног региона Ужица, уочава висок степен аналогичности између просторног поклапања ареала интензивне дневне миграције (компактног поља утицаја општинских центара) и насеља са атрибутима имиграционих, као и између зона слабијег утицаја центара рада и распрострањености села са карактеристикама емиграције и изражене депопулације.

Дневних миграната из насеља зоне интензивног утицаја градског насеља Бајина Башта је 2002 год. било за 1162 више него 1981. год., односно 2002. је било 1487 оних који су свакодневно путовали на рад у Бајину башту или 76,3% свих запослених миграната у Бајиној Башти у односу на укупан број радника. У Косјерићу је у првој зони утицаја општинског центра Косјерић 2002 год. било за 79 више дневних миграната него 1981 год., незнатно више, иако карта указује на извесна одступања од правилности у аналогичности размештаја имиграционих (махом приградских насеља) и насеља прве зоне утицаја градског центра Косјерић.

Наиме, реална слика на територији општине Косјерић се не подудара у потпуности са картираним подацима о броју дневних миграната из насеља Косјерић село, Шеврљуге и Галовићи (из ових насеља нема дневних миграната као Косјерићу) која се на карти налазе у зони слабијег утицаја градског насеља Косјерић иако су у непосредној његовој близини. Нелогичност проистиче из чињенице да су се ова насеља у последњем временском пресеку под утицајем градског насеља Косјерић физиономски, социоекономски и морфолошки трансформисала и просторно и функционално срасла са језгром (градским

---

¹³ Поред индустрије у центрима рада општине Чајетина је покретач развоја било и рударство, у Косјерићу грађевинарство

насељем Косјерић) те су данас његов интегрални део и становништво ових насеља које ради у Косјерићу не спада у категорију миграната.

Табела VI-5: Упоредни приказ дневног урбаног система Бајине Баште за 1981 и 2002. год.

% дневних миграната	Број дневних миграната		% од укупног броја миграната		Кумул. низ		Кумул. низ %		Број насеља давалаца миграната		% насеља давалаца миграната		Кумул. низ насеља		Кумул. низ %	
	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002
70-100	325	1487	27,2	75,5	325	1487	27,2	75,5	2	8	4,3	16,0	2	8	4,3	16,0
50-70	333	201	27,9	10,2	658	1688	55,1	85,7	2	6	4,3	12,0	4	14	8,7	28,0
30-50	261	96	21,8	4,9	919	1784	76,9	90,6	6	6	13,0	12,0	10	22	21,7	44,0
20-30	155	112	13,0	5,7	1074	1896	89,9	96,3	5	5	10,9	10,0	15	27	32,6	54,0
10-20	64	30	5,4	1,5	1138	1926	95,2	97,8	6	3	13,0	6,0	21	30	45,7	60,0
5-10	14	2	1,2	0,1	1152	1928	96,4	97,9	4	1	8,7	2,0	25	31	54,3	62,0
0-5	17	2	1,4	0,1	1169	1930	97,8	98,0	6	1	13,0	2,0	31	32	67,4	64,0
Поједин. сл.	26	39	2,2	2,0	1195	1969	100	100	15	20	32,6	40,0	46	50	100	100
укупно	1195	1969	100	100					46	50	100	100				

Извор: Посебни подаци РЗС, 1981, 2002.год.

На територији општине Чајетина су се услед постојања више центара рада (Чајетина, Златибор, Сирогојно) око њих створили мањи локални миграциони системи који нису формирали издиференциране зоне утицаја али су имали значаја у привлачењу радне снаге. Улога мањих центара на територији општине Чајетина до данас је добила на важности посебно у случају Златибора, јединог градског насеља у коме је број радника порастао за 10% а број дневних миграната из насеља окружења се увећао, посебно на релацији Чајетина-Златибор, Чајетина-Ужице¹⁴.

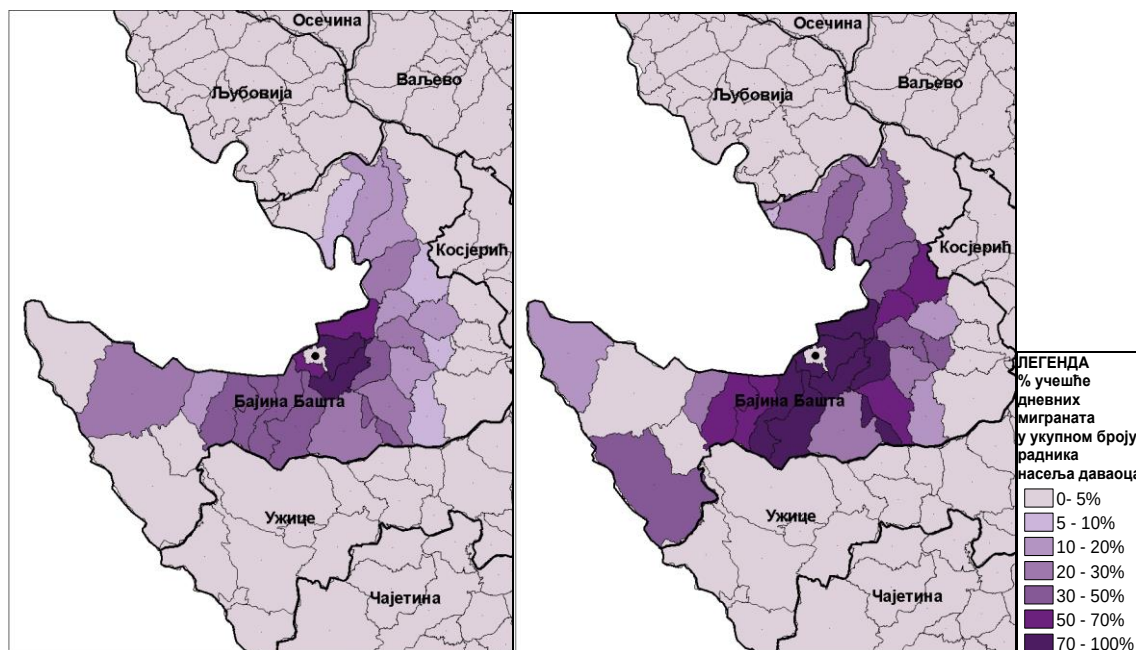
Табела VI-6: Упоредни приказ дневног урбаног система Косјерића за 1981 и 2002. год.

% дневних миграната	Број дневних миграната		% од укупног броја миграната		Кумул. низ		Кумул. низ %		Број насеља давалаца миграната		% насеља давалаца миграната		Кумул. низ насеља		Кумул. низ %	
	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002	1981	2002
70-100	119	198	13,0	3,5	119	198	13,0	30,5	3	4	4,7	7,4	3	4	4,7	7,4
50-70	442	226	48,1	34,8	561	424	61,1	65,3	7	7	10,9	13,0	10	11	15,6	20,4
30-50	179	112	19,5	17,3	740	536	80,6	82,6	8	4	12,5	7,4	18	15	28,1	27,8
20-30	51	17	5,6	2,6	791	553	86,2	85,2	3	3	4,7	5,6	21	18	32,8	33,3
10-20	15	8	1,6	1,2	809	561	88,1	86,4	4	1	6,3	1,9	25	19	39,1	35,2
5-10	9	6	1,0	0,9	815	567	88,8	87,4	1	1	1,6	1,9	26	20	40,6	37,0
0-5	55	6	6,0	0,9	870	573	94,8	88,3	13	3	20,3	5,6	39	23	60,9	42,6
Поједин.сл	48	76	5,2	11,7	918	649	100	100	25	31	39,1	57,4	64	54	100	100
укупно	918	649	100	100					64	54	100	100				

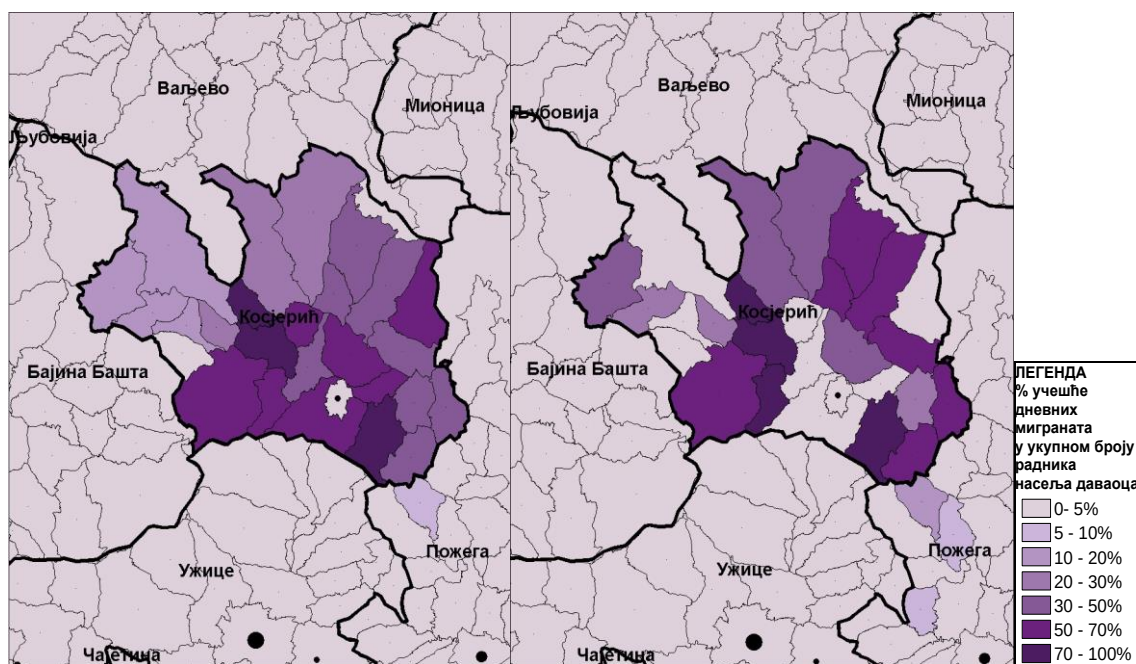
Извор: Посебни подаци РЗС, 1981, 2002.год.

¹⁴ У градском насељу Златибор је 1981 год. било запослено 806 радника, од којих су 220 били дневни мигранти и то из 25 насеља. Највише су Златибору давали Чајетина (53), Ужице (59), Доброселица (18), Мачкат (15) и Саиновина (14). До 2002 год. се број радника повећао на 878, укупан број дневних миграната који су долазили из око 30 насеља се смањио на 213 с тим да се број дневних миграната из Чајетине ка Златибору повећао за 140, из Ужица за 119.

У будућности је могуће очекивати да ће смерови дневне миграције и просторни размештај насеља давалаца миграната са територије општине Бајина Башта, Косјерић и Чајетина остати готово исти док ће се број миграната из удаљених насеља општинским центрима још више смањивати. Истовремено ће се дневни миграциони систем још више хомогенизовати и то кроз повећање броја миграната у насељима зона компактног утицаја општинских центара, посебно на релацији приградска села-општински центри и Чајетина-Златибор.

Слика VI-5: Упоредни приказ дневног урбаног система Бајине Баште, 1981. и 2002. год.

Слика VI-6: Упоредни приказ дневног урбаног система Косјерића, 1981. и 2002. Год.

*****

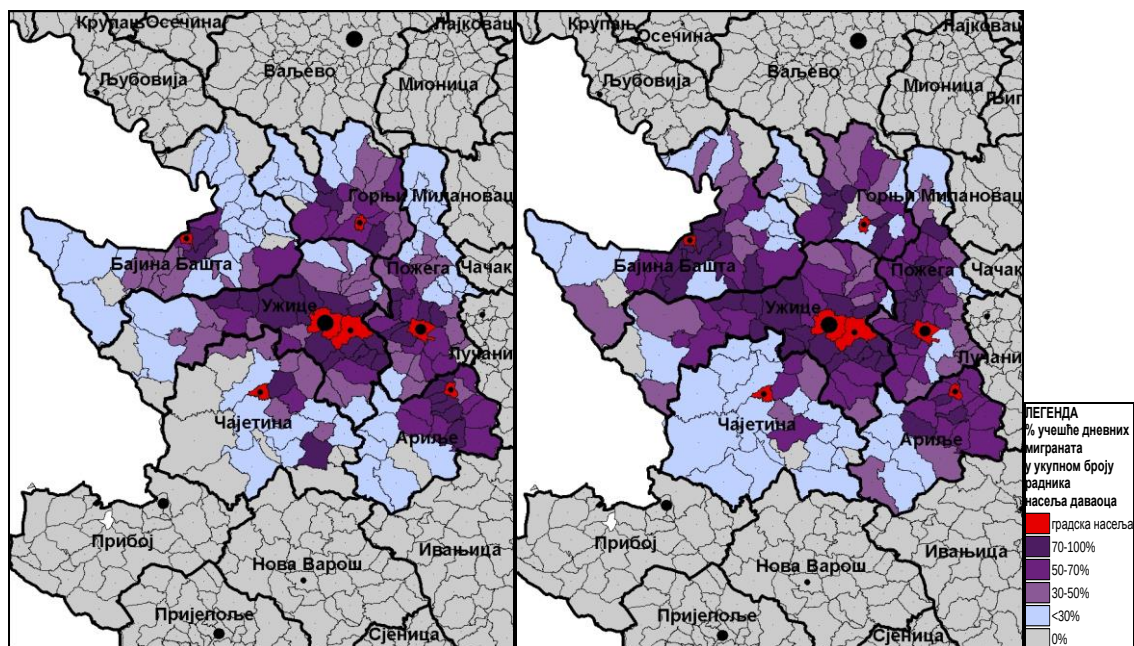
Дневне миграције радног контингента између насеља рада и насеља становања на територији Републике Србије се углавном одвијају унутар општинских граница. Најатрактивнија одредишта запослених миграната су градска насеља која су обично општински центри а после њих су најпривлачнији центри функционално урбаних региона (регионални центри и центри националног и државног значаја).

Територијални домет функције рада општинских центара најјачи је у зонама компактног утицаја регионалних и субрегионалних центара у којима се број дневних миграната увећава, за разлику од ареала њиховог слабијег утицаја у којима се дешава обрнут процес, односно смањење броја оних који свакодневно мигрирају. У односу на 1981 год., у последњем временском пресеку се тренд незнатно изменио али је генерално остао исти, с тим што се смањио обим радне снаге као последица стагнације укупне привреде у држави. Рецесија привреде условила је смањен број запослених у центрима рада са једне стране, а са друге, смањен број радног контингента из села који је прешао у неактивно становништво или лица са својим приходима. Старење популације у сеоским подручјима и укупно смањење радног контингента из села утицало је да се из ових насеља, махом удаљених од центара рада, смањи и дневна миграција.

6.10. Међупростори и преклапање утицаја функционално урбаних региона

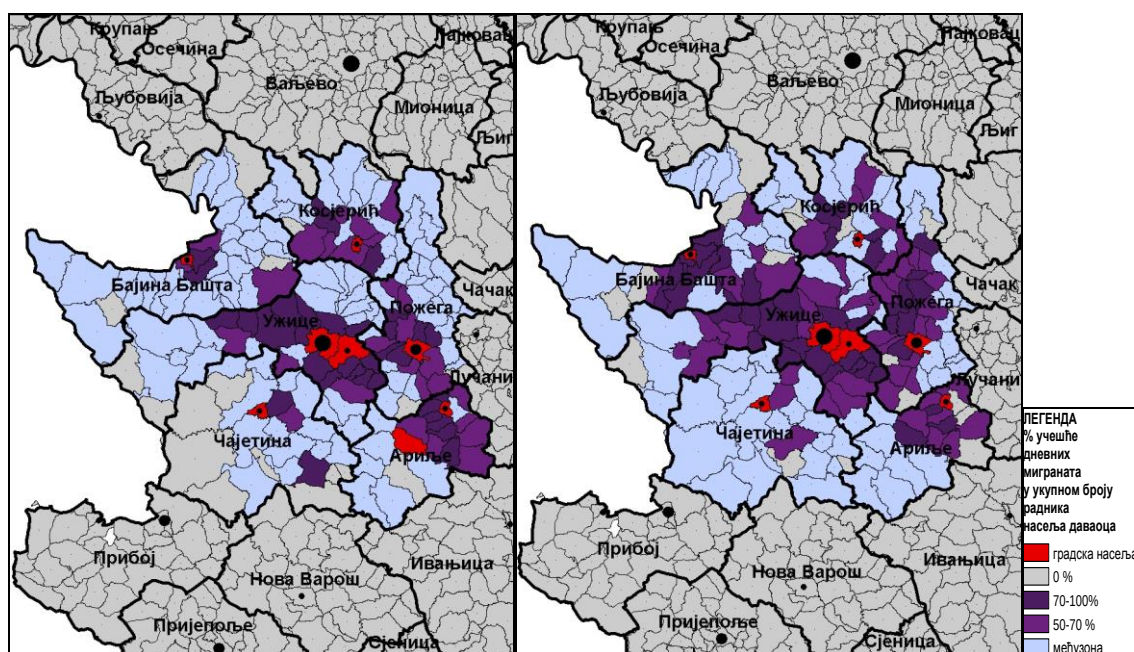
Полазећи од теоријских поставки и претходних истраживања, те претпоставке да су **дневне миграције запослених најбитнији фактор у детерминисању функционално урбаних региона**, уочава се да територијални домет функције рада центара функционално урбаних региона има широку зону утицаја. Ови утицаји се у простору рефлектују у виду зона најјачег (интензивног) утицаја, зона јачег утицаја, слабијег и тзв. **зона поделе утицаја са другим центром рада (међупростори/међузоне)**, што је приказано на одабраном примеру функционално урбаног региона Ужица (Слике VI-7 и VI-8).

Слика VI-7: Преклапање зона утицаја градских центара у функционално урбаном региону Ужица 1981. и 2002. год.

Зоне интензивне миграције су оне које центрима рада дају преко 30-50% миграната од укупног броја радника. Зоне са мањим учешћем од 30% запослених миграната у укупном броју радника чине међупросторе (међузоне) који се трансформишу у социоекономском, социогеографском и функционалном смислу под утицајем једног или више центара.

Слика VI-8: Преклапање зона утицаја градских центара у функционално урбаном региону Ужица 1981. и 2002. год.

То су обично сеоска насеља која се морфолошки, физиономски и социогеографски мењају у условима депопулације и тада показатељи социоекономског преображаја не морају увек бити релевантни¹⁵. Ова насеља немају радну функцију али са друге стране неретко имају **бивалентан**, односно **поливалентан карактер** који се рефлектује кроз емитовање дневних миграната у два или три јача центра рада што доводи до прерасподеле миграционог контингента између њих. **На основу тога ком центру даје више миграната, опредељује се зависност неког насеља од функције рада већег центра (која може бити директна или индиректна) и смер оријентације.** Самостална насеља су она у којима ради већина од укупног броја активног становништва. Уколико преко 50% запослених од укупног активног становништва функцију рада задовољава у другом насељу, онда оно **директно** зависи од насеља коме гравитира и аутоматски се прикључује његовом пољу утицаја. Уколико мање од 30% запослених миграната ради у другом насељу, оно **индиректно** зависи од функције рада јачег центра. **На бази индиректности се формира веза унутар функционално урбаног региона и у том случају не постоји чврста центричност насеља да гравитира само једном центру рада**¹⁶.

Такође има случајева да се у оквиру неких великих система, односно функционално урбаних региона, створе секундарни системи, на пр.: Ужице-Севојно, Бор-Зајечар, Смедерево-Пожаревац, који су на релативно малој удаљености. То су примери биполарних система у оквиру којих ова градска насеља деле своје компетенције у расподели миграната.

¹⁵ Одступања се јављају у ситуацијама где се:

- удео пољопривредног у укупном активном становништву смањује његовим преласком у контингент неактивног становништва (пензионери);
- исељавањем запослених у условима смањења броја активних, проценат запослених у активном становништву које остаје у насељу увећава;

- релативно учешће радника у активном становништву повећава и при опадању њиховог стварног броја. На пр. уколико сеоско насеље има 150 активних а свега 10 запослених, мали број радника ствара привидну слику већег процентуалног учешћа дневних миграната у укупном броју активних.

¹⁶ На пр., село Каленићи, на територији општине Пожега је *поливалентног* карактера јер из њега свакодневно мигрира, од укупног броја радника, ка Ужицу 3,5%, Пожеги 50,8%, Косјерићу 13% радне миграције (преосталих 33% раде у насељу). Утицај функције рада Пожеге је већи од Ужица и Ариља јер Пожега привлачи више радне снаге те се може констатовати да је село Каленићи у зони утицаја Пожеге, Ужица и Ариља с тим да доминира зона утицаја Пожеге. Село Узићи на пр., на територији општине Ужице је *бивалентног* карактера. Од укупно 159 радника, 152 су дневни мигранти, од којих 47,4% свакодневно иде у Ужице и Севојно а 78% иде у Пожегу. Стога је насеље Узићи у већој утицајној сфери Пожеге него Ужица.

VII ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИ РЕГИОН КАО ИНСТРУМЕНТ ПОЛИЦЕНТРИЧНОГ ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

7.1. Интрарегионално диференцирање функционално урбаних региона

У Србији је успостављена хијерархија урбаних центара око којих су, на бази просторно-функцијске комплементарности, формирани ареали њиховог утицаја. На хијерархијске односе у мрежи нодалних центара и ареала утицале су и њихове позиције у комуналној и територијално-административној организацији Републике. Генерално посматрано развило се више форми нодалних центара и њихових утицајних ареала и то:

На унутрашњем (интрарегионалном) плану, функционално урбани региони су диференцирани на централно насеље (језгро) и њему комплементарну околину у функционалном смислу. Унутрашња подела је одређена на нивоу граница насељених места применом неколико релевантних показатеља. Прва група показатеља се односи на општину-Град. Друга група показатеља се односи на централно насеље функционално урбаног региона и насеља његовог периурбаног дела која су под утицајем функције рада централног насеља доживела одређен степен хомогености социоекономског преображаја. Повезивањем урбаних и мање или више урбанизованих насеља издвајају се унутаррегионалне зоне које детерминишу функционално урбане регионе. Трећом групом варијабли разграничава се зона утицаја неког центра и његова функционална и комплементарна веза са околином.

Полази се од претпоставке да сва она насеља која емитују ка центру функционално урбаног региона више дневне радне снаге него било ком другом средишту суседног функционалног подручја, имају виши степен интегрисаности са централним насељем и више гравитирају ка том регионалном, општинском или урбаном центру. Узима се у обзир и да се насеља истих или сличних нивоа урбаности трансформишу под утицајима градских центара која су на међусобно малој удаљености али и под

утицајима који долазе из више развојних центара. Коначно, зоне са насељима вишег степена функцијске и социоекономске трансформације најчешће су у корелацији са насељима из којих највећи број контингента радне снаге свакодневно флукутира ка централном насељу¹.

7.2. Модел за издвајање функционално урбаних региона у Србији

На основу претходних истраживања и анализе простора целе територије Републике Србије, иностраних и домаћих искуства у дефинисању модела издвајања функционално урбаних региона, као и тестирању више различитих модела просторно-функцијског испољавања дневних урбаних система, комбинацијом наведених индикатора и њихових варијабли добијен је следећи модел:

1. Општина-Град (јединица локалне самоуправе) има више од 15.000 запослених и најмање 50.000 становника.
2. Централно насеље општине-Града има најмање 20.000 становника. У случају да је биполарно,² централно насеље и субцентар заједно имају минимум 50.000ст., од чега субцентар најмање 15.000ст. Окружење централног насеља или његову периурбану околину чине она насеља из којих је:
  - највише 50% од укупног активног становништва запослено у непољопривредним делатностима;
  - највише 30% од укупног становништва активно пољопривредно становништво;
  - највише 10% или више домаћинстава без пољопривредног газдинстава у укупном броју домаћинстава.

---

¹ Степен корелације између поменутих зона варира и понекад одступа од правилности међутим у више од 80% случајева долази до преклапања зона вишег степена урбаности са зонама интензивнијих дневних миграција што указује да је принцип исти за цео простор Србије. Одступања од правилности су логична и најчешће се могу уочити у насељима која су депопулациона, имају мали број активног и запосленог становништва, а социоекономски су трансформисана. Разлог томе су управо запослени дневни мигранти који не спадају у категорију пољопривредног ст. већ мешовитог. Детаљније објашњење видети у претходном поглављу

² нпр. Смедерево-Пожаревац, Бор-Зајечар

3. Према централном насељу функционално урбаног региона дневно мигрира 30% или више дневних миграната од укупног броја радника насеља даваоца³.

7. 3. Типови функционално урбаних региона у Србији

На основу анализираних социјалних и економских, односно друштвено економских показатеља уочено је да је Србија издиференцирана на **два основна типа функционално урбаних региона**, са неколико подваријетета (Слика VII-1):

1. Први тип су **моноцентрични функционално урбани региони** чији се развојни утицаји дифузно шире у простору. У њиховој организационој структури није изражена хијерархија између центара, матични град (језгро) доминира над осталим околним урбанизованим простором кога чине сеоска и градска насеља (која имају претежно карактер стамбено радних субурбија јер имају мање од 20.000 становника) одакле се становништво или исељава ка језгру, или свакодневно мигрира ради задовољења функције рада. Оваквом типу припадају функционални урбани регион: насеља Београда и Новог Сада и градских насеља: Крагујевца, Ваљева, Пирота, Лознице, Вршца, Кикинде и Сремске Митровице, с тим да је сваки од њих другачијег карактера и има одређене посебности које не ремете законитост:

- (а) **Функционални урбани регион насеља Београд** има изражену централизацију иако постоје полинуклеуси- субцентри и сателитска насеља радног или радно – стамбеног карактера. Он има наглашен унутрашњи дисбаланс између језгра и периферије што се огледа у **интензивној унутрашњој покретљивости становништва** која упућује на и даље присутну јаку привлачну снагу београдског метрополитена. Концентрација социоеографских и економских функција у језгру, је у првој фази урбанизације била фактор

---

³ Према спроведеној анализи којом је обухваћен цео простор Републике Србије, установљено је да запослени мигранти из једног насеља могу да гравитирају ка највише три локална центра рада али да према централном насељу функционално урбаног региона дневно мигрира највише запослених миграната од укупног броја радника из тог насеља.

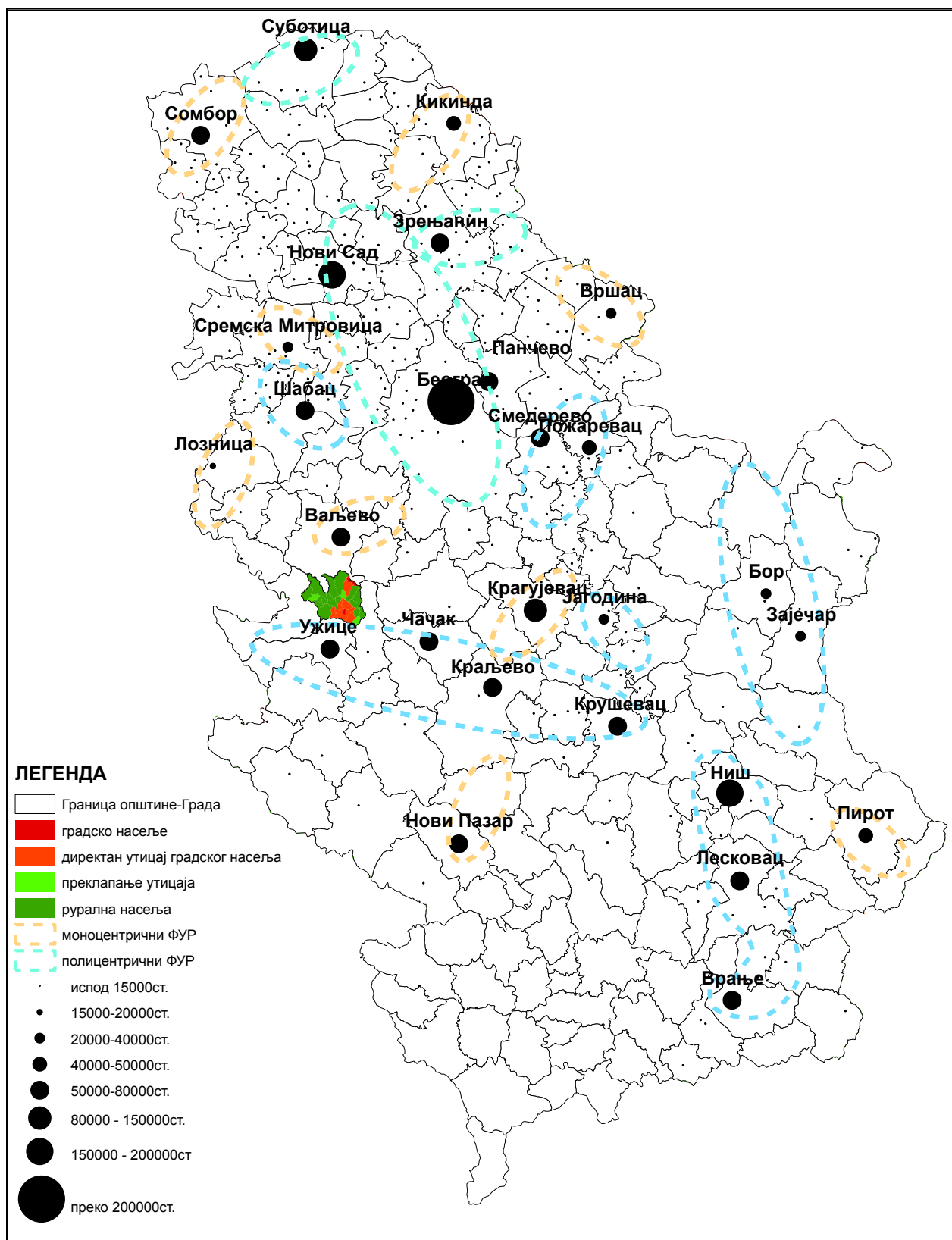
концентрације становништва. Касније, у фази секундарне урбанизације, децентрализација функције рада је условила стварање нових центара који су постали радно стамбене субурбије и секундарни полови дневне миграције (Стара Пазова, Пећинци, Опово).

(б) **Функционални урбани регион Новог Сада** састоје се од јаког језгра и субјезгара у окружењу који нису класични субцентри (као на пр. Лазаревац, Младеновац у београдској агломерацији, итд.) већ углавном стамбена или радна приградска насеља у окружењу.

2. Другом типу функционални урбаних региона припадају они **који су полицентричног карактера**, са флексибилном хијерахијом или без ње, дифузне просторне структуре и развојних утицаја који се дисперзно шире у окружење. Они се у простору манифестују у два подваријетета:

(а) као **региони који имају језгро и једно или више субјезгара** позиционираних периферно у односу на примарни нуклеус. У оваквом систему је изражена хијерархија и то су функционално урбани региони градских насеља: Шабац, Нови Пазар, Јагодина, Зајечар-Бор, Смедерево-Пожаревац, Лесковац, Врање, Суботица, Зрењанин и Панчево.

(в) као **полицентрични региони са више јачих нуклеуса** и слабијим полинуклеусима чија су насеља међусобно повезана а ареали утицаја им се преплићу. Они су једна врста **полицентричних мултинодалних регионалних асоцијација** чији су **централни нодуси** обично центри округа или центри функционално урбаних региона (на пр. у Западном Поморављу то су: градско насеље Ужице, Чачак, Краљево, Крушевац; у Јужном Поморављу: Ниш, Лесковац; на дунавско-савском развојном правцу: насеља Нови Сад, Београд), док су **секундарни нодуси** најчешће мањи општински центри (на пр. Пожега, Горњи Милановац, Трстеник, Алексинац). Овакав систем је линеарно издужен и функционише као осовина развоја.

Слика VII-1: Модел функционално урбаних региона у Србији

Обично се развија дуж главних саобраћајних праваца повезујући најмање два центра рада. Степен урбанизације у осовинама нема истоветан интензитет те углавном опада са удаљеношћу од центра. Овакав просторни облик урбанизације има и свој еволутивни развој. У раним фазама, насеља дуж саобраћајница су условљена запошљавањем становништва у урбаним центрима захваљујући свакодневној покретљивости, односно дневним миграцијама. Временом, осовина се шири услед развоја нових центара рада чиме се појачава процес урбанизације осовине.

На бази спроведених истраживања уочено је да је у зонама формирања осовина развоја изражена неподударност административне и функционалне поделе региона у Србији. Наведено упућује на неопходност примене функционалне регионализација која би у потпуности могла да дође до изражаја. Наиме, у поступку издвајања појединих административних региона функционалност није узета у обзир. Највећа одступања се уочавају у региону западне Србије где су раздвојени на пр. Чачак и Краљево те Чачак припада западној а Краљево централној Србији а између Чачка и Краљева постоји, између осталог, учестала међусобна размена миграната. Сличних примера има још.

7.4. МЕРЕ И ИНСТРУМЕНТИ ЗА РАЗВОЈ ФУНКЦИОНАЛНО УРБАНИХ РЕГИОНА И ИНТЕГРАЦИЈУ СА РЕГИОНАЛНИМ ОКРУЖЕЊЕМ

У претходном делу рада су на основу релевантних показатеља установљене специфичности функционално урбаних региона, њихове разлике и сличности сходно чему су она класификована. Утврђен је такође њихов територијални обухват, односно ареали утицаја. Сходно томе, постојеће тенденције указују да је Београд (и његов функционално урбани регион) и даље доминантан пол развоја чије ће се зоне утицаја перспективно ширити а централизација наставити. Слично је и са Нишем, Крагујевцем, Западним Поморављем и др. Дакле, ради се о квалитативној урбанизацији и центрима одређене снаге. На другој страни, уочавају се центри где ће остати исто стање, односно “празан простор” који треба интегрисати тако да буде у функцији развоја урбаног центра или функционално

урбаног региона са крајњим циљем успостављања уравнотеженог или подношљиво неуравнотеженог развоја. Ради тога је неопходно у центрима или функционално урбаним регионима слабијег централитета јачати одређене функције (производња, потрошња, јавно социјалне функција и др.) како би се дисбаланси ублажили и како би се успоставио (у мери у којој је то могуће) функционални, економски, социјални па и демографски (у крајњој линији) еквилибријум. Дилема је пуно, између осталог да ли ће Београд, као носилац (дез)интеграције простора Републике Србије, добијањем квалитета регионалног центра међународног карактера подстаћи даљи развој Србије? Да ли Београд неке своје садашње компетенције може да пребаци на друге центре а да при томе оне постану нове високог квалитета?

Функционално умрежавање и регионални развој остварили би се одређеним планским мерама и инструментима које треба предузети у циљу планирања рационалног развоја функционално урбаних региона као инструмената полицентричне просторне организације Србије. Неке од мера би требало да имају правац успоравања развоја, док би друге требало квалитативно трансформисати (попут Београда). Могућности интегрисања пасивних делова могли би да се остваре кроз неколико **начелних** (могућих) стратешких смерница:

- 1. Децентрализацијом и увођењем регионалног нивоа управљања** – неопходност увођења мезо нивоа управљања (осим већ постојећих: Град Београд, АП Војводина, АП Косово и Метохија) и новог територијалног организовања Републике Србије је од суштинског значаја за установљење њеног равномерног развоја и афирмацију функционалних урбаних региона као мотора развоја. Полицентричност на територији Републике Србије се данас препознаје кроз релативно повољан распоред градских насеља па је у том смислу неопходно утврдити јасну политику полицентризма на нивоу државе која би овакву ситуацију у њеним појединим регионима унапредила, односно подигла на виши ниво развијености од садашњег, а за делове Републике који нису развојно везани за неки од јачих урбаних центара, дефинисала стратегију њиховог развоја и интегрисања у шири простор. Полицентризам подразумева и сарадњу различитих нивоа управљања развојем. У складу са новијим европским институционалним окружењем

организованим кроз регионалну политику Европске уније, уведен је и појам управљања на више нивоа („*multi-level governance*“) како би се дефинисала вишеструкост политичких актера и институционалних нивоа у процесу одлучивања у јавном сектору. У том смислу, једна од препорука Територијалне Агенде Европске Уније 2020 односи се на примену интегралног приступа на више нивоа приликом формулисања и примене политика урбаног развоја и урбане обнове. Наглашава се сарадња и умрежавање градова који би требало да допринесу дугорочном паметном развоју градова-региона на различитим нивоима. Агенда посебно истиче: „Тамо где је то могуће, развој градова не би требало да буде ограничен њиховим административним границама, већ да се пажња усмери ка функционалним регионима, укључујући периурбане делове њихових градских насеља“ (*Territorial Agenda of the European Union 2020, 2011*). Ефикасно управљање у режиму управљања на више нивоа укључује различите актере/институције, који промовишу локалне интересе и припремају пројекте за спровођење стратешких планова развоја, а у сарадњи са оним нивоима управе који то могу да спроведу. "Добро" управљање градовима и регионима подразумева развијање интегралних планова који промовишу локалне ресурсе и партнерства. Европска искуства показују да су градови и њихови функционално урбани региони са већим организационим капацитетима иницирали значајне процесе економске обнове/регенерације, са циљем да постану носиоци новог модела конкурентности.

- 2. Умрежавање функционално урбаних региона и њихово повезивање са сличним подручјима ван граница Србије** – Умрежавање градова и умрежавање региона једна је од основних смерница данашње европске политике регионалног развоја. Метрополитенски региони прихваћени су као инструменти процеса регионалне интеграције Европе и под њима се подразумевају високоурбанизовани региони чије улоге у економском (производња, потрошња, саобраћај, услуге и др.) и културно-социјалном смислу превазилазе националне размере (што у великој мери важи и за Београд). Заједно са државама, метрополитенски региони су у глобалној

расподели снага између истока и запада, основни инструменти за успостављање вишег нивоа конкурентности Европског континента. Да би се конкурентност, како региона, тако и Европског континента у целини, подигла на виши ниво, концепт уравнотеженог просторног развоја Европе полази од ублажавања регионалних диспаритета и јачање оних делова Европе који су у заостајању (превасходно југоисточни део Европе и остале земље које су прошле или пролазе кроз транзициони период), односно активирања неискоришћених или слабо коришћених потенцијала тзв. територијалног капитала. Само на основу реализованих потенцијала (а не постојећих), урбана подручја могу да имају статус функционално урбаних региона са рангом MEGAs подручја. Другим речима, јасна политика Европске уније данас јесте децентрализација и пребацивање потенцијала Европске уније ка истоку, односно уместо досадашње сувишне концентрације на западу (Пентагон), дебаланс запада се полако исправља активирањем централне Европе пре свега, а у наредном кораку источне. Важна смерница за јачање територијалног капитала представља умрежавање градова и умрежавање функционалних региона, нарочито периферних делова Европске уније (југоисточна Европа). Оно се не односи на јачање појединачни урбаних центара него градова повезаних у интересно и функционално организоване мреже. Значај ове идеје утолико је већи имајући у виду да су међу националним урбаним системима успостављани различити облици функционалног повезивања који су зависили од степена друштвене и политичке интегративности држава у којима су се развијали и егзистирали, те урбану мрежу Југоисточне Европе данас сачињавају међусобно неусаглашени и функционално и хијерархијски некомпатибилни национални урбани системи. Како су градови сувише слаби и мало могу да постигну сами да би се конкурентност појачала, европске иницијативе подржавају повезивање градова и њихово умрежавање тамо где постоје функционалне потребе и разлози, тамо где постоје одређени интереси, односно где се умрежавањем практично повећава територијални капитал тих међусобно повезаних региона.

Умрежавање функционално урбаних региона и њихово повезивање са сличним подручјима ван граница Србије подразумевало би постојање кохерентне мреже урбаних центара у Србији која би омогућила конзистентан развојни напредак њених функционалних региона и њене читаве територије. Овако формирана структура била би основ за даље, трансгранично и трансрегионално, повезивање са ближим и даљим просторима у Европи. Кроз рад на заједничким пројектима створили би се предуслови за увећање територијалне кохезије и адекватно активирање територијалног потенцијала ових подручја. За остварење овог приоритета неопходна је институционална сарадња свих Градова-општина унутар функционално урбаних региона. Ради тога је потребно формирати заједничке формалне или неформалне институције на нивоу функционално урбаних региона који би били носиоци активности и сарадње.

3. Децентрализација функција на локалном нивоу и обухватно (интегрално) планирање унутар функционално урбаних региона –

слично децентрализацији која се очекују на нивоу Републике неопходно је извршити прерасподелу функција и на регионалном и општинском нивоу која би омогућила супсидијарност кроз преношење надлежности на субцентре и центре заједница села унутар функционално урбаних региона. Обухватно (интегрално) планирање би могло да се спроведе кроз систем регионалних планова који би се поклапали са зонама утицаја функционално урбаних региона. На овај начин омогућио би се равноправнији однос сеоских и градских насеља унутар функционално урбаних региона. Заједничке формалне или неформалне институције на нивоу функционално урбаних могле би да представљају организационе координаторе ових активности.

4. Систематско праћење просторних појава и процеса унутар функционално урбаних региона и – праћење индикатора и формирање заједничке базе података о просторном развоју на нивоу функционално урбаних региона, NUTS2 и NUTS3, те њихово усаглашавање са

методологијом и базом података Европске уније.⁴ Овако добијене информације помогле би идентификацији и бољем коришћењу потенцијала простора, дефинисању политика којим би се унапредила атрактивност простора, те омогућило препознавање потреба за координацијом политика и стратегија различитих административних нивоа и суседних територија. Од суштинског значаја је и ажурирање и иновирање катастра и решавање имовинско-правних проблема власништва над земљиштем, нарочито у градовима.

5. Повећање приступачности унутар функционално урбаних региона и између њих – завршетак започетих и планираних инфраструктурних коридора омогућио би ширу приступачност између функционално урбаних региона, док би се изградњом, иновирањем и адаптирањем локалне саобраћајне мреже постигла боља повезаност између центра, субцентара и сеоских насеља унутар функционално урбаних региона. Ово нарочито због тога што се саобраћајна и друга приступачност показује као један од кључних чинилаца за формирање функционално урбаних региона. Користи се могу изразити кроз више могућих фактора:

- Повећање одабира вида саобраћаја (врсте саобраћајног превоза) до централног насеља функционално урбаног региона.
- Повећање брзине путовања и тиме потенцијално проширење граница функционално урбаног региона.
- Повећање понуде економски атрактивних локација уз саобраћајнице
- Смањење трошкова путовања
- Планирање нових стамбених зона и проширење изграђеног подручја уз саобраћајнице и др.

Приоритетан задатак економске и социјалне политике Европске уније подразумева развој саобраћајне и телекомуникационе инфраструктуре у коме се приступачност види као један од основних принципа уравнотеженог просторног

---

⁴ Формирањем статистичких региона NUTS2 и NUTS3 олакшало би се праћење стања, појава и процеса на територији читаве Републике Србије, као и распоређивање средстава из претприступних и структурних фондова Европске уније (усмерени су на реализацију пројеката на локалном и регионалном нивоу).

развоја и кључни показатељ просторних аспеката саобраћајних система. На основу квантитета и квалитета постојеће регионалне инфраструктуре, времена путовања становника као и/или удаљености урбаних центара до потенцијалног одредишта, могуће је указати на позицију подручја, односно илустровати користи које становништву и развоју економије доносе расположиве инфраструктурне мреже. Показатељи приступачности формулисани су тако да обухвате удаљеност до потенцијала (мисли се на становништво, бруто домаћи производ или доходак) у контексту раздаљине, времена или трошкова. Приступачност је мерена за сваки вид саобраћаја, односно овај комбиновани индикатор приказује ниво приступачности која је од свакодневног значаја за већину грађана (дневне миграције засноване на коришћењу друмског и железничког саобраћаја). (*Territorial Agenda of the European Union 2020, 2011*). Иако декларативне, смернице Територијалне агенде наводе на закључке према којима би императив даљег развоја урбаних центара на територији Републике Србије, пре свега Београда, могао да буде примена **принципа развоја европских градова**. Активна сарадња и трансрегионално умрежавање са градовима у окружењу омогућило би стварање амбијента који ће по функцијама, активностима, социјалним узусима и др. бити ближи уравнотеженијем и равномернијем регионалном развоју. Приступачност свим субцелинама, у оквиру територије Републике Србије, квалитетним саобраћајним везама предуслов је за децентрализацију функција и активности која је неопходна ради њеног равномерног развоја. Дистрибуција активности унутар функционално урбаних региона доводи до повећања њихове потенцијалне конкурентности, а добра организација и усаглашено деловање (подела улога у региону), до повећања његове снаге (*Невенић, М., 2008*).

6. Привлачење нових технологија, промоција иновација и развој регионалних асоцијација градских насеља) – конкурентност. У урбаним подручјима развој се подстиче кроз унапређење конкурентности (развијањем регионалних асоцијација градских насеља⁵ и умрежавањем) и достизањем

---

⁵ Један од начина груписања снага је стварање иновативних регионалних асоцијација градских насеља где се удружују комерцијални сектор, научно-истраживачке институције и управа-администрација. Циљ је да се постигне већа атрактивност за инвестиције, а ослонац су углавном постојећи центри за иновације.

уравнотеженог развоја између градова јачег функционалног капацитета и осталих делова урбаних мрежа. Подстицање развоја нових облика привређивања у циљу повећања предузетништва и запошљавања могуће је планирати у урбаним подручјима у оквиру постојећих радних, индустријских зона (кроз конверзију, реконструкцију, регенерацију) у складу са технолошким захтевима и уз посебне мере заштите животне средине, док би се у сеоским подручјима омогућило заокруживање привредног процеса и повећала развојна перспектива ових насеља.

7. Обнова градских насеља - Препознавање локалних потенцијала, капацитета и идентитета простора предуслов је овом процесу. Обнова градских насеља ("urban regeneration")⁶, посебно централних делова, била би могућа ревитализацијом квалитетних архитектонских садржаја, јавних простора, објеката и целина од културног и духовног значаја, активирања напуштених индустријских зона и објеката, кроз већу доступност урбаних услуга⁷, унапређењем урбане безбедности и подизањем свести о урбаном начину живота, а у циљу унапређења квалитета живљења деградираних подручја и постизања социјалне кохезије.

8. Заштита и уређење квалитетног пољопривредног, шумског и водног земљишта унутар функционално урбаних региона спречавањем неоправданог ширења грађевинског подручја, тј. претварања пољопривредног у грађевинско земљиште. Уколико је неопходна заштита и уређење ових категорија земљишта од нове изградње, њу треба усмеравати на просторе ниске бонитетне класе уз претходну валоризацију и прописана правила кроз урбанистичке планове.

---

⁶ Миодраг Вујошевић истиче опажања Робертса (Trevor Roberts) који прави разлику између нове урбане изградње, сврставајући је у групу „старе правовремености“ (the previous orthodoxy) и **урбане обнове** из групе „нове правовремености“ (the new orthodoxy). Урбана обнова (регенерација) је препозната као једна од основних стратешких смерница планирања у Великој Британији која би могла бити релевантна и за друге планске системе и праксе, уз неопходне разлике и прилагођавања (Вујошевић, М., 2012: 115)

⁷ Поред урбане мобилности, повећање доступности урбаних услуга подразумева и доступност запошљавању, становању, образовању и социјалној заштити.

9. Јавно-приватно партнерство и партиципација јавности – успоставити блиску сарадњу између различитих актера у простору и јавно-приватно партнерство. Овакви облици удруживања очекују се у сфери повећања економске ефикасности у локалној средини, али и као модели кооперације у деловању јавних служби (одређени облици комуналне и јавне инфраструктуре и услуга). Партиципација омогућава директан контакт са становништвом и онима који имају користи од јавних политика и који учествују у имплементацији пројеката

10. Подизање нивоа знања и способности- Подизање нивоа знања о значају планирања и управљања просторним развојем, те достизања одрживог развоја, потреби заштите и унапређења јавних услуга и објеката и начину њиховог коришћења и третирања, те односу према природној и животној средини, треба спровести кроз систематско информисање, едукацију и обуку грађана, јавне администрације и доносилаца одлука, као и самих планера. Транспарентност процеса планирања и управљања просторним развојем, и стални увид у планску документацију је потребно увести у легислативни оквир и наметнути као обавезу националној, регионалној и локалној управи.

11. Развијање институционалних капацитета кроз формирање регионалних тела за просторно планирање - услед недостатка информација, обучених кадрова за аплицирање (али и спровођење, праћење и извештавање) за финансијску помоћ према некој од домаћих и међународних институција које пружају подршку развојним пројектима, као и компликоване процедуре подношења захтева, неопходно је оспособљавање постојећих планерских институција и појединаца и њихово повезивање са регионалним развојним агенцијама (или више њих) и локалним јединицама (канцеларије за развој, пројектни центри, фондови за развој и сл.) и формирање новог тела (регионална асоцијација за развој планског подручја) које би обављало ову врсту посла на нивоу функционално урбаних региона. Регионална асоцијација за развој би осим тога могла да има и задатак праћења и имплементирања просторних (развојних) планова на планском подручју.

11. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Природни, друштвено историјски, привредно економски, управно административни, социјални и други фактори имали су опредељујући значај за настанак и развој функционално урбаних региона на територији Републике Србије. Разлике у генези су ипак уочљиве између макроцелина: у **Војводини** је поред природних и хидрографских фактора, на формирање савремене структуре функционално урбаних региона утицала наслеђена мрежа насеља. Иницијална основа савремене мреже насеља Војводине била је почетком XVIII века када су се центри у Војводини налазили у сфери (често поливалентних) утицаја простора данашњих суседних држава. Аграрна реформа која је спроведена у време Хабсбуршке монархије, праћена планским досељавањем и истовременом индустријализацијом, условила је планску урбанизацију чиме је формирана структура градских насеља која су полицентричније и равномерније била размештена у односу на данашњу **централну Србију**. У њој је мрежа насеља формирана почетком XX века, на основама мањег броја претежно руралних насеља која су се развијала у складу са честим миграцијама становништва. Стална превирања и структурне промене државе и њеног геополитичког, антропогеографског и економског положаја, у разним епохама (средњевековна Србија, Србија у склопу Отоманске империје, Србија под Аустро Угарском управом, Србија као Кнежевина и Краљевина, пре и после Балканских ратова, Србија у склопу Краљевине Југославије, у саставу СФРЈ, Србија данас), увек су се одражавала на развој насељености и демографска кретања. Завршну демографску транзицију мрежа насеља централне Србије доживела је шездесетих год. XX века. И касније промене настале након расформиравања СФРЈ довеле су до потребе за стварањем нових организационих схема насеља и имале за последицу установљење нове улоге градова како унутар саме државе тако и у контексту ширег окружења.

Постојеће тенденције у кретању, размештају и структурама становништва резултат су узрочно-последичних релација и односа између физичког-географске основне и демографских, насељских, социоекономских и просторно функцијских

појава и процеса на територији Републике Србије који су условили јаку поларизацију у простору. Она се манифестује кроз концентрисање становништва у великом броју градских насеља и све већој депопулацији у сеоским. Кључну улогу у иницијацији и модификацији просторно-демографских и (дез)интеграционих процеса на територији Србије у последњих неколико деценија имали су јаки индустријски центри, пре свега Београд¹ (али и Нови Сад, Ниш, Крагујевац и др). До осамдесетих година XX века јача језгро београдске агломерације а у каснијим периодима, периферија. Становништво централних београдских градских општина постепено се иселило из градског језгра, најчешће ка периурбаном појасу Града и у току је процес старења популације. Унутарградска пресељавања више није могуће очекивати на релацији центар-периферија јер је урбано језгро исељено, условно речено, унутар Града. Процес децентрализације београдске агломерације је инициран у претходним периодима и резултат тога (губитак становништва из централних делова и јачање периферних субцентара Града) се осетио тек сада, што је и Попис 2011 год. показао.

Актуелни трендови кретања становништва указују на могућност да мањи функционално урбани региони (чији су центри градска насеља од 50.000 до 100.000 становника) преузму улогу секундарних полова просторно функционалног уравнотежења Србије у будућности јер имају одређен демографско-економски потенцијал. За то је неопходно да се створе услови за **функционалну децентрализацију кроз реструктурирање привреде и реиндустријализацију, повећање запослености и нивоа јавно-социјалног опремања, достизање вишег нивоа образовања становништва у свим деловима Србије и сл.** Са друге стране, ако ови секундарни функционално урбани региони не преузму улогу покретача чиме би се растеретила улога Града Београда у укупној економско-развојној бази државе и успоставила приближна равнотежа, онда ће се тенденције централизације наставити у још јачем интензитету с тим што ће и Београд демографски да стагнира јер ће и природни

---

¹ Како само насеље Београд тако и остали општински центри у оквиру административне територије Града, који су му функцијски подређени и комплементарни, и од којих сваки има јаче или слабије поларизационо дејство на околна насеља.

прираштај, према пројекцијама становништва, да се смањује. У сваком случају, **Београд ће наставити да доминира у просторно функционалној организацији Републике Србије. Тренутно стање указује да су процеси демографске, социјалне, економске и друге поларизације и даље јако наглашени, са тенденцијом да се наставе (пре него да се умање), јер противтежа Београду још увек не постоји.** Разноврсном понудом у економском, културном, социјалном и другом погледу, Београд је у односу на друге центре брже растао и имао већу концентрацију становништва што га јасно издваја и даље чини најатрактивнијим подручјем на територији Србије заједно са градом Новим Садом који после Београда има највећу концентрацију становника и са њим чини перспективно јединствено урбано подручје вишег степена функционалности. Улога функционално урбаних региона је управо зато најзначајнија за уравнотежење размештаја становништва и функција у простору. Само дефинисање домета утицаја централних насеља унутар функционално урбаних региона неће само по себи допринети смањењу развојних дисбаланса између различитих делова Србије. За то је неопходно да постоји јасни механизми имплементације планских/стратешких концепција на државном нивоу која истичу демографски развој локалних и регионалних центара као приоритетни развојни циљ. Тек након тога ће се створити предуслови демографског раста и трансформација садашњих локалних центара у реалне локалне развојне центре у будућности.

Према еволутивним фазама функционално урбаних региона и теоријским полазиштима распрострањења урбанизацијских токова, градски центри су најзначајнији иницијатори социоекономских промена својих окружења. Територијална интеграција сеоских и градских насеља на основу сличних карактеристика у степену урбанизације израз је ширења урбаности из градских центара, сходно њиховом функционалном капацитету. Упоредном анализом промена у степену урбаности између 1981. и 2002. год. потврђена је хипотеза о постојању разлика у степену урбанизације условно полицентричне и урбанизоване Војводине, нешто слабије урбанизоване централне Србије и ниско урбанизованог Косова и Метохије. Такође је потврђена хипотеза о постојању

неправилне хијерхијске структуре у системима градских насеља, великом распону између функцијских капацитета Београда и других центара и израженој дихотомији централних насеља и руралног окружења. Установљено је да су обједињена насеља вишег степена функционалне и социоекономске трансформације, поред осталих фактора, утицала на формирање оних функционално урбаних региона који су се оформили у виду самосталних енклава у простору (Ваљево, Крагујевац и др.), док су се други интегрисали и територијално се испољавају у виду целовитих функционалних осовина. **Зоне мање или више урбанизованих насеља, односно интензивни појасеви концентрације становништва и функција формирали су осовине развоја у Западном, Јужном и Великом Поморављу, дунавско-савском развојном појасу са секундарним појасевима развоја у Војводини из правца Београда ка Зрењанину и Кикинди, односно Панчеву и Вршцу. Трансформација насеља најинтензивнија је у околинама језгара функционално урбаних региона и дуж линија комуникација. Ово су углавном насеља која су гранична жариштима урбанизације и са којима се одвија најинтензивнија дневна миграција становништва. Са удаљавањем од урбаних центара и саобраћајних праваца опада и урбаност, као и интензитет дневних миграторних кретања, те су рурална насеља углавном удаљена од центара и саобраћајница.**

Рецесијом привреде и свеукупним друштвено економским стањем у земљи дошло је и до поларизације простора Србије центрима (тржиштима) рада. На основу спроведених анализа о учешћу активног ст. у укупном и оном које обавља делатност и другим параметрима о нивоу запослености, уочавају се **значајне диспропорције које наводе на закључке да су јача тржишта рада задржала запослене али и да се њихово учешће у укупном ст. перманентно смањује што директно утиче на (пре)усмеравање дневних миграција контингента радне снаге а индиректно на размештај становништва и насељеност у простору.** Смањење броја запослених у укупном активном становништву градских центара а са друге стране смањење радног контингента из сеоских насеља последица је: (а) пресељавања становништва у општинске центре, центре функционално урбаних региона или Београд, (б) преласка пољопривредног становништва у контингент

неактивне популације или лица са својим приходима. Демографски капацитет сеоских насеља је остарио, радни контингент је ослабио те се последично смањила и дневна миграција из ових простора. У појединим селима је дошло до спонтаног расељавања услед комбинације негативног природног прираштаја и негативног салда миграција што је допринело да такви простори постепено демографски одумиру а поједини делови насеља или чак цела насеља ишчезавају.

Дневни урбани системи на територији Републике Србије развијали су се у складу са општим демографским, социоекономским и друштвеним приликама у држави. На основу функционалног централитета радне миграције општина-Градова на територији Републике Србије изражене кроз међусобну размену радне снаге између места рада и места становања утврђени су територијални домети и интензитети центара функционално урбаних региона на интеррегионалном нивоу и раздвојени су ареали њихових утицаја. Полазећи од претпоставке да централно насеље у региону доминира у привлачењу радне снаге из ближег или даљег окружења, установљене су разлике у покретљивости контингента запосленог становништва и последично испољавања дневних урбаних система у простору. **Гравитационо подручје утицаја центара општина углавном се формира у оквиру граница општина-Градова, док је утицајна сфера центара функционално урбаних региона далеко шира и простира се ван граница општина-Градова, односно неретко превазилази оквире округа/области дефинисане административно територијалном поделом Републике Србије.** На бази релевантних показатеља о дневном мигрирању становништва и дефинитивним пресељавањима развили су се функционално урбани региони са израженом функционалном хијерахијом која се испољава на следећи начин:

1. У врху хијерархијске пирамиде су **функционално урбани региони** који представљају **регионална подручја** тржишта рада и чије језгро (централно насеље) има највиши степен функционалног централитета и привлачи највише запослених миграната из окружења. Централно насеља функционално урбаног региона је најчешће центар округа/области или центар међународног/националног значаја, највишег степена урбаности и са стабилном миграцијом радне снаге на

релацији град-окружење. Центри функционално урбаних региона имају улогу функцијско развојних нодуса како унутар тако и изван функционалних граница, у интеррегионалном повезивању са суседним подручјима. Територијални домет акцијског деловања њихових регионалних функција превазилази границе региона.

2. У другој хијерархијској равни су секундарна функционална подручја која представљају заправо **субтериторијалне целине унутар функционално урбаног региона**². У састав тих субтериторијалних целина улазе субрегионални системи насеља који субцентру дају више радника него неком другом центру. Највиши степен функцијске симбиозе и комплементарности имају са језгром (централним насељем) функционално урбаног региона. Ареал утицаја субцентра, изражен дневном миграцијом запослених, захвата (после центра функционално урбаног региона), највише насеља али углавном унутар општинских граница.

3. У нижим хијерархијским равнима су субтериторијалне целине II, III или IV реда. Њих чине **групе насеља у пољу утицаја локалних општинских центара или градских насеља већег развојног значаја** (локални развојни центри) који у просторном, функционалном, демографском и другом смислу зависе од субцентра вишег ранга. Локални развојни центри препознати су као субцентри II, III или IV реда, у зависности од територијалног домета својих функција. У ширем контексту посматрања, у контексту Републике Србије, локални развојни центри, с обзиром на демографске, социоекономске карактеристике, опремљеност јавним службама, и др. представљају планерску препоруку³. У зависности од наведених параметара, могу да имају улогу импулса развоја, могу да буду стабилнија сеоска подручја, у зависности од нивоа друштвено економског развоја тог простора.

---

² Субтериторијалне целине нису посебни функционално урбани региони већ само субцелине унутар њих.

³ У пракси просторног планирања у Србији је приликом израде просторних планова различитог територијалног оквира (општинских, регионалних планова) коришћена следећа функционална класификација сеоских насеља на локалном (општинском) нивоу, издвојена према методологији Ђорђа Р. Симоновића и Милорада Ђ. Рибара: примарна села, села са сеоским центром, села центри заједнице насеља и сеоска насеља са посебним функцијама (Симоновић, Рибар, 1980).

Детерминацијом функционално урбаних региона на општинском нивоу, установљена је њихова функционална хијерархија и централитет. Истраживања дневних урбаних система на нивоу насеља, на одабраном примеру, су указала на суштинске просторно функционалне везе између међусобно повезаних и комплементарних насеља, чиме је потврђена теоријска основа њиховог постанка, раста и развоја и полазна хипотеза да су **дневни урбани системи кључни индикатори за издвајање функционално урбаних региона те да зоне из којих је наизраженије дневно кретање запослене радне снаге ка централном насељу у региону имају висок степен аналогije са зонама највећег степена социоекономске трансформације**. Установљено је постојање простора међусобне расподеле утицаја између једног или више центара рада, односно простора у којима градска насеља појединачно или кумулативно деле своје надлежности у расподели запослених миграната, што представља опредељујућ фактор у будућим истраживањима усмеравања дневних миграција и праваца испољавања функционално урбаних региона.

Тренд скупљања дневних миграционих система започет 1991 год., настављен је 2002 год. и перспективно је могуће очекивати даљу кондензацију језгара дневних миграционих система, како због смањења миграционог контингента (услед преласка становништва у неактивно) из периферних делова дневних урбаних система, тако и услед иселјавања ка зонама непосредно уз центре рада (насеља у околини језгара су се још током деведесетих година урбанизовала). Такође ће у привлачењу запослених миграната и даље доминантни остати центри са високом приступачношћу, односно они који су добро саобраћајно повезани, док ће руралне енклаве све више губити дневне мигранте услед старења становништва. **Дневни урбани системи на територији Републике Србије ће перспективно наставити да се скупљају, а дневна миграција из периурбаног прстена ће јачати на рачун оног што је раније било рурално. Сходно томе је могуће очекивати и да ће се функционално урбани региони смањивати, изузев делова око великих центара попут Београда, Ниша, Новог Сада и др.**

У градским насељима је могуће очекивати наставак процеса урбанизације али у условима слабљења индустрије. Овај вид урбанизације, тзв. параурбанизација, није заснована на економској основи већ на принципима **системског приступа** урбанизацији. Наиме, у градским насељима становништво наставља да бележи популациони раст али не као резултат досељавања већ зато што се у претходним фазама урбанизације демографски потенцијал већ доселио у градове. Из сеоских насеља се у градска насеља у претходном периоду доселило младо и репродуктивно способно становништво које више нема демографски раст услед досељавања, већ се развија захваљујући сопственом демографском потенцијалу који се формирао доласком претходне генерације.

***

Република Србија је у тежњи да се прилагоди европским интеграционим процесима и успостави полицентричан просторни развој покушала да регионално унифицира своју територију. На бази свих до сада спроведених анализа и појашњених процеса али и теоријских полазишта и у пракси проверених истраживања установљено је да је основа регионализма на територији Републике Србије тражена у подели територије на планске и нормативно статистичке регионе карактеристичне за Европску унију чиме је запостављен функционализам. Императив је дакле да функционални регионализам буде основни предуслов за рационалну организацију територије Србије. Функционално урбани регион је у том смислу препознат као кључни инструмент просторног планирања, полицентричног просторног али и регионалног развоја. Као **вишеслојан систем**, са широким спектром мањих, средњих и великих утицајних сфера градских насеља у свом саставу, он представља активан, комплексан систем променљивих граница које константно флукутирају те га је могуће сагледати двојако, као:

1. Објективну, реалну и постојећу форму у датом времену која има своју физичко географску основу, односно територијални и хумани капитал, те делатности које су увек у интеракцији са географском средином, створене вредности и своју просторно функционалну структуру.

2. Перспективну или планску форму чије се границе и структура могу хомогенизовати планском акцијом. Уколико функционално урбани регион нема конзистентну структуру, нити се унутар њега одвијају процеси који повезују елементе структуре, планским мерама се може утицати на развој и формирање будуће хомогене регионалне целине у функционалном смислу чиме се потврђује полазна хипотеза да просторно-функционална организација Србије треба да се темељи на концепту нодалне регионализације односно на моделу функционално-урбаног региона као инструменту децентрализације и полицентричног просторног развоја Републике. Плански хоризонт, утврђен законом, омогућава да се перманентним радом, усвајањем и каснијом имплементацијом просторног плана, садржаји простора у датој регионалној, ограниченој целини, промене а недовољно повезане, флотантне, географске целине, плански преусмере у конзистентну и јаку географску целину која ће бити функционално уобличена. Она би могла територијално да повеже поједине делове, уз поштовање функционализма и територијализма који би могли у крајњој линији да утичу да се даље настави рад на хомогенизацији дате регионалне целине. Другим речима, функционално урбани регион се може посматрати у планерском смислу као нешто што условно постоји и има условно свој територијални обухват који није у довољној мери хомогенизован да би се могло размишљати о класичном географском региону али би применом планског инструментаријума тај регион могао постати функционалан.

Отворено је питање како класичан географски регион плански даље усмерити?

У моменту спровођења планских мера, функционално урбани регион је инструмент планирања. Уколико се планска политика креће у смеру децентрализације у економском или политичком смислу, функционално урбани регион се такође препознаје као инструмент планирања. У том смислу је констатација постојећег стања на бази демографских, социјалних, економских и других показатеља, те дефинисање територијалних надлежности и компетенција градских центара и **раздвајање њихових утицајних сфера**, допринела да се издвоје зоне и појасеви интензивног развоја где се уочавају комплексни, сложени, често и комплементарни урбани системи на територији Републике Србије.

Установљена је **хијерархија моноцентричних и полицентричних функционално урбаних региона** од којих сваки има неколико облика испољавања у простору:

1. У врху пирамидалне хијерархијске структуре је **моноцентрични функционално урбани регион насеља Београд** који је изразито централизован али за израженом унутрашњом диференцијацијом на субцентре и субурбије различитих карактера и хијерархијских рангова. Заправо, функционално урбани регион насеља Београд је полифункционални систем у оквиру кога се издваја један систем са два подсистема првог и другог ранга. **Први ранг** има језгро Града Београда у административном смислу, односно градско насеље Београд са зоном интензивних, слабијих и најслабијих утицаја. Подручје интензивних утицаја насеља Београд обухвата насеља периурбаног прстена Београда. Зону слабијих утицаја чине делови општине Стара Пазова, Града Панчева и општина Пећинци, Опово и Смедеревска Паланка, док се зона најслабијих утицаја насеља Београд надовезује на претходне, обухватајући делове територија општина Ковин, Ковачица, Рума и Градова Ваљево, Шабац, Смедерево, Пожаревац и др. У **другом рангу** су три субцентра (Младеновац, Лазаревац, Обреновац) сличне демографске величине, који формирају секундарни подсистем, такође полицентричног карактера. **Центри нижег ранга** у оквиру секундарног подсистема су Гроцка, Сопот, Барајево и према новијим развојним тенденцијама, сходно анализама последњег Пописа из 2011 год.- Сурчин и Борча. Субцентри Младеновац, Лазаревац, Обреновац, Сурчин, Гроцка, Сопот и Борча су места рада за запослене у истоименим општинама, односно места становања за запослене у насељу Београд.

2. У другој хијерархијској равни је **моноцентрични функционално урбани регион насеља Нови Сад**- састоји се од снажног језгра и њему комплементарних стамбених приградских насеља (Темерин, Жабал, Сремски Карловци, Тител, Беочин, Инђија, Врбас, Бачка Паланка, Бачки Петровац, Ириг и Србобран) која нису класични субцентри градског типа и већег демографског капацитета, већ мања тржишта рада формирана услед локалне децентрализације функције рада

(групације села која се урбанизују у околини језгра). Како се утицајне сфере Београда и Новог Сада преплићу (на територији општина Инђија и Стара Пазова) већи број насеља се, у међупростору, позитивно функцијски и социоекономски трансформише. Стога се у контексту макро форми урбаних система Европе, односно у контексту позиционирања великих српских агломерација у урбаном систему Европе и према Европској подели на четири нивоа MEGAs региона може констатовати постојање **јединственог биполарног београдско новосадског региона полицентричног карактера**, који има преко два мил. ст. Овај сложен функционални систем дакле чине насеља Београд и Нови Сад са кластером мањих или већих градских центара који имају своје територијалне компетенције и где постоји одређена конститутивна комплементарност. Конституенти (градска насеља која улазе у састав овог функционалног система) гравитирају између Београда и Новог Сада а неки од тих центара (Инђија, Стара и Нова Пазова и др.) већ имају одређену дозу аутономије и самосталности али истовремено остварују интензивне функционалне везе и односе како на југу са Београдом, тако и на северу са Новим Садом. Дакле, **у ширем контексту, може се рећи да је то условно речено јединствена агломерација која чини окосницу дунавско-савског полицентричног функционално урбаног региона. У ужем контексту, на нивоу Србије у целини, између београдског и новосадског функционално урбаног региона постоје одређене промене и разграничења између центара, утврђене на основу релевантних индикатора о броју и густинама становника, дефинитивном пресељењу, дневном мигрирању становништва, степенима запослености, привредној повезаности и др.**

3. У трећој хијерархијској равни су **полицентрични мултинодални функционално урбани региони дунавско-савског развојног правца, те Западног и Јужног Поморавља**. Њих чини неколико центара различитог ранга, који формирају своје зоне утицаја и у ужем смислу представљају посебне функционално урбане регионе различитих територијалних домета, а у ширем, они су конститутивни делови веће просторно интегративне целине на чији су раст и развој заправо појединачно утицали. У простору се испољавају у виду линеарно издужених целина које егзистирају као осовине развоја. **Функционалне везе**

између језгара, односно центара појединачних функционално урбаних региона су већег интензитета него што су везе између језгара и њихових ближих окружења.

- **Полицентрични функционално урбани регион Западног Поморавља** чине градска насеља Ужице, Чачак, Краљево и Крушевац са секундарним конституентима (Пожега, Горњи Милановац, Врњачка Бања, Трстеник, Чајетина, Лучани, Ћићевац, Александровац, Ариље, Бајина Башта и Варварин) као субтериторијалним целинама I, II и III реда унутар великог система.

- **Полицентрични функционално урбани регион Јужног Поморавља** чине градска насеља Ниш, Лесковац и Врање са секундарним подусима: субцентрима (Алексинац, Бујановац, Власотинце, Владичин Хан, Лебане, Сурдулица и Бојник) и субурбијама у окружењу Ниша (Дољевац, Меровина, Житорађа, Гацин Хан и Бела Паланка). Субцентри формирају своје ареале утицаја и најчешће су мањи општински центри, односно субтериторијалне целине I, II и III реда у оквиру полицентричног система.

4. У четвртој хијерархијској равни су:

- **моноцентрични функционално урбани региони Крагујевца, Сомбора, Сремске Митровице, Ваљева, Лознице, Пирота, Кикинде и Вршца.** Они немају хијерархијски организовану структуру те централно, градско, насеље доминира у односу на ближе и даље окружење

- **полицентрични функционално урбани региони Суботице, Зајечара-Бора, Смедерева-Пожаревца, Зрењанина, Шапца, Лесковца, Јагодине⁴ и Новог Пазара.** Они имају изражену хијерархију у оквиру које се издваја једно или више субјезгара са утицајним сферама различитог територијалног домета. Овакви функционално урбани региони су дифузне просторне структуре и развојних утицаја који се дисперзно шире у околни простор.

---

⁴ Посебну целину представља Шумадија која није хомогена у функционалном смислу већ представља вишеполарну целину са више функционалних центара различите хијерације. Између утицајних, односно функционалних зона центара који су развијени у Шумадији (Јагодина, Параћин, Ћуприја) постоје флуидне и променљиве границе.

5. У петој хијерархијској равни, на дну хијерархијске пирамиде, су остали мањи општински центри који имају од 5.000 до 10.000ст. и још увек недовољно издиференцирану зону утицаја већег интензитета, те представљају „острва урбаности“ или мале урбане енклаве у руралном окружењу.

Спровођењем планских мера (преко стратешких пројеката), у складу са основним циљем (децентрализација територије), постојећи нефункционални региони перспективно би могли да постану функционални. Планским организовањем јавно социјалне инфраструктуре, завршетком инфраструктурних коридора, осавремењивањем локалне саобраћајне мреже и другим раније у раду поменутих мерама, утицало би се на размештај функција које би последично утицале на преразмештај становништва (останак у месту становања или дневна миграција запослених). Дакле, **тежи се планском усмеравању унутаррегионалне диференцијације функционално урбаних региона у зависности од карактера њиховог испољавања у простору.** Моноцентрични функционални урбани региони захтевају планске стратегије засноване на концентрисаној централизацији становништва и функција. Полицентрични функционално урбани региони са више јаким положајима захтевају стратегије које би се базирале на децентрализованој концентрацији становништва и функција и умрежавању конститутивних положаја у хомогену целину⁵. Како предмет овог рада није детаљно залажење у стратешка опредељења и будуће планске концепције, указано је на перспективне могућности (у начелу) за даљу примену функционално урбаног региона као механизма/инструмента за остварење полицентричног просторног развоја. Сprovedена истраживања су указала да административне границе округа-области у појединим случајевима не одговарају функционалним процесима у простору. Ови процеси често ремете сфере утицаја појединих центара мењајући функционалне границе што заједно налаже да се плански приступи у организацији простора измене. Тежи се флексибилности и променљивости где ће

---

⁵ Са развојем науке и технологије, у свету се појавио проблем глобализације и глобалног тржишта. Поред класичних функционалних региона важних за организацију простора, и неки шири процеси долазе до изражаја. Градови са својим окружењима почињу међусобно да се повезују иако су на великим удаљеностима. Повезивање је засновано на мултинационалним корпорацијама које дележу као умрежени системи.

се поједини функционално урбани региони смањивати, други повећавати или припајати другим већим регионалним целинама или постати његове субцелине. Напоследку, временски хоризонт ће свакако указати на који начин ће постојећи функционално урбани региони утицати на организацију простора кроз регионално окупљање или интегрисање, односно кроз регионално диференцирање простора. Стога су приликом издавања комплексних, сложених и често комплементарних функционално урбаних система на територији Републике Србије дедуктивним приступом закључивања испоштоване специфичности сваког простора, у географском, економском, социјалном, демографском али и културно етничком и психолошком смислу. Тиме је, између осталог, потврђена полазна хипотеза о нужности усаглашавања урбаног система Републике Србије са урбаним системима у ближем или даљем окружењу и неопходности примене европских принципа, метода, модела и инструмента, прилагођених географској стварности и аутентичности српског простора.

І РЕФЕРЕНТНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Boudeville J. R. (1966). *Problems of Regional Economic Planning*. Edinburgh University press.
2. Boudeville J. R. (1972). *Aménagement du territoire et polarisation*. Paris: M.T. Génin.
3. Boustedt, O. (1953). Die Stadt und ihr Umland. *Raumforschung und Raumordnung* 11.
4. Boustedt, O. (1953). Die Stadtregion. *Ein Beitrag Zur Abgrenzung städtischer Agglomerationen. Allgemeines statistisches Archiv*, 37, 13-26.
5. Букуров, Б. (1952). Географски положај бачких насеља. *Зборник Матице српске*, серија природних наука, бр.3. Нови Сад.
6. Букуров, Б. (1970). Гравитационе сфере војвођанских градова. У: *Споменица у част ново изабраних чланова САНУ*, бр.44, 119-138.
7. Вујаклија, М. (2006). *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета
8. Вујошевић М. (2012): *Нови европски регионализам и регионално управљање у Србији* 1. Посебна издања 69. Београд: ИАУС.
9. Вујошевић М. (2006): Отворена питања регионализације Србије и управљања развојем метрополитенског подручја Београда. У *Београд и његов регион*. Београд: Географски факултет.
10. Вујошевић М. (2003): Импликације новијих европских докумената одрживог просторног развоја за планирање и уређење простора коридора магистралне инфраструктуре у Србији 1. У *Просторни развој магистралних инфраструктурних коридора*. Београд: ИАУС.
11. Вељковић А., Јовановић Р.Б., Тошић Б. (1995). *Градови-центри развоја у мрежи насеља Србије*, књ.44. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
12. Војковић Г. (2007). *Становништво као елемент регионализације Србије*. Београд: Српско географско друштво.
13. Vresk, M. (2002). *Grad i urbanizacija – osnove urbane geografije*. Zagreb: Školska knjiga.
14. Вујовић С., Петровић М. (2005). *Урбана социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
15. Gottman, J. (1989). What are Cities becoming centers of? Sorting out possibilities. In R.V. Knight and G.Gappert (eds). *Cities in a Global Society*. Newbury Park, CA: Sage.
16. **Gidens, E. (2007). *Sociologija*. Београд: Економски факултет.**
17. Гинић, И. (1967), Неке демографске карактеристике урбанизације у Југославији. *Становништво*, 3, 180-186.
18. Дерић Б., Адамовић Ј., Тошић Д. (2003). Демоекономске компоненте регионализације и урбанизације. *Демографске основе регионализације Србије*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ.
19. Doksiadis, K. (1982). *Čovek i grad*. Beograd: Nolit.
20. Đurić, V. (1970). General approach to functional classification of the urban communities in Serbia. *Geographical papers*, 83-95. Zagreb: Institute of Geography.

21. ESPON (2005). Potentials for polycentric development in Europe. Project 1.1.1. Luxembourg: ESPON.
22. European Commission (1999). European Spatial Development Perspectives, Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the EU. Committee on Spatial Development EU, Potsdam.
23. Илић Ј. (1984). *Раст и основне карактеристике градског становништва, Становништво и домаћинства СР Србије према Попису 1981. год.* Београд: РЗС.
24. Илић Ј. (1982-83). Квантитативно-динамичка класификација територијалних јединица на примеру поратног мењања броја становника у СР Србији. *Становништво*, 1-4, 27-76.
25. Enciklopedija društvenih nauka (2009). Beograd: Službeni glasnik.
26. Jacobs, J. (1961). *The death and Life of Great American cities*. New York: Vintage Books.
27. Којић, Б. (1961). Насеља у Војводини. *Гласник САНУ, посебно издање*, 10, 67-101. Нови Сад: Матица Српска.
28. Kropotkin A.P. (1919). *Fields, Factories and Workshops: or Industry Combined with Agriculture, and Brainwork with Manual Work*. Boston
29. Максим-Мићић М. (2003.). Одрживи развој контактеног подручја магистралних коридора. У *Просторни развој магистралних инфраструктурних коридора*. Београд: ИАУС.
30. Massey D., Allen J., Pile S.(Eds)(1999). *City Worlds*. London: Routledge
31. Mehlbye P. (2000). Global Integration Zones-Neighbouring Metropolitan Regions in Metropolitan Clusters. In *Europäische Metropolregionen. Informationen Zur Raumentwicklung*, 11/12: 755-762. Bonn: Bundesamt fur Bauwesen und Raumordnung
32. Невенић, М. (2007). Мрежа насеља општине Суботица. *Зборник радова Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима*, 519-528.
33. Невенић, М. (2009). *Значај Београда у регионалној интеграцији југоисточне Европе*. Београд: Географски факултет, магистарска теза.
34. Невенић, М., (2010): Компаративна анализа националних урбаних система земаља југоисточне Европе-кратак приказ. *Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља*, 339-349.
35. Нова Атинска повеља (2003). <http://ceu-ectp.org/fr/athensfr.htm>
36. Ley D., Samuels M. (1978). *Humanistic Geography*. London: Croom Helm
37. Pacione, M., (2005). *Urban geography-a global perspective*. London: Routledge.
38. Перишић, Д. (1985). *О просторном планирању*. Београд: ИАУС.
39. Пушић, Љ. (1987). *Урбанистички развој градова и Војводини у XIX и првој половини XX века*. Нови Сад: Матица Српска.
40. Радовановић, М. (1970). Значај историјско-географских фактора за генезу и систематизацију насеља у Србији. *Зборник радова Географског завода, Природно-математички факултет Универзитета у Београду*, 82-98.
41. Richardson H.W. (1980): Polarization Reversal in Developing Countries. *Papers of the Regional Science Association*, 45 (1), 67-85.
42. Симоновић Ђ. Р., Рибар Б. М. (1980): *Уређење сеоских територија и насеља*. Београд: Грађевинска књига.

43. Стојановић Б., Војковић Г. (2005). Урбане агломерације на главним развојним осовинама као полови демографске ревитализације Србије. *Становништво*, 1-4, 61-79.
44. Territorial Agenda of the European Union 2020 (2011): Towards and Inclusive, Smart and Sustainable Europe of Diverse regions. Gödöllő, Hungary, <http://www.eu2011.hu/files/bveu/documents/TA2020.pdf>
45. Тошић Д. (1999). *Просторно-функцијски односи и везе у нодалној регији Ужица*. Београд: докторска дисертација.
46. Тошић, Д., Невенић, М. (2006). Metropolitan regions in Serbia and their potentials for integration of Southeast Europe. U *Metropolitan networking in CADSES*. Beograd: Geografski fakultet, SPECTRA Centre of Excellence- Bratislava i Institut fur okologische Raumentwicklung- Dresden.
47. Тошић, Д., Невенић, М. (2006.): Мрежа насеља општине Нови Пазар – стање и тенденције у развоју. *Гласник српског географског друштва*, LXXXVI (1). Београд.
48. Тошић Д., Невенић, М. (2007). Дневни урбани систем – просторни израз дневне миграције становништва. *Демографија*, књ. 4, 163-177. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
49. Тошић, Д., Невенић, М. (2007). Регионална географија између парадигме хорологизма и парадигме организације простора. *Зборник радова Први конгрес српских географа*, 85-96.
50. Tošić D., Maksin-Mićić M. (2007). Problems and Possibilities for the Regionalization of Serbia. Journal of Southeast European Anthropology, Berlin: *Ethnologia Balkanica*, Vol 11., pp. 279-299.
51. Тошић, Д., Крунић, Н., Невенић, М. (2008): Истраживања просторне структуре одрживог града- Quo Vadis? *Гласник српског географског друштва*, LXXXVIII (2), 36-44.
52. Тошић, Д., Крунић, Н., Петрић, Ј. (2009): Дневни урбани системи у функцији просторне организације Србије. *Архитектура и урбанизам*, 27, 35-45.
53. Тошић, Д., Крунић, Н., Милијић, С. (2009). Истраживање просторне организације мреже насеља Јужног Поморавља у функцији израде просторног плана. *Демографија*, VI, 7-28.
54. Тошић, Д., Максим Мићић, М., (2009): Функционално урбани регион као инструмент уравнотеженог развоја Србије. У *Регионални развој, просторно планирање и стратешко управљање*. Београд: ИАУС.
55. Tošić, D., Nevenić, M. (2010): Urban settlements network - instrument of the spatial-functional organization of the Republic of Serbia. U *Challenges of spatial development of Ljubljana and Belgrade*. Ljubljana: Filozofska Fakulteta.
56. Тошић Д. (2012). *Принципи регионализације*. Београд. Географски факултет.
57. European Commission (1997). *The EU compendium of spatial planning systems and policies*. Luxembourg.
58. Faludi, A. (2005). Territorial cohesion: an unidentified political objective. *Town planning review*, 76(1), 1-13. Liverpool: Liverpool University Press.
59. Harvey, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.

60. Hall P.G, Pain K. (2006). *The polycentric metropolis: learning from mega-city regions in Europe*. London: Earthscan.
61. Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.

II КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА:

62. Batten, D.F. (1995). Network Cities: Creative Urban Agglomerations for the 21st Century. *Urban Studies*, 32, 313-327.
63. Berry, B.J.L. (1964). Cities as systems within systems of cities. *Regional Science*, 13 (1), 147-163.
64. Beaujeu-Garnier J., Chabot G. (1963). *Traité de géographie urbaine*. Paris: Armand Colin.
65. Васовић, М. (1965.). Још један покушај географске регионализације СР Србије. *Зборник радова Географског завода- Природно-математички факултет Универзитета у Београду*, 12, 111-130. Београд: Географски завод.
66. Vresk, M. (1985). Oblici urbanizacije i prostorna pokretljivost stanovnika središnje Hrvatske. *Geografski glasnik* 47.
67. Vresk, M. (1990). *Grad u urbanom i regionalnom planiranju*. Zagreb: Školska knjiga.
68. Geddes, P. (1915). *Cities in Evolution*. London: Williams&Norgate.
69. Goodall, B. (1987). *Dictionary of Human Geography*. London: Penguin.
70. Gottmann, J. (1961): *Megalopolis: The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. New York: Twentieth Century Fund.
71. Gottmann, J. (1976): Megalopolitan systems around the world. *Географски гласник*, 38, 103-112.
72. Gottfried, F. (1939). *Die Neue Stadt*. Berlin: J. Springer.
73. Грчић М., Слука А.Н. (2006). *Глобални градови*. Београд: Географски факултет Београд и Географски факултет МГУ “М.В. Ломоносов”.
74. Дабић, С. Д. (2011). *Планирање одрживог просторног развоја планинског туризма на примеру Србије*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
75. Davoudi, S. (2008). Governing Polycentric Urban Regions Challenges of Collective Action. In Thierstein, A., Forster, A., (eds). *The image and the Region-Making Mega City Regions Visible*, 59-69. Baden, Switzerland: Lars Muller Publishers.
76. Dawkins, C.J. (2003). Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Developments. *Journal of Planning Literature*, 18 (2), 131-173.
77. Ђорђевић Д. (2004). Децентрализована Србија и њен просторни развој: питање инструмената и питање концепта. *Одрживи просторни, урбани и рурални развој Србије*. Београд: ИАУС.
78. Живановић, З. (2006): *Београд у функцији регионалног развоја Србије*. Београд. Географски факултет: магистарска теза.
79. Жуљић С. (1974). Развој и основне значајке процеса дјелимичне концентрације становништва Југославије у великим градовима. *Зборник*

- радова са IX конгреса географа Југославије. Сарајево: Географско друштво Босне и Херцеговине.
80. Крунић, Н. (2012). *Просторно-функцијски односи и везе у мрежи насеља Војводине*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
  81. Лукић В. (2008). *Конвергентне и дивергентне дневне миграције становништва Панчева*. Београд: Географски факултет, докторска дисертација.
  82. Mamford L. (2006). *Grad u istoriji*. Beograd: Book Marso.
  83. Мацура М. (1954). Критеријуми за разграничавање градског и сеоског становништва. *Статистичка ревија*, 3-4.
  84. Пенев Г. (1997). Подручја Србије без природног прираштаја становништва, анализа по насељима за 1991 год. *Основи популационе политике: циљеви, институције, мере*, 27-41. Београд: САНУ.
  85. Пенев Г., Стевановић Р. (2002). Смањење или повећање становништва? Први резултати Пописа 2002 год. у централној Србији и Војводини. *Становништво*, XL, 105-126.
  86. Перишић, Д. (1998). О подунавској оријентацији Србије. У *Подунавље у Србији- планирање одрживог развоја и коришћење ресурса*. Београд: Удружење урбаниста Србије.
  87. Perroux, F. (1955). Note sur la notion de pôles de croissance. *Economie appliquée*, 7 (1-2), 307-320.
  88. Perroux, F. (1961). *L' économie du XX siècle*. Paris: Presses Universitaires de France.
  89. Петровић Р. (1973-1974). Кретање становништва по општинама у СР Србији 1961-1971. *Становништво*, 3-4 и 1-2, 171-189.
  90. Радовановић, М. (1993-94). Регионализам као приступ и принцип и регионализација као поступак у функционалној организацији географског простора са неким примене на Србију. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, књ. 44-45, 67-101.
  91. Радовановић, М. (1991). Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, књ.43, 57-92.
  92. Радовановић, М. (1985). Просторне детерминанте и фактори демографског развитка у СР Србији. *Научни преглед*, 12-13, 345-349.
  93. Richardson, H.W. (1973). *Regional Growth Theory*, London: Macmillan.
  94. Rifkin J. (2004.). *The European dream*. London: Penguin Books Ltd.
  95. Roberts, T (2002). The seven lamps of planning. *Town planning Review*, 73 (1), 1-15.
  96. Рогић, В. (1982.). *Регионална географија Југославије*, књ. 1. Загреб: Школска књига.
  97. Вујошевић В. (1989). *Систем градова и регионални развој Србије*. Београд: ЈУГИНУС.
  98. Савић, О. (1969). *Крушевац и његова утицајна сфера*. Београд: Географски институт “Јован Цвијић” САНУ.
  99. Sassen, S. (ed) (2002). *Global Networks, Linked Cities*. London: Routledge.
  100. Simmons, J.W. (1986). The urban system: concept and hypothesis. In: Borchert J.G. et al. (Eds). *The Urban transition, Geographical Studies* 16, 23-31. Utrecht: University of Utrecht.

101. Sombart, W. (1902). *Der Moderne Kapitalismus*. Leipzig: Duncker&Humblot.
102. Спасовски М., Мруз Г. (1989). Просторна диференцираност бројног кретања становништва у Југославији 1948-1981. Гласник СГД, LXVIII (2), 17-26.
103. Spatial Development Strategy for Greater London (2011). *Greater London Authority*, City Hall. <http://www.lodon.gov.uk/priorities/planning/londonplan>
104. Стевановић, Р. (2004). Градска насеља Републике Србије у Пописима становништва од 1948. до 2002. год. *Становништво*, 1-4, 109-126.
105. Стојановић, Б. (1990). Просторно-демографске карактеристике. У: Мирољуб Ранчић и др. (ур.), *Проблеми демографског развоја Србије*, Београд: ИДН-ЦДИ.
106. Shaefer, F. (1953): Exceptionalism in geography: a methodological examination. *Annals of the Association of American Geographers* 43, 226-49.
107. Shaw D., Sykes O. (2004.). The Concept of Policentricity in European Spatial Planning: Reflections on its Interpretation and Application in the Practice of Spatial Planning. *International Planning studies* 9 (4), 283-306.
108. Urbani izazovi grada Beograda (2012). Grupa autora. Beograd: Siemens d.o.o.
109. Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of Life. *American Journal of Sociology* 44, 1-24.
110. Фригановић, М. (1972/1973). Типови кретања становништва и егзодусна подручја СР Хрватске 1961-1971. *Становништво*, 3-4 и 1-2, 177-190.
111. Friedmann, J.R.P. (1956). The Concept of a planning region. *Land Economics*, 32 (1), 1-13.
112. Friedmann, J.R.P. (1966). *Regional Development Policy: a Case Study of Venezuela*, Cambridge: MIT Press.
113. Friedmann, J.R.P. (1986). The World City Hypothesis. *Development and change*, 17, 69-84.
114. Hall, T.(2006). *Urban Geography*. UK: Routledge.
115. Hall, P. (1996). *Cities of Tomorrow*. Oxford: Blackwell.
116. Harvey, D. (1973). *Social Justice and the City*. Oxford: Blackwell.
117. Chorley P., Haggett P. (1967). *Models in Geography*. London: Methuen
118. Цвијић, Ј. (1922). *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропогеографије*. Београд: Државна штампарија
119. Camagni, R. (1993). From city hierarchy to city networks: reflections about an emerging paradigm. In Lakshmanan, T.R. and Nijkamp, P. (Eds). *Structure and change in the Space Economy: Festschrift in honour of Martin Beckmann*, 66-87. Berlin: Springer Verlag
120. Weber, M. (1958): *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, превод на енг. (Parsons, T.). New York: Scribner

III ИЗВОРИ ПОДАТАКА И ДРУГИ ДОКУМЕНТИ

1. Републички завод за статистику (2003). Књиге пописа становништва, домаћинства и станова у 2002 години. Београд: Републички завод за статистику Србије.
2. Непубликовани подаци РЗС за 1981. и 2002. годину- запослени, миграције и др.
3. Републички завод за статистику (2002). Досељено становништво према општини из које се доселило и општини сталног становања. Попис 2002. године, посебна обрада података, РЗС, Београд.
4. Општине у Србији 1974, 1982, 1992 и 2003 године. Београд, Републички завод за статистику.
5. Попис становништва, домаћинства и станова 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године.
6. Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011. Први резултати, РЗС, Београд, 2011.
<http://www.webrzs.stat.gov.rs/WebSite/>
7. Група аутора (2005). Географска енциклопедија насеља, књиге 1-4, Географски факултет Универзитета у Београду, редактор: др Србољуб Стаменковић.
8. Просторни план Републике Србије (1996), „Службени гласник Републике Србије“ бр. 13/96, Београд.
9. Просторни план Републике Србије до 2020 (2010), „Службени гласник Републике Србије“ бр. 88/10, Београд.
10. Регионални просторни план општина Јужног Поморавља (2008) „Службени гласник Републике Србије 115/08“.
11. Регионални просторни план општина Тимочке Крајине (2008), „Службени гласник Републике Србије 51/11“.
12. Просторни план општине Смедерево (2003), „Службени лист општине Смедерево 06/05“.
13. Просторни план општине Неготин (2010), „Службени лист општине Неготин 16/11“.
14. Просторни план општине Кладово, „Службени лист општине Кладово 16/11“.
15. Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије 83/06“
16. Закон о планирању и изградњи, „Службени гласник Републике Србије 47/03, 34/06, 72/09“.
17. Закон о Просторном плану Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије 13/96“.
18. Закон о Просторном плану Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије 88/10“.
19. Закон о изменама и допунама закона о регионалном развоју, „Службени гласник Републике Србије бр. 30/10”.
20. Закон о регионалном развоју, „Службени гласник Републике Србије 51/09,,
21. Закону о територијалној организацији Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије бр.129/07”.

22. 2010 Standards for Delineating Metropolitan and Micropolitan Statistical Areas (2010). *Federal Register*, 75 (123). Office of Management and Budget.
www.whitehouse.gov/sites/default/files/omb/assets/fedreg_2010/06282010_metro_standards-Complete.pdf
23. Urban audit- Methodological Handbook (2004). *European Commission*. Eurostat: Luxembourg.
www.urbanaudit.org
24. State of European Cities Report (2007). *European Commission*. Eurostat: Luxembourg.
www.urbanaudit.org ; <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
25. *US Census Bureau- US Office of Management and Budget*
www.whitehouse.gov/omb/inforeg_statpolicy
26. Federal Institute for Research on Building, Urban Affairs and Spatial Development (BBSR) (2011). Metropolitan areas in Europe.
www.bbsr.bund.de/nn_147528/BBSR/EN/Publications/OnlinePublications/2011/ONO12011.html

<http://esri.com>

<http://webrzs.statserb.sr.gov.rs/>

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

<http://www.espon.eu/>

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

_____
_____

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____

Ментор _____

Потписани _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Мр Марија Невенић је рођена 9. 9. 1977. године у Београду, где је завршила основну школу и Трећу београдску гимназију. Основне и последипломске студије завршила је на смеру за Просторно планирање Географског факултета Универзитета у Београду. Магистарски рад под насловом *Значај Београда у регионалној интеграцији југоисточне Европе*, одбранила је 2008. год. и стекла научни степен магистра из области просторног планирања. Магистарски рад је исте године, од стране Института за архитектуру и урбанизам Србије, проглашен за најбољи магистарски рад из области просторног планирања. Мр Марија Невенић говори енглески и француски језик. У два наврата је, у циљу стручног усавршавања, обавила стручну праксу у Швајцарском федералном институту за технологију у Цириху (ETH Zurich- Eidgenössische Technische Hochschule Zürich), у укупном трајању од четири месеца (август 2001, јун-август 1997.).

Током 2002. год. била је сарадник Центра за планирање урбаног развоја (ЦЕП) а од јануара 2003. године до септембра 2005. стипендиста Министарства науке и заштите животне средине, на пројекту Географског факултета *Географске основе развоја Србије*. Од јануара 2006. године запослена је као асистент на Катедри за просторно планирање Географског факултета Универзитета у Београду (асистент приправник од 2006.-2008. год.) где изводи наставу на 6 обавезних и 2 изборна предмета.

Самостално или у коауторству објавила је 32 рада у домаћим и страним стручним и научним часописима и зборницима радова са научних и стручних скупова (1 рад са SCI листе). Аутор је научне монографије *Значај Београда у регионалној интеграцији југоисточне Европе*. Учествовала је у изради 6 просторних планова, 3 научно истраживачка пројекта Министарства науке и заштите животне средине и 1 билатералном пројекту (Србија-Словенија). Два пута је излагала по позиву у иностранству (Аустрија, Словенија). Члан је Асоцијације просторних планера Србије и Српског географског друштва.